ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ
ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІНІҢ

ҚАЗАҚ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ МӘДЕНИЕТ ИНСТИТУТЫ

КАЗАХСКИЙ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ КУЛЬТУРЫ

МИНИСТЕРСТВА КУЛЬТУРЫ И СПОРТА
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

KAZAKH RESEARCH INSTITUTE OF CULTURE

MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

«БЕРЕЛ» МЕМЛЕКЕТТІК
ТАРИХИ-МӘДЕНИ ҚОРЫҚ
МҰРАЖАЙЫ

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ
ЗАПОВЕДНИК-МУЗЕЙ
«БЕРЕЛ»

STATE HISTORICAL AND
CULTURAL RESERVE- MUSEUM
«BEREL»

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІ
ҚАЗАҚ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ МӘДЕНИЕТ ИНСТИТУТЫ
«Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық музейі

МӘДЕНИ МҰРА БОЙЫНША ДЕРЕКТЕР МЕН ЗЕРТТЕУЛЕР

Басылым 2012 жылдан бастап шығарылуда

XIII ТОМ

Жалпы редакциясын басқарушы
З. САМАШЕВ

Мәдени мұра бойынша деректер мен зерттеулер • Материалы и исследования по культурному наследию

Астана 2018

МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ И СПОРТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
КАЗАХСКИЙ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ КУЛЬТУРЫ
Государственный историко-культурный заповедник-музей «Берел»

МАТЕРИАЛЫ И ИССЛЕДОВАНИЯ ПО КУЛЬТУРНОМУ НАСЛЕДИЮ

Издание основано в 2012 г.

ТОМ XIII

Под общей редакцией
З. САМАШЕВА

Астана 2018

MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
KAZAKH RESEARCH INSTITUTE OF CULTURE
State historical and cultural reserve-museum «Berel»

CULTURAL HERITAGE: MATERIALS AND RESEARCHES

The edition is based in 2012

VOLUME XIII

Under the general edition of
Z. SAMASHEV

Astana 2018

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІ
ҚАЗАҚ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ МӘДЕНИЕТ ИНСТИТУТЫ
«Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық музейі

Зайнолла Самашев

БЕРЕЛ. ОТЫЗ АЛТЫНШЫ ҚОРҒАН

Мәдени мұра бойынша деректер мен зерттеулер • Материалы и исследования по культурному наследию

Астана 2018

МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ И СПОРТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
КАЗАХСКИЙ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ КУЛЬТУРЫ
Государственный историко-культурный заповедник-музей «Берел»

Зайнолла Самашев

БЕРЕЛ. ТРИДЦАТЬ ШЕСТОЙ КУРГАН

Мәдени мұра бойынша деректер мен зерттеулер • Материалы и исследования по культурному наследию

Астана 2018

MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
KAZAKH RESEARCH INSTITUTE OF CULTURE
State historical and cultural reserve-museum «Berel»

Zainolla Samashev

BEREL. THIRTY-SIXTH KURGAN

Мәдени мұра бойынша деректер мен зерттеулер
Cultural heritage: materials and researches

Astana 2018

УДК
ББК

С. Самашев З. Берел. Отыз алтыншы қорған. = Берел. Тридцать шестой курган. = Berel. Thirty-sixth barrow - Астана: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институтының баспа тобы, 2018. - 334 б.

Кітапқа Берел қорымының 36-қорғанының жер үсті және қабірішілік құрылысының құрылымдық элементтеріне Қазақ Алтайын б.д.д. IV–III ғғ. мекен еткен ерте көшпелілердің жерлеу-еске алу мән мәтінінде талдау жасалған.

Еңбекте басты назар көшпелілер бекзадасының қасына жерленген мініс атының ер-тұрман әшекейлерінің синкреттік бейнесіне аударылған.

В книгу вошли материалы анализа конструктивных элементов наземных и внутримогильных сооружений кургана № 36 могильника Берел в контексте погребально-поминальной обрядности у ранних кочевников Казахского Алтая в IV-III вв. до н.э.

Особое внимание уделено к характеристике синкретического образа художественных произведений, которые украшали снаряжение верхового коня, сопогребенного с представителем кочевой элиты.

The first volume of the author's works included materials of the analysis of the structural elements of the ground and inner burial structures of the barrow #. 36 of the Berel burial ground in the context of the funeral commemoration rituals of the early nomads of the Kazakh Altai in the 4th-3rd centuries BC.

Particular attention is paid to the characteristics of the syncretic image of works of art that adorned the equipment of a riding horse, accompanied by a representative of the nomadic elite.

Рукопись книги рекомендована в печать научно- координационными Советами КазНИИ Культуры и Государственного историко-культурного заповедника – музея «Берел»

Ответственный редактор: Онгар А..

Рецензенты: Боковенко Н.
Омаров Г.

ISBN
ББК
УДК

Самашев

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENT

МАЗМҰНЫ

ПРЕДИСЛОВИЕ

Курган № 36 могильника Берел исследован с середины августа по пятое октября 2002 г. Он внешне был ничем не примечателен. До раскопок над дневной поверхностью возвышались лишь несколько камней надмогильной конструкции.

Объект, как я и предполагал, оказался основательно разграбленным: погребальная камера со сложной структурой была во многом деформирована, практически отсутствовали останки погребенного человека и какие-либо сопроводительные вещи, за исключением нескольких бус и нашивок одежды из золотой фольги; но сооружение интересно тем, что здесь было найдено самое большое количество во всей Евразии уникальных изделий скифо-сакской эпохи из рога оленя. Эти предметы украшали сбрую коня, замурованного в северной части дна могильной ямы и которого грабители, скорее всего, не заметили.

До настоящего времени материалы кургана № 36 привлекались лишь в качестве дополнительного материала в различных публикациях (Самашев, 2011).

Задачей настоящей книги является полная публикация материалов, которые происходят из подробно документированного кургана № 36, поскольку любые научные построения и гипотезы основываются на достоверных фактах, интерпретация которых может со временем измениться в зависимости от используемого методологического подхода. Тем не менее в работу включены некоторые результаты анализа технологии изготовления украшений конского снаряжения, и затрагиваются вопросы, связанные с мировоззренческой системой древних номадов Казахского Алтая в IV–III вв. до н.э. в контексте изучения особенностей погребально-поминальной обрядности.

Материалы кургана № 36 неоднократно использовались для организации выставок внутри страны в рамках мероприятий по программе «Культурное наследие», в США (“Of Gold and Grass: Nomads of Kazakhstan”, г. Сан Диего, 2006; «Кочевники и их связи. Древнее искусство и культура Казахстана», гг. Нью-Йорк, Вашингтон, 2012) и в ФРГ («Неизвестный Казахстан. Археология в сердце Евразии», г. Бохум, 2013).

Несмотря на разрушительное ограбление кургана, реконструкция наземных и внутримогильных сооружений вполне возможна. Поэтому курган № 36 будет служить одним из важнейших объектов историко-культурного наследия в рамках функционирования государственного заповедника-музея «Берел», созданного на месте археологических исследований.

В раскопках данного объекта в 2002 г. вместе со мной непосредственное участие принимали студенты КазНУ им. аль-Фараби, ставшие впоследствии профессиональными археологами: А. Онгар, Р. Жуматаев, Г. Киясбек.

Было весьма сложно вести раскопки в могильной яме этого кургана. В процессе разборки огромные каменные блоки в глубокой яме приходилось разбивать кувалдой. К тому же в сентябре, в начале октября здесь приходилось работать при неблагоприятных погодных условиях, когда холодные ветры, непрекращающиеся дожди и снег чередовались друг с другом. Тем не менее наши усилия были вознаграждены великолепными находками, которые вмиг превратили регион Казахского Алтая в самый крупный центр косторезного дела во всей Евразии в конце I тыс. до н. э.

Научную реконструкцию автора в графике реализовал К. Ахметжан. Им же выполнены первые компьютерные трехмерные изображения кургана № 36 и погребения коня с полным снаряжением.

Трасологические анализы проводили А. Усачук (г. Донецк, Украина), Е. Гиря (г. Санкт-Петербург, РФ) и А. Бородовский (г. Новосибирск, РФ). Биометрические исследования скелета коня осуществил П. Косинцев (г. Екатеринбург, РФ).

Полевые съемки процесса раскопок производились автором, фотографии вещей – Ю.Черкашиным, О. Беляловым и М. Шихтом (г. Зальцбург, Австрия). Графические рисунки вещей из этого кургана выполнены В. Ефимовым (г. Санкт-Петербург, РФ).

Технические работы по обработке иллюстративного материала выполнены Е. Рахманкуловым, А. Исмаиловой, редакционные работы и переводы авторского текста осуществлены А. Айдарбековой, Б. Сиражевой и З. Жахановой.

В полевых работах принимали участие научные сотрудники Восточно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея Г. Кущ, С. Стариков, а также сотрудники Института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК А. Антонов, М. Киясбек, Н. Жетписбай, краевед Ж. Байгонусов, студенты университета им. Шакарима (г. Семей) и Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова (г. Усть-Каменогорск) и другие. Всем им выражаю свою искреннюю благодарность.

Основные исполнители полевых исследований Берельского кургана № 36.
Слева направо: Сергей Стариков, Галымжан Киясбек, Акан Онгар, Зайнолла Самашев,
Ринат Жуматаев, Нуржан Жетписбай. Сентябрь 2002 г.

Зачистку в яме кургана № 36 производят: на переднем плане – Акан Онгар, слева направо: Галымжан Киясбек. Ринат Жуматаев, Нуржан Жетписбай. Сентябрь 2002г.

Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев и аким Восточно- Казахстанской области Даниал Ахметов знакомятся с материалами из тридцать шестого Берельского кургана

ВВЕДЕНИЕ

Могильник Берел расположен на административной территории Катонкарагайского района Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан, в 7 км к юго-западу от одноименного села (рис. 1, 2).

В результате стационарных исследований, осуществляемых нами с 1997 г., на могильнике Берел раскопано более пятидесяти курганов, оград и поминальных объектов сакского времени и раннесредневековой эпохи. За это время у нас и за рубежом появилось множество публикаций по материалам Берельских курганов, в которых (в совокупности с ранее известными памятниками Алтайского региона в целом и в соседнем Синьцзяне, КНР) с разной степенью обоснованности затрагивались вопросы, связанные с их хронологической и этнокультурной атрибуцией.

Несмотря на яркость и широкую известность в научных кругах, материалы Берельских курганов как исторический источник еще не в достаточной мере используются для решения актуальных проблем отечественной исторической науки.

Некоторые проблемы научного поиска, связанные с анализом материалов из Берельских курганов, обозначены нами в разных изданиях. Это прежде всего феномен образования подкурганной вечной мерзлоты, который, как нам представляется, осознан и оценен на уровне технологического достижения общества и использован древними устроителями царских могил.

Впервые наличие мерзлоты под курганом было замечено во время раскопок В.В. Радловым Большого Берельского кургана еще в 1865 г. Однако этот фактор был осознан и осмыслен только после археологических раскопок курганов Шибе, Пазырыка, Башадара, Катанды, Туякты, Ак-Алаха, Олон Гурийн гол и других на Алтае (Грязнов, 1950, с. 11; Руденко, 1952, с. 6; Молодин, 2000; Молодин, Парцингер, Цэвээндорж, 2012 и др.). Со времен первых раскопок курганов с мерзлотой на Алтае исследователями были выдвинуты разные версии по поводу образования вечной мерзлоты.

Для решения важнейших вопросов культурно-хронологического порядка, а также особенностей формирования линзы мерзлоты мы изначально были ориентированы на детальный анализ конструктивных особенностей наземных и внутримогильных сооружений курганов эпохи ранних кочевников. Поэтому в процессе многолетних работ здесь были отработаны наиболее приемлемые методы их вскрытия, фиксации и документирования, которые мы успешно используем и в других регионах при исследовании различных типов погребальных сооружений.

Исследования феномена подкурганной мерзлоты здесь проводились исключительно профессиональными криологами. Они установили, что причины образования линзы мерзлоты под Берельскими каменными курганами кроются в сочетании нескольких взаимозависимых причин: прежде всего, от параметров каменной конструкции, погребальной камеры, климатических колебаний на высоте 1120 м над уровнем моря – холодной осени, малоснежной зимы и других факторов, которые способствовали формированию так называемых перелетков (то есть образовавшаяся в исключительных условиях линза мерзлоты, не успевшая оттаять за короткое лето, переходит в другой сезон). Выявленная таким образом специфика позволила ученым создать модель формирования вечной мерзлоты – это когда высота местности с каменными курганами не достигает 2000 м (и более) над уровнем моря (Горбунов, Самашев, Северский, 2005).

Учет и использование подобного рода особенностей природных условий являются ярким свидетельством существования у древних номадов действенных механизмов адаптации к природно-экологической нише, которые вырабатываются в процессе жизнедеятельности.

Феномен «замерзших» курганов, в большинстве случаев в сочетании с практикой бальзамирования тела умершего из привилегированного сословия, зафиксирован исключительно у населения Алтайской горной системы. В системе Тянь-Шаньских гор он пока не выявлен, хотя высотные характеристики здесь местами более внушительные. Следовательно, можно предположить, что наличие высокогорных низких температурных условий еще не гарантирует повсеместного конвергентного возникновения практики использования фактора холода в погребально-поминальной практике. Для возникновения идеи

1. Алтай тау жүйесінің картасындағы Берел
Берел на карте Алтайской горной системы
Berel on the map of the Altai mountain system

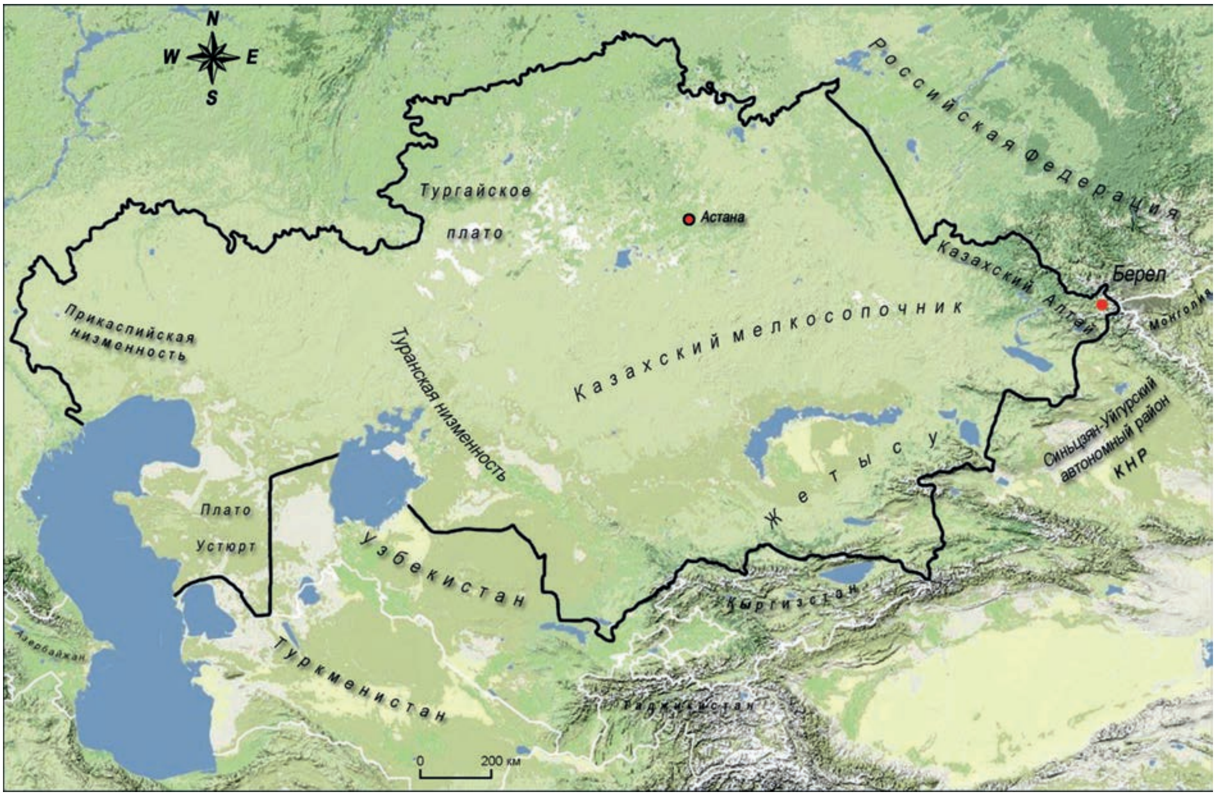

2. Қазақстан картасындағы Берел
Берел на карте Казахстана
Berel on the map of Kazakhstan

сохранения в нетленном виде тела особо важной персоны необходима выработка конкретным социумом специфической культурной традиции.

Выявлено, что линза мерзлоты не распространяется за пределы наземного сооружения кургана из крупнообломочных пород и что она играет своеобразную роль регулятора температуры наподобие «радиатора», поэтому точная и послойная фиксация камней, образующих сложную конструктивную систему, принципиально важна.

Демонстрация разноплановости экономической основы берельского общества (шире – кочевых или полукочевых сообществ народов региона), его социально-политической структуры, обширных культурных и иных связей с окружающим миром и, соответственно, определение места в системе торгово-экономических, политических и культурных взаимоотношений в Центральной Азии является, как мы уже отмечали, важнейшей задачей наших исследований.

Вопросы хозяйственно-культурного типа древнеалтайских народов середины – конца I тыс. до н.э. отчасти можно разрабатывать на основе найденных в Берельских курганах вещественных свидетельств, поскольку они достаточно информативны благодаря их неплохой сохранности: можно получить информацию по технологии производства, составу изделий. Например, мы знаем очень многое о деревообработке, в частности, о центрах резьбы по дереву у древних скотоводов Казахского Алтая, Алтайской горной системы в целом, об инструментах мастера, способах изготовления тех или иных изделий, о циклах производства, о том, какие породы деревьев для каких целей были использованы и др.

Изделия из дерева у древнеалтайских кочевников составляли самую многочисленную категорию и охватывали разные сферы жизнедеятельности, что позволяет выделить деревообработку в важнейшее самостоятельное направление хозяйственной деятельности, а не рассматривать как вспомогательную отрасль ремесленного производства. Обнаружение фрагмента «волокуши» в кургане № 11, например, является показателем не только приемов деревообработки, но и позволяет судить о средствах коммуникации, способах перевозки груза. То же самое можно сказать о различных типах посуды, лопатах, палках-копалках. Сруб может моделировать реальный тип разборного жилища кочевников.

Мы ранее отмечали, что выявление большого количества уникальных изделий из рога оленя в кургане № 36 выдвигает наш регион в важнейший центр обработки животноводческой продукции – косторезного дела во всей степной Евразии в изучаемую эпоху (Самашев, 2011, с. 88). Косторезное дело можно рассматривать как ремесленное производство, как искусство и как важнейшую отрасль экономики. Поэтому значение этого объекта, несмотря на основательное ограбление, весьма велико при изучении ряда проблем технологического и хозяйственно-культурного характера.

Для исследования технологии изготовления материалы из кургана №36 были в разные годы изучены А.П. Бородовским (ИАЭ СО РАН, г. Новосибирск, РФ), А.М. Усачуком (Донецкий областной краеведческий музей, Украина); первичный осмотр с помощью увеличительного стекла производил специалист из Венского университета В. Лобиссер. Работу с комплектом резных роговых изделий из кургана № 36 выполнил Е.Ю. Гиря в лаборатории ИИМК (г. Санкт-Петербург, РФ).

Однако понятно, что какими бы яркими ни были материалы из этих курганов, они не могут ответить на все вопросы, связанные с характеристикой жизнедеятельности древних кочевников, для этого нужен комплексный подход с привлечением других видов исторических источников.

В работе не рассматриваются вопросы хронологической атрибуции материалов из кургана № 36.

Возраст кургана № 36 должен укладываться в хронологические рамки сооружения памятников раннего железного века. В целом по могильнику Берел мы располагаем серией радиоуглеродных дат (Самашев, 2011, с. 235).

Для кургана № 11 на основе корреляции дендрохронологических и радиоуглеродных измерений специалистами были предложены две даты – 322 г. до н.э. с учетом интервала 355–280 гг. до н.э. (Алексеев, Боковенко, Васильев, Дергачев, Зайцева, Ковалюх, Кук, ван дер Плихт, Посснерт, Семенцов, Скотт, Чугунов, 2005, с. 75) и 297 г. до н.э. (Слюсаренко, 2011, с. 249).

Самым ранним объектом на могильнике Берел считается курган № 1 в группе III, раскопанный в 1865 г. В.В. Радловым. Он был возведен, согласно результатам дендрохронологических анализов, в 363 г. до н.э., то есть старше кургана № 11 на 66 лет. Следовательно, в пределах временного интервала 363–297 гг. до н.э. лежит и возраст кургана № 36. Поскольку курган № 36 располагается несколько поодаль от основных объектов цепочки, то он мог появиться несколько позже кургана № 11.

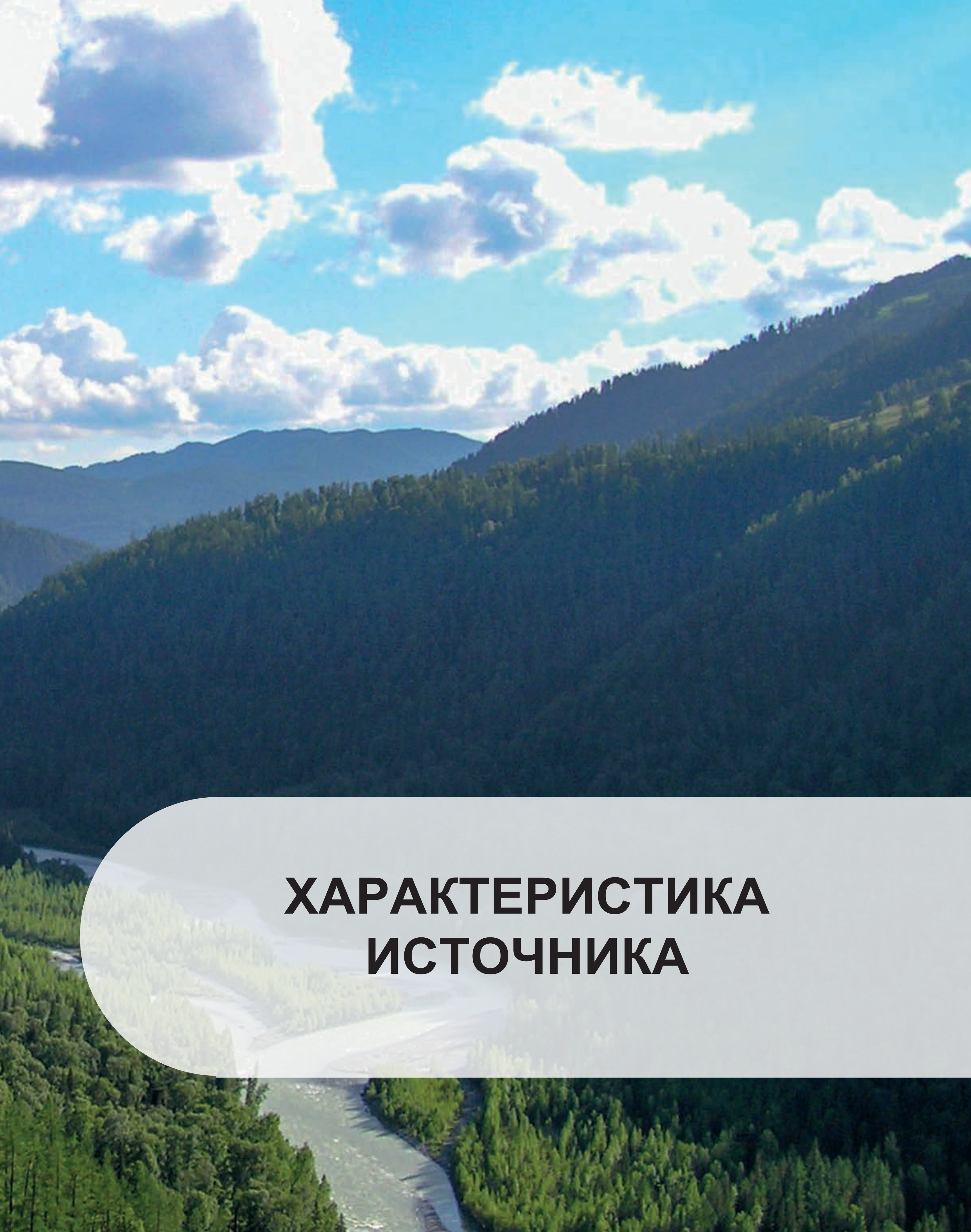

ХАРАКТЕРИСТИКА ИСТОЧНИКА

Объектом нашего исследования являются курган № 36, возведенный для погребения представителя кочевой элиты, и найденные здесь художественные изделия, вырезанные из рога оленя и украшавшие снаряжение сопогребенного коня, в контексте проблем погребально-поминальной обрядности как части мегаструктуры религиозно-мифологической системы создателей пазырыкской культуры Алтая.

Ключевым элементом погребально-поминальной обрядности древних берельцев (и всех пазырыкцев) является сопроводительное захоронение коней в большом количестве (от одного до семнадцати особей) с богатым набором украшений снаряжения. Устойчивым способом умерщвления коня является удар по лобной части головы животного боевым чеканом.

Для проведения источниковедческого анализа и эмпирического исследования необходимо на основе полевой документации дать характеристику объекту изучения – кургану № 36, поскольку от правильной фиксации этапов раскопок всецело зависит достоверность дальнейшей научной интерпретации материалов. Интерпретация данной категории культуры предполагает решение ряда задач структурного (структурно-семиотического) метода, этносоциокультурные реконструкции в контексте теоретико-методологических проблем археологии и прагматики при изучении погребально-поминальной обрядности у создателей пазырыкской археологической культуры в целом.

Ниже рассмотрим материалы из кургана № 36 в линейно-развернутом плане, то есть в логической последовательности с учетом синхронного проявления религиозно-идеологических составляющих событий (Ольховский, 1999, с. 114), связанных с обрядом перехода. При характеристике погребальной обрядности древних берельцев по материалам кургана № 36 мы пытались учитывать (насколько это возможно) основные подходы и направления, существующие в науке (Гуляев, Ольховский, 1999, с. 10–18; Каменецкий, 1983, с. 221–250 и др.).

Структурно-аналитический подход к изучаемому явлению предполагает выделение из общей системы ряда подсистем, куда относятся погребальный комплекс (могильник Берел, состоящий из курганных групп и цепочек, в том числе из основного объекта нашего исследования – кургана № 36) и погребальный обряд. В свою очередь, выделенные подсистемы имеют свои структуры, в ряде случаев выступающие как самостоятельные единицы. К последним относится вещевой комплекс кургана № 36, который мы рассматриваем в контексте погребально-поминальной обрядности.

Анализ смысловой нагрузки образов художественных изделий из кургана № 36 хотя и является специфической процедурой, но должен осуществляться, как нам представляется, в контексте погребально-поминальной обрядности, поскольку изделия изготовлены в качестве украшения снаряжения коня, предназначенного для сопровождения умершего человека в инобытие, а не для использования в условиях земной жизни индивида.

Планиграфия курганных групп на могильнике Берел

Важнейшей составной частью погребально-поминальной обрядности является расположение в определенной системе и последовательности погребальных памятников на специально выбранной для их возведения территории (Суразаков, 1988, с. 118–124; Кубарев , 1991, с. 18; Крамарев, 2002, с. 169–171; Акишев, Хабдулина, 2007, с. 74–79; Самашев, 2011, с. 38–51; Кирюшин, Степанова, Тишкин, 2003, с. 53–56). А.С. Суразаков, например, считает, что могильники у скотоводческих народов чаще всего устраивались вблизи зимников (Суразаков, 1994, с. 72). Поэтому естественно, что анализ планиграфии цепочек и курганных групп на могильном поле предшествует характеристике самих погребально-поминальных сооружений.

Берельские курганы расположены на третьей цикловой террасе, превышающей урез реки Бухтарма на 40–45 м. Терраса, состоящая из толщи песчанистых глин до 7 м и более (Горбунов, Самашев, Северский, 2005, с. 77, 78), имеет треугольное в плане очертание и ограничена с северо-востока рекой Акберел (Акбулкак), впадающей в реку Бухтарма, с

3. Бұқтырма өзені аңғарының Берел обасы орналасқан тұсының әуеден түсірілген суреті,
оба өзеннің үшбұрыш пішіндес үшінші жайылмасын алып жатыр
Аэрофото участка долины р. Бухтарма, где на третьей надпойменной террасе
треугольной формы расположен могильник Берел
Aerial photo of the valley Bukhtarma river, where the Berel burial ground is located on the third terrace of the triangular shape

юго-востока и юга – самой рекой Бухтарма, главной водной артерии региона, а с запада – горной речкой Кандысу (Сахатуха-Буланты). Могильник окружен со всех сторон участками горной системы Казахского Алтая (рис. 3–8).

Координаты памятника: 49020’ с.ш. и 86022’ в.д. Абсолютная высота местности равна 1120 м.

Площадь могильника составляет 174 га. На глазомерном плане могильника, выполненного С.С. Сорокиным, показан всего лишь двадцать один курган (Сорокин, 1969, с. 208–236), сейчас выявлено более ста погребально-поминальных сооружений эпохи ранних кочевников, предтюрского (сяньбийского) и древнетюркского времен (рис. 4). Многие объекты все еще скрыты под толстым наносным слоем чернозема.

Могильник Берел образован несколькими цепочками курганов, вытянутыми в общем направлении север-юг с небольшими отклонениями, и группами отдельных погребально-поминальных сооружений, сосредоточенных в основном возле самого крупного здесь кургана № 1, возведенного на самой южной и высокой точке террасы треугольной формы. Однако заметим, что его доминирующее положение на местности не связано с идеей «репера ориентирных трасс» (Чернопицкий, 1987, с. 51). Вершина треугольника террасы направлена к правому берегу реки Бухтарма, которая ограничивает долину с юго-востока и юга (рис. 3, 4, 6). Цепочки Берельских курганов расположены, как и многие алтайские (Миронов, 1999, с. 35, 36), поперек речной долины, тогда как, например, создатели саргатской культуры Западной Сибири располагали курганы параллельно течению реки (Берсенева, 2004, с. 106), что свидетельствует о разнообразии пространственных ориентаций и взглядов на природу у разных народов одного хронологического горизонта.

К кургану № 1, раскопанному В.В. Радловым в 1865 г., с северной стороны непосредственно примыкает другой объект данной исторической эпохи. Последний обозначен как курган № 2 третьей группы и содержит остатки погребения пожилой женщины в сопровождении семи лошадей. Остальные объекты данной группы, представленные главным образом небольшими по диаметру оградами-выкладками предтюркской (сяньбийской) эпохи, возведены вокруг этих двух раннекочевнических курганов, но преимущественно с восточной стороны (рис. 4). Ограды сяньбийцев сильно задернованы, поэтому их количество пока не поддается точному подсчету.

Возраст кургана № 1 определен, как отмечено выше, 363 г. до н.э. и считается пока самым древним на могильнике. Следовательно, освоение пространства как места погребения представителей кочевой аристократии началось, можно сказать, именно с этого высокого мысового участка на юге треугольной платформы.

Вторая цепочка курганов находится примерно в 350 м севернее от кургана № 1, с небольшим отклонением на северо-северо-восток, состоит из трех раннекочевнических объектов, вокруг которых сооружены средневековые ограды-выкладки. Круглые в плане раннекочевнические курганы с мощными крепидами, облицованными плоскими плитами, расположены впритык, что свидетельствует о принадлежности погребенных к одной династии или близости их родственных связей. Южный из них (№ 16) – самый крупный; освоение пространства здесь шло, видимо, как в группе III – с юга на север. Северный из этих трех курганов (№ 19) был сооружен для погребения девочки-подростка из знатного рода, о чем свидетельствуют остатки (после жестокого ограбления) украшений головного убора наподобие иссыкского и уржарского.

Самая большая по количеству курганов цепочка на могильнике, обозначенная под номером 1, вытянута с юга на север, направлена с юга на ложбину, расположена у подножия горы, на стыке сопок Кемпир и Кайнар (рис. 4, 5), и занимает доминирующее положение среди памятников всего могильника. Судя по характеру размещения основных курганов, формирование данной цепочки происходило с севера на юг, причем она состоит из нескольких локальных звеньев, включающих три или четыре объекта (рис. 5). Наиболее крупные курганы расположены в северной и центральной частях цепочки, а малые, с менее богатым инвентарем, – в южной. Заметим, что

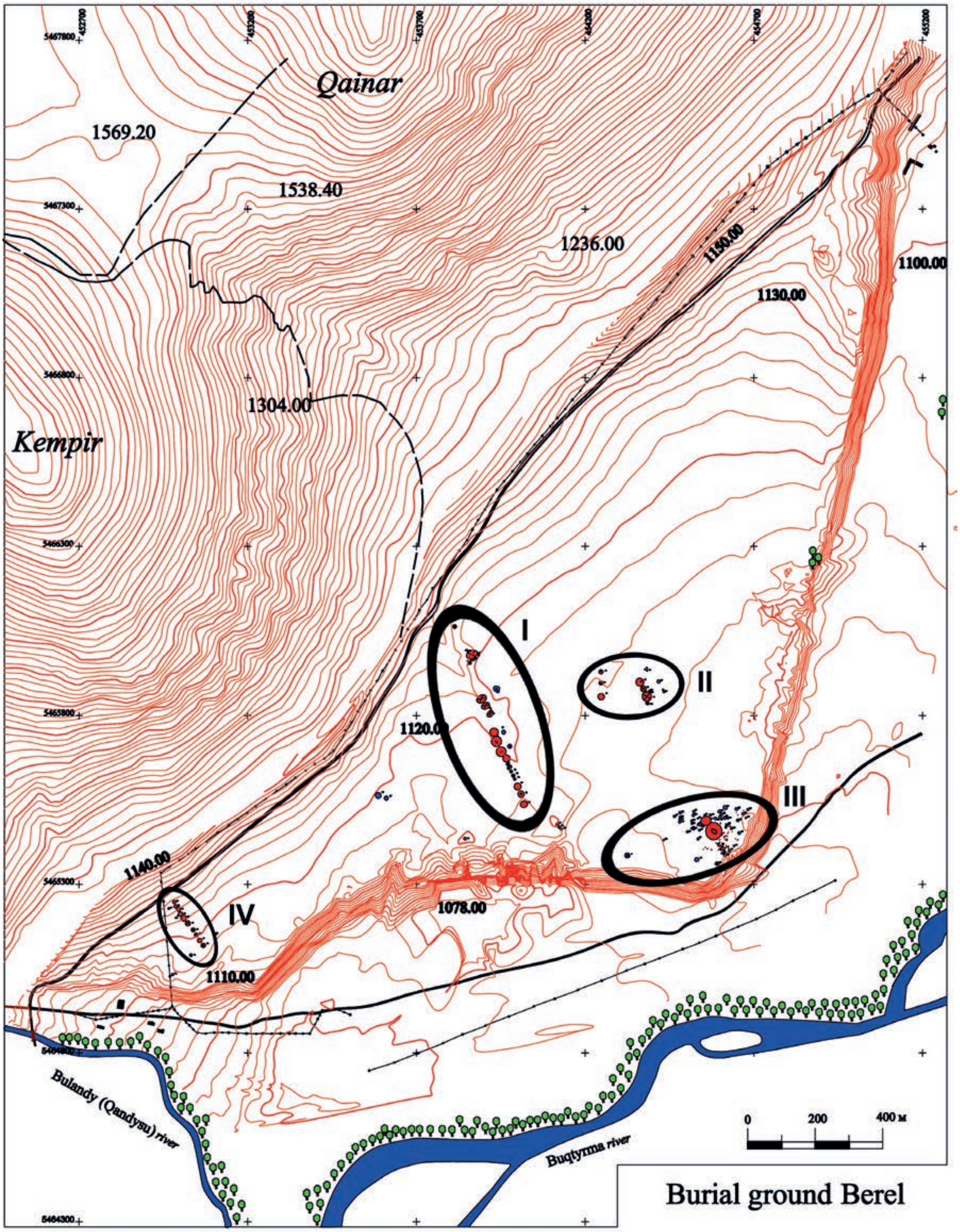

4. Берел обасының жалпы жоспары
Общий план могильника Берел
General plan of the Berel burial ground

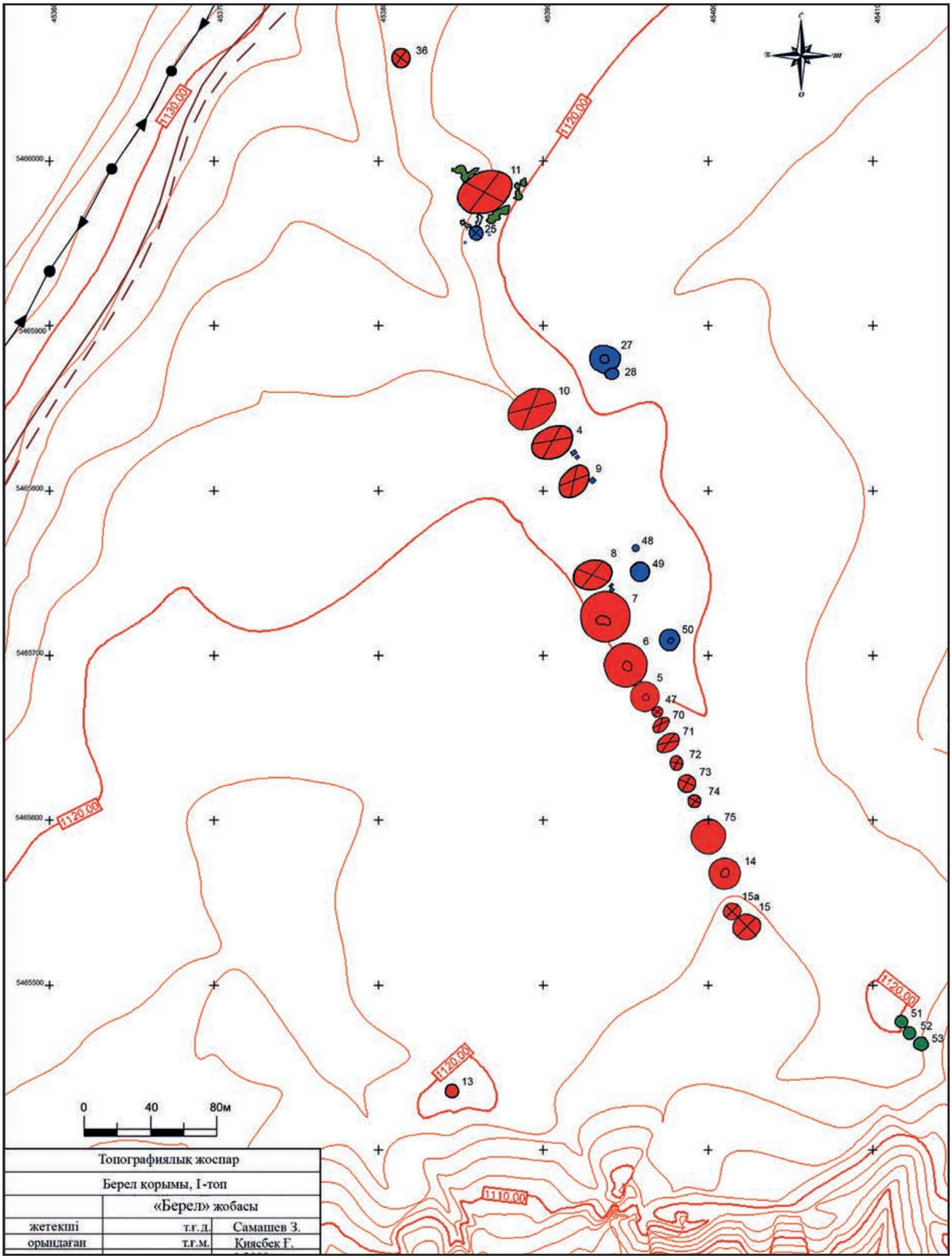

5. Отыз алтыншы қорған орналасқан I топтың жоспары
План группы I, где расположен курган № 36
Plan of the group I, where the barrow 36 is located

6. Қорғандар тобының Бұқтырма өзенінің террасасында орналасуы
Расположение курганных групп на террасе р. Бухтарма
The location of the barrow groups on the terrace of the r. Bukhtarma

такая тенденция наблюдается и в Южном Приуралье (Малашев, Яблонский, 2008, с. 46).

Курган № 36 является самым северным из всех объектов некрополя, он находится в 81 м к северо-северо-востоку от основного объекта, известного под номером 11, ближе к подножию горы, и на генплане обозначен как памятник, относящийся к первой группе (рис. 5, 7).

Планиграфическая близость между курганами № 11 и 36 предполагает принадлежность погребенных в них персон к одному родовому клану, династии. В то же время удаленность кургана № 36 от основной цепочки, его малые параметры и некоторые индивидуальные характеристики внутримогильных конструкций вызывают ряд вопросов.

Четвертая группа курганов расположена ближе к самому юго-западному краю треугольной платформы, примерно в 900 м от первой цепочки. Данная цепочка курганов вытянута по линии северо-северо-запад –юг – юго-восток, то есть с незначительным отклонением, состоит из небольших, схожих по конструктивным элементам погребальных сооружений ранних кочевников. Встречаются оградки-выкладки эпохи раннего Средневековья, пристроенные к курганам ранних кочевников. Формирование погребально-поминальных памятников в этой группе происходило, судя по тополандшафтным условиям и другим параметрам, относительно позднее, чем в других группах, но в тех же пределах, то есть в начале III в. до н.э.

Материалы, которые происходят из курганов четвертой цепочки, хотя и относятся к числу элитных, но характеризуются по сравнению с находками из соседних групп более скромным составом.

Таким образом, цепочки Берельских курганов эпохи раннего железного века составляют стройную систему архитектурно-планировочных ансамблей (Чернопицкий, 1979, с. 26, 27) погребально-поминальных сооружений, созданных на протяжении IV–III вв. до н.э. в соответствии с социокультурными нормами и мифопоэтическими представлениями о жизни и смерти.

Погребальное сооружение

Наземное сооружение. Сильно задернованная и несколько деформированная распашкой земли наземная конструкция; над поверхностью до раскопок возвышались на 0,2 м лишь отдельные камни.

В верхних слоях кургана зафиксированы преимущественно небольшие по размеру камни, встречались фрагменты лепной керамики и кости животных. Наземная часть кургана состояла из нескольких кон-

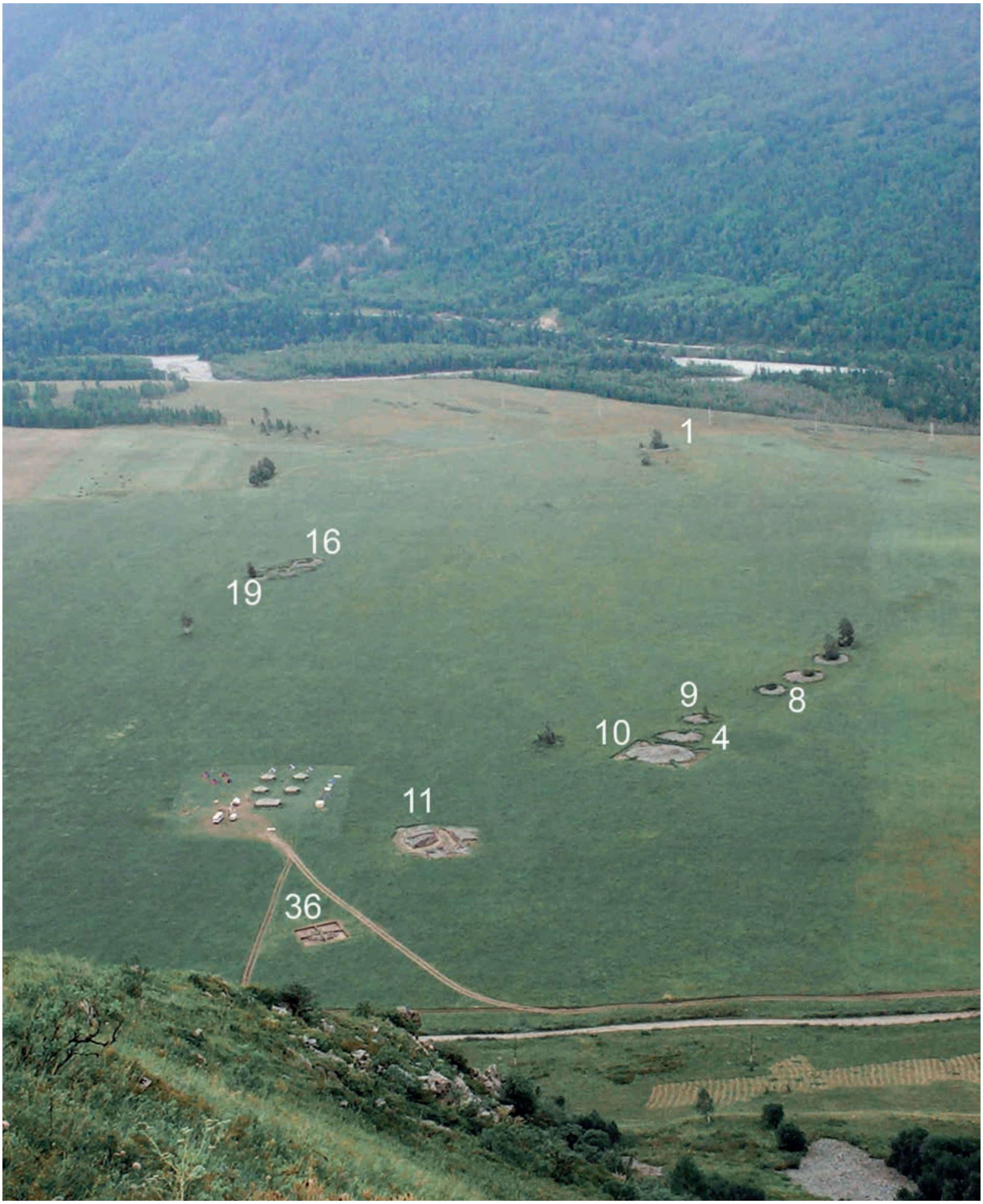

7. Берел обасының солтүстік жағынан қарағандағы көрінісі. Оңтүстік жағында оба Бұқтырма өзенімен және таудың бір бөлігімен шектеседі. Оң жақтағы төменгі бұрышта – қорған құрылысына қолданылған ірісынықты (гравитациялық шөгінді) тастардың шоғыры

Вид могильника Берел с северной стороны. На юге могильник ограничен р. Бухтарма и участком горы. В правом нижнем углу - скопление камней (гравитационная осыпь), использованные для строительства курганов

View of the Berel burial ground on the north side. In the south, the burial ground borders the river Bukhtarma and mountain area. In the lower right corner there is a cluster of coarse stones (gravitational talus) used for the construction of barrows структивных элементов. По периметру курган был окружен поясом-крепидой, сооруженной из плит и плиточных камней, стоящих в один ряд вертикально или с наклоном вплотную друг к другу (рис. 8–18).

Диаметр кургана после удаления развала камней составляет 12,0×9,6 м, соответственно, имел в плане овально-вытянутую форму. Максимальная высота наземного сооружения от древней дневной поверхности в центральной части около 0,7-0,8 м.

В основе конструкции выявлены два концентрических кольца, крупные плиты, блоки и брусковидные камни, установленные в один-два ряда, плотно друг к другу, вертикально или в наклонном к центру кургана положении. На некоторых участках кургана плиты и камни колец установлены с напуском друг на друга – «чешуей» в два ряда со значительным наклоном к центру.

Пространство между внешним и внутренним кольцами было заполнено крупными блоками, плитами, зафиксированными в различном положении, а также галькой и мелкими плитками. До крепиды примерно 1,0-1,2 м, камни уложены поперек для сдерживания от сползания вертикальных камней, расположенных достаточно высоко. Вокруг могильной ямы камни как бы образуют стенку-ограду (рис. 19–33). Продолговатые бруски более четко обозначают конструктивные особенности наземного сооружения.

Принцип возведения наземной конструкции представляется следующим образом: вокруг могильной ямы насыпалась земля валом, затем поверх земляной насыпи и выкида от середины к краям напуском («чешуей») укладывались плиты, которые ограничивались на самом краю наземного сооружения вертикальной крепидой. Сама крепида также состояла из внутренней и внешней стены. Заполнение между двумя стенками крепиды состояло из крупных блоков, камней, плит, а также в меньшей степени – из средних по размеру плиток и галечника. Пространство возле крепиды дополнительно укреплялось горизонтально уложенными плитами и крупными камнями. Плиты первого слоя располагали вкруговую в виде концентрического кольца. Затем поверх укладывались второй слой и верхний из мелкоколотых камней и гальки.

Особенностью этого объекта является то, что для возведения наземной конструкции (как, впрочем, и внутримогильной) чаще использовали длинные брусковидные камни. По периметру всего кургана фиксируются так называемые лепестки – элементы конструкции в виде крупных облицовочных плит размерами от 0,3 до 0,8 м, поставленные вертикально на ребро при возведения наземного сооружения, но упавшие во внешние стороны под давлением.

Высота земляной прослойки вокруг могильной ямы – от 0,3 до 0,5 м, поэтому вся наземная конструкция резко поднята в середине, хотя сам курган по сравнению с другими объектами данного могильника небольшой.

Элементы внутримогильной конструкции. Надмогильная выкладка фиксировалась по сравнительно крупным и средних размеров камням, которые лежали довольно плотно в слое желтой глины с наклоном вниз, образуя «щетинистое» возвышение над могильной ямой. В середине надмогильной выкладки в вертикальном положении выступал верх плиты, зафиксированной еще на последнем слое наземного сооружения. Эта плита длиной 1,20 м являлась, вероятно, важнейшим системообразующим элементом этой конструкции, соединяющим куполообразную надмогильную выкладку с горизонтальными ярусами внутримогильной конструкции (и которая в мифологическом сознании, возможно, была связана с представлениями о мировой оси, пронизывающей все сферы мироздания).

Могильная яма первоначально, видимо, имела правильную прямую с закругленными углами форму, но в результате ограбления юго-восточная длинная стенка сильно деформировалась и расширилась.

До глубины 1,70 м от погребенной почвы фиксировалась кладка камней малых и средних величин. Затем, начиная с глубины 1,74 м, стали появляться массивные камни продолговатых и округлых очертаний, уложенные поперек. Некоторые каменные блоки по форме как брусья, другие бесформенные и плоские.

8, 9, 10. № 36 қорған
Курган № 36
barrow №36

Для сооружения внутримогильной конструкции также были использованы прямоугольные, иногда почти квадратные в сечении длинные бруски. Причем такие брусковидные продолговатые плиты встречались также среди камней наземного сооружения.

Слои мощных каменных блоков применили в качестве поперечного перекрытия погребальной камеры – цисты, которая была сооружена на дне могильной ямы комбинированным способом. Пространство между поперечными блоками, пустоты и их края забутованы и выровнены мелкоколотыми (15×18; 16×20 см) камнями.

Западный конец цисты-ящика сооружен частично из сложенных в несколько слоев плит, частично – из одиночных крупных, вертикально установленных плит. Наиболее выразительны остатки «облицовки» стены – в юго-восточном углу, но от нее сохранился лишь фрагмент. Верхние концы вертикально установленных брусковидных камней, частично составлявших длинные боковые стенки ящика, служили, в свою очередь, опорой для них.

Внутри каменного ящика выявлены остатки сруба, его верхний край фиксировался на глубине 3,7 м от древней дневной поверхности. Внутренняя часть ящика сужается к западному концу. Торцы ящика тоже облицованы, но стены их неширокие.

Также внутри каменного ящика зафиксированы остатки трехвенцового бревенчатого сруба (диаметр 25–27 см) рамы. Дно трехвенцового сруба полностью вымощено галечником, поверх которого кое-где отмечены остатки войлочной подстилки и коричневый тлен от дерева. Последнее обстоятельство позволяет также предполагать, что пол внутри сруба мог быть покрыт продольными плахами (?), которые находились под войлочной подстилкой. Однако более вероятным представляется то, что это остатки колоды-саркофага.

Захоронение человека

Погребение человека, очевидно, являвшегося представителем кочевой аристократии, было начисто разграблено в древности. Несомненным является то, что умершего уложили головой на восток.

Ближе к северо-восточному углу цисты в куче лежали разрозненные кости – лучевая, ребра, позвонки и др. Здесь же находились фрагменты золотой фольги, бусинки в виде трубочек из белой пасты. Обнаружение трубчатых пастовых бус, украшавших одежду, дает основание сомневаться в однозначном определении пола погребенного как мужского, поскольку эти украшения характерны в основном для женского костюма.

Таким образом, мы не исключаем вероятности того, что в кургане № 36 могла быть погребена женщина.

Судя по остаткам тлена, стенки сруба с колодой, возможно, были задрапированы войлочным ковром. Черный тлен и желтая фольга зафиксированы и на разных участках дна каменной цисты.

На полу цисты найдена одна роговая подвесная бляшка в перевернутом виде. Вполне вероятно, что ее преднамеренно положили в сруб при совершении обряда захоронения, или же она могла попасть в сруб позже в результате деятельности грызунов.

11. Отыз алтыншы қорғанның жер үсті құрылымын зерттеу барысы
Наземное сооружения кургана №36 в процессе изучения
Investigation of the above-ground construction of the barrow 36

Сопроводительное захоронение коня

Каменное сооружение, своеобразное погребальное ложе, возведено специально для сопроводительного захоронения коня. Оно располагалось в пространстве между цистой-ящиком и западной стенкой ямы. Северо-западная стена цисты-ящика одновременно выполняла функцию перегородки для погребения коня. От стены могильной ямы конское захоронение отделяли траншея и небольшие вертикально поставленные плиты.

Сооружение для коня – тоже своего рода каменный ящик, обозначенный на узловых участках вертикальными камнями и блоками, которые вкопаны и укреплены достаточно крепко. Конь был уложен на живот с подогнутыми под себя ногами, а голова и шея покоились на высокой ступеньке с восточной стороны, ближе к углу цисты, где захоронен сам человек (рис. 32–45). Некоторые из вертикально вкопанных плит в районе хвоста и крупа коня имеют наклон в наружную сторону, где расположена циста для погребения человека.

Скелет принадлежал взрослому жеребцу в возрасте семи-восьми лет. Согласно размерам черепа, плечевой, пястной и плюсневой костей высота лошади в холке 136–144 см; согласно длине лучевой, бедренной и берцовой костей высота в холке равна 128–136 см (Витт, 1952). Наиболее вероятная высота в холке лошади из кургана № 36 составляла 136–144 см.

По заключению зоологов, животное принадлежало к группе полутонконогих лошадей. В молодости конь содержался в относительно хороших условиях и не испытывал хронического голода. В молодом возрасте он получил сильный удар по крупу с правой стороны, в результате чего была повреждена тазовая кость. Также установлено, что за несколько лет до смерти конь получил сильный удар с левой стороны по нижней части грудной клетки, в результате чего было сломано ребро. Животное было забито ударом в левую половину лба чеканом с округлым ударным концом, диаметром около 20 мм. Заметим, что данный способ практиковался у степных народов до распространения ислама, который предписывал закалывание животного, что засвидетельствовано Ахмадом ибн Фадланом в начале X в. (Путешествие…, 1939, с. 61). Под скелетом коня кое-где обнаружены маленькие плоские камни, оставшиеся от подстилки для коня, выложенные на пол сооружения.

Таким образом, курган № 36, который располагался несколько обособленно от основной цепочки, по своим внешним параметрам выглядел гораздо скромнее, нежели другие элитные памятники могильника Берел. В то же время его наземные и внутримогильные сооружения были возведены из заметно крупных каменных блоков и плит.

Несмотря на значительное разграбление и разрушение элементов внутримогильных конструкций, курган № 36 относится к числу выдающихся памятников благодаря найденным здесь в большом количестве уникальным художественным изделиям из рога марала, украшавшим конское снаряжение.

12. Отыз алтыншы қорғанның жер үсті құрылымын зерттеу барысы
Наземное сооружения кургана №36 в процессе изучения
Investigation of the above-ground construction of the barrow 36

13,14,15,16,17. Отыз алтыншы қорғанның жер үсті құрылымының бөліктерін зерттеу барысы
Фрагменты наземного сооружения кургана №36 в процессе изучения
Investigation of the above-ground construction of the barrow 36. Fragment

18. Отыз алтыншы қорғанның жер үсті құрылымының бір бөлігі
Фрагмент наземного сооружения кургана №36
Fragment of the above-ground construction of the barrow 36

ПОГРЕБАЛЬНО–ПОМИНАЛЬНЫЙ ОБРЯД

Выше мы рассмотрели базовые элементы погребального обряда, связанные с конструкциями наземного и внутримогильного устройства, и охарактеризовали сопроводительное захоронение коня.

К сожалению, наш источник в некоторой степени ущербный для объективной реконструкции обрядовых действий вследствие почти полного отсутствия сопроводительного инвентаря и останков самого погребенного (за исключением отдельных разрозненных костей человека и единичных остатков вещей). Тем не менее отмеченные выше данные – чудом сохранившиеся после ограбления сопроводительное захоронение коня, многие конструктивные элементы погребальной камеры, сруба, а также остатки наземного сооружения кургана №36 – достаточны, чтобы рассуждать о некоторых моментах погребально-поминальной обрядности, существовавшей в среде носителей пазырыкской культуры Казахского Алтая в конце IV – начале III в. до н. э.

Изучение погребально-поминальной обрядности связано с разработкой в науке о человеке фундаментальных проблем отношения людей к жизни и смерти (Смирнов, 1991; 1997; 2011; Шевченко, 2003, с. 85–89; Мацына, 2004, с. 72–76; 2006; Мифология смерти, 2007; Жизнь. Смерть. Бессмертие, 1993; Смерть как феномен культуры, 1994 и др.), в частности, веры в посмертное существование, возникновение которого исследователи относят к среднему палеолиту (Ullrich, 2004, p. 40).

К ним обращаются специалисты различных научных направлений, поэтому сейчас существует много подходов к этой проблеме (см. библиографию: Массон, 1976, с. 149–176; Алекшин, 1981, с. 18–22; 1987, с. 14–16; Топоров, 1985, с. 89–95; Добролюбский, 1987, с. 27–30; Ольховский, 1991;

19. Отыз алтыншы қорғандағы қабір шұңқырын аршып бастау сәті
Начало вскрытия погребальной ямы кургана № 36
The beginning of the opening of the burial chamber of the barrow № 36

20. Қабір топырағының ортасына тігінен қазылып қойылған тас тақта
Вертикально вкопанная в заполнении могильной ямы каменная плита
Stone slab vertically dug into the burial chamber

Мельник, 1993, с. 94–97; Кызласов, 1993, с. 98–111; Железчиков, Барбарунов, 1993, с. 51–58, 176; Погребальный обряд, 1999; Иванова, 2002, с. 43–52; Семенова, 2006, с. 120–130; 2008; Погребальный обряд ранних кочевников Евразии, 2011; Дворников, 2010, с. 30–34 и др.).

Прямые письменные свидетельства древних авторов о погребально-поминальных обрядах ранних кочевников Алтая нам неизвестны, но близкие по времени описания погребений царских и рядовых скифов есть у Геродота (Геродот, 2004, с. 71–73). В деталях они, конечно, не совпадают, но некоторые моменты, порожденные сходным образом жизни и мировосприятием, могут оказаться для нас интересными.

Для составления общих представлений о древних обрядах погребения ценными являются и относительно поздние сведения, например, позднеримского историка (VI в.) Иордана о ритуале погребения Аттилы, ибн Фадлана – о церемониях обращения с телом хазарских вождей, Менандра – о похоронах кагана западных тюрков Дизабула и т.д.

Погребальному обряду собственно пазырыкцев Алтая также было уделено некоторое внимание в научной литературе (Суразаков, 1988; 1994, с. 71–74; Савинов, 1996, с. 107–111; Шульга, 2002, с. 191–195; Дашковский, Тишкин, 2002, с. 233–242; Тишкин, Дашковский, 2003, с. 128–168 и др.).

Исследователи давно высказываются о необходимости совершенствования дефиниций и понятийно-терминологического аппарата для структурного анализа погребальной обрядности (Лагуткина, 2010, с. 20). Существуют самые простые и усложненные определения понятия «погребальный обряд», но они не противоречат друг другу, а, скорее всего, отражают определенные этапы развития научной мысли по «тафологии». Например, Е.П. Бунятян в одной из своих работ указывала, что под погребальной обрядностью она понимает просто «устройство могилы, способ захоронения, погребальный инвентарь,

21. Жерлеу камерасын жапқан тас кәсектердің қалану түрлері
Виды кладки каменных блоков, перекрывавших погребальную камеру
Types of setting stone blocks, overlapping the burial chamber

22. Жерлеу камерасының үстіне қаланған жабу тастар және тас жәшіктің қиранды бөлігі
Кладки каменных блоков, перекрывавших погребальную камеру и фрагмент разрушенного каменного ящика
Setting of stone blocks, overlapping the burial chamber and fragments of the ruined stone box

надмогильные сооружения» (Бунятян, 1977, с. 129), что в принципе не противоречит усложненным научным конструкциям многих других авторов.

Понятие «погребальный обряд» включает совокупность коллективных действий социума и группы близких к умершему людей, направленных на осуществление многокомпонентного и многоступенчатого «ритуала перехода» с момента «физической» смерти индивида (также в зависимости от ее характера: естественной и неестественной – болезнь, старость, смерть от повреждений, удушения или другие формы насилия и т.д.), кульминацией которого является (в архаическом миропонимании и в особенности в прагматическом аспекте взгляда на жизненный цикл человека) «предание тела покойника земле» в определенной точке пространства «срединного мира» в определенное время.

В плане ритуалистики это означает организацию перехода умершего в иную сферу мироздания, в инобытие, что квалифицируется как акт обеспечения его новым «жилищем» и другими средствами «жизнеобеспечения», необходимыми в «антимире» (одежда, утварь, кони, пища и др.), а также различными атрибутами (в зависимости от прижизненного социального статуса), которые становятся особо сакральными и, соответственно, наделяются особым семиотическим статусом.

Между физической смертью и этой кульминацией, а также после реализации всего этого в социуме, к которому принадлежал покойный, проводится цикл траурно-торжественных мероприятий, в том числе различного рода тризны, состязания, и происходят вербальные формы выражение скорби: ритуальные ламентации (оплакивание) (см.: Бернштам, 1985, с. 12–14; Брагинская, 1985, с. 14–17), дауыс – плач мужчин у казахов (Фиельструп, 2002, с. 99; Актаев, 2011, 146–166 б.; 2011, с. 218–288), восхваление и другие действия, которые также являются обязательной частью обряда. Поэтому выявление синтаксической структуры обрядовых мероприятий (Иванов, 1985, с. 4), раскрытие их семантики и анализ прагматических аспектов (в том числе и процессуальных) составляют важнейшую исследовательскую задачу при изучении мировоззрения пазырыкского общества.

Могильник Берел являлся, как нам представляется, местом погребения лидеров и представителей элиты пазырыкского общества, особенно I–III группы и цепочки курганов.

В научной литературе отмечены различные признаки и модели элитарности погребальных памятников и элиты в социальной структуре кочевого общества (Галанина, 1994, с. 76–81; Дашковский, Мейкшан, 2015, с. 11–25; Яблонский, 2015, с. 46, 47). Тем не менее в дальнейших рассуждениях мы будем исходить из того, что ритуально-обрядовые действия, которые происходили здесь, отличались масштабностью, пышностью и носили многоступенчатый характер по сравнению с проводами в инобытие рядового члена общества.

23. Жерлеу камерасының үстіне қаланған жабу тастар және тас жәшіктің қиранды бөлігі
Кладки каменных блоков, перекрывавших погребальную камеру и фрагменты разрушенного каменного ящика
Setting of stone blocks, overlapping the burial chamber and fragments of the ruined stone box

Вполне допустимо, что сразу же после кончины прежнего вождя к власти мог прийти новый человек. Тогда все дальнейшие ритуально-обрядовые мероприятия организовывались от имени нового лидера, и они, естественно, послужат важнейшим инструментом апологетики его власти.

Однако события могли развиваться и по другому сценарию – новый вождь мог появиться после полного проведения погребально-поминальных церемоний.

Исследователями используются различные типы структуризации процесса погребального обряда (см., например: Никитина, 1994, с. 94–96). Необходимо отметить, что еще в 70-е годы прошлого века В.Ф. Генинг и В.А. Борзунов, которые рассматривали погребальный обряд как определенную статистическую совокупность, предложили расчленить весь процесс на шесть фаз: «А – под¬готовка места захоронения: сюда входят все данные о могильной яме и месте, где должно быть совершено захоронение; Б – подготовка умер¬шего к захоронению: способ захоронения, одежда и украшения на умершем; В – захоронение умершего: ориентировка его по сторонам света, поза, количество захоронений в одной яме; Г – сопровождающий инвентарь: сосуды, орудия и оружие и т.д.; Д – ритуальные остат¬ки: кости животных, следы огня, охра и пр.; Е – завершающий этап захоронения: надмогильные сооружения (вид, форма, размеры), количе¬ство захоронений под одной насыпью, остатки тризны и т.д.» (Генинг, Борзунов, 1975, с. 44).

Поскольку данная работа основана главным образом на анализе материалов только одного объекта – № 36, то отпадает необходимость заниматься на уровне археологической процедуры формализованно-статистической обработкой данных. Тем не менее, учитывая мнения разных исследователей, попробуем проструктурировать весь цикл погребально-поминальной обрядности, выделив, как и вышеназванные авторы, несколько условных фаз, начиная с оповещения о смерти индивида и заканчивая полным завершением постпохоронных мероприятий.

Начало обряда перехода, подготовка умершего к жизни в ином мире

Фаза наступает с момента физической смерти человека. Весть о наступлении смерти индивида, члена социума, знаменует собой наступление начальной фазы отправления «ритуала перехода». Система и способ оповещения о смерти, несомненно, имеют свои особенности, пространственные и иные характеристики.

Дальнейшее развитие событий зависит от характера смерти (Мельник, 1987, с. 39, 40): естественная или неестественная, на чужбине или в пределах своего социума и, конечно, от места на социальной лестнице общества, которое при жизни занимал усопший

24. Тонау кезінде бұзылған жерлеу камерасының қалдықтары
Остатки разрушенной грабителями погребальной камеры
Remains of the burial chamber ruined by robbers

(лидер, то есть персона, «наделенная при жизни властными полномочиями», член правящей династии, представитель родоплеменной аристократии, жреческой или воинской касты; военачальник, герой или рядовой общинник; мужчина, женщина; старый, молодой и т.д.), от ритма времени. Методологически данная процедура может быть реализована на основании выявления классификаторов универсальной оппозиции (вышеуказанных и множества других), характерных для знаковых систем, связанных с жизненным циклом.

Согласно социальному статусу и существующим в конкретном социуме нормам, которые разрабатывались многими поколениями жрецов и хранителей традиций («социально стереотипизированный коллективный опыт» – по: Рындина, 2002, с. 62), начинается период траурных действий, направленных на гармонизацию социума, преодоление хаоса. На этой фазе живые и умершие, по мнению А. Геннепа, как бы «составляют особое сообщество, которое находится между миром живых, с одной стороны, и миром мертвых – с другой» (Геннеп, 2002, с. 135).

Погребальный обряд пазырыкцев имеет одну социокультурную специфику, связанную с бальзамированием тела значимых для социума персон (вождь, «царь», представитель высшей военно-жреческой касты и др.), что предполагает осуществление не только медицинских манипуляций (Дворников, 2009, с. 14), но и проведение дополнительных сложных ритуально-обрядовых процедур, соответственно, внесение коррективов в существовавшие нормативные установки, поскольку способ обращения с телом покойного является наиболее важным и, как полагают, устойчивым его элементом (Алкин, 1995, с. 37).

Бальзамирование тела царя у европейских скифов кратко описан Геродотом (Геродот, 2004, с. 71), который также указал на виды растений, использовавшихся для этого (Каменецкий, 1995, с. 68–76). Реальные (а не «косвенные подтверждения», как выразился И.С. Каменецкий) захоронения мумифицированных останков представителей кочевой элиты известны пока только на Алтае. Следует вспомнить, что тело мужчины, погребенного в Берельском кургане № 11, было забальзамировано, по заключениям медиков и генетиков, с использованием ртути, киновари и других веществ.

Следы медицинских манипуляций зафиксированы в Восточном Казахстане не только у представителей пазырыкской популяции, но и у ранних саков (курганы Елеке сазы на Тарбагатае), у тасмолинцев Сарыарки, то есть это было довольно традиционным ритуалом.

В структуре ритуализированных действий по подготовке покойника в иной мир определенную нишу занимала, если судить по этнографическим данным, процедура омовения тела, за которой может также скрываться целый клубок предписаний и символических актов. Данная процедура осуществлялась, по-видимому, несколько иначе в случаях, когда тело покойника подлежало медицинским манипуляциям, связанным с бальзамированием.

25. Тонау кезінде бұзылған жерлеу камерасының қалдықтары
Остатки разрушенной грабителями погребальной камеры
Remains of the burial chamber ruined by robbers

Если обратиться к этнографическому материалу, то в традиционной обрядности казахов число омывальщиков тела покойного имеет в некоторых регионах нечетное число и состоит из представителей различных родоплеменных групп. Каждый из них омывает только определенную часть тела (что связано, с другой стороны, со структуризацией, то есть ритуальной космизацией через человеческое тело неведомого мира, куда отправляется покойный) и получает соответствующие обязательные «дары» в виде одежды (Коновалов, 1993, с. 35–37; Фиельструп, 2002, с. 102, 103; Катанов, 1894, с. 22). Допустимо существование нечто подобного и в эпоху ранних кочевников. Омовение, как полагают, связано в большей степени с ритуальными потребностями, нежели с гигиеническими (Байбурин, 1993, с. 108).

За омовением (равно как и бальзамированием тела), возможно, должна последовать церемония облачения покойного в погребальные одеяния, хотя действия древних могут не всегда соответствовать логике современного человека (Ольховский, 1993, с. 84). Процесс проведения данной церемонии можно реконструировать только по этнографическим данным.

Продолжительность обрядовых действий на этой фазе может варьироваться от нескольких дней до нескольких месяцев в зависимости от ритмов развития социальных, религиозно-политических и иных обстоятельств, а также от календарной приуроченности к общественным или природным циклам. Известное сообщение Геродота о том, что у скифов простых умерших возят по округе сорок дней, относится не к подготовительному периоду, а к путешествию к месту погребения (Геродот, 2004, с. 73). Подчеркнем, что возникновение сорокадневного цикла в погребально-культовой практике, сохранившегося до настоящего времени у многих народов Евразии, вызывает несомненный интерес.

Изготовление «сопровождающего» инвентаря для погребения умершего человека (особенно представителя высшей аристократии), которое относится к этой фазе «обряда перехода», само по себе связано с идеей творения, рассматривается в ряде мифологем как демиургический процесс. Трасологический анализ материалов кургана № 36 показывает неоднозначность тезиса о том, что в могилу клали те вещи, которые использовались усопшим в земной жизни.

Изготовление ювелирами большого количества изделий из драгоценных материалов для церемониального костюма и оружия, а резчиками – художественных произведений из дерева, плакированных золотой фольгой, для украшения снаряжений коней сопровождения (жеребцов светлой масти), со специфическим набором образов и сюжетов, а также работы ремесленников и других мастеров требуют немало времени и, что очень важно, выполняются по особому заказу (допускают существование и в древности индустрии погребального инвентаря – Хршановский, 1993, с. 15), должны были соответствовать

26. Тоналған жерлеу камерасының түбінде қалған адам сүйектері
Человеческие кости на дне разрушенной погребальной камеры
Human bones at the bottom of the ruined burial chamber

философско-этической доктрине, существовавшей в обществе. Едва ли возможно в таких случаях использование вольных сюжетов искусства, сотворенных вольными художниками.

Вполне возможно, что одна из причин мумификации тела особо важных персон связана с длительностью подготовительной фазы «обряда перехода». Не исключено также существование в пазырыкском обществе сложного «царского» ритуала наподобие ашвамедха – знаменитого ведийского ритуала, проводившегося в течение целого года и даже больше, но приуроченного к годичным циклам (Альбедиль, 2003, с 21, 22; Кузьмина, 1977, с. 37, 38). Схожий обряд, который мог бы служить для нас сравнительным материалом, практиковался у царских скифов (Геродот, 2004, с. 71, 72).

Значительная часть ритуально-обрядовых действий на этой фазе связана с прагматикой подготовки умершего к переходу в инобытие, «отделения его от живых» (Иванова, 2002, с. 47), то есть отправки тела усопшего в трансцендентальное пространство.

Однако действия людей, связанные с организацией «обряда перехода» на этой и другой фазах (в смысле их ритуально-мифологического содержания), всесторонне изучить лишь по археологическим материалам, в частности, на основе анализе данных погребальных памятников, невозможно (Никитина, 1985, с. 79; Семенова, 2006, с. 120); они могут быть отчасти реконструированы с использованием палеоэтнографических данных (Плотников, 1870, с. 137–150; Диваев, 1898, с. 45–79; Арғынбаев, 1973; Дьяконова, 1975, с. 49–68; Акатаев, 1993, с. 57–59; Толеубаев, 1991; Алтынсарин, 1994, 158–162 б.; Фиельструп, 2002, с. 98–181; Смагулов, 2007; Мифология смерти, 2007; Сибирский сборник-I, 2009 и др.) и древних письменных сообщений (которые, к сожалению, весьма скудны и не всегда применимы к конкретным явлениям).

Выбор места в пространстве для погребения, возведение могильного сооружения

На этой фазе действия уже переносятся во многом на прагматическую плоскость, но при четком соблюдении религиозно-идеологических предписаний норм обрядовой практики.

Если реальное (а не мифологическое) пространство осваивается впервые для погребения умершего, то этому должны предшествовать ритуальные действия, связанные с сакрализацией профанической до этого времени местности, которая мыслится как пограничная (или контактная) зона между миром живых и миром мертвых и где должен осуществляться переход в инобытие.

27. Бұзылған жерлеу камерасының бөліктері
Фрагменты разрушенной погребальной камеры
Fragments of the ruined burial chamber

В плане пространственно-структурной характеристики именно этот замкнутый участок долины реки Бухтарма с почти равнобедренными треугольными очертаниями (рис. 3–7), значительно превышающий пойму реки и имеющий ровную горизонтальную поверхность, покрытую вековыми хвойными деревьями, идеально соответствовал стереотипизированным нормам организации «локуса мертвых» у древних берельцев и отвечал представлениям о мифологической (вертикальной троичной и четырехчленной горизонтальной) модели мира и специфике их мировосприятия. Горизонтальная, с незначительным уклоном на юг площадка в виде почти равнобедренного треугольника, выбранная для организации некрополя, с севера своим основанием примыкает к подножию самой высокой на этом участке сопки, а ее острая вершина, круто возвышающаяся над поймой, ориентирована на правый берег полноводной горной реки Бухтарма, которая ограничена с юго-востока северным склоном другой горной гряды.

Немаловажным фактором при выборе пространства для организации «жилищ мертвых» является наличие реки, которая отделяет друг от друга, согласно двоичной бинарной классификации, два противоположных мира. Это свойство ландшафта усиливается и тем, что с боковых сторон (северо-восток и северо-запад) треугольная платформа также ограничена, как было отмечено выше, двумя притоками Бухтармы – реками Акберел (Акбулкак) и Буланты (Кандысу).

По представлениям, которые реконструируются на основе этнографических данных, «покойник» может попасть в хтоническое царство только через буйные водные потоки. В мифологемах разных космологических традиций это реализуется по-разному: на лодке либо с помощью других средств передвижения. Иногда колода для покойника рассматривается как эквивалент мифической лодки для плавания в подземном царстве (Семенова, 2008, с. 102).

Мифопоэтический концепт древних берельцев предполагал, видимо, преодоление покойным длительной дороги в другой мир на жеребцах светлых мастей (иногда крылатых) с роскошными снаряжениями, в масках и представлял переправу через подземные реки, судя по изображениям на найденных изделиях, с помощью мифических рыб, символы которых представлены в виде больших и малых войлочных (и миниатюрных деревянных с плакировкой) подвесок от уздечек и седел. Длинные подвески из Берельских курганов, которые оформлялись в виде стилизованной фигуры рыбы и подвешивались к седлу с обеих сторон, по-видимому, семантически эквивалентны изображениям птичьих крыльев мифических коней и сфинксов на цветных аппликациях

28. Бұзылған жерлеу камерасының бөліктері
Фрагменты разрушенной погребальной камеры
Fragments of the ruined burial chamber

29. Жерлеу камерасының тік қойылған текше тастардан құрылған сол жақ қабырғасы
Северная стена погребальной камеры, сложенной из вертикально установленных каменных брусков
North wall of the burial chamber, composed of vertically installed stone bars

некоторых седельных покрышек. В основе этих образов лежит, помимо прочего, та же коммуникативная идея – связь с трансцендентальным пространством, сопутствие ушедшему в инобытие в его передвижении не только в царстве мертвых, но и в других сферах мироздания. Здесь же заметим, что седельные и уздечные подвески, татуировки в виде рыбы (определяемые некоторыми исследователями как изображения налима) на теле бальзамированных персон из разных алтайских курганов пазырыкского времени трактуются по-разному (Грязнов, 1950, рис. 10, с. 82; Полосьмак, 1992, с. 134–138). По-видимому, прав был А.С. Суразаков, который предлагал рассмотреть образ рыбы в искусстве древнеалтайских народов несколько шире, в контексте общеевразийского универсального представления об изначальной водной первосубстанции (Суразаков, 2005, с. 35). В ряде мифологем образ коня тесно связан с водной стихией (Беленицкий, 1978, с. 35, 36).

Киселев С.В. в свое время увидел среди берельских зооморфных нашивных пластин, известных по раскопкам В.В. Радлова, образ крылатого гиппокампа, широко распространенного в искусстве и мифологии античного мира (Киселев, 1951, с. 339).

Итак, в структуре берельского ландшафта, определяемого как зона организации сакрального пространства, где должна проходить граница миров, в случае возведения погребального комплекса налицо основные элементы (гора, дерево, вода и др.), которые кодифицируют мифологический макрокосм.

Следующий шаг – выбор здесь конкретной точки для сооружения погребального объекта, что является ключевым моментом всей обрядности, поскольку это будет знаменовать собой начало (или продолжение) освоения нового пространства, которое мыслится в архаическом сознании как мост между мирами и священной территорией всего социума. Это то место в пространстве, где должно происходить восстановление (посредством специфических ритуально-обрядовых действий) нарушенного в связи со смертью индивида (лидера) космического миропорядка, наступление гармонии в обществе. Значение имеет и время освящения будущего места возведения кургана.

В Береле в качестве такой точки выбрано место, где сейчас находится курган № 1. Это самое высокое и открытое место, оно хорошо просматривается снизу, со второй широкой и ровной террасы реки Бухтарма, на которой могли размещаться различные средства во время совершения ритуала. Видимо, по своей архитектонике, энергетической ценности (отсутствие природной патогенности) и по многим другим признакам ритуальной чистоты эта точка предварительно выбранного общего пространства оказалась наиболее приемлемой для сооружения кургана и полностью соответствовала мифопоэтическим воззрениям древних берельцев.

Для понимания критерия выбора конкретной территории в качестве места для строительства дома (согласно представлению, что «погребальное сооружение есть жилище для мертвых» или место перехода, о котором говорилось выше) можно привлечь материалы из этнографии разных народов.

Всаднические народы при освоении новых пространств старались выбрать земли, куда еще не ступали копыта коней, а местом установки мобильного жилища (юрты) определяли тот участок, на котором остановился конь. Восточные славяне в такой ситуации отдавали предпочтение рогатому скоту или, например, гадали на овечьей шерсти: «…вечером кладут «сухое руно овечье» под горшок на предполагаемом для дома месте. Если к утру шерсть под горшком отсыреет, место считается подходящим (дом будет богатым)» (Байбурин, 1983, с. 42).

Курган № 1 (диаметр 39 м) содержал погребение человека в колоде внутри сруба в сопровождении семнадцати лошадей (Сорокин, 1969, с. 208–236). К нему с севера пристроен курган № 2, он диаметром ровно на 10 м меньше и содержал останки погребенной женщины пожилого возраста в сопровождении семи лошадей. Женщина, возможно, имела прямое клановое отношения к «царю», погребенному под курганом № 1.

Рядом с этими курганами в изучаемую эпоху больше не возводились другие погребальные сооружения. Возможно, династия внезапно прервалась в связи с приходом к власти представителей другого клана. Последние выбрали местом захоронения своих умерших сородичей другой участок, но в пределах уже сакрализованного пространства. Так, несколько севернее от предыдущей группы курганов возникают новые погребально-поминальные объекты (№ 16, 18, 19), расположенные впритык по линии север-юг. Последовательность сооружения этих курганов – с юга. Северный из них, курган № 19, самый поздний, содержал погребение молодой знатной женщины.

Курган № 11 (рядом с которым находится объект № 36), согласно результатам радиоуглеродного анализа и дендрохронологического изучения, как указано выше, на шестьдесят шесть лет моложе кургана № 1.

Таким образом, к моменту появления кургана № 36 треугольная платформа с вышеотмеченными курганными группами уже становится местом погребения представителей элиты пазырыкского общества наподобие скифского Герроса, то есть вопрос о начальной сакрализации пространства уже не стоял. Нужно было лишь «пристроиться» к могилам ранее умерших сородичей. В то же время его значительная удаленность от домината, то есть кургана № 11, и расположение в начале цепочки вызывает ряд вопросов.

С учетом возраста курганов четвертой цепочки на крайнем западе платформы можно предположить, что примерно в течение семидесяти (возможно, ста) лет происходило освоение всего пространства бе-

30. Отыз алтыншы қорған қабірінің түбіндегі тастан жасалған жерлеу камерасының жалпы көрінісі
Общий вид погребальной камеры на дне ямы тридцать шестого кургана
General view of the burial chamber at the bottom of the chamber of the thirty-sixth barrow

*31. Отыз алтыншы қорған қабірінің түбіндегі тастан
жасалған жерлеу камерасының
жан- жақтан түсірілген көрінісі
Виды и фрагменты с разных сторон
погребальной камеры тридцать шестого кургана
Views and fragments from different sides
of the burial chamber of the thirty-sixth barrow*

рельского могильного поля. Некрополь возрождается в «сяньбийско-жужанскую эпоху» и развивается в древнетюркское время, но акцент в идеологии сознания раннесредневековых жителей региона меняется, по-видимому, преимущественно в сторону развития культа предков.

Наибольшее количество погребальных памятников эпохи Средневековья зафиксировано возле кургана № 1, расположенного на острие треугольной платформы, то есть люди этой эпохи пристраивали свои погребально-поминальные оградки-выкладки к самому грандиозному сооружению всего некрополя, подчеркивая тем самым преемственность, причастность к миропредставлению древних, и ощущали родство с ними.

Обращает на себя внимание то, что восточная половина платформы треугольной формы свободна от каких-либо искусственных объектов, погребально-поминальные сооружения всех представленных эпох занимают только ее западную часть, что связано в архаическом мышлении с представлениями о западной стороне как символе заката, то есть затухания жизни, и «стране мертвых» (Хршановский, 1993, с. 15; Тульпе, Хршановский, 2004, с. 240), где должен быть устроен локус «бессмертных мертвых».

Вернемся к выбранной для строительства кургана точке в пространстве.

Реконструкция конкретных форм обрядовых действий, связанных с началом строительства погребального сооружения, едва ли возможна даже при использовании этнографических материалов или древних письменных источников. Схема создания погребального комплекса, которая была предложена в свое время В.С. Ольховским, в принципе характерна для курганной культуры и идеологии вообще (Ольховский, 1999, рис. 1–4), но в нашем случае надо учитывать, что пазырыкский каменный курган, ориентированный на создание линзы искусственной мерзлоты, имеет несколько иные принципы возведения, технические и квалификационные характеристики. Вероятнее всего, значение придавалось выбору времени начала строительства кургана, жрецами учитывались благоприятные для этого годичные или календарные циклы – начало нового года, лунные фазы или другие обстоятельства, связанные с жизнедеятельностью социума, но в целом в плане миропредставления это воспринималось как начало установления космического порядка, как отмечалось, преодоление хаоса. Впрочем, это хрестоматийное утверждение.

Процессу разметки контура площадки кургана, рытья могильной ямы предшествовали, вероятнее всего, обряды кровавого жертвоприношения различным божествам. Как известно, эти обряды прошли

32. Жерлеу камерасының сол жақ қабырғасының сыртына қойылған жылқы қаңқасы
Захоронение коня за северной стеной погребальной камеры
Horse burial behind the north wall of the burial chamber

путь от человеческих жертв до символического пролития крови, заменяя людей животными (Винокуров, 2004, с. 55). В данном случае тип жертвоприношения близок к так называемой строительной жертве, зафиксированной в этнографии ряда народов (Байбурин, 1983, с. 55–78; Зданович, 2003, с. 45–50).

С ритуалом жертвоприношения перекликается, например, процедура «освящения» лопаты как основного орудия труда и, возможно, других видов инструментов, используемых при строительстве кургана. Поэтому можно допустить, что в кургане № 11 вдоль внутренней стенки сруба преднамеренно, аккуратно положили цельную деревянную лопату. В данном случае просматривается не утилитарный, а явно семиотический смысл бытового характера вещи, то есть ее знаковая сущность (Байбурин, 1981, с. 215; 1983, с. 8).

Из этого кургана происходит еще одна вещь – изделие из лиственницы (130×30 см) с четырьмя отверстиями, которое определяется в предварительном порядке как элемент транспортного средства – часть корпуса телеги, к которому крепились детали обрешетки (Самашев, Мыльников, 2004, с. 203) или волокуши для перевозки строительных материалов – дерева, досок, камней и др. Статус этой вещи, поскольку она найдена не в in situ, не вполне ясен, но можно допустить и ее семиотическое (а не утилитарное) значение в погребально-культовой практике.

Выбор и использование различных строительных материалов для сооружения структурных элементов кургана также входит в общую систему погребальной обрядности.

При возведении Берельских курганов были использованы метаморфизированный глинистый сланец зеленоватого цвета из крупнообломочных отложений (гравитационные осыпи) у подножия сопки Кемпир, в непосредственной близости от могильника и в незначительном количестве – светло-серые речные окатанные камни средних размеров и мелкий галечник. Последний использовался в качестве панцирного покрытия всего наземного сооружения кургана на последней стадии его строительства. Наличие панцирного покрытия Берельских курганов связано не столько с техническими потребностями, сколько с эстетическими и/или религиозно-мифологическими причинами. Наличие светлых окатанных камней на конструкциях наземного сооружения кургана, видимо, не случайно; они, возможно, указывают на определенное цветосимволическое обозначение или маркировку наиболее значимых (сакрализованных) частей строения.

Платформу-основание кургана в виде концентрических колец вокруг могильной ямы, которая должна выдержать основную тяжесть, закладывали из самых больших блоков, а верхние слои наземной конструкции возводились из менее крупных камней. Облицовочные плиты внешней стены крепиды имели большие размеры (до 100 см и более), их изготавливали на специальных каменоломнях – выходах коренных пород, расположенных на склоне упомянутой уже сопки Кемпир. Камень использовался в качестве многоярусного заполнения самой могильной ямы и для сооружения различных внутримогильных и внекурганных конструкций. Для возведения только одного кургана № 11 требовалось транспортировать, по некоторым подсчетам, более ста пятидесяти тонн каменной породы (Горбунов, Самашев, Северский, 2005, с. 99), заготовить различные деревянные конструкции, а с учетом самого процесса строительства – затратить колоссальную энергию социума.

33. Жерлеу камерасының сол жақ қабырғасының сыртына қойылған жылқы қаңқасы. Батыс жағының көрінісі
Захоронение коня за северной стеной погребальной камеры. Вид с западной стороны
Horse burial behind the north wall of the burial chamber. View from the west

Грязнов М.П. относительно Первого Пазырыкского кургана писал: «…чтобы соорудить каменную насыпь объемом 1800 куб. м, вырыть яму объемом в 196 куб. м, заготовить около полутысячи бревен для сруба и заполнения могилы, заготовить бересту, лиственничную кору, стебли курильского чая – на все это надо было затратить огромное количество труда, по самым скромным подсчетам, не менее 2500–3000 человеко-дней» (Грязнов, 1950, с. 68). По данным К.А. Акишева, на строительство Большого Бесшатырского кургана было затрачено от двадцати тысяч до сорока пяти тысяч человеко-дней (Акишев, 1993, с. 52, 53; 2009, с. 105). Подобные расчеты носят гипотетический характер, они производились и по другим памятникам (Грач, 1975, с. 161–165; Массон, 1976, с. 172–174; 1994, с. 5, 6; Грязнов, 1980, с. 46; Ролле, Махортых, Грицюк, 2007, с. 123 и др.). Например, С.Н. Кореневский, используя различные расчеты, в том числе и нормы древних землекопов Шумера и Вавилона, предположил, что для возведения малого земляного кургана высотой до 1 м, диаметром 20 м у древних майкопских племен Предкавказья потребовалось бы 26 (56) рабочих дней, а условная группа в сто человек могла бы насыпать такой курган за день. Отсюда вычисляется объем трудозатрат на строительство кургана (в честь умершего бигмена) высотой 5 или 10 м, с соответствующим диаметром (Кореневский, 2010, с. 162–165).

Велика роль дерева в жизни древних скотоводов Казахского Алтая (Самашев, Мыльников, 2004). Как и у многих народов Евразии, оно тесно связано, кроме прагматических функций, с различными представлениями и соответствующими им ритуально-обрядовыми действиями (Байбурин, 1983, с. 26–34).

Древние берельцы для изготовления сруба-каркаса, надсрубных построек и колоды использовали только лиственницу, учитывая ее твердость и иные преимущества перед другими хвойными деревьями. К примеру, для изготовления сруба кургана № 11 использованы три ствола лиственницы возрастом ориентировочно 248, 245 и 231 год, а для создания колоды – ствол 250–260-летней лиственницы диаметром 95 см (Самашев, Мыльников, 2004, с. 200, 204). В кургане №36 от сруба и колоды сохранились только фрагменты и их следы.

Строительство кургана, подготовка, монтаж внутримогильных конструкций и особенно его наземного сооружения – процесс последовательный, длительный и сложный. В зависимости от прижизненного статуса усопшего определяются параметры кургана, объем используемого материала, структурные элементы и, главное, смысловая нагрузка специальных

34. Жерлеу камерасының сол жақ қабырғасының сыртына қойылған жылқы қаңқасы. Батыс жағының көрінісі
Захоронение коня за северной стеной погребальной камеры. Вид с западной стороны
Horse burial behind the north wall of the burial chamber. View from the west

35. Жылқы қаңқасы мен ат әбзелдері. Оңтүстік жағының көрінісі
Скелет коня и остатки украшения конского снаряжения. Вид с южной стороны
Skeleton of a horse and the remains of remains of horse trapping ornaments. View from the south side

(строительных) обрядов, сопровождающих возведение наиболее значимых компонентов, имеющих повышенное семиотическое значение (колода в срубе, надсрубные постройки, конский отсек в северной половине дна могильной ямы, закладка платформы вокруг верхнего края могильной ямы, вертикальная установка плит крепиды-ограждения, панцирное покрытие и др.).

Каменные курганы элиты пазырыкского общества в горных районах Алтае имеют некоторое конструктивное и технологическое своеобразие по сравнению с синхронными равнинными погребальными памятниками. Это в первую очередь связано с тем, что элитные алтайские памятники ориентированы на создание подкурганной вечной мерзлоты (искусственной в случае Береля) с целью сохранения бальзамированных останков погребенных вождей. Для создания низкой температуры под курганом требуется не слишком высокая (до 5-6 м) наземная конструкция из крупнообломочных пород. Только такая конструкция способна регулировать процесс аккумуляции холода и формировать многолетнемерзлотную линзу или перелетки. Было выяснено, что в отдельные годы (холодная осень, малоснежная зима) сезонномерзлый слой в условиях высоты 1000–1120 м полностью не протаивал (Горбунов, Самашев, Северский, 2005, с. 76, 81–96). Для того чтобы содержать огромный сруб с колодой и большое количество конских захоронений в условиях постоянной низкой температуры, элитные пазырыкские курганы должны были иметь глубокие (до 7 м и более) и широкие могильные ямы (ориентированные, согласно погребально-культовым нормам, в широтном направлении). В аккумулировании внутри могильной ямы влаги и холода важную роль играет и естественная плотность грунта, то есть удельная теплопроводность почвы (Ван де Керхове, Гуссен, Эбель, Юркова, 2010, с. 66).

Земляные (лессовые) конструкции (иногда с каменными панцирными покрытиями) наземных сооружений, синхронных «царским» курганам Жетысу (Бесшатыр, Ассы Сага и др.), были высотой до 20 м, диаметром до 100 м и более.

Для возведения курганов скифской знати, известных на территории Украины, применяли вместе с другими материалами пойменный дерн, вырезанный в виде плитки (Андросов, 1989, с. 10). Плитки дерна использовали наряду со специальными заливками овальной формы («лепешки») для закладки отдельных слоев наземных сооружений равнинных курганов Жетысу (Кегенские курганы), Тарбагатая (Шиликты) и Сарыарки (Талды-2) еще в раннесакское время.

Погребальные камеры известных сейчас «царских» курганов центральноазиатских саков устроены на уровне горизонта – Чиликты-5, Байгетобе, Аржан и др. (Черников, 1965, табл. 6; Толеубаев, 2013, с. 139–144; Боковенко, 1994, с. 44), только у некоторых из них имеются заглубления в землю лишь до 1 м (например, у Большого Гумаровского кургана). Царские курганы скифов в VIII–VII вв. тоже сооружались на материке или имели незначительное заглубление (Курочкин, 1979, с. 24).

Организация внутреннего пространства глубоких могильных ям Берельских и Пазырыкских курганов подчинена общим и конкретным правилам структуризации, при этом каждый из компонентов (четыре стены, четыре угла, пол, верхний край, сруб, колода, «конский отсек», сами кони и их украшения, состав сопроводительных вещей и другие более дробные элементы) имеет числовые, семиотические и иные универсальные классификационные характеристики и устроен согласно принципам двоичных (бинарных) оппозиций.

Погребальные камеры рядовых общинников изучаемого времени, судя по систематизированным данным из соседних регионов, имеют несколько упрощенные характеристики (Фролов, 2008, с. 75–87).

Вынос тела покойного и путь к месту погребения

Важный и, возможно, заключительный этап данного звена обрядовой практики древних берельцев связан с похоронной процессией. Реконструкция данного эпизода выходит за рамки возможностей самой археологии, но может быть реализована на основе использования письменных источников и данных по этнографии.

В архаическом миропонимании сама смерть и события, которые происходят в этой фазе, могут быть восприняты как начало путешествия в другой мир, если судить по этнографическим данным – «как переселение, переезд в новый дом» (Чистяков, 1982, с. 115).

Обрядовые действия, связанные с выносом тела покойного (из помещения) у многих современных народов Евразии совпадают в деталях и формах проявления, но главное – в них можно обнаружить типологические сходства с древними обрядами, описанными в ряде письменных источников (Акатай, 2011, с. 218).

36. Жылқы қаңқасы мен ат әбзелдері. Үстіңгі жағының көрінісі
Скелет коня и остатки украшения конского снаряжения. Вид сверху
Skeleton of a horse and the remains of horse trapping ornaments. View from above

Траурно-торжественное шествие к месту захоронения (на повозке, колеснице или на каком-то другом транспорте, в том числе и на верховом коне), судя по этнографическому материалу, определяется как реальное начало ухода покойного в иной мир (Сысов, 1993, с. 29) и, вероятно, сопровождается различного рода мистериальными и оргиастическими действиями, видами «погребального мелоса», а также вербальными формами выражения скорби (наподобие античных «тренов», если умерший был представителем элиты общества, с причитаниями) и восхвалениями его деяний и др. Различные формы сопровождения умершего лидера или представителя элиты общества к месту погребения и религиозного экстаза в древности описаны и запечатлены в изобразительных материалах (Полидович, 2007, с. 49–55; Дьяконов, 1954, с. 111, табл. XX–XXII и др.).

У Геродота сказано, что тело умершего скифского царя из Герры «…везут на телеге к другому племени. Жители каждой области, куда привозят тело царя, при этом поступают так же, как и царские скифы. Они отрезают кусок своего уха, обстригают в кружок волосы на голове, делают кругом надрез на руке, расцарапывают лоб и нос и прокалывают левую руку стрелами. Затем отсюда везут покойника на повозке в другую область своего царства. Сопровождают тело те, к кому оно было привезено раньше. После объезда всех областей они снова прибывают в Герры» (Геродот, 2004, с. 71).

Скифский обряд сопровождения царского погребального кортежа перекликается в некоторой степени с упомянутым выше ведийским ритуалом ашвамедха. Полагают, что иссыкского вождя в Жетысу могли хоронить аналогичным образом (Акишев, Акишев, 1981, с. 149).

Траурное шествие кортежа с телом умершего скифского царя к месту погребения длилось, по Геродоту, сорок дней. При реконструкции погребальной церемонии берельской знати Алтая в целом можно ориентироваться на такие сроки проведения обряда.

37. Жылқының бас сүйегінде сақталған жүген әшекейлері
Украшения конской узды на черепе коня
Ornaments of horse bridle on a horse skull

Упомянутый выше готский историк Иордан сообщает по поводу смерти и похорон Аттилы, что «тогда, следуя обычаю того племени, они отрезают себе часть волос и обезображивают уродливые лица свои глубокими ранами, чтобы превосходный воин был оплакан не воплями и слезами женщин, но кровью мужей», и «о том, чем племя почтило его останки. Среди степей в шелковом шатре поместили труп его, и это представляло поразительное и торжественное зрелище. Отборнейшие всадники всего гуннского племени объезжали кругом наподобие цирковых ристаний то место, где был он положен; при этом они в погребальных песнопениях так поминали его подвиги: «Великий король гуннов Аттила, рожденный от отца своего Мундзука, господин сильнейших племен! Ты, который с неслыханным дотоле могуществом один овладел скифским и германским царствами, который захватом городов поверг в ужас обе империи римского мира и, – дабы не было отдано и остальное на разграбление, – умилостивленный молениями, принял ежегодную дань» (Иордан, 2002, с. 214–219).

Что касается этнографического материала, то некоторые рудименты членовредительства в день смерти и при выносе тела покойного из юрты – расцарапывание женщинами своего лица до крови – наблюдались до XIX в. у казахов (Катанов, 1894, с. 24).

Совершение захоронения умершего как кульминация культово-обрядовой практики древних берельцев

Погребение умершего является кульминацией всех ритуально-обрядовых действий, направленных на отправку умершего в мир иной. Археологический материал позволяет лишь отчасти реконструировать последовательность реализации этой кульминации; здесь опять-таки необходим комплексный подход.

Общая схема развития событий была, возможно, проста, логику ее развития можно представить примерно так (хотя нельзя исключить, что древние могли руководствоваться совершенно иными принципами, чем мы предполагаем):

– прибытие кортежа с телом покойного к месту погребения;

– помещение тела умершего на специальный постамент;

– различные траурно-торжественные мистерии, жертвоприношения;

38. Жылқының бас сүйегінде сақталған жүген әшекейлері
Украшения конской узды на черепе коня
Ornaments, preserved on the head of a horse

– обряд посвящения коня, который мог включать демонстрацию полностью снаряженных животных, в том числе в ритуальных масках, увенчанных моделями рогов горного козла, оленя и др.;

– опускание тела умершего в погребальную камеру и церемония размещения его в колоду, установленную в срубе-каркасе, у его южной стенки;

– закрывание крышки колоды;

– застилание колоды войлочным ковром;

– установка деревянного столика внутри сруба для приема регламентированной пищи в виде крестца лошади и овцы, также на стол клали нож и деревянную чашку с ручкой;

– наличие глиняного кувшина с жидкой пищей;

– церемония размещения различных вещей и предметов атрибутики внутри сруба;

– различные обряды «очищения» внутри сруба и погребальной камеры;

– закрывание крыши сруба;

– покрытие сруба берестяными полотнищами вперемешку с ветками курильского чая;

– процедура умерщвления коней сопровождения в парадном снаряжении, скорее всего, вне могильной ямы;

– ритуал умерщвления коней (в парадно-погребальном снаряжении, но, возможно, и без них) ударом по лобной части железным чеканом и спуск убитых (или живых, но опутанных) животных в могильную яму;

– помещение коней между северной стенкой сруба и стенкой могильной ямы, то есть создание «конского отсека» по определенному порядку;

– покрытие конского отсека листами бересты;

– сооружение деревянного навеса с накатом над срубом с колодой и конским отсеком (зафиксировано в двух или трех случаях);

– заполнение могильной ямы в определенной последовательности камнями вперемешку с грунтом до верхнего края могильной ямы;

– с60оружение вокруг могильной ямы каменной платформы в виде концентрических колец из мощных блоков метаморфизированного сланца;

– послойное наращивание наземного сооружения кургана;

– обкладка некрупными речными камнями наземного сооружения кургана («панцирное покрытие»);

– создание жертвенных кругов, дорожек и иных внекурганных сооружений.

Ясно, что все перечисленные процедуры осуществлялись здесь в той или иной последовательности.

Погребением умершего лидера занималась, надо полагать, специальная распорядительная группа, состоявшая из старейшин, наследников, сильных и ловких воинов, мастеров и других людей, руководимая верховным жрецом (или шаманом). Эти церемонии типологически могут быть сопоставимы с похоронами VIP в наше время. Похороны знатных персон кочевого общества, которые были рангом ниже, чем «цари» (вожди племен, полководцы, верховные жрецы, принцы крови, а также женщины), проходили, надо полагать, несколько скромнее, но в рамках общепринятых норм и правил.

Ритуал мог предусмотреть процедуру размещения умершего в колоду непосредственно на поверхности земли, возле могильной ямы и внешнего круга-ограждения вокруг нее при стечении большого количества участников церемонии и проведение различных обрядовых действий, связанных с отправкой его в путешествие (плавание) в иной мир. В таком случае тяжелую колоду из цельного ствола лиственницы (весом в сотни килограмм) с телом покойного устроители должны были спустить в глубокую яму, используя специальные рычаги и с помощью арканов, пропущенных через отверстия проушин на торцах. Могли применить для спуска наклонные брусья и дополнительные арканы, как это использовали мы при подъеме тяжелой колоды из глубокой могилы кургана № 11 в 1999 г.

Другой, более вероятный вариант: колода заранее установлена внутри сруба-каркаса у его южной стенки, а тело умершего человека в полном погребально-церемониальном облачении опускали в могильную яму определенным способом, затем совершали обряд «размещения в колоду» на спине, головой ориентировали в сторону восхода солнца. Под голову покойника подкладывали тщательно обработанную деревянную подушку в кожаном или войлочном чехле (с аппликациями). Это характерно для большинства Берельских курганов, исследованных нами в 1998–2017 гг. Затем закрывали крышку колоды, закрепив ее углы четырьмя бронзовыми гвоздями со шляпками, а если это было «царское» захоронение – гвоздями, увенчанными фигурами фантастических или хищных птиц (курганы № 1 и 11). Здесь очевидно то, что эти «гвозди» обладали универсальным классификационным значением; кроме утилитарной функции, они использовались как «зна-

39. Жылқының бас сүйегі мен мойнында сақталған әшекейлер
Украшения на голове и шее коня
Ornaments, preserved on the head and neck of a horse

40. Жылқының бас сүйегі мен мойнында сақталған әшекейлер
Украшения, сохранившиеся на голове и шее коня
Ornaments, preserved on the head and neck of a horse

ки социальных отношений» (Байбурин, 1993, с. 9). Проблемы социальной стратификации общества мы рассмотрим в другой работе.

Саму процедуру закрытия крышки колоды, куда было уложено тело покойного, также можно квалифицировать как особо важный эпизод в системе обрядовых действий при погребении усопшего. Затем должны быть завершены работы по закрытию сруба и оформлению обстановки в «конском отсеке».

Конь, сопогребенный в кургане № 36, в погребально-культовой системе берельцев занимает особое место как по подбору образов и оформлению роговых украшений снаряжения, так и по способу размещения внутри могильной ямы за стеной комбинированной погребальной камеры, как отмечалось выше, из трехвенцового сруба, колоды и подобия каменного ящика-цисты. Конь был полностью обложен (как бы замурован) некрупными камнями. В этом состоит специфика формирования «конского отсека» в этом кургане.

Учитывая, что лошадь играла исключительно важную роль в погребально-культовой практике у носителей пазырыкской культуры, можно констатировать существование у них многоступенчатого ритуала (подбор одномастных жеребцов, изготовление специального снаряжения для погребения, включая головные маски с рогами животных, посвящение и умерщвление, размещение на дне могильной ямы в определенном порядке и т.д.), связанного с этим животным.

О культе коня и его роли в погребальной практике написано очень много научных трудов, они широко известны, поэтому нет необходимости их воспроизводить в данной работе. Заметим лишь, что захоронения коней в полном снаряжении, иногда в головных масках, зафиксированные в Берельских курганах, равно как и в других памятниках пазырыкской культурной общности, не связаны с концепцией жертвоприношения (в некоторой степени с посвящением), а предназначены, как верно, на наш взгляд, полагают некоторые исследователи (Нестеров, 1990, с. 79–81; Илюшин, 2003, с. 47; см. также: Миллер, 1882, с. 115–132; Прохорова, 2002, с. 69; см. также: Дубровский, Юрченко, 2000, с. 187–190), для «доставки» и сопровождения умершего в иной мир, то есть выполняли в своей основе некую коммуникативную функцию. Естественно, сопроводительное конское захоронение, особенно в большом количестве и в необычайно роскошно оформленном погребально-парадном (ритуальном) снаряжении, не

41. *Жылқының жауырыны мен мойнында сақталған әшекейлер*
Украшения конского снаряжения, сохранившиеся на лопатке и шее коня
Ornaments of horse trapping, preserved on the shoulder and neck of a horse

может ограничиться одной лишь коммуникативной функцией – их семиотическое, в частности семантическое, значение гораздо насыщеннее и сложнее. Конь в погребально-поминальной ритуалистике пазырыкцев занимает по своей значимости, по-видимому, следующее место после самого хозяина.

После этого в кургане № 36 производилась аккуратная укладка длинных поперечных камней-брусков над срубом и обкладка их по краям камнями средних размеров, и так наращивали заполнение могильной ямы до самого верхнего края, то есть до дневной поверхности. Затем осуществляется последовательное возведение видимой наземной части сооружения, в основе которого, как отмечено выше, находилась платформа из крупных камней в виде концентрических кругов.

Заключительным актом перед грандиозной тризной являлась, по-видимому, обкладка, то есть панцирное покрытие из речных камней всего наземного сооружения, и этим самым осуществляется своего рода закрытие канала доступа из трансцендентального пространства в мир живых. С другой стороны, это можно рассматривать как завершение моделирования мифологических координат космоса.

Общение с «миром покойного» дальше может происходить на совершенно ином мифологизированном пространственно-временном срезе посредством особых периодических и ритуализированных действий, а также актов жертвоприношений.

Итак, на этом этапе путем многочисленных процедур и затрат возводится наземное сооружение кургана над могильной ямой, которое осмысливалось в мифологическом сознании как некое воспроизведение структуры макрокосма в горизонтальной (круг с вписанным прямоугольником-могилой, соотнесенным со сторонами света) и вертикальной (могильная яма, закрытая круглой каменной «насыпью», ограниченной круглой крепидой, которая «ограждает и укрепляет насыпь» – Каменецкий, 1986, с. 185; с вертикальными облицовочными пли-

42. Жылқының жауырыны мен мойнында сақталған әшекейлер
Украшения конского снаряжения, сохранившиеся на лопатке и шее коня
Ornaments of horse trapping on the horse neck

43. Жылқының мойнында сақталған әшекейлер
Украшения снаряжения на шее коня
Ornaments of horse trapping on the horse neck

тами-«лепестками», в сочетании воспринимается как «жилище»; оппозиция верх – низ и т.д.) проекциях. Примерно так воспринимаются различные виды погребально-поминальных сооружений различных эпох, разбросанных в обширном поясе евразийских степей (Лелеков, 1972, с. 129, 130; Итина, Яблонский, 2001, с. 109; Мартынов, Герман, 2001, с. 92–97; Семенов, 2002, с. 207–232; Берестнев, 2005, с. 97–115; Лесман, 1985, с. 54–56 и др.).

Есть также предположение об использовании древними берельцами многоступенчатого обряда, когда погребальная камера с телом покойного оставалась какое-то время в открытом состоянии (Савинов, 1996, с. 108, 109). Некоторую типологическую близость к таким явлениям можно обнаружить при сопоставлении их с так называемыми вторичными погребениями, практиковавшимися у разных народов Евразии вплоть до этнографического времени. Происхождение этого обряда исследователи объясняют как причинами идеологического характера, так и сезонными циклами природы (Зайцева, 2001, с. 98). Заметим, что исследователями, изучающими такого рода явления, было введено в научный оборот понятие «двухстадийная погребальная обрядность» (Бакшеев, Смирнов, 2010, с. 60, 61).

Не отрицая существования в древности такого обряда в принципе, следует признать, что методика поиска археологически фиксируемых признаков подобного рода явлений у нас еще недостаточно выработана.

Постпохоронные действия: жертвоприношения, тризна и другие особо значимые для социума действия, направленные на его гармонизацию

После заключительных актов похорон наступает время совершения всевозможных постпохоронных жертвоприношений и археологически не фиксируемых действий религиозно-идеологического характера. Материализованными свидетельствами различного рода действий в этой фазе могут быть признаны различные внекурганные сооружения, вплотную примыкающие к каменным курганам (круглые в плане оградки-выкладки, каменные дорожки и др.), которые на завершающей стадии ритуала становятся неотъемлемыми элементами всего комплекса (Сорокин, 1981, с. 37; Фролов, 1996, с. 43, 44). Они сооружены как точки для совершения различного рода жертвоприношений после (или в процессе) погребения тела умершего, обряда «очищения», а в архаических представлениях могли восприниматься как некие «спутники-созвездия» вокруг основного (погребального) сооружения, выступающего в качестве модели троичной системы мироздания. Следовательно, они также обладают особой семиотикой и наделены сакральной функцией.

Через определенный цикл времени поминальные мероприятия, связанные с образом умершего, также проводились, но, как об этом сообщают древние авторы, видимо, не столь пышно и торжественно. Одним из таких археологически слабо фиксируемых обрядов является описанное еще Геродотом (Геродот, 2004, с. 72) вывешивание шкуры коня с конечностями на курганах предков. Естественно, сама процедура вывешивания шкуры коня на столбах или на шестах сопровождалась различными обрядовыми действиями. Данный обряд, как явствует из рассказа Геродота, скифы совершали на кургане спустя год после погребения царя. Такой обряд зафиксирован у средневековых тюрков Ахмадом ибн Фадланом. Алтайские тюрки заимствовали этот древний раннекочевнический обычай (Ажигали, 2002, с. 418, 419), по-видимому, через хунну, но без человеческих жертвоприношений. Этнографический обряд вывешивания шкуры коня с конечностями на могилах умерших предков зафиксирован, например, у казахской диаспоры в Афганистане в 70-е гг. XX в. (Д. Энтони); он известен у алтайцев и некоторых других народов Сибири.

Во время годичных поминок (ас) казахи в недавнем прошлом устраивали конные скачки, снимали различные запреты по отношению к вдовам и дочерям, отпускали на волю (или закалывали) любимого коня, у которого отрезали хвост на седьмой день смерти хозяина, раздавали одежду покойного, ломали и сжигали копье с флагом и совершали другие обряды поминального цикла (Катанов, 1894, с. 22–26), то есть происходит «ликвидация» всех элементов (материальных и нематериальных) «организации пространства смерти», тем самым совершается символическое закрытие каналов коммуникаций между умершим и социумом (Дубровский, 2007, с. 15, 16).

Апогеем системы проводимых ритуально-обрядовых церемоний в случае, если усопший при жизни являлся персоной, наделенной реальными властными полномочиями (вождем, царем), может стать церемония провозглашения нового владыки. Только после этих двух событий может наступить долгожданная гармония, нарушенная смертью прежде значимой для всего социума персоны.

Таким образом, мы рассмотрели некоторые вопросы погребально-поминальной обрядности древних берельцев, используя материалы кургана № 36, на широком культурно-историческом фоне.

44. Жылқының мойнында сақталған әшекейлер
Украшения снаряжения на шее коня
Ornaments of horse trapping on the horse neck

45. Жануардың арқасында және жамбасының екі жағында сақталған ат-әбзелдерінің әшекейлер
Украшения конского снаряжения, сохранившиеся на спине и по сторонам тазовых костей животного
Ornaments of horse trapping, preserved on the back and along the sides of the pelvic bones of the animal

ВЕЩНИЙ МИР ДРЕВНЕГО КОЧЕВНИКА СКВОЗЬ ПРИЗМУ ПОГРЕБАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНОЙ ОБРЯДНОСТИ

Вещный мир древних пазырыкцев удивителен и разнообразен: костюмы, конское снаряжение, домашняя утварь, предметы вооружения и культа, а также символы власти и многое другое.

В данной работе речь пойдет только о конском снаряжении, поскольку другие категории вещевого комплекса в кургане № 36 отсутствуют.

Украшения конского снаряжения

Захоронение коня в кургане № 36 совершено оригинальным способом: конь в роскошном снаряжении был полностью замурован крупными камнями. Поэтому нетронутыми оказались элементы конского убранства, насчитывающие более шестидесяти предметов, изготовленных из рога марала (рис. 46–107). Такое количество высокохудожественных образцов резьбы по рогу обнаружено впервые не только в погребальных комплексах древних кочевников Алтая, но и всей степной Евразии.

Уникальность форм, техника изготовления и оригинальность выбора синкретического образа, который лег в основу художественного оформления изделий, найденных нами в кургане № 36, заслуживают специального рассмотрения. Это прежде всего образ полиморфного фантастического существа, иногда называемого «грифоном». Однако связывать их однозначно с общепринятым классическим образом грифона также нет твердых оснований (Самашев, 2011, с. 158–161), так как здесь не представлены все признаки этого существа, поэтому мы в большинстве случаев употребляем определение «полиморфное или фантастическое существо».

В зависимости от места расположения некоторые украшения имеют специфические формы, например, налобный диск, нагрудная сердцевидная подвеска или длинные планки горизонтально расположенных подхвостных ремней. Местами просматриваются следы органики – кошма или текстиль от попоны, возможно, от нагривника, седла и подвески в виде рыбы. Большая концентрация вещей в районе бока и груди, то есть там, где должна была располагаться связка от нагрудного ремня, разные подвески, одна «арочная», такая же, как возле головы.

Выявлены роговые дужки от передней и задней луки седла. Прослеживались остатки потника. Зафиксирована костяная застежка от тороков седла. Большая часть изделий частично выкрашена в красный цвет, частично покрыта оловом и плакирована золотой фольгой. Красный цвет, как известно, превалировал в цветосимволике древних кочевников евразийских степей, что связано с некоторыми особенностями их мировоззрения.

Кроме вышеуказанных изделий, в разграбленной погребальной камере были найдены несколько разбросанных пастовых бус и фрагменты золотой фольги.

Характеристика украшений конского снаряжения из кургана № 36 осуществляется нами по сложившейся в науке методике (Щапова, 1994, с. 81–91; Щапова, Лихтер, Сарачева, Столярова, 2007, с. 4, 5). Для удобства анализа мы выделили четыре блока согласно расположению их на теле верхового животного, по иерархической последовательности от головы к хвосту:

– узда;
– нагрудный ремень;
– седло;
– подхвостный ремень.

Внутри этих блоков описание всех изделий дается согласно их размещению и отношению друг к другу, что составляет некий семантический ряд не только касательно исключительно лошадиной амуниции, но и в общей структуре ритуала «перехода», связанного с погребением представителя кочевой аристократии.

УЗДА

Налобная бляха дисковидной формы, изготовлена из рога марала. Диаметр 8,5×8,9 см, толщина 0,3 см, диаметр отверстия, расположенного внутри, 0,22×0,20 см, с тыльной стороны форма отверстия овально-вытянутая, размером 0,22×0,18 см.

В семантическом ряду системы украшений конского снаряжения этой налобной бляхе отведено, по-видимому, доминирующее положение, поскольку этот участок головы особо чтимый, жизненно важный и в то же время наиболее уязвимый участок тела, куда наносится удар чеканом при умерщвлении животного. С точки зрения архитектоники тела лобная часть головы представляется наиболее зримым участком, обладавшим, вероятно, повышенной степенью сакральности.

Бляшка прикреплялась через одно нижнее и пару боковых отверстий по краям тонкими шерстяными (или сухожильными) нитями к середине поперечного налобного и на верхнюю часть срединного ремня оголовья.

В законченном виде данное украшение состояло из следующих составных элементов:

– орнаментированная роговая основа округлой формы с отверстием для трубочки;

– трубочка-обвертка из листового золота для кисти;

– декоративная кисть из конских волос в оправе из листового золота.

Кроме того, орнаментированные круги на поверхности бляшки были плакированы фольгой из золота, и локальные участки изделия имели оловянные покрытия, а также были покрашены красной краской минерального происхождения.

Первоначально изделие представляло собой идеально выровненную, тщательно обработанную для нанесения орнаментальной композиции округлую пластину, которая через некоторое время под воздействием внешней среды начала деформироваться, сжимаясь (уже на 2 см) во внутреннюю сторону с губчатым телом, стремясь к вогнутости,

46. Маңдай шарасы
Налобный диск
Head disk

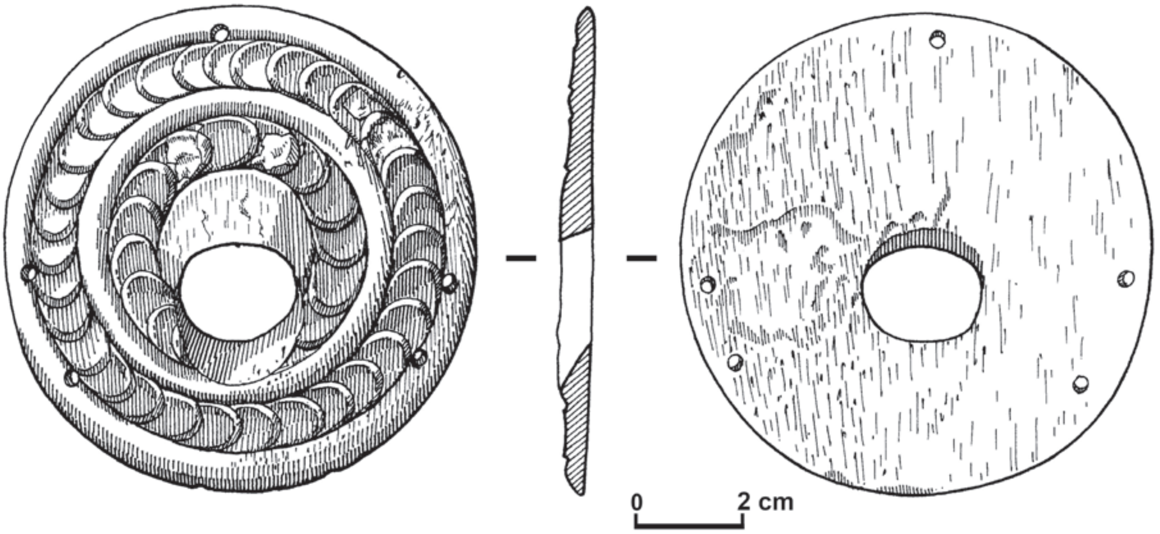

46 А. Маңдай шарасының графикалық кескіндемесі
Графический рисунок налобного диска
Head disk, graphic copy

то есть к изначальной естественной, округлой в сечении форме рога, из которого она была вырезана. На диске-бляшке рельефно выделяются две концентрические окружности (шириной до 0,5 см), расположенные вокруг сквозного отверстия в середине. Внешний круг формирует абрис изделия. Поверхности обоих кругов выполнены неровно, просматриваются ребристые участки – грани, которые местами сглажены или округлены. Пространства между этими кругами-бордюрами и вокруг упомянутого отверстия оформлены в виде «чешуйчатых» колец, которые создают на поверхности бляшки доминантное орнаментальное поле. Чешуи (или лопасти) большого круга (диаметр 7,5 см), вырезанные с напуском друг на друга, направлены справа налево, против часовой стрелки (их количество равно тридцати одному), а малого внутреннего круга (диаметр 4,7 см) наоборот – слева направо; полностью сохранились тринадцать чешуек, еще две – фрагментарно. Обратим внимание на то, что в семантическом плане может представлять интерес противоположное направление в расположении чешуек во внешнем и внутреннем круге поясов диска.

На бляхе имеются, как отмечено выше, пять сквозных отверстий непосредственно на бороздке внешнего круга-бордюра, просверленных для крепления ремней оголовья. Четыре отверстия расположены попарно на расстоянии 0,10 и 0,18 см друг от друга. Пятое отверстие просверлено в нижней части изделия, по центру для крепления на верхнюю часть срединного ремня, который соединяет налобный и наносные элементы оголовья. Диаметр отверстий 0,3 см.

Особая выразительность и объемность чешуй достигнута за счет заметно приподнятого округленного конца и легкого углубления поверхности каждого элемента чешуи. Создается впечатление, что во внутреннем круге первоначально в технике низкого рельефа был вырезан обычный умбон наподобие обнаруженных нами в некоторых других курганах Береля, затем, видимо, мастер решил дополнительно снабдить бляшку декоративной кистью, но при сверлении отверстия для крепления этого элемента могли исчезнуть три-четыре чешуи, следы которых просматриваются на поверхности изделия. В результате нарушения целостности умбона он превращается в фигуру в виде лунницы.

Естественно, не исключается вероятность присутствия здесь и числовой символики, и пространственной ориентации. Чешуи были плакированы листовым золотом. Все элементы вырезались вручную. Золотая фольга практически не заношенная, возможно, с фольгой вещь носили недолго либо изделие покрывали фольгой буквально перед погребением человека. Под фольгой заметен износ изделия.

Налобная подвесная бляшка в виде изображений протом двух противопоставленных голов грифов. Размеры обеих протом совершенно одинако-

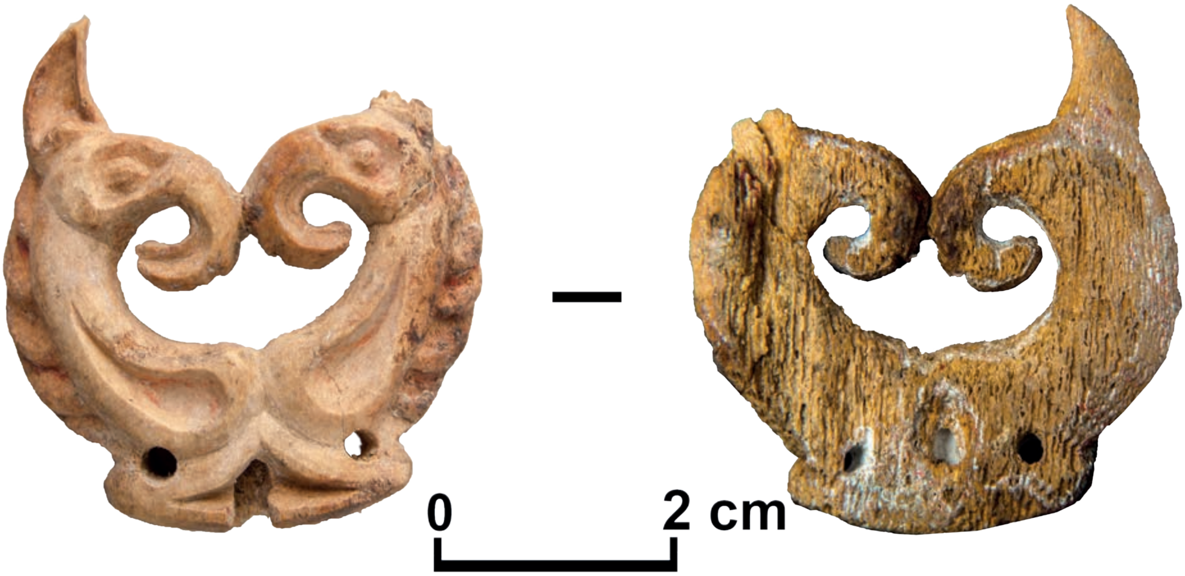

47. Маңдай қапсырмасы
Налобная бляшка
Headband plaque

вые – 3×4 см, высота сохранившегося уха 0,8-1 см, но ввиду того, что изделие является ручной работой древнего резчика, абсолютной идентичности деталей, как у литых предметов, здесь быть не может.

Бляшка предназначена для украшения налобного ремня оголовья коня, поэтому в иерархии размещения украшений конского снаряжения ей отведен особый статус. Подвеска имеет общее округлое очертание и состоит из цельновырезанных из рога марала противопоставленных и симметрично расположенных протом, то есть голов птицеподобных существ (возможно, грифов), посаженных на круто поднятые и слегка изогнутые шеи. Противопоставленные изогнутые шеи птицеголовых существ, сое-

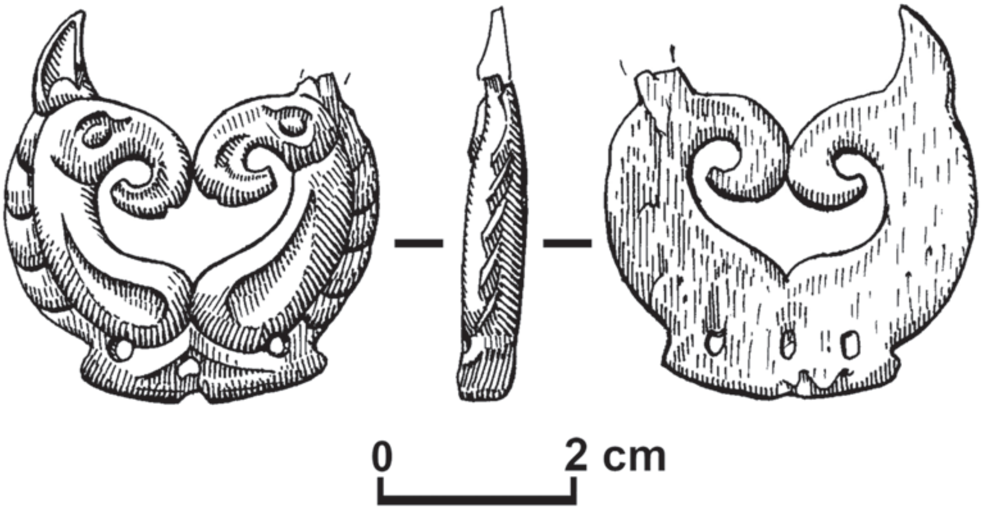

47 А. Маңдай қапсырмасының кескіндемесі
Графический рисунок налобной бляшки
Headband plaque, graphic copy

48. Салпыншақ қапсырма
Подвесная бляшка
Suspended plaque

диненные своеобразно оформленными основаниями, а также головы с соприкасающимися чрезмерно загнутыми клювами и большими вертикально изображенными ушами (у правой фигуры одно ухо утеряно), «лошадиные», фигурно стриженные гривы и другие содержательные элементы придают изделию экспрессию, особую выразительность.

Изображение обращенных друг к другу двух идентичных протом птицеголовых существ образует целостную симметричную фигуру «геральдиче-

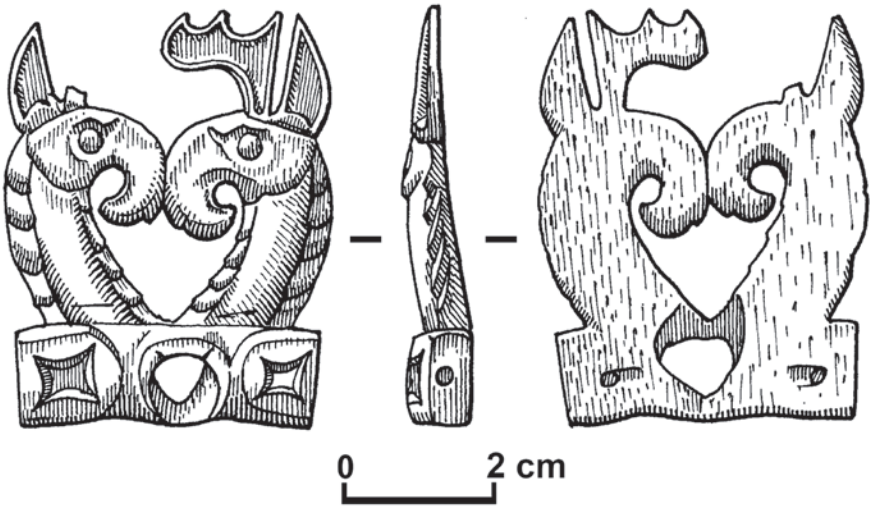

48 А. Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляшки
Suspended plaque, graphic copy

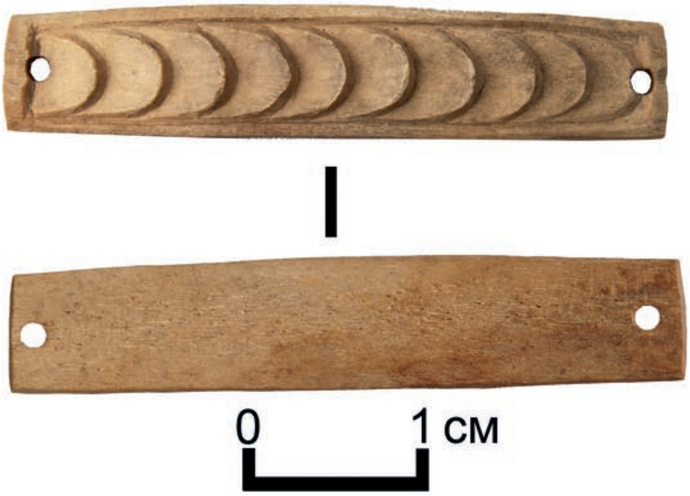

49. Жапсырмалы тақташа
Накладная планка
Cover strip

ского» облика. Для полной геральдичности в таких композициях, как полагают некоторые исследователи, не хватает центрального доминантного, то есть осевого, элемента (Баркова, 1987, с. 5–29).

Следует оговориться, что указанные протомы не дают полного основания определить их как «грифоны». В процедуре описания назовем эти фигуры «грифами», поскольку для однозначного определения их как изображения грифонов должны присутствовать и другие содержательные элементы этого мифического существа (тело кошачьего хищника с когтистыми лапами) частично или полностью (Самашев, 2011, с. 158, 159). Здесь их нет.

Для удобства анализа изображенного на подвесной бляшке образа фантастического существа выделим несколько структурных блоков описания: голова, грива, шея, планка или перекладина (не относится к морфологии живого существа, а является технической единицей), которые, в свою очередь, делятся на различные элементы.

В блоке голова для описания выделим следующие элементы: ухо, клюв, глаза.

У левостороннего существа ухо сохранилось очень хорошо; оно заостренное, направлено вверх и как бы вырастает из макушки; непропорционально крупное, имеет подтреугольное очертание. Острый кончик уха направлен вправо, поэтому создается впечатление, что оно имеет едва заметный наклон во внутреннюю (правую) сторону. Внешняя сторона уха имеет круглый изгиб, а внутренняя – слабую во-

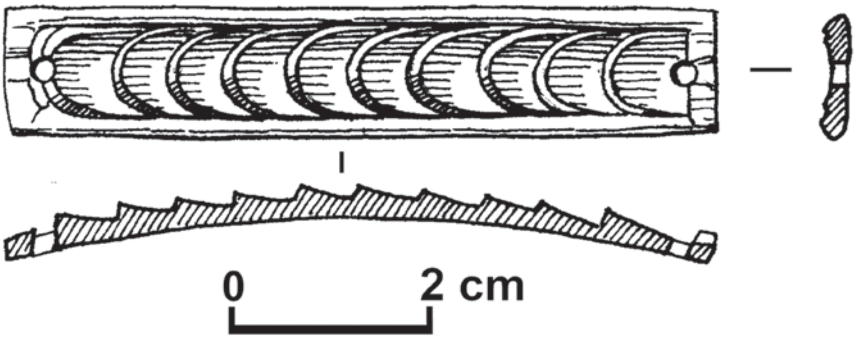

49 А. Жапсырма тақташаның графикалық кескіндемесі
Графический рисунок накладной планки
Cover strip, graphic copy

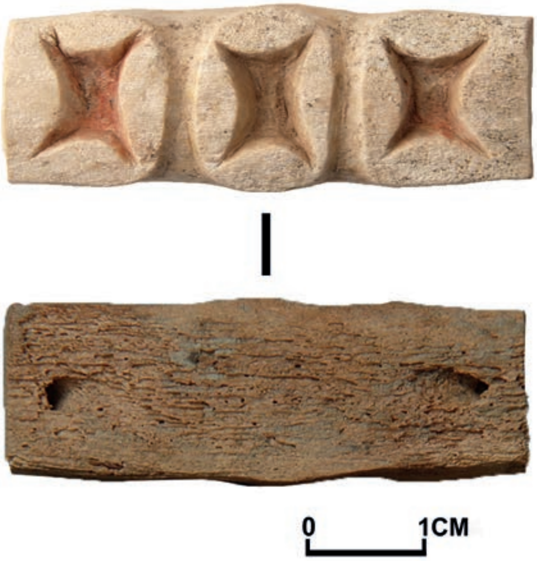

50. Жапсырма тақташа
Накладная пластина
Cover plate

гнутость. Ушная яма, вырезанная в виде треугольного углубления, придает всему предмету неповторимый колорит и своеобразную архитектонику. В основе уха округлым бугорком показана ушная раковина. Контуры уха выделены рельефно ровной и тонкой линией в виде бордюра.

Ухо правой протомы отломано, сохранилась лишь основа ушной раковины в виде округлого выступа. Следует подчеркнуть данное различие в трактовке уха от большинства известных пазырыкских изображений ушастых орлиноголовых «грифонов», у которых этот элемент трактован в виде округлого контура.

Клюв. Наиболее заметным содержательным элементом образа изображаемого существа являются чрезвычайно искусно оформленные клювы, загнутые кончики которых переданы в гипертрофированном виде. Клювы обоих существ детализированы подчеркиванием слабо выраженных восковиц и ротовых щелей (термин Л.Л. Барковой) в виде глубоких, достаточно выразительных дугообразных бороздок-вырезов.

Глаза со слезниками оформлены в виде горизонтальных миндалевидных вырезов, направленных узким концом вперед. Маленькие выпуклые зрачки, изображенные в середине этих вырезов, в сочетании с другими элементами придают образу полиморфного существа таинственность и выразительность.

Грива. У анализируемых существ структура гривы состоит из тех же мотивов, что и орнаментальный круг описанного выше налобного диска, – рыбьих чешуй, выполненных с напуском, в данном случае по пять прядей, вырезанных по нарастающей величине сверху вниз – от внешней стороны основания уха до верхнего края поперечной планки. Характер рисунка данного элемента исключает возможность рассматривать его как гребешок, которым обычно наделяются иконографические образы некоторых мифических существ (драконы и др.).

Гривы противостоящих существ создают внешний контур и общий облик всего изделия.

Шея. Базовый формообразующий элемент бляшки – это изогнутые и круто поднятые вверх шеи полиморфных существ, слегка расширяющиеся и закругляющиеся основания которых соприкасаются между собой выше платформы-подставки. Поверхность шеи, особенно в верхней ее части, выпуклая. Шея отделена от головы косой линией.

Одним из самых выразительных элементов украшения бляшки являются каплевидные (или когтевидные, клювовидные) выемчатые углубления, вырезанные в нижней половине шейных отделений фигур существ. Верхние концы этих углублений заострены и направлены вверх по плавному изгибу шеи,

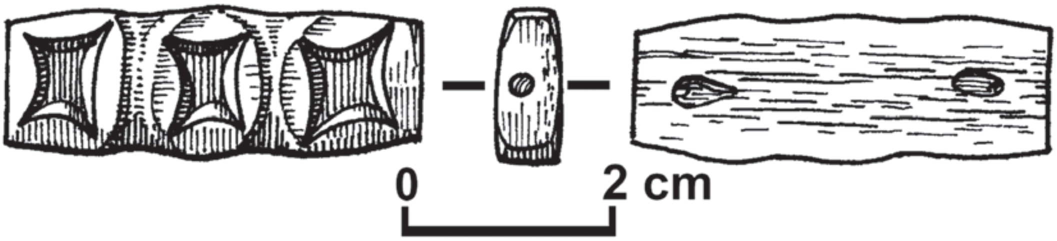

50 А. Жапсырма тақташаның кескіндемесі
Графический рисунок накладной пластины
Cover plate, graphic copy

а нижние закруглены. Данные изображения не является простыми декоративными элементами бляшки, а ими обозначены, несомненно, крылья фантастических зоо-орнитоморфных существ.

Планка-перекладина. Данный элемент иногда называют «подставка», но название условное, так как бляшка крепится к поперечному налобному ремню уздечки вниз головой, поэтому в ряде случаев больше подходит определение «перекладина». Оформление планки-перекладины в виде сегмента с треугольным выступом посередине в данном случае отражает, видимо, стремление мастера вписать деталь в контекст общей круглой формы бляшки. Вершина треугольного выступа направлена снизу на место стыка шейных основ существ, которое отчетливо выделено углублениями с обтекаемыми краями. На лицевой стороне планки, по ее краям просверлено по одному сквозному отверстию, третье отверстие просверлено на торце в средней части в наклонном положении. Центральная часть подставки повреждена там, где было просверлено центральное отверстие.

Итак, данная подвесная бляшка, так же как и предыдущее налобное украшение, имеет тройное отверстие, но по способу крепления к ремню оголовья они все-таки различны: диск привязывали наглухо, а подвеска висела одним концом, то есть она была рассчитана, возможно, на подвижный эффект блестящего выкрашенного предмета на голове коня сопровождения. Все углубления глаз и ушей, а также гривы существ были покрыты красной краской, некоторые выпуклые поверхности были плакированы оловянными пластинами. Со временем оловянные покрытия потускнели и постепенно исчезли с поверхности изделия.

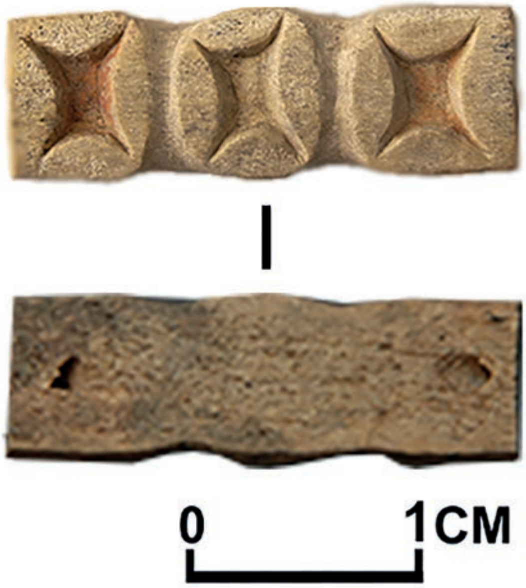

51. Жапсырмалы тақташа
Накладная пластина
Cover plate

Обратная сторона изделия, за исключением уха, не подверглась обработке; четко просматриваются вертикальная фактура губчатого вещества рога и три отверстия, среднее из которых имеет наклонное положение. Фигуры на лицевой стороне, несмотря на покрытия из краски и металла, сглажены, отполированы. Они выполнены в технике невысокого рельефа и углубления. Из всех более чем шестидесяти украшений конского снаряжения, найденных в кургане № 36, эта подвесная бляха – самая маленькая и самая совершенная. Она располагалась с правой стороны круглого налобного диска, описанного выше.

Согласно правилам симметрии, аналогичная налобная подвесная бляшка должна была находиться на голове коня и слева от упомянутого диска, но ее нет. Тому могут быть разные причины: преднамеренное изъятие при погребении, действия грызунов и т.д.

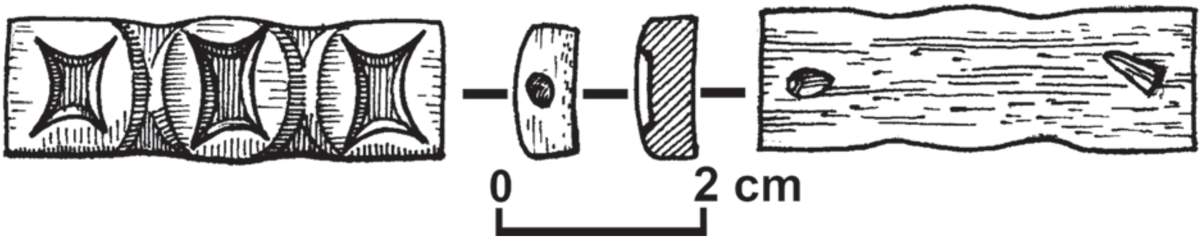

51 А. Жапсырмалы тақташаның кескіндемесі
Графический рисунок накладной пластины
Cover plate, graphic copy

52. Жүген ноқтасының салпыншағы
Подвеска наносного ремня оголовья
Cover plate

На месте пересечения налобного и правого нащечного ремней была подвешена бляшка в виде барельефного изображения протом двух противопоставленных полиморфных существ с птичьей головой и рогами лося (иногда условно называют лосегрифонами), как бы вырастающих из прямоугольной планки с геометрическими узорами и срединным отверстием для кисти.

Изделие (5,5×4 см) представляет собой продукт индивидуального творчества мастера, оно вырезано из рога марала. Поверхности изображений тщательно обработаны, сглажены. Обратная сторона бляшки не обработана, поэтому четко видна вертикальная губчатая структура вещества. За счет четких форм и явно выступающих краев подставки-планки и отчасти других характеристик бляшка выглядит как подпрямоугольное изделие, не теряя при этом своей симметричности. Поскольку бляшка является ручной работой, абсолютной тождественности между двумя протомами нет.

Для удобства описания выделим, как в предыдущем случае, несколько блоков: голова, рога и уши, шея, нашейные (грива) и подшейные волосы, перекладина (или поперечная планка). У данной бляшки морфологических признаков больше, чем у предыдущей, за счет лосиных рогов и других элементов.

Голова. Строго профильные изображения головы хищной птицы с сильно закрученным клювом. Затылочная часть головы и нижняя челюсть четко отделены от шеи глубокими изогнутыми бороздками. Глаза изображены в середине профиля головы; радужные оболочки вокруг рельефно выделяющихся зрачков (диаметр 0,4-0,3 см) выполнены в виде наклонно высеченных круглых углублений (диаметр 0,7 см, ширина 0,2 см). Ближе к верхней части глаз вырезаны слезники в виде коротких, но заметных по глубине бороздок. На передней части клюва, ниже линии соприкосновения поперечным вырезом-выступом, обозначены восковицы, а с тыльной стороны узкими линиями показаны ротовые щели.

Рога и уши. Самыми приметными элементами изображений полиморфных существ являются рога копытного животного и «лошадиные или оленьи» уши на птичьих головах. Рога полностью сохранились только у правого существа, а у левого – только основание стержня.

Рога трактованы как волнообразная или в виде флажка фигура (1,5 см) на вертикальном стержне (высота 1,9 см), направленная вправо, то есть вперед, в сторону существа, находящегося напротив. Три короткие треугольные выступы в верхней части имитируют отростки рогов. По своему очертанию напоминают сильно стилизованные широкие рога сохатого с несколькими отростками в верхней части широкой лопасти, а также могут быть ассоциированы с «петушиным» гребнем мифического существа наподобие дракона. Внешние контуры «лосиных» рогов очень четко очерчены тонким бордюром (0,1 см), что усиливает объемность восприятия этого элемента и глубину резьбы внутри лопасти (до 0,15 см).

Такой же способ изображения частей тела наблюдается и в оформлении уха. Уши чрезмерно крупные, по высоте соразмерны со стержнем рога и, видимо, оформлены в соответствии с архитектоникой всего изделия, чтобы придать ему некую обтекаемость. Формы ушей существ подтреугольные, их внутренние стороны прямые, внешние – округлые, высота 1,8 см, ширина у основания 0,5 см. Подчеркнуты ушные раковины, которые показаны в виде прямого и округлого выступов соответственно. По некоторым морфологическим признакам уши этих существ близки к лошадиным, даже куланьим.

Шея. Слабоизогнутые шеи существ круто подняты вверх и отделены от повернутых друг другу голов округлой резной бороздкой. Поверхности шей этих существ заметно выпуклые, что придает фигурам некоторую объемность. Нижние части шейных отделений расширены и слегка соприкасаются основаниями, которые ограничены поверхностью поперечной планки.

Нашейные (грива) и подшейные волосы. На шеях и под ними у протом полиморфных существ показаны четыре узкие полоски (шириной до 0,3 см), на которых изображены овально вытянутые элемен-

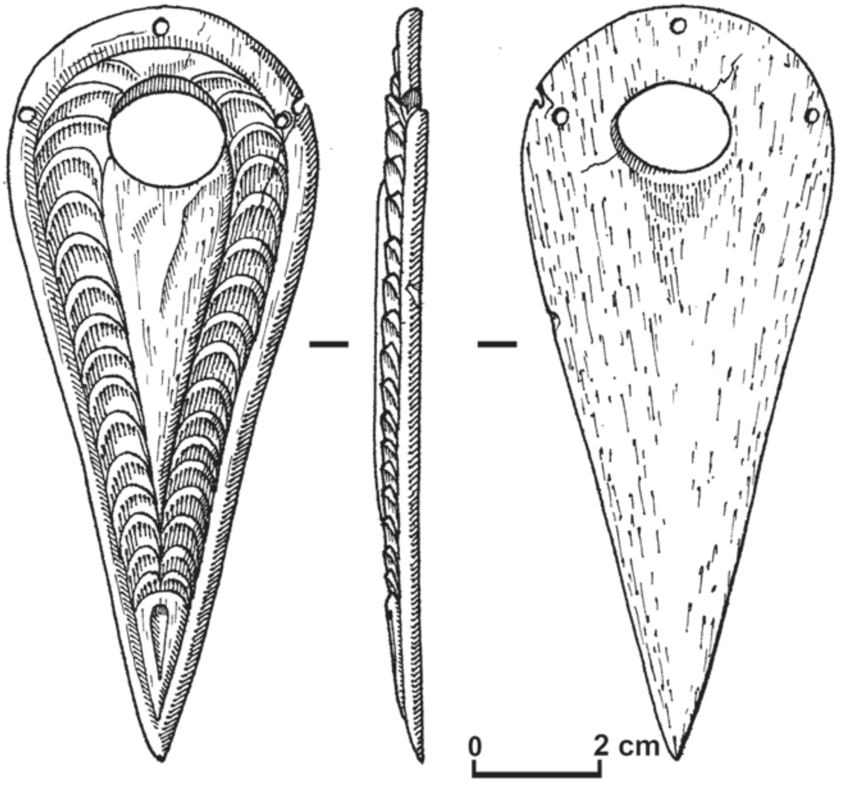

52 А. Жүген ноқтасы салпыншағының кескіндемесі
Графический рисунок подвески наносного ремня оголовья
Cover plate, graphic copy

53. Арка немесе U – пішіндес қапсырма-салпыншақ
Арочной или U – образной формы бляха-подвеска
Arched or U – shaped plaque-suspension

ты. Они наподобие рыбьих чешуй с напуском (по 5 штук) по нарастающей вниз, обозначают, возможно, фигурно стриженные волосы (гривы) или гребешки мифических драконовидных существ. Рельефно выделенные чешуйчатые элементы позволяют также предполагать их двойственную ипостась – хтоническую и небесную.

Перекладина (подставка, или точнее – поперечная планка). Особый интерес представляет рельефно вырезанная поперечная планка, из которой как бы вырастают протомы полиморфных существ. Длина планки 4 см, ширина 1,3 см, толщина 0,6 см, поверхность имеет едва заметную изогнутость. В середине планка просверлено направленное под углом вверх отверстие диаметром 1,1×1,2 см, предназначенное для крепления дополнительного элемента украшения – кисти (из конских волос), а по краям – два углубления, геометрические фигуры с вытянутыми наружу углами и сегментовидными сторонами. Контур отверстия выделен рельефным валиком. В верхней части отверстия сохранились остатки двух надрезов. Они наталкивают на мысль о том, что в середине планки прежде была геометризированная фигура – углубление с вытянутыми углами, идентичная тем, которые расположены по краям, а сквозное отверстие для кисти пробито позже.

Две боковые фигуры в целом напоминают подпрямоугольное углубление внутри круга, но с вогнутыми сторонами, вытянутыми углами. Эти углубления-украшения по диагонали равны 1,3 см, по внутренним габаритам – 0,6 см, глубина 0,2 см. Такие украшения были характерны для ранних этапов эпохи железа, сохранились в декоративно-прикладном искусстве до пазырыкского времени.

На торцах планки просверлены круглые отверстия (до 0,3 см) для крепления, выходящие на тыльную сторону изделия. Отверстия выполнены под углом. Все углубления на фигурах и на поперечной планке гривы были выкрашены киноварью, поверхность шеи покрыта оловом, а некоторые участки плакированы фольгой из золота. Бляшка немного вогнута, тыльная сторона не обработанная, поэтому хорошо видны вертикальные линии структуры губчатого вещества рога.

Планка, вырезанная из рога марала, крепилась в верхней части срединного ремня оголовья верхового коня, ниже вышеупомянутого налобного диска, имеет продолговатую прямоугольную форму, длина 7,5 см, ширина 1,3 см, толщина до 0,25 см. Вогнутость планки почти в 0,5 см появилась позже, в процессе высыхания рогового материала. На лицевой стороне планки по всему ее периметру вырезана прямоугольная рамка шириной 0,2 см по бокам и 0,3 см на концах. Внутри прямоугольного обрамления вырезана целая орнаментальная полоса из десяти чешуйчатых элементов, расположенных напуском друг на друга и направленных снизу вверх. Концы каждой «чешуи» вырезаны в слегка приподнятом положении, что придает изделию некоторую пластичность. Длина верхней первой чешуи 0,9 см, ширина 1 см. Подъем округлого конца первой верхней чешуи 0,1 см. На концах планки внутри обрамления просверлены два сквозных отверстия (диаметр 0,3 см) для привязывания тонкой ниткой (из шерсти, кожи или сухожилия) к ремню оголовья. Верхнее отверстие просверлено на основании первой «чешуйки», другое – на конце закругления последней чешуи. По краям обоих отверстий, на концах планки, сделаны вырезы для жесткого крепления ниток. Всего на поверхности планки вырезано десять чешуйчатых орнаментальных элементов, организованных в вертикальную композицию. Чешуи были плакированы золотой фольгой, местами покрашены киноварью. Поверхность изделия гладкая, полированная. На обратной стороне местами видны следы обработки тонким инструментом, просматривается губчатая структура материала.

Накладка представляет собой вырезанную из рога пластину (размер 4,1×1,3×0,6 см), предназначенную для украшения ремня оголовья верхового коня. На лицевой поверхности рельефно вырезаны три последовательно расположенных выступа, в которых заключены врезанные подчетырехугольные фигуры. Эти рельефно выступающие на поверхности фигуры разделены между собой глубокими бороздками и различаются по конфигурации: срединный имеет в целом овальную форму; у двух боковых, обращенных вовнутрь, концы округлены, а у противоположных – обрублены прямо.

Наиболее выразительными элементами орнаментального поля накладной пластины являются три подчетырехугольные, глубоко врезанные фигуры с вытянутыми по сторонам углами. Дугообразно вогнутые и заметно глубокие (0,25-0,3 см) четыре стены с вытянутыми в стороны заостренными

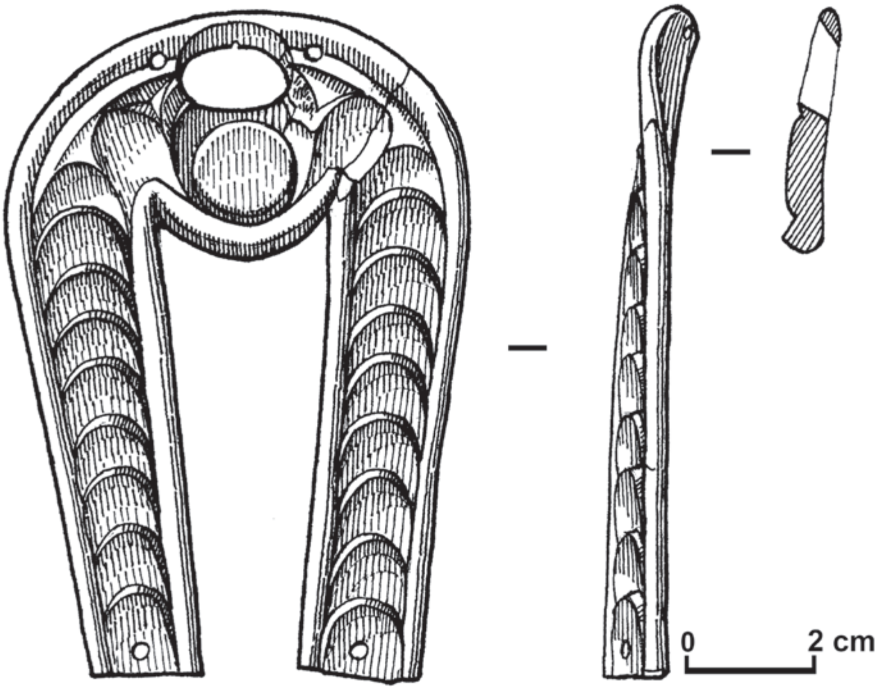

53 А. Арка немесе U – пішіндес қапсырма-салпыншақтың кескіндемесі
Графический рисунок бляхи-подвески арочной или U – образной формы
Arched or U – shaped plaque-suspension, graphic copy

углами образуют стандартный для кочевого мира орнаментальный элемент, который использовался преимущественно для декорирования поверхностей предметов конского снаряжения и восходит к раннесакскому искусству. Допустимо, что на идею создания такого формата стандартизированных узоров древнего художника могли натолкнуть конфигурации распластанных шкур животных. Все три фигуры схожи по размерам (примерно 5×7 см) и общему облику, но не тождественны, поскольку само изделие представляет собой продукт индивидуальной ручной работы.

На торцах пластины аккуратно просверлены отверстия для нитки крепления, которые выходят под косым углом на тыльную сторону изделия. Обратная сторона изделия необработанная, просматриваются длинные структуры губчатого вещества. Во всех углублениях сохранились следы красной краски. Плакировка золотой фольгой не сохранилась, но в общем контексте ее наличие не исключается.

Следует подчеркнуть, что сама продолговатая форма пластины, три выступа на лицевой поверхности и вырезанные на этих выступах однотипные орнаментальные мотивы являются результатом выработки древними берельцами определенного канона в создании типологически близких произведений в косторезном искусстве, в том числе и предназначенных для украшения конского снаряжения.

Пластина, украшавшая оголовье верхового коня, обладает практически теми же параметрами, что и предыдущая, различаясь лишь по степени технического исполнения и в долях миллиметра. Поверхность изделия полирована, сохранились следы красной краски. По бокам пластины видны сглаженные следы вырезов между фигурами, выполненными сверху.

Наносная подвесная бляшка овально-вытянутой формы с овальным верхним и сильно заостренным нижним концами. Длина 12 см, максимальная ширина в верхней части 5 см, толщина материала 0,3-0,4 см. На подвеске просверлены три прямых сквозных отверстия (диаметр 0,25-0,3 см) для нитей крепления к поперечному наносному ремню: одно верхнее и одно нижнее – прямо на поверхности внешнего ободка, третье – в желобке внутри изделия, то есть они точно рассчитаны на ширину ремня оголовья. Если наглухо прикрепленный верх, подвижный низ и специфическая форма были рассчитаны на такое восприятие предмета, то их можно было бы рассматривать в целом как систему украшения конского снаряжения, а некоторые структурные элементы – в контексте отражения в них варианта мифологемы о мировом древе.

Орнаментальная композиция на лицевой стороне подвесной бляшки построена согласно заданной форме самого изделия и состоит из нескольких

54.Оң жақ сулық
Правосторонний псалий
Right-handed psalium

54 А. Оң жақ сулық
Правосторонний псалий
Right-handed psalium

компонентов: внешняя кайма (бордюр), ленточная полоса с чешуйчатым узором и привеской, сквозное отверстие для кисти, клиновидный элемент.

Тыльная сторона изделия не обработана, видна вертикальная структура губчатого вещества.

Рельефно выделенный внешний бордюр с неровно обработанной поверхностью (ширина 0,4-0,6 см) формирует облик предмета в виде острого листа. Между указанным бордюром и срединной клиновидной фигурой размещена ленточная полоса. Она огибает сверху отверстие для кисти и соединяется в нижней части концами под острым углом. На месте соединения нижних концов ленты изображен предмет листовидной формы с продолговатой и достаточно заметной выемкой внутри. Если допустить, что чешуйчатая лента представляет собой некое ожерелье, то эту деталь можно рассматривать как привеску к нему. По своему внешнему контуру привеска также повторяет форму самой наносной бляшки, только без верхнего отверстия.

Лента шириной 0,9-1 см полностью покрыта «чешуями», верхние из которых покрупнее (0,9×0,8 см) нижних (0,3×0,3 см). Округлые концы чешуек заметно приподняты (до 0,15 см) и направлены вверх с напуском друг на друга. Количество чешуек – тридцать три, верхние три сильно повреждены. Узорчатая лента с привеской как бы обвешивает клиновидную выпуклую фигуру в середине наносной бляшки.

Отверстие для кисти в верхней части наносной бляшки имеет овальную форму, косо направлено в верхнюю сторону. Создается впечатление, что в начальном варианте изготовления подвески не было предусмотрено крупного отверстия (2×1,7см) для крепления кисти; оно появилось позже, в результате чего было повреждено несколько элементов узора.

Срединный клиновидный элемент – самый значительный по размеру (длина 5,5 см, максимальная ширина в верхней части 2 см), выполнен в невысоком рельефе, выступает на поверхности подвески, но большая часть сильно повреждена эрозией. Верх данного элемента частично срезан при сверлении сквозного отверстия для кисти, низ заметно заострен до 0,1 см.

Допустимо, что сквозное отверстие было предназначено для установки головы коня и «ожерелья» с чешуйчатым орнаментом и привеской, как бы висящего на шее и замещающего (символизирующего) нагрудное украшение конской амуниции. Каждый узор на изделии высекался по отдельности. Маленькие отверстия просверлены сверлом, большое отверстие вырезалось. Особенность изделия: в

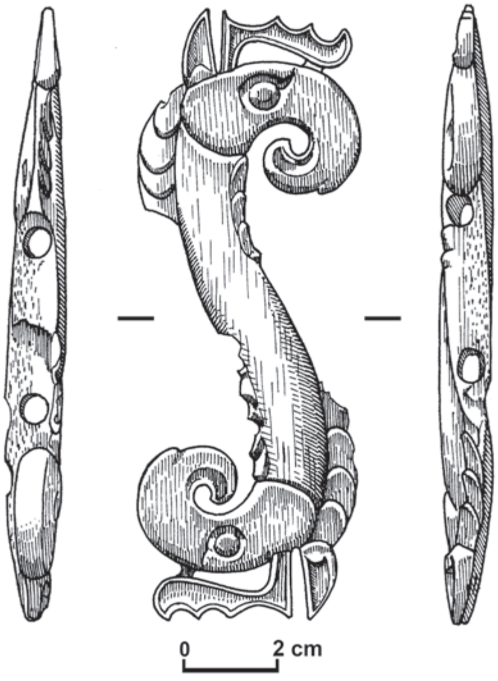

54 Б. Оң жақ сулықтың кескіндемесі
Графический рисунок правостороннего псалия
Right-handed psalium, graphic copy

55. Сол жақ сулық
Левосторонний псалий
Left side psalium

ней по сравнению с остальными нет следов сильной заношенности.

Подвесная бляшка усложненного типа от конской узды состоит из сочетания нескольких составных частей. Максимальная длина подвески в деформированном состоянии равна 10 см, ширина в верхней части 7 см, в нижней – 5 см. Бляшка представляет собой вырезанную из выпрямленной роговой пластины двухстворчатую аркообразную фигуру, на лицевой части которой представлена сложносоставная орнаментальная композиция. Системообразующим элементом подвесной бляшки являются декорированные чешуйчатыми мотивами ленточные полоски (или створки), края которых четко выделены глубокими бороздками и ограничены бордюром (0,3 см).

На верхней лобовой части изделия вырезано округлой формы чашевидное углубление, внутри которого помещен выпуклый диск. В данном сочетании именно этот полусферический диск занимает доминирующее положение. Его диаметр 1,7 см, высота 0,1 см. Эту двусоставную фигуру можно также интерпретировать как изображение солнечного (или лунного) диска с ореолом, то есть солярно-лунный символ. При определенном ракурсе можно увидеть, что нижнюю часть диска огибает фигура в виде полумесяца. Оба конца указанного полумесяца соединяются под острым углом с внутренней бордюрной линией ленты с чешуйчатой поверхностью. Композиция, состоящая из сочетания диска с полумесяцем, – достаточно известное явление в изобразительном искусстве разных народов, связанное с их идеологическими ориентирами

Справа и слева от чашечного углубления, в его верхней части симметрично помещены два глубоко врезанных элемента треугольных очертаний, которые существенно дополняют и усложняют орнаментальную композицию на лицевой поверхности бляшки. Если сюда добавить еще две чешуйчатые фигуры, расположенные впритык по сторонам доминантного диска, то в верхней части изделия выделяется целый пучок мотивов и элементов, который составляет семиотическое и семантическое поле, кодифицирующее в сочетании отмеченных знаков своеобразие мировосприятия древнего населения региона в изучаемый исторический период.

На бороздке между чашевидным углублением и верхним бордюром просверлено овальное отверстие (1,7×1,2 см) для кисти, косо направленное

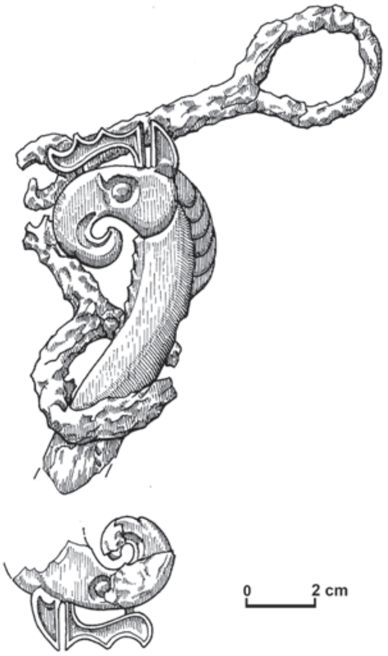

55 А. Оң жақ сулықтың кескіндемесі
Графический рисунок левостороннего псалия
Left side psalium, graphic copy

56. Жапсырма тақташа
Накладная планка
Cover strip

вверх. Судя по характеру последовательности операции и прорезанным участкам ранее выполненных элементов орнаментальной композиции, отверстие просверлено после того, как изделие было уже готово к использованию. Корректировка первоначального замысла резчика могла произойти по инициативе устроителей обряда, которые предпочли включить в изобразительный и мифоритуальный контексты новую структуру для несколько иного восприятия и трактовки.

Вторичными можно считать и два отверстия (0,2 см) для нитей крепления к ремню оголовья, просверленные на самом верху арки, на бороздке в нижней части внешнего бордюра. Два аналогичных отверстия на нижних (в ряде случаев верхних) концах изделия, на поверхностях чешуй, как представляется, были первичными, поскольку их возникновение не связано с порчей прежних структур.

Особый колорит всему изделию придают чешуи, которыми украшены поверхности двух заметно сужающихся книзу створок или ленточных полос, которые как бы свисают с двух сторон отмеченного выше чашевидного углубления с дисковидным выступом внутри. По десять чешуек стандартных форм, но различающихся по размерам, вырезаны на поверхности каждой створки, девять из них – напуском друг на друга; две верхние, самые крупные (1,5×1 см), помещены отдельно на изгибе по сторонам отмеченного выше дисковидного элемента. Округленные концы чешуек традиционно слегка приподняты (0,1 см), что придает объемность всему изделию. Чешуи на двух концах подвески (1,2×1,2 и 1,4×1 см) резко

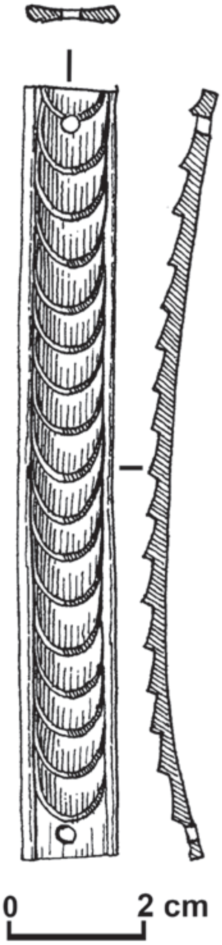

56 А. Жапсырма тақташаның кескіндемесі
Графический рисунок накладной планки
Cover strip, graphic copy

57. Түйме тәрізді қапсырма
Пуговицевидная бляшка
Button-shaped plaque

срезаны, на них просверлены отверстия (0,2 см) для ниток крепления.

Чешуи и треугольно-выемчатые фигуры, а также чашевидное углубление в верхней части содержат остатки красной краски. Золотая фольга не сохранилась, но плакировка драгоценным металлом не исключается. В верхней части обратной стороны местами фиксируются следы обработки режущим инструментом. На самом краю одной створки, на обратной стороне аккуратно вырезаны около сорока пяти насечек длиной 0,2 см в ряд на протяжении 3,5 см.

Псалий изготовлен на одной стороне пластины из рога марала, представляет собой предмет конского снаряжения, предназначенный для управления верховым конем, но в конкретном случае, естественно, доминирует его ритуально-обрядовое значение. На концах рогового стержня вырезаны разнонаправленные изображения головы синкретического существа, поэтому предмет в целом имеет традиционную S-видную форму.

Рассмотрим сначала правосторонний псалий. Длина псалия от уха до уха протомы составляет 13 см.

На середине торцов прямоугольного в сечении стержня шириной 1,5×1 см просверлены два неровных сквозных отверстия для крепления концов нащечных ремней, их диаметр 0,6-0,7 см. Здесь отсутствуют характерные для Берельских курганов развилки, поэтому концы ремней непосредственно

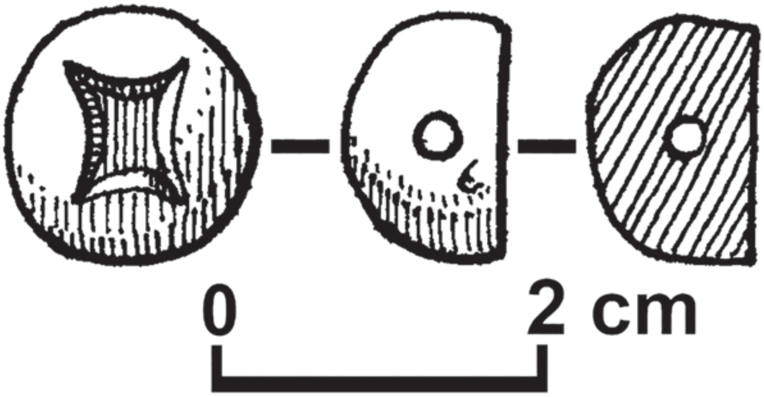

57 А. Түйме тәрізді қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок пуговицевидной бляшки
Button-shaped plaque, graphic copy

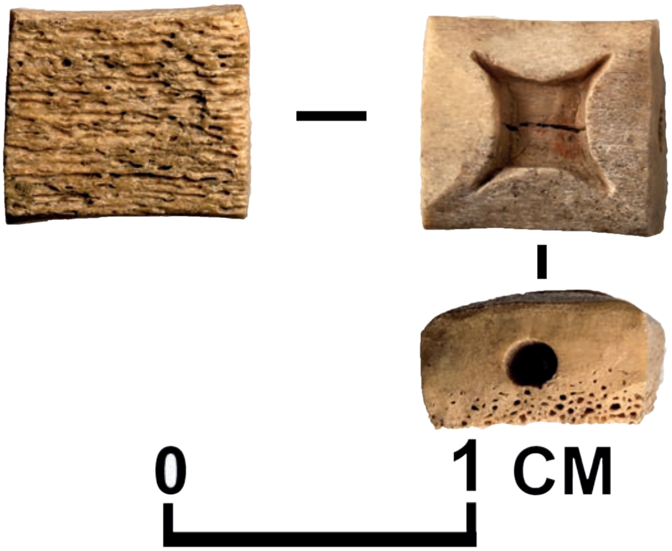

58. Тікбұрышты қапсырма
Прямоугольная бляшка
Rectangular plaque

продевались через отверстия, затем концы завязывались в толстый узелок. Выше одного из указанных отверстий начинается изображение шейной зоны. На круто поднятую шею посажена направленная вправо голова птицеподобного существа. Голова показана строго в профиль, обращена направо, отделена от шеи округлым желобком.

Доминирующим является гипертрофированное изображение сильно закрученного клюва. Кончик его поднят крючкообразно вверх. На месте загиба во внутренней части изображена полукругом ротовая щель. Ее нижняя часть передана в виде косо срезанной выемки, а верхняя подчеркнута тонким бордюрным полукругом. Восковица на клюве выделена довольно заметным поперечным надрезом на изгибе нижней части клюва. Глаз существа изображен в виде круглого углубления (диаметр 0,8 см) с выпуклым зрачком (0,6 см) в середине. Тонким кривым вырезом справа вверху обозначен слезник.

На голове существа изображены выразительные рога, направленные от вертикального стержня (высота 1,3 см) в правую сторону. Длина роговых лопастей 3 см. При изготовлении предмета для предотвращения слома узких и длинных рогов ближе к концу оставлен упор. Треугольными выступами показаны верхние и передний отростки рогов. Передний отросток, как полагается, загнут вверх и назад. Лопасти рогов развернуты в виде силуэта, имеют четко очерченные контуры вокруг глубокого желобка.

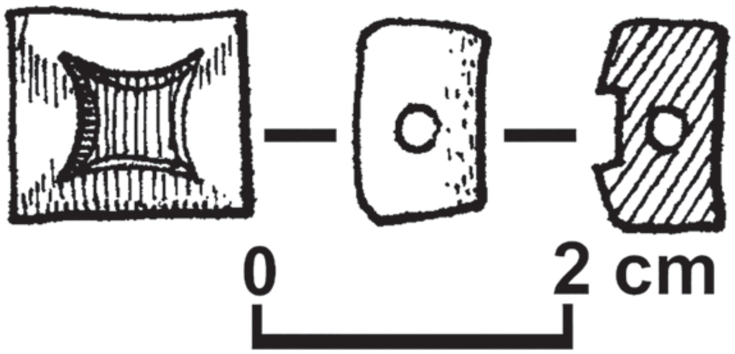

58 А. Тікбұрышты қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок прямоугольной бляшки
Rectangular plaque, graphic copy

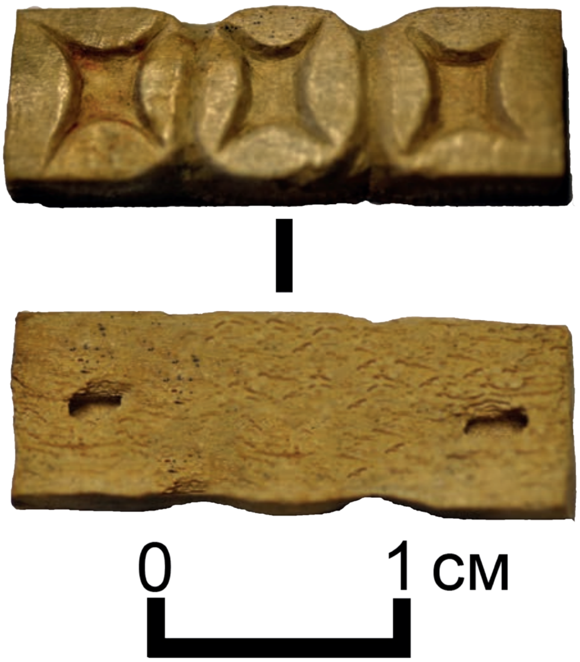

59. Жапсырмалы тақташа
Накладная пластина
Cover plate

Ухо прямое, направлено строго вверх, только заостренный кончик имеет слабо заметный наклон вправо, то есть вырезан почти параллельно стержню рогов. Имеет общее треугольное очертание, контуры четко очерчены, внутренняя полость углублена, внешняя левая сторона округлая. Высота 1,4 см, у основания (0,7 см) рельефно выделена ушная раковина сферической формы.

Шея имеет слабо заметную изогнутость, поверхность слегка выпуклая, сглажена, отделена от головы дуговидной бороздкой. От затылка и подбородка вниз по шее располагаются грива и подшейные пряди волос.

Грива состоит из четырех «получешуйчатых» фигур, расположенных напуском друг на друга по убывающему вниз порядку. Две нижние чешуи со следами повреждения. Аналогичным образом оформлена прядь подшейных волос, но она сильно повреждена кольцом железных удил. На этом месте лицевая поверхность и особенно торец изделия также глубоко изъедены коррозией, покрыты темно-коричневыми пятнами.

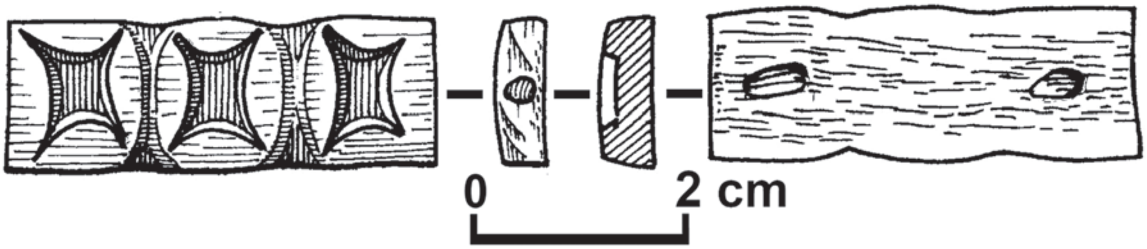

59 А. Жапсырма тақташаның кескіндемесі
Графический рисунок накладной пластины
Cover plate, graphic copy

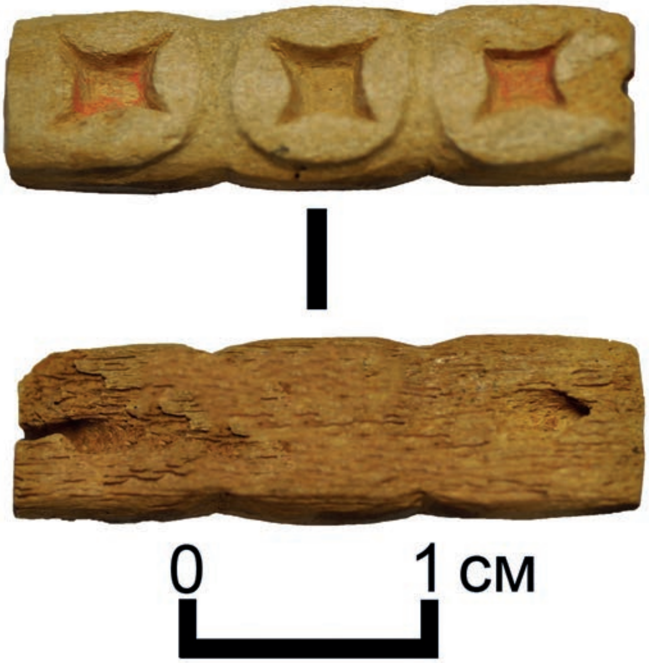

60. Жапсырмалы тақташа
Накладная пластина
Cover plate

Вторая скульптурная голова существа на противоположном конце псалия выполнена в той же манере, что и предыдущая, различаясь лишь в некоторых деталях. К числу последних можно отнести, например, более высокую и четко вырезанную гриву и несколько наклонное положение рогов. Обращает на себя внимание то, что отверстие для крепления ремня оголовья здесь просверлено посередине чешуи под шеей, что указывает на последовательность операции по изготовлению подвески.

На обратной стороне изделия лишь возле ушей, гривы и рогов прослеживаются незначительные следы обработки. Все углубления и грива имеют следы покраски киноварью. Плакировка золотой фольгой предполагается. Сохранность изделия плохая.

Сохранность левого псалия также плохая. По своим основным характеристикам псалий с левой стороны сходен с предыдущим, имеются лишь некоторые незначительные различия. Клювастая голова с рогами, шея и грива существа на концах изделия смоделированы очень аккуратно. Круто загнутый клюв, изящная дуга и углубление ротовой щели в сочетании с другими зооморфными признаками придают изделию особую выразительность. Рога на го-

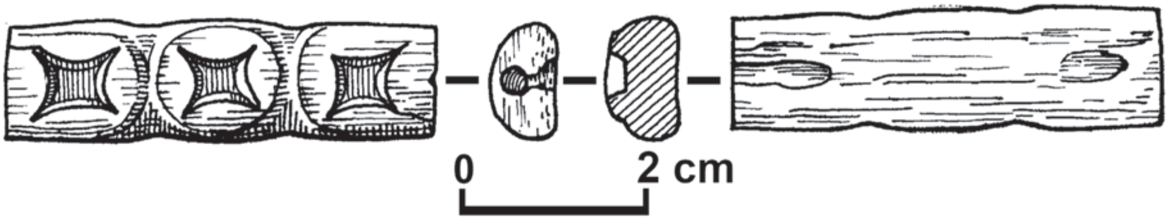

60 А. Жапсырма тақташаның кескіндемесі
Графический рисунок накладной пластины
Cover plate, graphic copy

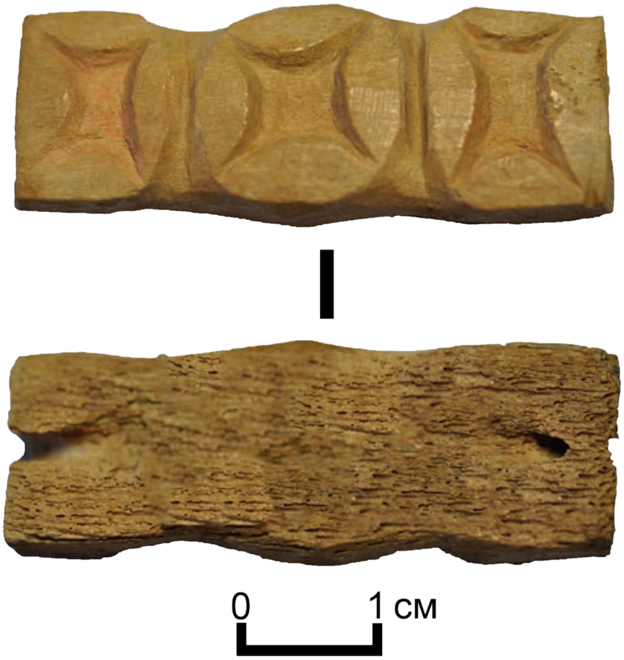

61. Жапсырма тақташа
Накладная пластина
Cover plate

лове одной из протом, в отличие от других, показаны лишь двумя волнистыми линиями.

С особой аккуратностью выполнена грива существа, состоящая из шести лепестков-чешуй, расположенных напуском друг на друга сверху вниз. Под шеей существа на узкой грани стержня вырезаны также шесть чешуйчатых фигур, но они как бы рассчитаны только на фронтальное восприятие, поэтому выполнены лишь наполовину. На поверхности стержня сохранился фрагмент железного колечка от удил, и, соответственно, вокруг него распространились разрушительные пятна коррозии. На поверхности псалия сохранились фрагменты плакировки из золота и следы красной краски. Исчезли оловянные покрытия.

Планка прямоугольная, длина в состоянии деформации 11,5 см, ширина 1,4 см, толщина до 0,3 см, вогнутость 0,5 см. На лицевой стороне планки вырезаны восемнадцать орнаментальных элементов в виде чешуй, из них одна половинчатая, вторая без четко выделенного подъема на округлом конце, а ее поверхность несколько изменена просверленным отверстием. В целом чешуи и соседние с ними элементы создают вертикально организованную орнаментальную композицию. Чешуйчатая полоса ограничена по краям узкими ребристыми бордюрами (ширина 0,2-0,25 см), выполнена очень аккуратно, ровно и последовательно. Максимальные размеры 0,9×0,8 см, высота подъема округлого конца 0,1 см.

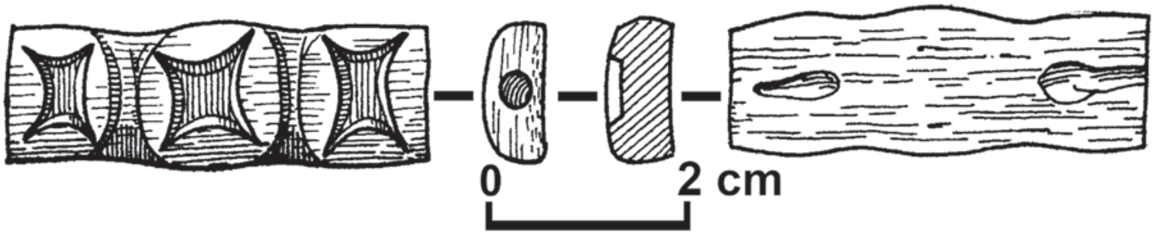

61 А. Жапсырма тақташаның кескіндемесі
Графический рисунок накладной пластины
Cover plate, graphic copy

62. Жапсырма тақташа
Накладная пластина
Cover plate

Один конец планки обрублен прямо на середине последней чешуи, у другого конца имеется незначительный поперечный подъем, ограничивающий изделие.

На концах планки, прямо на поверхности чешуи просверлены два сквозных отверстия (диаметр 0,3 см) для привязывания тонкой ниткой (из шерсти, кожи или сухожилия) к ремню оголовья. Чешуи были плакированы золотой фольгой, бордюры, возможно, были выкрашены киноварью. Поверхность изделия гладкая, полированная. На обратной стороне местами видны следы продольной и поперечной обработки тонким инструментом, просматривается губчатая структура материала. Изделие выполнено в технике низкого барельефа, сохранность хорошая.

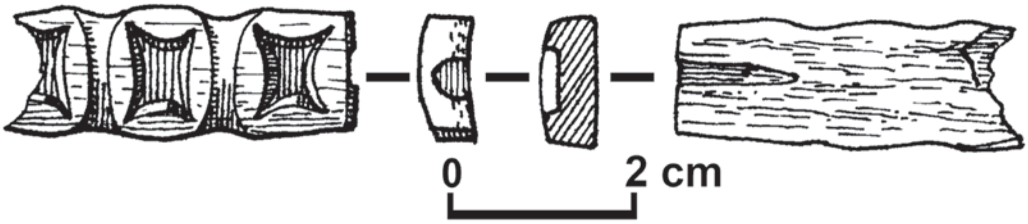

62 А. Жапсырмалы тақташаның кескіндемесі
Графический рисунок накладной пластины
Cover plate, graphic copy

63. Салпыншақ қапсырма
Подвесная бляшка
Suspended plaque

В гарнитуру оголовья лошади входили, наряду с длинными планками и подвесками с зооморфными окончаниями, и такие пуговицевидные украшения. Поверхность изделия имеет в разрезе полусферическое очертание, стороны слегка выпрямлены, низ плоский. Диаметр 1,5×1,3 см, высота 1 см. На поверхности бляшки глубоко вырезан широко использовавшийся древними художниками для украшения снаряжения коня в кургане № 36 четырехугольный знак-орнамент с вогнутыми сторонами. Глубина достаточно заметная – 0,1-0,2 см.

Отверстие для нитки крепления, в отличие от других изделий, просверлено сбоку насквозь, причем дважды на одном и том же месте. На бляшке заметны следы покраски. Сохранность изделия хорошая.

Бляшка квадратной формы (1,4×1,4×0,6 см) входила в состав гарнитуры конского снаряжения. На лицевой поверхности вырезана та же фигура с вытянутыми четырьмя углами и равными четырьмя сторонами (0,9×0,9 см, глубина 0,1 см). Все четыре стены вырезаны в виде вогнутой линии. Видимо, из-за

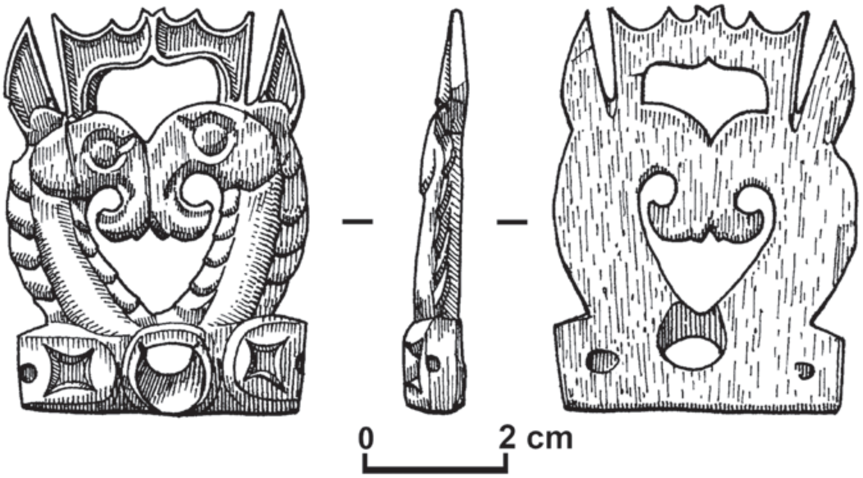

63 А. Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляшки
Suspended plaque, graphic copy

64. Салпыншақ қапсырма
Подвесная бляшка
Suspended plaque

маленького размера отверстие (до 0,3 см) для нитей крепления просверлено насквозь, причем вдоль губчатой структуры рогового материала, как в предыдущем случае. На дне четырехугольного углубления имеется трещина, образованная вдоль просверленного отверстия. Лицевая поверхность изделия обработана гладко, слегка наклонена на четыре стороны, как усеченный скат крыши.

На торцевых срезах хорошо видна структура рога, состоящая из плотного и губчатого слоев. Оборотная сторона необработанная, губчатая. Внутри декоративного углубления сохранились следы красной краски.

Роговая пластина (4×1×0,5 см) – наиболее часто встречающийся здесь тип украшения снаряжения верхового коня. Пластины различаются между собой лишь в деталях, связанных с уровнем технического исполнения.

На лицевой части стержня вырезано в технике барельефа стандартное сочетание трех элементов:

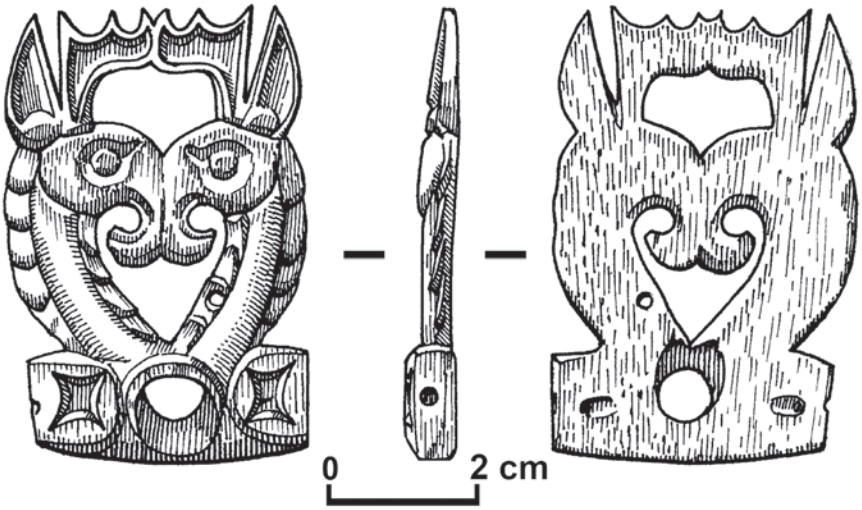

64 А. Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляшки
Suspended plaque, graphic copy

65. Салпыншақ қапсырма
Подвесная бляшка
Suspended plaque

в середине овал (1,4×1,2 см), по краям – овально-прямоугольные геометризированные фигуры (1,3×1,2 см). Обращенные внутрь концы у них закруглены, а внешние ровно обрублены. Они обособлены друг от друга желобчатыми углублениями, расширенные концы которых захватывают и длинные боковые стенки пластин.

Три указанные фигуры содержат глубоко вырезанные, идентичные для всех подобного рода пластин-украшений кургана № 36 четырехугольные геометрические знаки-орнаменты с вытянутыми в наружные стороны углами и вогнутыми во внутреннюю сторону стенками. Индивидуальные размеры этих знаков-символов на каждой пластине различ-

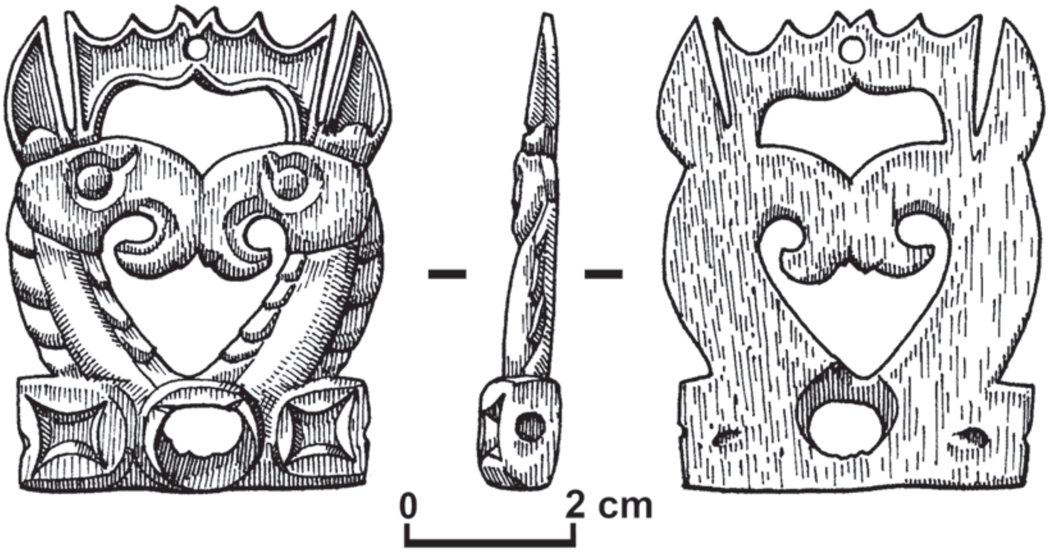

65 А. Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляшки
Suspended plaque, graphic copy

66. Салпыншақ қапсырма
Подвесная бляшка
Suspended plaque

ны, поскольку они представляют собой продукт индивидуальной творческой деятельности.

На торцах пластины аккуратно просверлены стандартных размеров отверстия для нитки крепления, которые выходят под косым углом на тыльную сторону изделия. Обратная сторона изделия необработанная, просматриваются длинные элементы структуры губчатого вещества. Поверхность изделия отполирована, в углублениях фиксируются следы красной краски. Сохранность изделия хорошая.

Роговая пластина размером 4,5×1,2×0,5 см, сохранность плохая, на лицевой поверхности просматривается разрушающаяся структура губчатого вещества. На обратной стороне разрушено одно косо просверленное отверстие для нитки крепления.

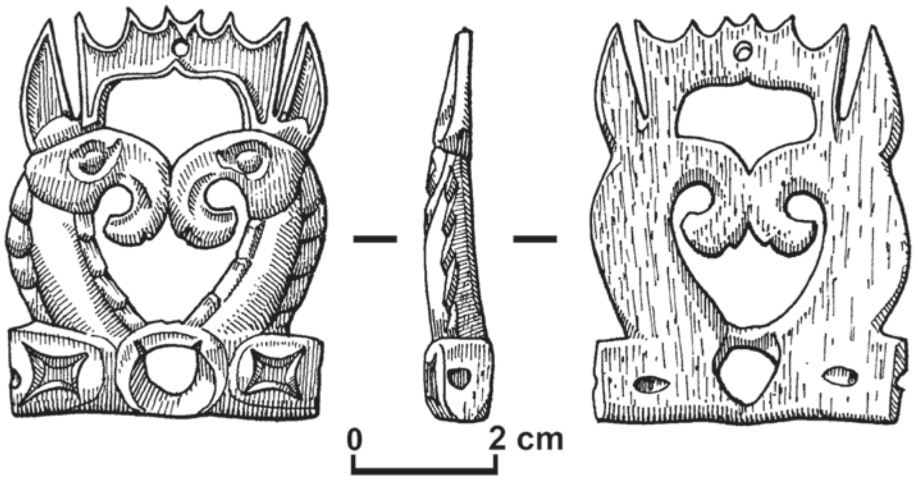

66 А. Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляшки
Suspended plaque, graphic copy

67. Салпыншақ қапсырма
Подвесная бляшка
Suspended plaque

На лицевой поверхности имеются три фигуры, аналогичные предыдущим, с вырезанными четырехугольными геометрическими знаками-орнаментами (0,5×0,5×0,2 см). Внутри этих элементов сохранились следы красной краски.

Пластина, украшавшая конское снаряжение, имеет стандартные размеры (4×1,3×0,5 см). На ее полированной лицевой поверхности заметны следы острорежущих инструментов и, возможно, пилы, а в углублениях сохранились остатки киновари. Одно из просверленных отверстий на оборотной стороне испорчено эрозией материала. На полированной поверхности изделия видны следы тонкорежущих инструментов.

Три углубленных символических знака (или орнаментальные композиции из четырехсторонних фигур с вытянутыми в наружную сторону углами), особенно их стенки, трактованные в виде вогнутых

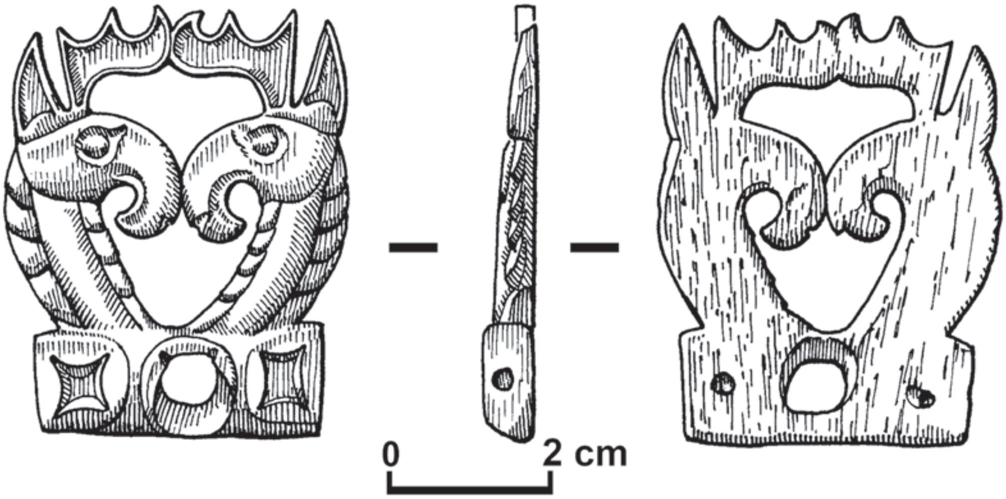

67 A. Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляшки
Suspended plaque, graphic copy

68. Салпыншақ қапсырма
Подвесная бляшка
Suspended plaque

внутрь сегментов, в совокупности с рельефно выступающими бугорками придают этим декоративным пластинам особую выразительность. В них улавливается, наряду с явной симметрией, определенный ритм, числовая характеристика и цветовая символика.

Одна треть пластины отколота, на тыльной стороне полностью разрушены просверленные отверстия для нитей крепления. Сохранившиеся размеры – 3,8×1,2×0,5 см. На лицевой поверхности сохранились две фигуры с глубоко вырезанными четырехугольными знаками-символами с вытянутыми в стороны углами и вогнутыми стенками (0,8×0,5 см). Внутри углублений фиксируются остатки красной краски.

Бляшка в виде изображения протом двух симметрично противопоставленных рогатых и клювастых существ на перекладине составляет основу всей со-

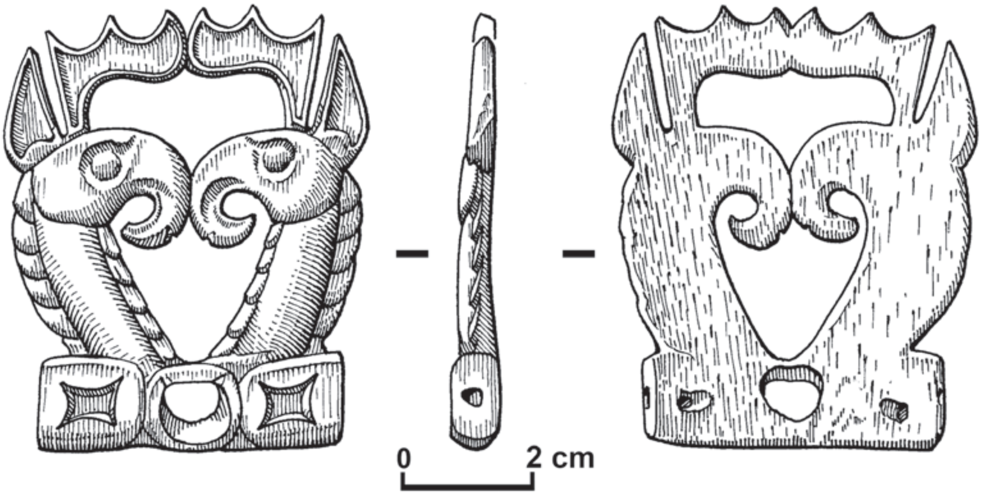

68 А. Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляшки
Suspended plaque, graphic copy

69. Салпыншақ қапсырма
Подвесная бляшка
Suspended plaque

вокупности украшений снаряжения коня из кургана № 36. Выбор такого рода синкретического образа в качестве украшения убранства коня, предназначенного для сопровождения в инобытие представителя кочевой аристократии, естественно, не случаен. Художественный образ рогатого полиморфного существа, вероятно, отражал точнее, чем обычные зооморфные и орнитоморфные, особенности и тонкости сложной системы религиозно-мировоззренческой и идеологической доктрин, господствовавших в обществе древних берельцев.

Бляшка (5,6×4,2 см) вырезана из рога марала, за счет выступающих краев планки внизу и прямой линии рогов изображенных существ изделие в целом имеет подпрямоугольное очертание. Лицевая поверхность бляшки тщательно обработана, сглаже-

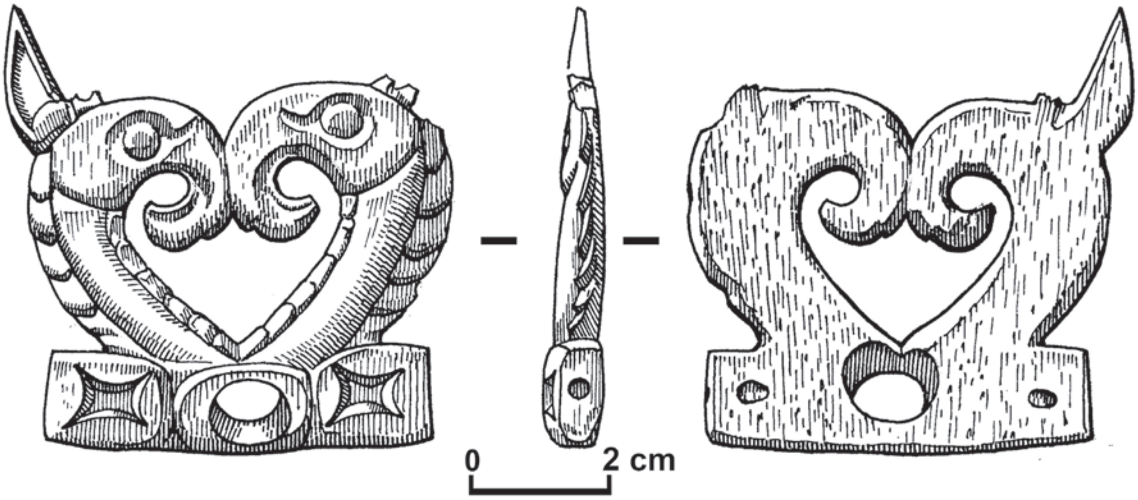

69 А. Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляшки
Suspended plaque, graphic copy

70. Салпыншақ қапсырма
Подвесная бляшка
Suspended plaque

на. На оборотной стороне бляшки незначительные следы обработки видны возле ушей, рогов и гривы, четко просматривается вертикальная губчатая структура рогового материала. Изделие выполнено в технике барельефа. Сохранность изделия полная.

Выделим для описания изображения головы с шеей и перекладины, которые, в свою очередь, разбиваются на дробные элементы. Подвеска вырезана из роговой пластины вручную, поэтому абсолютного совпадения в деталях между изображениями двух существ быть не может.

Головы противопоставленных в геральдической позе существ – это строго профильные изображения хищной птицы с закрученным клювом. Затылочная часть головы и челюсть существа отделены от шеи рельефно выступающим бугорком, нижняя часть которого имеет заметное закругление. От уха до основания шеи по голове левого существа проходит узкая трещина.

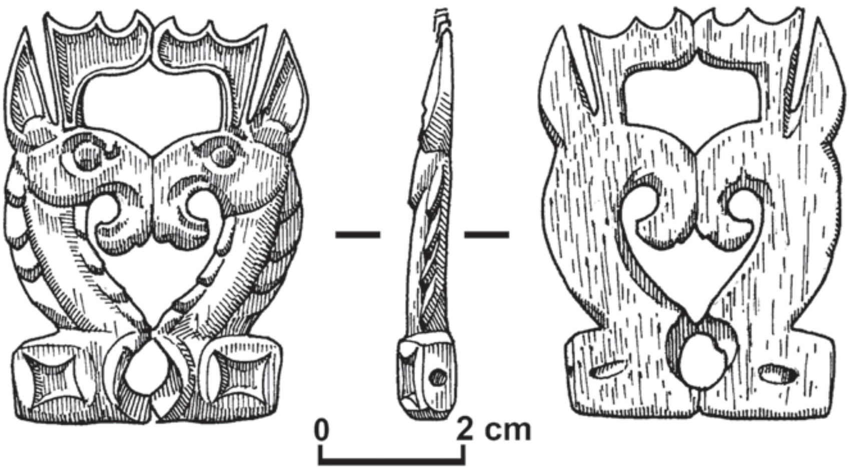

70 А. Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляшки
Suspended plaque, graphic copy

71. Жапсырма пластина
Накладная пластина
Cover Plate

Глаза переданы в виде глубоко вырезанных кружков (диаметр 0,7 см) с выразительно выступающими бугорками зрачков (0,4-0,5×0,1 см). Во всех случаях обязательно подчеркиваются слезники глаз, которые передаются короткой, но глубокой резной выемкой.

Клювы полиморфных существ изображены соприкасающимися между собой, круто опущены вниз, концы закручены. Ниже линии соприкосновения клювов поперечными надрезами обозначены восковицы, а с их тыльной стороны дуговидными желобками показаны ротовые щели.

Уши длинные (1,4 см), треугольные, кончики заостренные, расположены немного под углом, их контуры четко выделены тонкими линиями. Внутренние стороны ушей прямые, внешние округлены. Ширина ушей у основания составляет 0,5 см. Подчеркнуты ушные раковины, которые показаны в виде овального валика, глубина выемки 0,1 см.

Рога показаны как встречные волны с четырьмя гребнями, или как две фигуры в виде флажков (1,5 см) на вертикальном стержне (высота 1,4 см), соединенные свободными концами. Отростки рогов направлены вверх. По своему очертанию напоминают сильно стилизованные широкие рога сохатого с отростками в верхней части широкой лопасти. Внешние контуры «лосиных» рогов очень четко очерчены тонким бордюром (0,1 см), что усиливает объемность восприятия этого элемента и глубину резьбы внутри лопасти (до 0,15 см).

Шеи полиморфных существ слабо изогнуты, круто подняты вверх и четко отделены от голов округлой резной бороздкой. Шея правого существа изображена более прямой посадкой, чем у противоположной фигуры. Нижние части шейных отделений расширены и слегка соприкасаются основаниями, которые ограничены поверхностью поперечной планки.

Нашейные (грива) и подшейные волосы. На шеях и под ними у протом полиморфных существ показаны узкие ребристые полоски (шириной до 0,3 см), на которых изображено по пять овально-вытянутых чешуйчатых элементов. Они обозначают, возможно, фигурно стриженные волосы (гривы) или гребешки мифических драконовидных существ.

Поперечная планка или перекладина. Рельефно вырезанная поперечная планка, из которой как бы вырастают протомы полиморфных существ. Длина планки 4 см, ширина 1 см, толщина 0,6 см, поверхность имеет едва заметную выгнутость.

Перекладина, за исключением отверстия в середине, в точности повторяет охарактеризованные выше накладные пластины, то есть у мастеров, которые изготавливали эти украшения, существовали образцы орнаментальных мотивов и элементов, наборы готовых форм (наподобие клише), с помощью которых создавали различные сочетания и варианты художественных изделий. Поэтому пластины с тремя четырехугольными углубленными знаками-орнаментами служили исходной формой для создания аналогичных произведений.

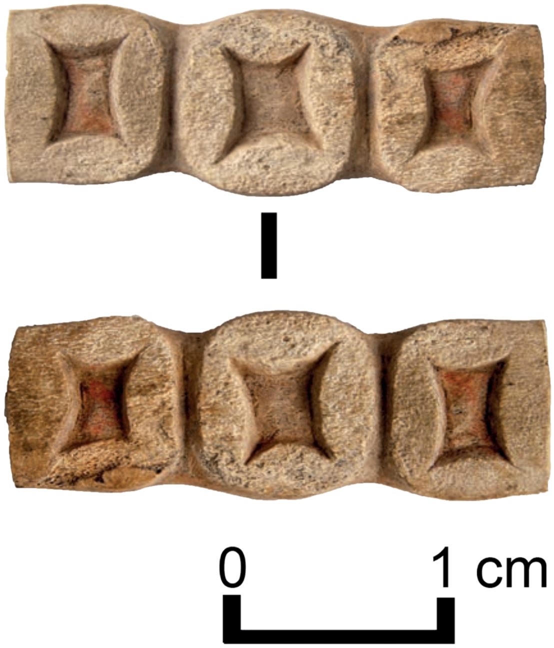

72. Жапсырма тақташа
Накладная пластина
Cover plate

В середине планка просверлено направленное под углом вверх отверстие (диаметр 1,1×1,2 см), предназначенное для крепления дополнительного элемента украшения – кисти (из конских волос), а по краям – два углубления, геометрические фигуры с вытянутыми наружу углами и сегментовидными сторонами. В верхней части отверстия сохранились следы двух надрезов. Они наталкивают на мысль о том, что в середине планки прежде находилась геометризированная фигура – углубление с вытянутыми углами, идентичное тем, которые расположены по краям, а сквозное отверстие для кисти пробито позже.

Две боковые фигуры в целом напоминают подпрямоугольное углубление внутри круга, но с вогнутыми сторонами, вытянутыми углами. По диагонали эти углубления-украшения равны 1,3 см, по внутренним габаритам – 0,6 см, глубина 0,2 см. На торцах планки просверлены круглые отверстия (до 0,3 см) для крепления, выходящие на тыльную сторону изделия. Отверстия выполнены под углом. Все углубления на фигурах, поперечной планке, гривы были выкрашены киноварью, поверхность шеи покрыта оловом, а некоторые участки плакированы фольгой из золота.

Следы обработки на данном изделии схожи со следами на других аналогичных предметах. Фасетки вырезались по отдельности, местами также уплощали. Отверстия делались по-разному: большое вырезали, маленькие просверливали с двух сторон по встречной.

Роговая бляшка (6×4×0,3 см), предназначенная для украшения конской узды, имеет подпрямоугольное очертание. По своим морфологическим характеристикам она близка к предыдущим, отличается лишь в деталях.

Геральдические изображения двух противостоящих полиморфных существ, составляющие основу подвесной бляшки, имеют три точки соприкосновения – кончики рогов, внешние стороны клювов и

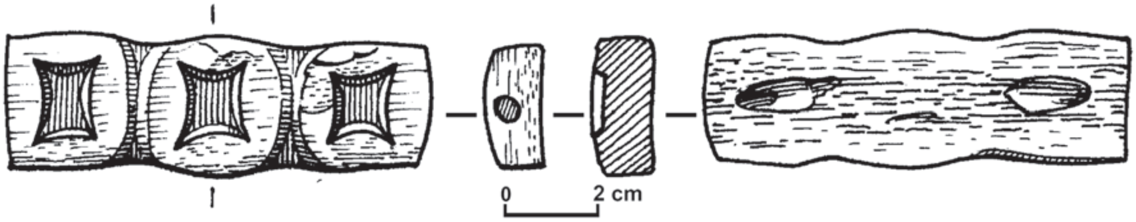

72 А. Жапсырма тақташаның кескіндемесі
Графический рисунок накладной пластины
Cover plate, graphic copy

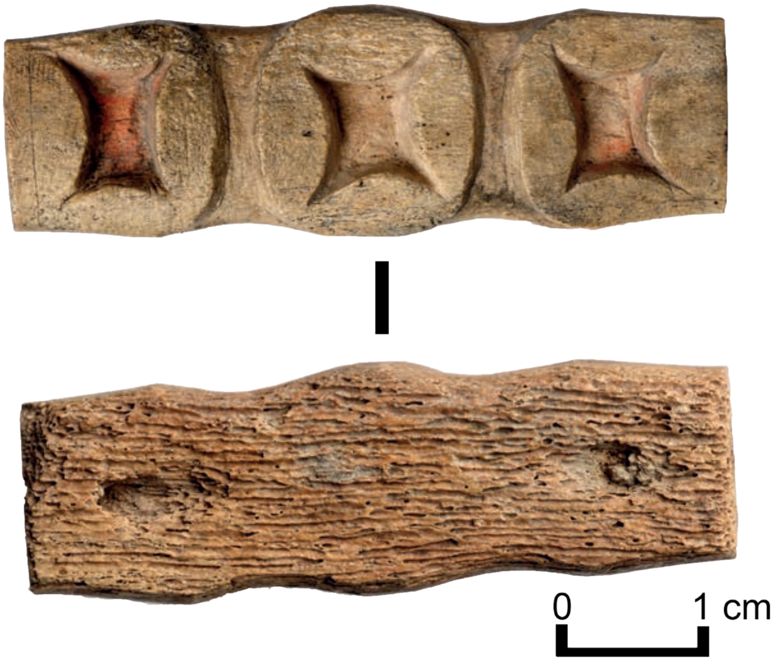

73. Жапсырмалы тақташа
Накладная пластина
Cover plate

основания шеи. Выразительны куланьи уши, круглые глаза с особо подчеркнутыми зрачками, гривы (по пять чешуек), и особую весомость придает поперечная планка с отверстием и двумя выступами по краям с вырезанными орнаментальными элементами в виде вытянутых четырехугольников. В отличие от других подобных бляшек у правого персонажа между третьим и четвертым прядями подшейной шерсти просверлено прямое отверстие (диаметр 0,2 см), видимо, для дополнительного крепления к ремню.

Бляшка (5,8×4,5×0,5-0,7 см) имеет те же характеристики, что и предыдущие. На месте соприкосновения рогов просверлено отверстие (диаметр 0,2 см), имеет по четыре чешуйчатые гривы, выкрашенные красной киноварью. Над отверстием в середине перекладины, как и в других случаях, имеются два направленных в разные стороны выреза, определяемых нами как остатки фигурного углубления с четырьмя вытянутыми углами. На торцах и на обратной стороне хорошо сохранились просверленные отверстия для крепления ниткой к ремню. Следы красной киновари фиксируются, кроме гривы, во всех углублениях. Тыльная сторона изделия вогнута.

Подвесная бляшка (5,7×4,4×0,8 см) отличается от некоторых описанных выше образцов тем, что, как в предыдущих двух случаях, на месте соприкосновения рогов просверлено отверстие для крепления нитей к ремню. Существенное различие этой бляшки от всех вышеуказанных заключается в том, что у правого существа грива состоит из пяти чешуек и трех подшейных прядей, у левого – из четырех чешуек и четырех подшейных прядей. Чешуи подшейных прядей у правого существа направлены вверх, а у левого – вниз.

Отверстие для нитей крепления к ремню на левом торце поперечной планки выполнено дважды,

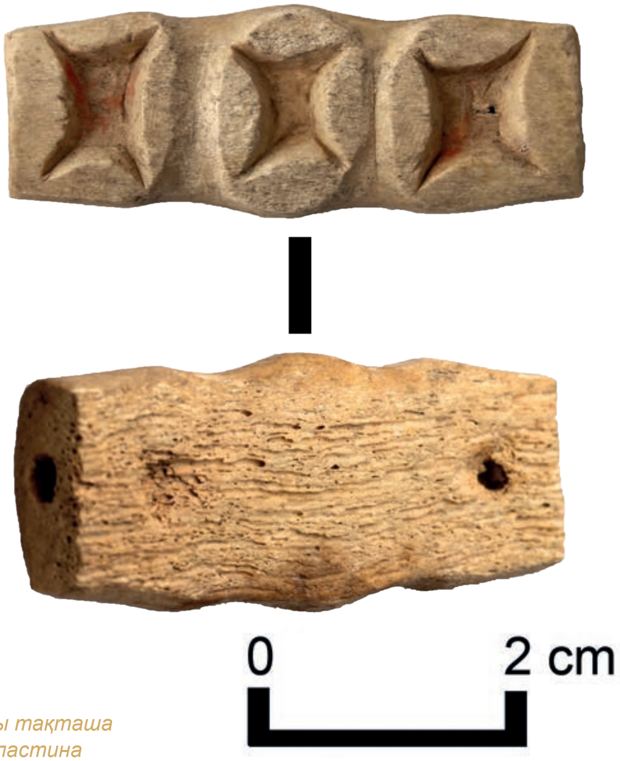

74. Жапсырмалы тақташа
Накладная пластина
Cover plate

видимо, из-за неудачного начала процесса сверления. Во всем остальном, за исключением индивидуальных параметров каждой фигуры, нет явных различий.

Одна из хорошо сохранившихся подвесных бляшек. Общее очертание бляшки (5,3×4×0,5 см) отличается от предыдущих тем, что она имеет заметно округлую форму за счет того, что шеи изображенных существ показаны поднимающимися вверх под широким углом и более изогнуты, чем у некоторых предыдущих образцов. Кроме того, точка соприкосновения клювов существ небольшая – 0,3 см. Количество

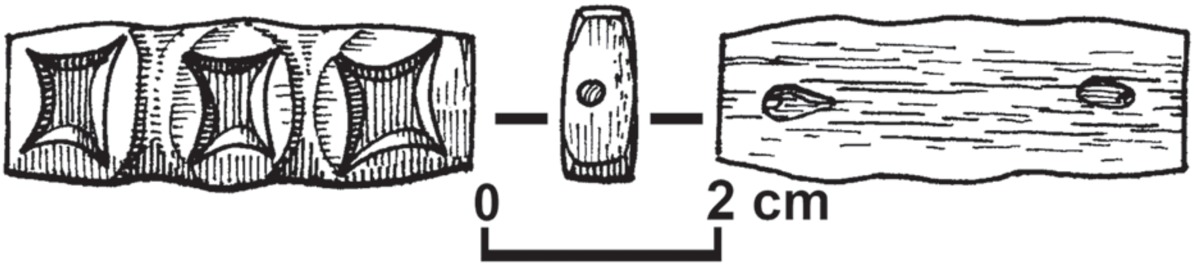

74 А. Жапсырма тақташаның кескіндемесі
Графический рисунок накладной пластины
Cover plate, graphic copy

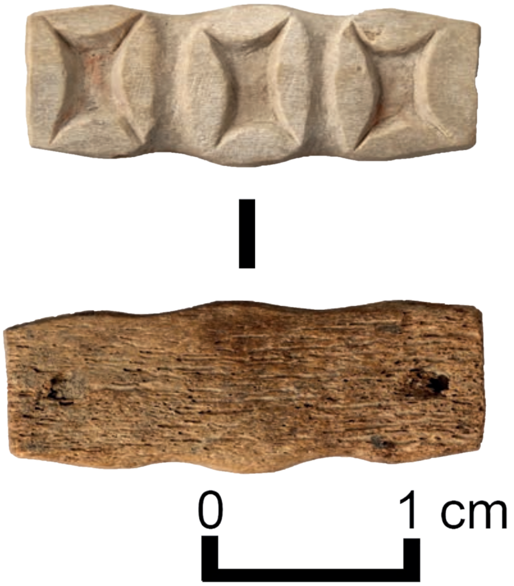

75. Жапсырма тақташа
Накладная пластина
Cover plate

чешуек и подшейных прядей грив существ, как и в предыдущем случае, разное: пять и пять у правого существа и, соответственно, четыре и четыре у левого персонажа. Различие наблюдается в передаче форм оснований ушей, в небольших размерах ушей (1,4 см), глаз (0,5 см) и зрачков (0,2-0,3 см). Все углубления, гривы и подшейные пряди шерсти содержат следы красной краски.

По своим параметром данная бляшка из серии подвесных самая крупная (5,5×6,8×0,5 см), самая совершенная, геральдичная, имеет по пять грив и подшейных прядей волос. Обладает всеми компонентами и качествами, что и предыдущие. Бляшка ручной работы, поэтому абсолютной идентичности

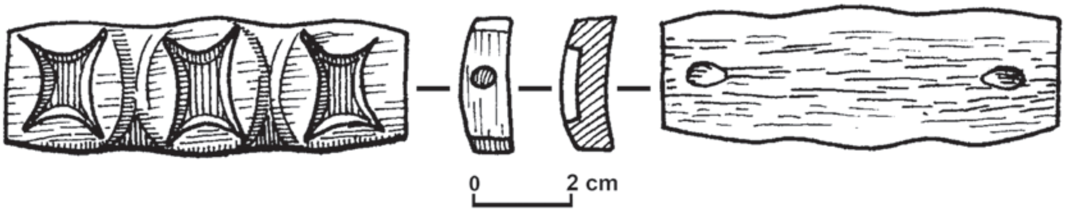

75 А. Жапсырма тақташаның кескіндемесі
Графический рисунок накладной пластины
Cover plate, graphic copy

76. U – пішіндес салпыншақ қапсырма
Подвесная бляха U – образной формы
Suspended U-shaped plaqu

между двумя фигурами полиморфных существ на бляшке нет. Глаза и зрачки крупнее, чем у предыдущей бляшки. У оснований ушей раковины разновеликие. Во всех углублениях заметны следы красной краски. Сохранность изделия в целом хорошая, но на головах и шеях местами видны следы коррозии.

Бляшка (5,5×4,4 см) из серии геральдических с изображениями противостоящих полиморфных существ имеет несколько повреждений: у левой фигуры от рогов осталась лишь основа стержня, а у правой отломан кончик переднего отростка рога. Во всем остальном есть полное соответствие с вышеописанными бляшками. Лицевая поверхность изделия гладкая, полированная.

Бляшка (5,5×4,2×0,5 см), несмотря на имеющиеся повреждения, сохранила все основные компоненты. Противопоставленные протомы полиморфных существ соприкасаются клювами и кончиками рогов, а также основаниями шеи. Зрачки глаз круглые, небольшие и рельефно выступающие. Куланьи уши очень крупные, треугольной формы, внутренняя выемка неглубокая. Голова отделена от шеи глубоким вырезом. Подчеркнуты чешуйчатые гривы и подшейные пряди шерсти. Поперечная планка снабжена типичным набором элементов, выполненных в технике низкого рельефа: срединное косо просверленное отверстие для кисти и два боковых четырехугольных углубления с вогнутыми стенами. Все углубления содержат следы красной краски, некоторые участки поверхности бляшки, видимо, были покрыты оловянными пластинами. На торцах планки имеются два косо просверленных отверстия стандартных размеров для нитей крепления. На обратной стороне изделия видны следы обработки острым инструментом возле ушей и краев шей.

Пластина узкая, длинная и тонкая, длина 16,2 см. Один конец имеет заметное расширение и закругление с отрезанным кончиком, другой – прямой и узкий, соответственно, параметры пластины – 16,2×1,9×1,4×0,3-0,4 см. Накладка оконтурена, за исключением нижнего узкого конца, рельефно выступающего на поверхности бордюра, с округлой, местами ребристой поверхностью.

На лицевой поверхности в технике низкого рельефа изображены равномерно уменьшающиеся к узкому концу двадцать пять ребристых стреловидных фигур. Острия стреловидных фигур, напоминающих в общих чертах отмеченные выше чешуйчатые орнаменты, изображенные напуском друг на друга, направлены с узкого конца к широкому. Параметры самой маленькой и нижней стреловидной фигуры 0,4×0,4×0,1 см, самой крупной и верхней – 1×0,8×1×0,1 см. Ребристая поверхность стреловидных украшений, заостренный угол придают изделиям особую выразительность. На концах накладки просверлены два отверстия стандартных размеров (0,2 см), верхний из них дополнительно снабжен коротким вырезом для предотвращения скольжения нити крепления. Пластина покрыта золотой фольгой.

Накладная пластина (4,5×1,2×0,5 см) – наиболее часто встречающийся здесь тип украшения снаряжения верхового коня. Подобные изделия различаются между собой лишь деталями технического исполнения.

На лицевой части стержня вырезано в технике барельефа стандартное сочетание трех элементов: в середине овал, по краям овально-прямоугольные геометризированные фигуры. По всем другим параметрам пластина близка к предыдущим. Заметны следы красной краски в углублениях. Сохранность изделия в целом хорошая, лишь имеется повреждение на краю одного из элементов орнамента.

Пластина (4,7×1,2×0,5 см) имеет хорошую сохранность, лицевая сторона гладкая. На одном конце имеется тонкая поперечная линия, оставшаяся от первичной разметки резчика, и другие следы инструмента. Боковые отверстия, косо просверленные, сохранились хорошо. Фиксируются следы красной краски. Лицевая поверхность лощеная

Пластина (4×1,1×0,5 см) обладает теми же характеристиками, что и все остальные изделия аналогичной формы и назначения. На дне одного из углублений заметно незначительное повреждение, образованное при сверлении бокового отверстия для нитей крепления. В целом сохранность изделия хорошая.

Пластина (4×1,2×0,5 см) стандартных форм и размеров, она ничем не примечательна. Боковые отверстия для нитей крепления выполнены очень аккуратно. Поверхность гладкая, в углублениях также сохранились следы красной краски.

Подвеска, украшавшая конское снаряжение, имеет в одном положении вид двухстворчатой аркообразной фигуры. Однако на концах створок (или рожков) просверлено по одному отверстию для нитей крепления, следовательно, бляшка висела на ремне вниз другим, округленным концом. В таком положении изделие правильнее назвать подвеской U-образной формы. Предположительно, в первоначальном варианте заготовки предмета никаких отверстий на нем не было. Они были просверлены, по-видимому, после того, как устроители обряда определились, куда и каким концом нужно подвешивать данное конкретное украшение. Дело в том,

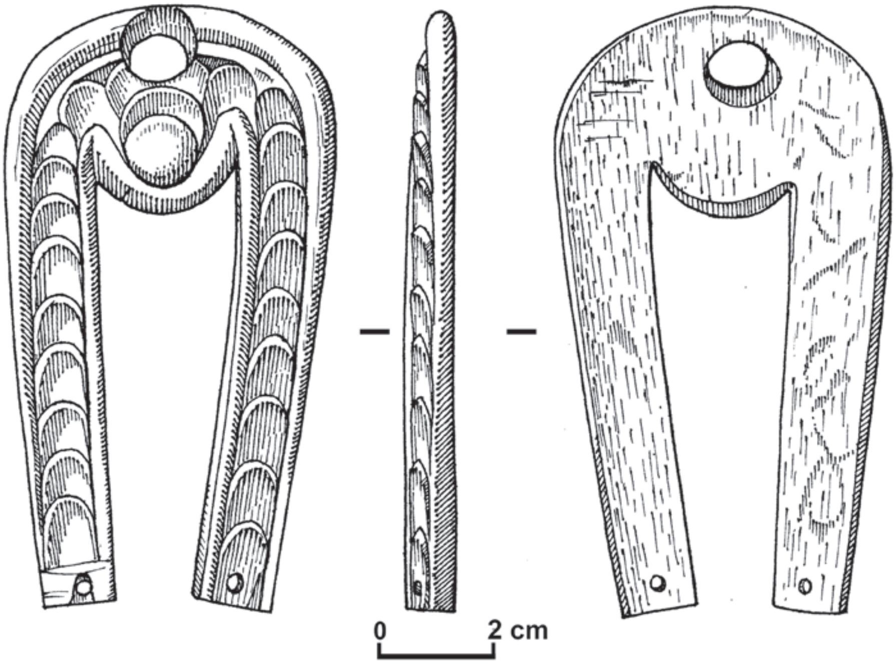

76 А. U – пішіндес Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляхи U – образной формы
Suspended U-shaped plaque, graphic copy

77. U – пішіндес салпыншақ қапсырма
Подвесная бляха U – образной формы
Suspended U-shaped plaqu

что здесь же есть варианты, где аналогичной формы бляшки подвешены к ремню конского снаряжения другими концами.

Длина подвески 10,4 см, ширина в верхней части 5,5 см, в нижней – 4 см, толщина около 0,5 см. Хорошая сохранность орнаментальных мотивов и элементов на лицевой поверхности изделия позволяет точно определить порядок их размещения, определить структуру и особенности построения художественной композиции. U-образная подвеска оконтурена с внешней и внутренней стороны бордюрными полосками, концы которых заметно выструганы с внешних сторон. Внутренний бордюр U-образной подвески огибает лентой почти на 3/4 рельефно выступающий маленький диск, изображенный в нижней части изделия, как бы прикрывая его сверху колпаком в виде полукольца (или полумесяца), затем под острым углом резко поднимается вверх. Ребристая поверхность внутренней бордюрной линии, объемный диск и глубина бороздки, а также косой вырез внешней стороны валика придают изделию особую пластичность.

Композицию усиливают четыре лепестка-чешуи, расположенные в нижней части отмеченного выпуклого диска (диаметр 1,4 см). Из них два самые крупные (1,5 и 1,7 см) и округленные, выгнутые, как лопата, фигуры непосредственно примыкают к этому диску снизу. Они изображены как рыбьи чешуи – напуском друг на друга. У одного из указанных лепестков-чешуй кончик срезан при сверлении и расширении отверстия для кисти. Справа и слева от них под незначительным углом вплотную расположены еще две лепестковые фигуры. Они продолговатые (1,5 см) и узкие (0,8 см), но также выгнутые, как лопата. Верхние концы этих лепестков заходят под острые углы отмеченного выше изгиба внутреннего бордюра, а нижние упираются в стенку короткого дуговидного валика, который ограничивает отмеченные выше четыре лепестка (или чешуи) снизу.

Центральный лепесток со срезанным верхом и две узкие чешуйки, расположенные по его сторонам, на месте своих стыковок с отмеченным выше внутренним коротким дуговидным валиком образуют два треугольных углубления (0,2 см). Они не относятся к категории специально вырезанных геометрических фигур, но достаточно органично вписываются в общую композиционную структуру как символические знаки, усиливающие семантическую нагрузку орнаментального поля.

Итак, в нижней части данной подвески-бляшки образуется довольно сложная по структуре (восемь элементов) и, возможно, по семантической направленности композиция. Сюда включаются, естественно, особо выразительные восемнадцать чешуйчатых орнаментальных элементов, изображенных по девять единиц на каждой из двух створок. Размеры их различны – 1,2×0,9×0,1-0,1,5 см, есть и поменьше. Чешуйки изображены с напуском друг на друга, направлены округленными концами вниз и лаконично вписаны в узкое пространство между рельефно выступающими бордюрами. К этим восемнадцати чешуйчатым элементам можно добавить еще четыре подобные фигуры, расположенные, как отмечено выше, ниже рельефно выступающего диска. В таком случае двадцать два лепестка-чешуи, диск и отверстие для кисти составляют орнаментальное поле на поверхности бляшки, которая висела на ремне конского снаряжения створками вверх, дугой вниз и входила в знаково-функциональную систему украшений снаряжения коня, предназначенного для сопровождения в потусторонний мир умершего представителя кочевой знати.

Чешуи и треугольные углубления содержат остатки красной краски. Золотая фольга не сохранилась, но, скорее всего, она была, как и на аналогичных подвесках. В верхней части обратной стороны местами сохранились следы обработки режущим инструментом. Имеются также следы разрушения в виде ямок на оборотной стороне правой створки.

Большое отверстие на изделии не просверлено сверлом, а получено с помощью расширения или вырезания. Использовалось орудие типа ножа, каждый элемент вырезался отдельно. Следы на предмете можно отнести к следам от металлического ножа, а форму лезвия самого ножа определить невозможно.

Подвесная бляшка U-образной формы, длина 10 см, ширина в верхней части 5,8 см, в нижней – 4 см, толщина до 0,5 см. По своим характеристикам данный предмет во многом совпадает с предыдущим, за исключением некоторых параметров. Например, два лепестка-чешуи, расположенных ниже диска, здесь крупные – 1,9 и 2,2 см. Самый крупный лепесток,

78. U – пішіндес салпыншақ қапсырма
Подвесная бляха U – образной формы
Suspended U-shaped plaqu

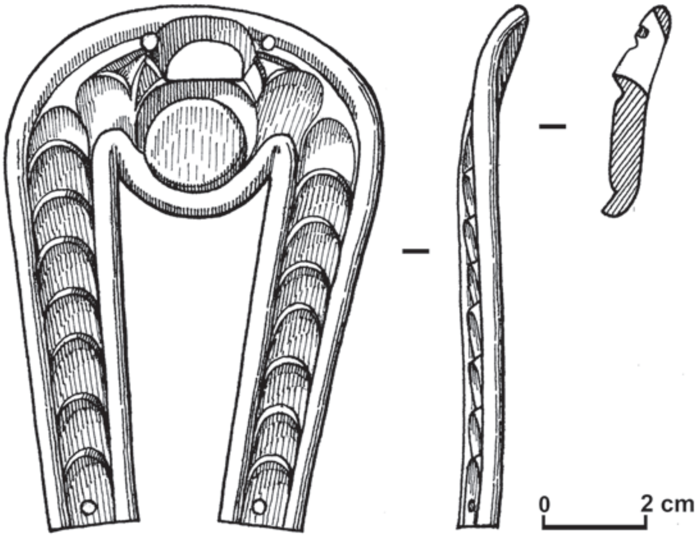

78 А. U – пішіндес Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляхи U – образной формы
Suspended U-shaped plaque, graphic copy

нижний конец которого «испорчен» отверстием для кисти, упирается в стенку короткого дуговидного валика, который ограничивает три лепестка (или чешуи) снизу. На створках изображены по восемь чешуек, а с учетом указанных крупных и двух боковых их всего двадцать единиц.

Отверстие для кисти в нижней части просверлено наискось, диаметр 1,2 см. На некоторых чешуях сохранились покрытия из золотой фольги, местами фиксируются следы красной краски.

Отверстия для подвешивания просверлены на концах створок (0,3 см). На обратной стороне более четко, чем в предыдущих случаях, видна качественная структура губчатого вещества рога.

Изделие вырезалось вручную. Инструмент типа ножа. Возможно, металлический инструмент с острым концом был в виде маленькой ложки (?). Видны технологические следы. Каждый ногтевидный узор вырезался по отдельности. Заметно, что орудие срывалось в руках мастера. Бляшку предполагалась подвесить к ремню конского снаряжения аркой вниз (или наоборот); затем, видимо, решили разместить двумя створками (или рожками) вниз (или наоборот), поэтому на ее двух противоположных концах просверлены попарно четыре отверстия. Последние имеют стандартные размеры – 0,3 см в диаметре; судя по остаткам, сверление происходило с тыльной стороны изделия, поскольку здесь сохранились специфические следы, и явилось завершающей операцией в процессе его изготовления и использования по назначению.

Длина подвески 10 см, ширина в узкой верхней части 4,8 см, в нижней широкой – 7 см. Ширина одной створки 1,7 см, другой – 1,6 см, толщина варьируется от 0,2 до 0,5 см. В нижней части вырезана фигура в виде диска (диаметр 2 см, толщина 0,1 см), ее сверху огибает дугой внутренняя бордюрная линия, а снизу – выгнутый лепестковый элемент, которые в совокупности с другими орнаментальными мотивами создают причудливую и сложную композицию.

На двух створках подвески вырезаны по восемь лепестков-чешуй с округленными и приподнятыми концами между двумя особо выделенными каймами. К ним нужно прибавить еще четыре лепестка, один из которых почти полностью утрачен при изготовлении отверстия для кисти в самой нижней части бляшки.

НАГРУДНЫЙ РЕМЕНЬ

Форма бляхи-подвески условно «сердцевидная», ее нижний конец заострен. Это самое крупное изделие среди украшений конского снаряжения из кургана № 36, вырезанное из рога марала. Длина 13,2 см, максимальная ширина в верхней части 10,7 см, толщина 0,3-0,5 см. Тыльная сторона изделия не обработана, видна вертикальная структура губчатого вещества. Слева и выше от отверстия для кисти на обратной стороне заметны следы разрушения материала.

Орнаментальная композиция на лицевой стороне этой подвески нагрудного ремня также построена согласно заданной форме самого изделия и состоит из нескольких компонентов: кайма (бордюр), чешуйчатая лента с привеской, внутренний сердцевидный элемент, отверстие для кисти.

Кайма (бордюр). Внешний бордюр с гладкой поверхностью и неровной шириной (0,4-1 см) формирует облик предмета в виде сердцевидной (но не каплевидной) фигуры. На бордюре с двух сторон просверлены два отверстия для крепления к нагрудному ремню, но заметно, что они выполнены не на одном уровне: левое расположено заметно ниже, чем правое.

Между бордюром и сердцевидной фигурой в середине бляхи размещена чешуйчатая лента с привеской. Она огибает сверху отверстие для кисти и соединяется в нижней части своими двумя концами под острым углом. На месте соединения нижних концов узорчатой ленты помещен большой чешуйчатый элемент, который закрывает стык орнаментальных полос. К нему снизу примыкает маленькая выпуклая фигура сердцевидной формы. Если допустить, что чешуйчатая лента представляет собой некое ожерелье, то эту деталь можно рассматривать как привеску к нему. Привеска также повторяет форму самой нагрудной бляхи, только без верхнего отверстия.

Лента шириной 1,5-2 см полностью покрыта чешуйками, верхние из которых покрупнее (2 см) нижних (1,2 см). Округлые концы чешуек заметно приподняты (до 0,3 см) и направлены вверх с напуском друг на друга. Количество чешуек по тринадцать на каждой стороне полоски, стыкуются в верхней части отверстия для кисти. Еще одна чешуя, общая, расположена на месте стыка под углом, в нижней части бляхи. Всего на лицевой поверхности нагрудной бляхи изображено двадцать семь чешуек. Узорчатая лента с привеской как бы обвешивает внутреннюю сердцевидную выпуклую фигуру бляхи.

Сердцевидный элемент в середине бляхи с заостренным низом (длина около 8 см, максимальная ширина в верхней части 5 см) выполнен в невысоком рельефе, заметно выступает на поверхности бляхи. Верх данного элемента на 2/3 срезан при сверлении сквозного отверстия для кисти.

Отверстие для кисти в верхней части нагрудной бляхи имеет овальную форму, косо направлено в верхнюю сторону, размеры большие – 3×2,5 см. На поверхностях чешуй сохранились следы красной краски.

79. Өмілдіріктің салпыншағы
Подвеска нагрудного ремня
Chest Strap Suspension

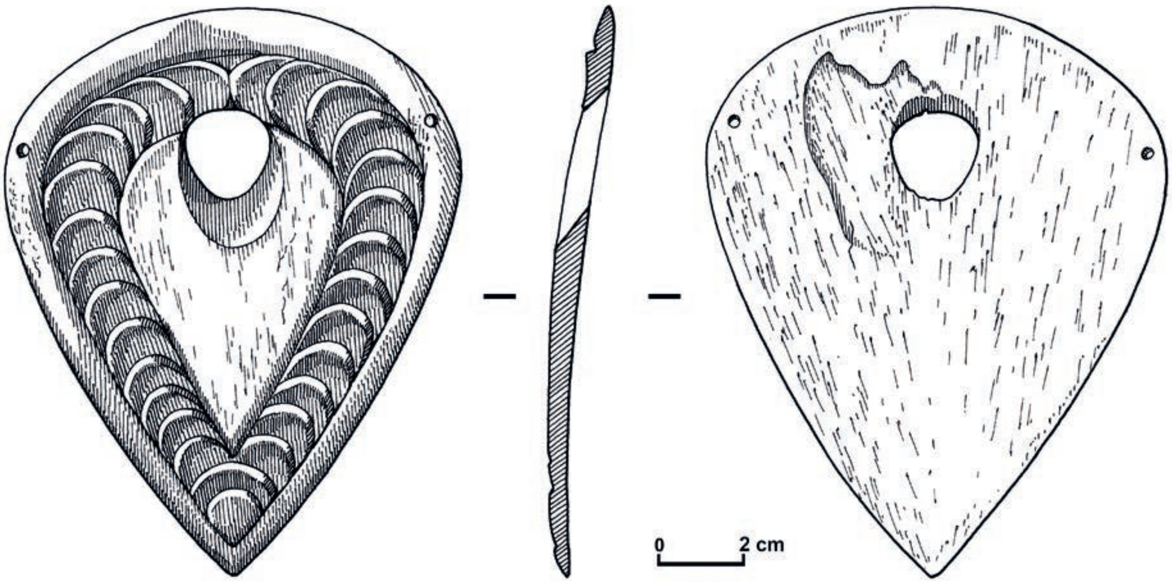

79 А. Өмілдірік салпыншағының кескіндемесі
Графический рисунок подвески нагрудного ремня
Chest Strap Suspension, graphic copy

СЕДЛО

Застежка от ремня тороков седла бочонковидной формы (длина 3,2 см, ширина на концах 0,8 см, в середине – 1,2 см, толщина 0,8 см), в середине просверлено сквозное отверстие диаметром 0,6 см. Поверхность изделия выпуклая, обратная сторона ровно срезана. На поверхности изделия четко просматриваются ровные горизонтальные полоски, оставшиеся после строгания; также сохранились следы красной краски.

Имеются потертости. По узким следам резцовых зубов можно определить погрызы мелких землеройных животных.

80. Ер-тоқым қанжығасының түймесі
Застежка от тороков седла
Clasp from saddle saddles

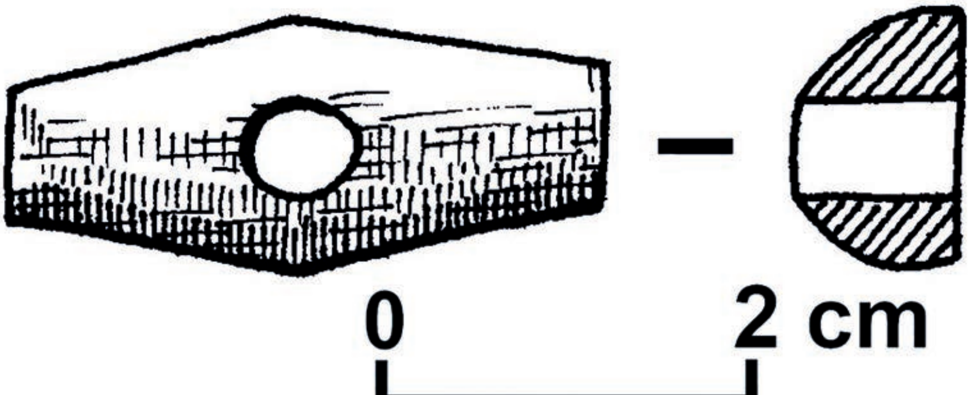

80 А. Ер-тоқым қанжығасы түймесінің кескіндемесі
Графический рисунок застежки от тороков седла
Clasp from saddle saddles, graphic copy

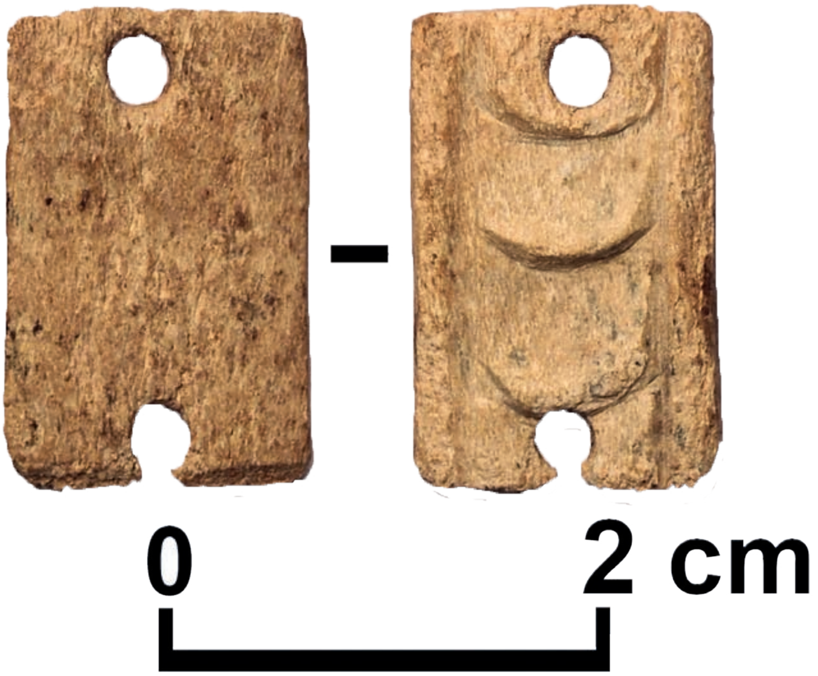

81. Тақташа сынығы
Фрагмент планки
Fragment slats

Планка (2×1,2×0,1 см), вероятно, вырезана из какой-то цельной заготовки и использовалась для покрытия недостающего звена украшений конского снаряжения. Сохранность плохая. На лицевой поверхности между двумя бордюрными полосками имеются две целые и одна половинчатая чешуйчатые фигуры, два отверстия для нитки крепления. На обратной стороне по краям видны следы обработки инструментом.

На поверхности маленькой планки (2,7×1,2×0,2 см) с концевой перегородкой сохранились три целых чешуйчатых орнаментальных элемента, вырезанных между двумя узкими бордюрными линиями. Обратная сторона почти полностью обработана тон-

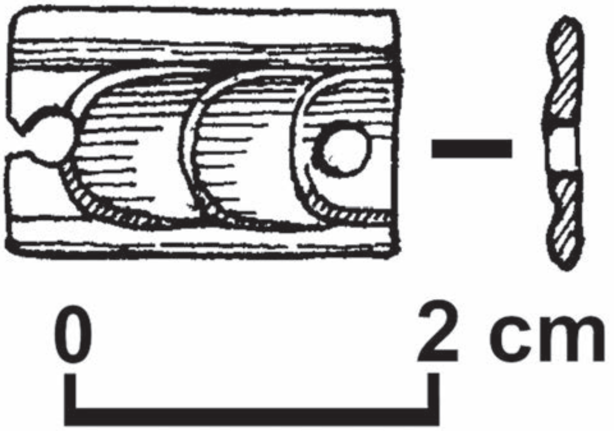

81 А. Тақташа сынығының кескіндемесі
Графический рисунок фрагмента планки
Fragment slats, graphic copy

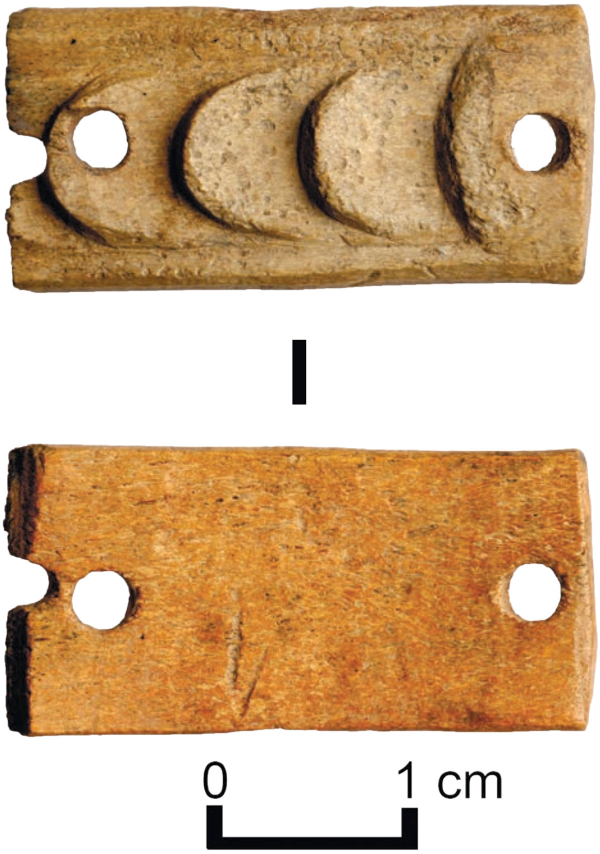

82.Тақташа сынығы
Фрагмент планки
Fragment slats

ким инструментом. На поверхности планки просверлены два отверстия, на одном конце сохранилось бракованное третье отверстие. На чешуях имеются едва заметные следы красной краски.

Роговая пряжка, объемная и очень выразительная по технике исполнения и художественному решению, состоит из трех цельно вырезанных компонентов: трапециевидного щитка с отверстием для крепления широкого ремня, кольца для крепления другого конца ремня с отверстием и неподвижно выступающего язычка.

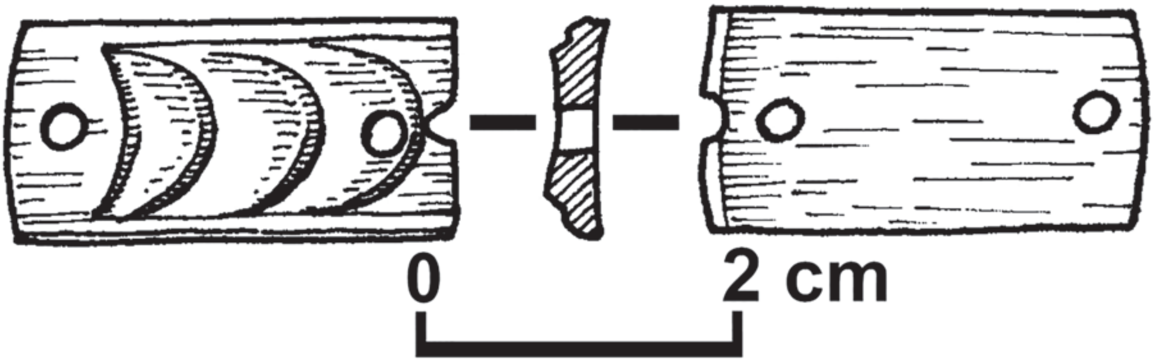

81 А. Тақташа сынығының кескіндемесі
Графический рисунок фрагмента планки
Fragment slats, graphic copy

83. Өмілдіріктің тоғасы
Подпружная пряжка
Underbelt buckle

Кольцо пряжки в сечение имеет овальную форму, то есть обработано с двух сторон одинаково. На лицевой части пряжки, на месте стыка дуги и щитка изображена орнаментальная композиция, состоящая из кольца, выполненного в технике барельефа, и углублений в виде распростертых крыльев, примыкающих к нему с двух сторон.

На двух верхних углах трапециевидного щитка вырезаны два треугольника вершинами вниз. Верхний конец язычка пряжки косо срезан, а его обратная сторона имеет слабо уловимые следы сработанности.

В нижней части щитка заметны следы стертости, оставшиеся от ремня. Такие же следы фиксируются

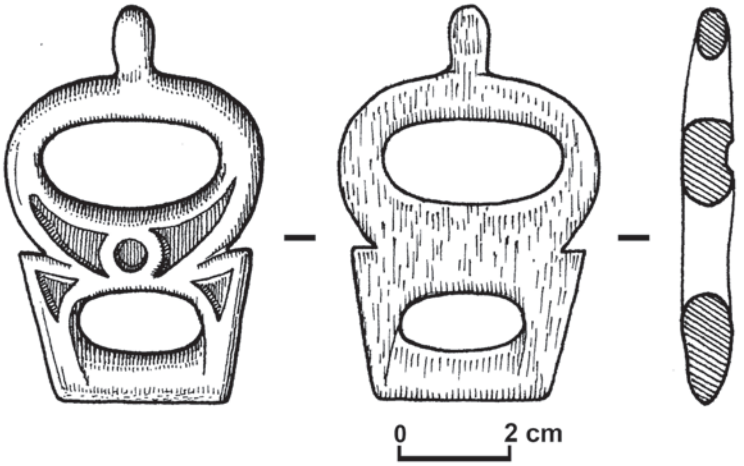

83 А. Өмілдірік тоғасының кескіндемесі
Графический рисунок подпружной пряжки
Underbelt buckle, graphic copy

84. Ер қасы доғасының сынығы
Фрагмент дуги от луки седла
Fragment of the bow arc of the saddle

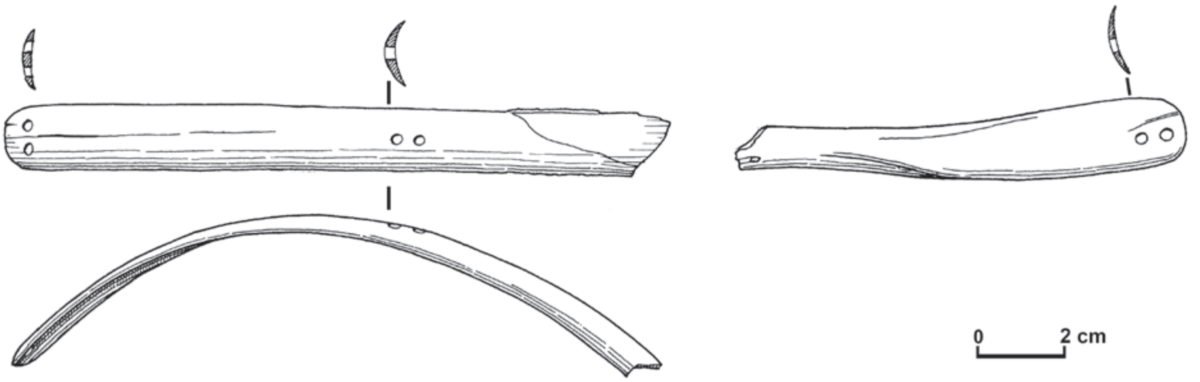

84А. Ер қасы доғасы сынығының кескіндемесі
Графический рисунок фрагмента дуги от луки седла
Fragment of the bow arc of the saddle, graphic copy

85. Ер қасы доғасының сынығы
Фрагменты дуги от лука седла
Fragments of the arc from the bow of the saddle

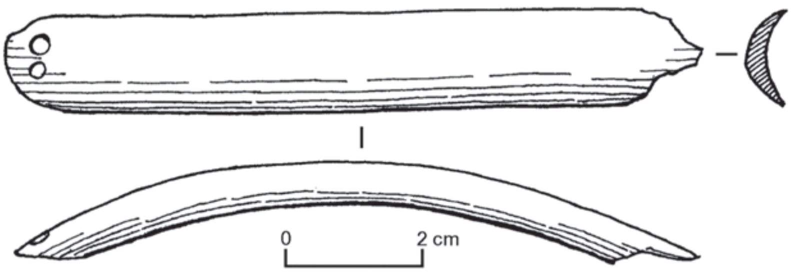

85 А. Ер қасы доғасы сынығының, кескіндемесі
Графический рисунок фрагмента дуги от луки седла
Fragment of the bow arc of the saddle, graphic copy

по обе стороны неподвижного язычка и в верхней части кольца, что отличает данное изделие от всех остальных украшений из кургана № 36. Пряжка отличается от остальных и тем, что на ней нет следов киновари. Длина ее 69 мм, ширина 45 мм, толщина 8,5 мм, длина язычка 12 мм. Параметры основания: длина 30 мм, длина по внутреннему контуру 22 мм, ширина 9 мм, толщина 5 мм. Обратная сторона предмета также подвергнута обработке острым инструментом. Таким образом, пряжка демонстрирует некоторое своеобразие по сравнению с остальной массой украшений из кургана № 36.

Изделие заношено. Изношенность прошла даже в глубь орнамента. Следов изготовления практически не сохранилось. Возможно, это пряжка от мягкого ремня.

Планка, вырезанная из рога марала, предназначена для придания устойчивости и жесткости

86. Ер қасының доғасының сынығы
Фрагменты дуги от лука седла
Fragments of the arc from the bow of the saddle

87. Ер қасы доғасының сынығы
Фрагменты дуги от лука седла
Fragments of the arc from the bow of the saddle

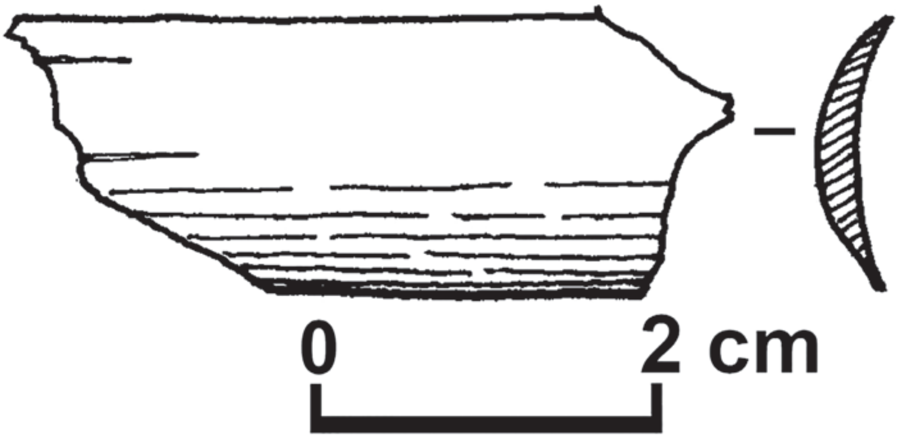

87 А. Ер қасы доғасы сынығының кескіндемесі
Графический рисунок фрагмента дуги от луки седла
Fragment of the bow arc of the saddle, graphic copy

верхней части войлочной луки мягкого седла, имеет изогнутую форму, гладкую вогнутую поверхность и заметную выгнутость во внутреннюю сторону. Сохранность изделия плохая, один конец отломан; имеется продольная трещина, которая начинается с целого округлого конца, где имеются два маленьких отверстия (0,3 см) для крепления, и доходит до середины. Ровно посередине дужки имеются еще два отверстия, расположенные иначе, то есть вдоль пластины. Все отверстия снабжены дополнительными желобками (глубина до 0,1 см) для предотвращения сползания нити крепления. Ширина дуги 1,6 см. На поверхности седельной дуги сохранились следы от инструментов, с помощью которых изготавливали данный предмет.

Выемчатая пластина, вырезанная из рога марала для верхней части луки мягкого седла, сохранилась очень фрагментарно (меньше чем на 1/3). Ширина 1,4 см, лицевая поверхность гладкая, глубина выемки 0,2-0,3 см. Изделие имеет округлое, частично сломанное окончание, на котором просверлены впритык два отверстия в поперечном варианте, диаметром 0,2 см. На поверхности изделия сохранились следы от острых инструментов.

Дуга сохранилась наполовину. На закругленном конце просверлены два отверстия, расположенные друг над другом. Диаметр отверстий 0,2 см, между ними проведен неглубокий желобок для прочной фиксации нити крепления к ремню. На другом сломанном конце, являющемся на самом деле серединой изделия, фиксируются одно целое и фрагментарно сохранившееся второе отверстие для нитей крепления.

Дуга выемчатая (0,2 см), края изделия заметно заострены. Лицевая сторона традиционно гладкая, но в данном случае обратная сторона тоже обработана, видны продольные и поперечные следы от острого инструмента. Сохранность изделия плохая.

Фрагмент незначительный, сохранность плохая. Края изделия также заострены, обратная сторона выгнутая. Поверхность фрагмента дужки гладкая, обратная сторона необработанная.

Фрагмент очень плохой сохранности, видны два соединенных желобком отверстия для крепления. Заметны следы инструмента, лицевая сторона гладкая, поверхность выпуклая.

88. Ер қасы доғасының сынығы
Фрагменты дуги от лука седла
Fragments of the arc from the bow of the saddle

ПОДХВОСТНЫЙ РЕМЕНЬ

Планка предназначена для декорирования одного из компонентов снаряжения коня – подхвостного ремня.

В результате высыхания роговая накладка обрела выпукло-вогнутое очертание, один конец сломан, поэтому ее реальная длина неизвестна. В деформированном состоянии длина планки 21,5 см, ширина 1,7 см, толщина 0,3 см. Сохранившийся конец планки косо срезан и ограничен треугольно вырезанным поперечным выступом. На этом треугольном элементе просверлено отверстие (диаметр 0,3 см) с коротким вырезом-желобком для придания устойчивости нитям крепления. Длинные стороны планки ограничены слегка выпуклыми полосами-бордюрами шириной от 0,2 до 0,5 см. Верхние концы бордюров примыкают под косым углом к указанному треугольнику.

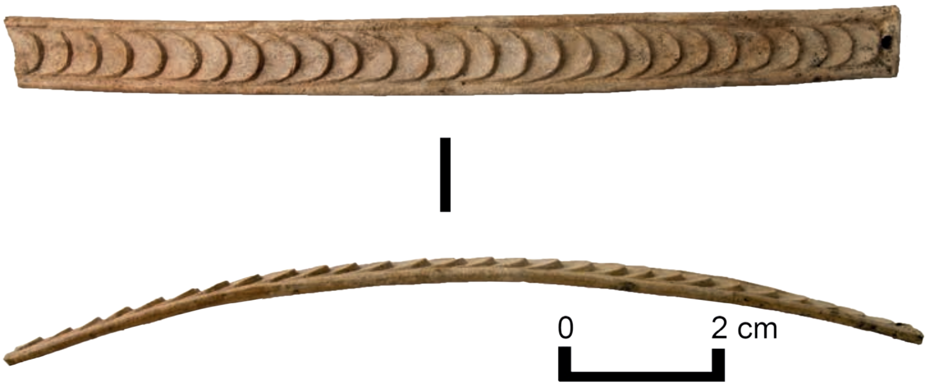

89. Жапсырма тақташа
Накладная планка
Patch plate

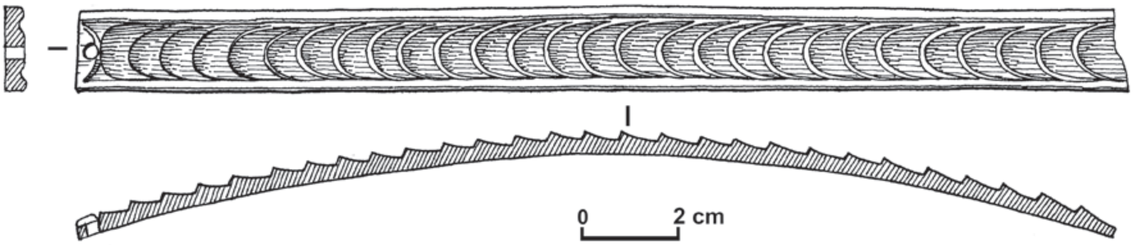

89 А. Жапсырма тақташаның кескіндемесі
Графический рисунок накладной планки
Patch plate, graphic copy

90. Жапсырма тақташа
Накладная планка
Patch plate

Орнаментальная полоса накладной планки состоит из двадцати восьми низкорельефных чешуйчатых фигур, изображенных с напуском друг на друга. Чешуя в самом конце планки сохранилась наполовину. Размеры чешуек различны, округлые концы слегка приподняты. Чешуйчатая орнаментальная полоса немного выступает над боковыми бордюрами. Поверхность изделия отполирована, обратная сторона имеет по краям продольные и поперечные следы обработки острым инструментом.

Планка, украшавшая подхвостный ремень, имеет длину 25 см, ширину 1,6 см, толщину 0,3 см. Вследствие высыхания она серьезно деформирована.

Боковые длинные и поперечные короткие бордюрные полоски, которые обрамляют прямоугольником все изделие, сохранились неплохо, лишь на одном боку имеется небольшое повреждение. На концевых коротких бордюрных выступах просверлены отверстия для нитей крепления к ремню. От отверстий к окончаниям накладки проведены неглубокие, едва заметные и короткие желобки. Внутри продолговатой прямоугольной рамы вырезаны двадцать восемь чешуйчатых орнаментальных элементов с напуском округленными концами друг на друга. На обратной стороне следы инструмента заметны только по краям изделия.

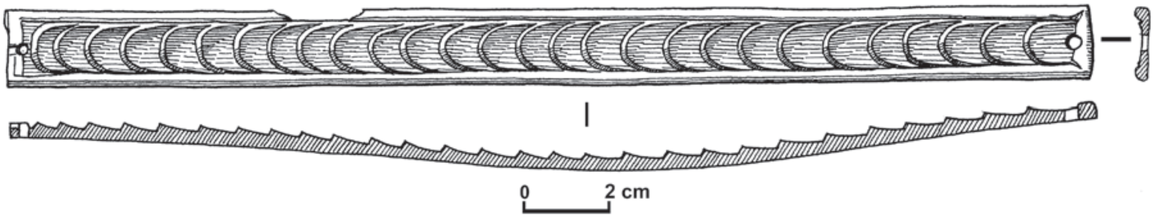

90 А. Жапсырма тақташаның кескіндемесі
Графический рисунок накладной планки
Patch plate Pad, graphic copy

91. Жапсырма тақташа
Накладная планка
Patch plate

Планка обработана тщательно, тонкая и узкая. Она представляет собой фрагмент, вырезанный из более длинной пластины, поскольку на ее коротких концах нет поперечных выступов, чешуя на одном конце срезана более чем наполовину, и отверстия для нитей крепления просверлены поверх орнамента. Длинные стороны планки ограничены узкими (0,2 см), но четко выраженными бордюрами. В пространство между узкими бордюрами помещены восемнадцать целых и две половинчатые чешуйки, вырезанные с напуском друг на друга округлыми концами. В середине планка сломлена на части. Обратная сторона изделия обработана полностью. Длина накладной планки с учетом деформации 11,5

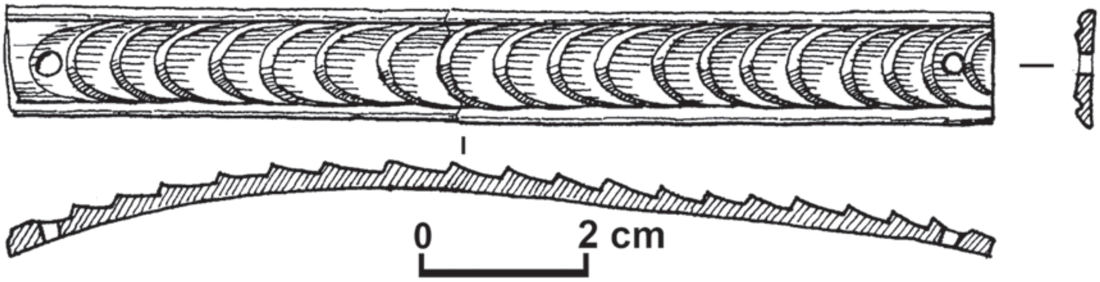

91 А. Жапсырма тақташаның кескіндемесі
Графический рисунок накладной планки
Patch plate, graphic copy

92. Жапсырма тақташа
Накладная планка
Patch plate

см, ширина 1,3 см, толщина 0,1 см. На двух чешуях едва заметны следы красной краски.

Планка (7×1,2×0,2 см) представляет собой законченное изделие, предназначенное для украшения поверхности ремня от конского снаряжения. На двух концах просверлены два отверстия (0,2 см) для нитей крепления к ремню снаряжения. Оба отверстия имеют дополнительно короткие желобчатые вырезы для жесткого привязывания нитей крепления к ремню снаряжения. Внутри рельефно выполненного бордюра вырезаны десять чешуйчатых элементов с напуском округленными концами друг на друга. Чешуи небольшие (0,8×0,7×0,1 см), две из них в средней части подверглись эрозии, остальные имеют

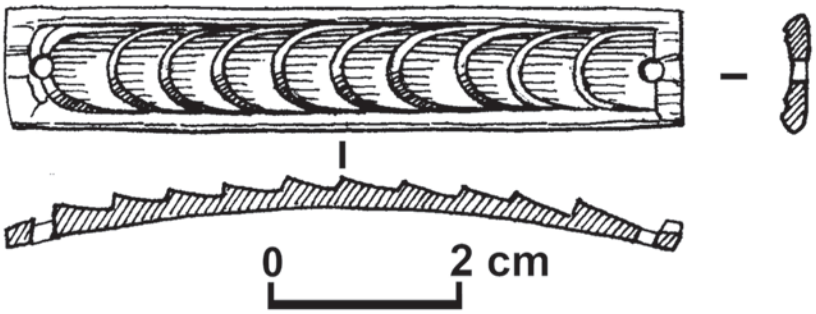

92 А. Жапсырма тақташаның кескіндемесі
Графический рисунок накладной планки
Patch plate, graphic copy

93. Құйысқан жапсырмасы
Накладка подхвостного ремня
Underlay Girdle Pad

хорошую сохранность. Обратная сторона изделия обработана частично

Накладка от подхвостного ремня представляет собой удлиненно-расширяющуюся пластину (длина 26 см), вырезанную из рога марала. У нее один конец узкий и прямой (ширина 1,8 см) с одним просверленным отверстием (диаметр 0,3 см), а другой, плавно расширяясь (4,5 см), заканчивается закруглением, на котором просверлены два маленьких отверстия (диаметр 0,2 см) для нитей крепления. Лицевая поверхность широкого конца накладки выпуклая, а внутренняя сторона имеет заметную вогнутость, поэтому изделие в целом напоминает ложку. Фигурная накладка подхвостного ремня полностью оконтурена неширoким бордюром (0,3 см), который придает изделию выразительность и целостность.

Посередине планки вырезано отверстие в виде вытянутого с заостренным концом «сердца», оконтуренного извне рельефным валиком. Данное отверстие является составным элементом общей орнаментальной композиции, изображенной на широкой части лицевой поверхности накладки, и, по-видимому, обозначает привеску «ожерелья» из чешуйчатых узоров, помещенную вокруг другой, рельефно выполненной «сосульковидной» (или клиновидной) фигуры (длина 8 см). Фигурное отверстие могло од-

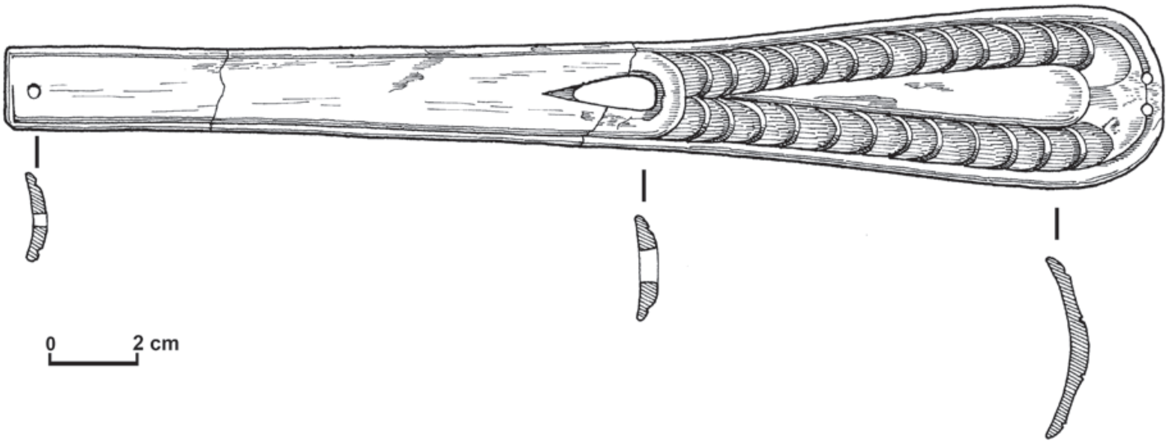

93 А. Құйысқан жапсырмасының кескіндемесі
Графический рисунок накладки подхвостного ремня
Underlay Girdle Pad, graphic copy

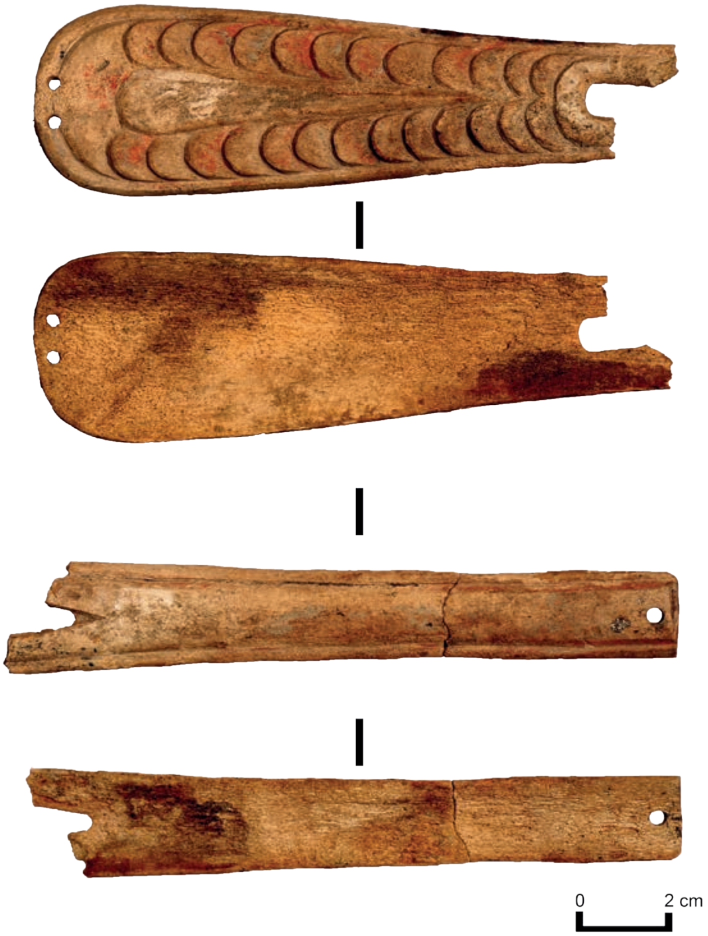

93 Б. Құйысқан жапсырмасы
Накладка подхвостного ремня
Underlay Girdle Pad

новременно служить и гнездом для крепления кисти из конских волос.

По сторонам «клиновидной» вытянутой фигуры расположены двадцать шесть чешуйчатых элементов и дополнительно два или три – на изгибе в верхней части. Чешуйчатые элементы традиционно изображены с напуском друг на друга округленными приподнятыми концами (0,1 см), которые направлены в верхнюю, расширенную часть накладки.

Для декорирования поверхности фигурной накладки подхвостного ремня древние мастера использовали тот же принцип построения и те структурные элементы, которые были успешно апробированы при создании орнаментальных композиций, охарактеризованных выше, на некоторых подвесках и бляшках снаряжения верхового коня.

Чешуи выкрашены киноварью через раз, то есть они могли чередоваться плакировкой металлической фольгой. На поверхности узкого конца планки, ниже отверстия для нитей крепления сохранился след оловянного покрытия. Таким образом, мы здесь наблюдаем сочетание различных цветовых эффектов, связанных с определенными представлениями о цветосимволике.

Сохранность изделия плохая, в двух местах имеется пролом, лицевая часть местами подвергнута эрозии. На тыльной стороне изделия сохранились следы коричневого тлена, видимо, образованные от разложения кожаного ремня. На обратной стороне также фиксируются следы инструмента, особенно по краям изделия.

Все узоры вырезаны вручную. В закруглении имеются срезы. Изделие выполнено методом/приемом резания и строгания.

94. Құйысқан жапсырмасы
Накладка подхвостного ремня
Underlay Girdle Pad

Накладная пластина от подхвостного ремня по своей конструкции повторяет предыдущий образец и отличается от него тем, что на 1 см короче (длина 25 см), на 0,5 см шире в закругленной части (ширина 5 см), срединное отверстие по форме хотя и идентичное, но не до конца пробитое.

Накладная пластина оконтурена выступающим бордюром шириной до 0,5 см. На лицевой части планки вокруг клиновидной фигуры (длина 10 см) с рельефно выступающей поверхностью изображено «ожерелье» из двадцати восьми основных и двух дополнительных чешуйчатых элементов, к которым снизу примыкает «привеска», выполненная в технике углубления (0,2 см). «Привеска» повторяет форму предыдущей клиновидной фигуры в уменьшенном варианте (длина 2,5 см). Она врезана в верхнюю часть продолговатой платформы (длина 13 см, ширина 1,4-1,6 см), которая отделена от места соединения концов чешуйчатых лент поперечной волнистой линией. На двух концах накладки просверлены три отверстия для нитей крепления к ремню: два из них непосредственно на бордюре расширенной части, одно – на краю упомянутой платформы.

Обращает на себя внимание чередование через раз покраски и плакировки золотой фольгой чешуйчатых орнаментальных элементов. Сохранность изделия плохая, есть несколько разломов. На обеих сторонах фиксируются следы обработки различными острыми инструментами.

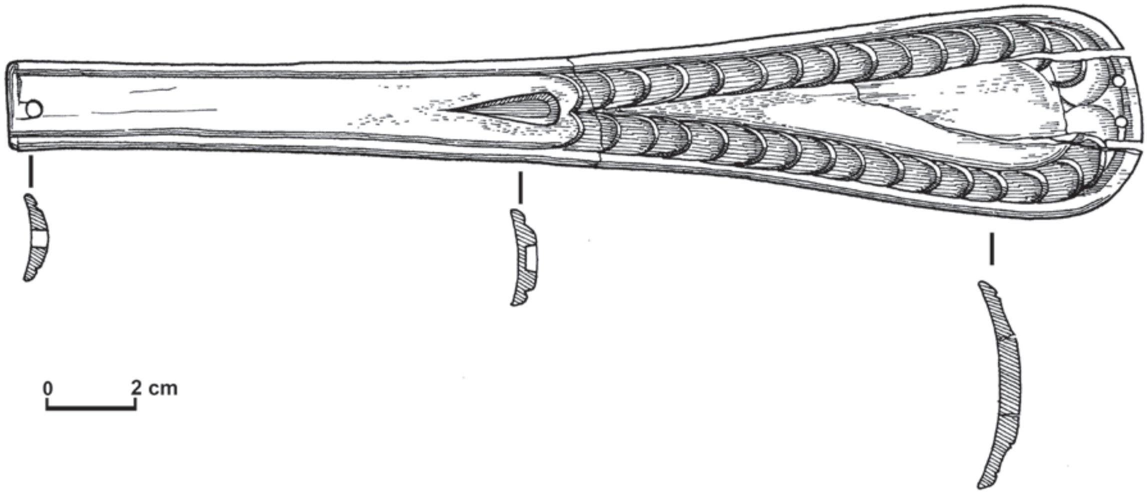

94 А. Құйысқан жапсырмасының кескіндемесі
Графический рисунок накладки подхвостного ремня
Underlay Girdle Pad, graphic copy

ДРУГИЕ БЛЯШКИ

Бляшка (6,9×5×0,7 см) в виде двух противостоящих протом полиморфных существ повреждена в двух местах – голова правой фигуры имеет глубокую поперечную трещину, нижняя часть отверстия на планке оторвана, но в целом неплохо сохранен общий облик серийного изделия.

С помощью узкой перемычки (0,5 см) протомы существ соприкасаются клювами и кончиками рогов. Зрачки глаз круглые, рельефно выступающие и небольшие. Слезники обозначены короткими вырезами. Куланьи уши очень крупные, треугольной формы, внутренняя выемка глубокая. Голова отделена от шеи глубоким вырезом. «Лосиные» рога направлены вперед навстречу друг другу, но концы заметно приподняты; традиционно имеют два верхних волнообразных деления с заостренными выступами и загнутый передний отросток. Подчеркнуты чешуйчатые гривы и подшейные пряди шерсти.

Поперечная планка снабжена типичным набором элементов, выполненных в технике низкого релье-

95. Салпыншақ қапсырма
Подвесная бляшка
Suspended plaque

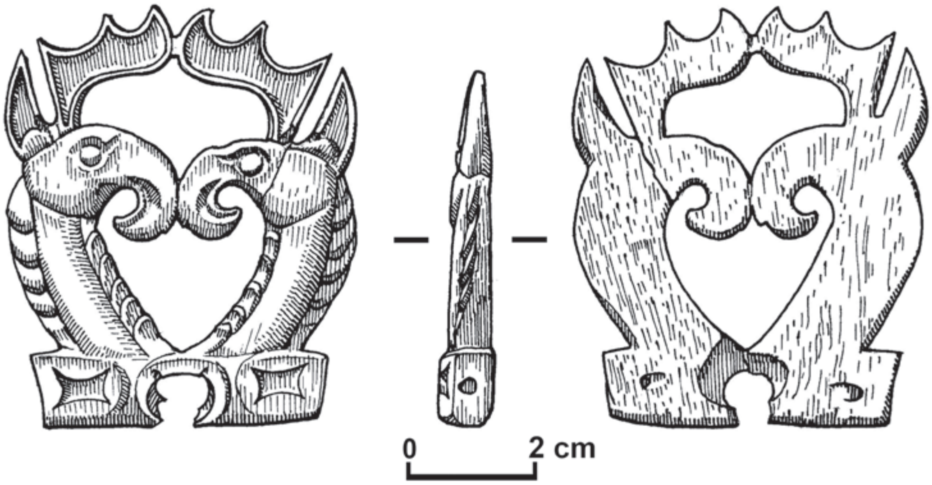

95 А. Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляшки
Suspended plaque, graphic copy

фа: срединное косо просверленное отверстие для кисти и два боковых четырехугольных углубления с вогнутыми стенами. Все углубления содержат следы красной краски, некоторые участки поверхности бляшки, видимо, были покрыты оловянными пластинами. На торцах планки имеются два косо просверленных отверстия стандартных размеров для нитей крепления. На обратной стороне изделия только на рогах прослеживаются слабые следы обработки острым инструментом.

Бляшка (6,5×5,5×0,6 см) имеет очень хорошую сохранность и в целом подпрямоугольное очертание. В отличие от предыдущей бляшки рога существ направлены друг к другу ровно по прямой линии, но также соединены с помощью узкой перемычки. Очень выразительны плоскорельефные контуры длинных «куланьих» ушей существ. Клювы с загнутыми концами имеют достаточно широкую линию соприкосновения – 1,4 см. Еще одной особенностью можно считать разнонаправленность подшейных чешуй, изображенных с напуском друг на друга.

Поперечная планка снабжена типичным набором элементов, выполненных в технике низкого рельефа: срединное косо просверленное отверстие для кисти и два боковых четырехугольных углубления с вогнутыми стенами. Все углубления содержат следы красной краски, некоторые участки поверхности бляшки, видимо, были покрыты оловянными пласти-

96. Салпыншақ қапсырма
Подвесная бляшка
Suspended plaque

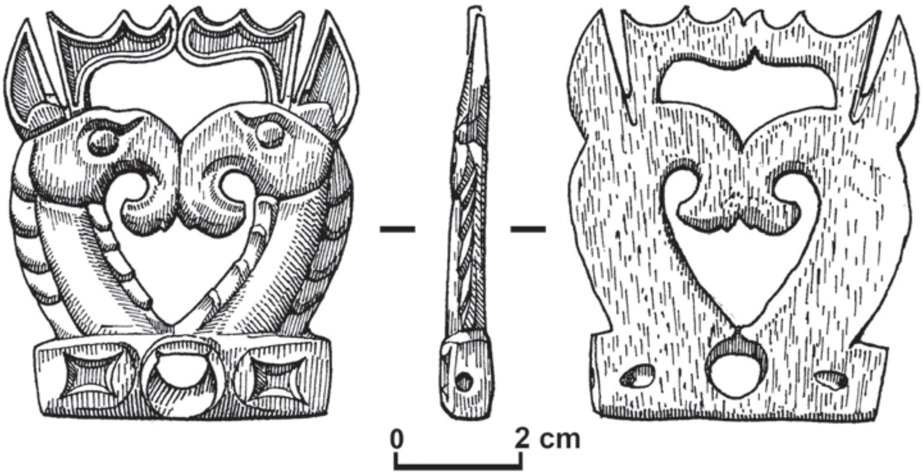

96 А. Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляшки
Suspended plaque graphic copy

97. Салпыншақ қапсырма
Подвесная бляшка
Suspended plaque

нами. На торцах планки имеются два косо просверленных отверстия стандартных размеров для нитей крепления. На обратной стороне изделия на ушах и по краям бляшки прослеживаются слабые следы обработки острым инструментом.

Размеры бляшки меньше, чем у предыдущей, – 5,7×4,4×0,7 см; полностью повреждены оба рога, вся бляшка разломана пополам и склеена из двух половин. Следы на изделии указывают на сильную заношенность. Поверхность отполирована. На обратной стороне местами заметны следы обработки острым

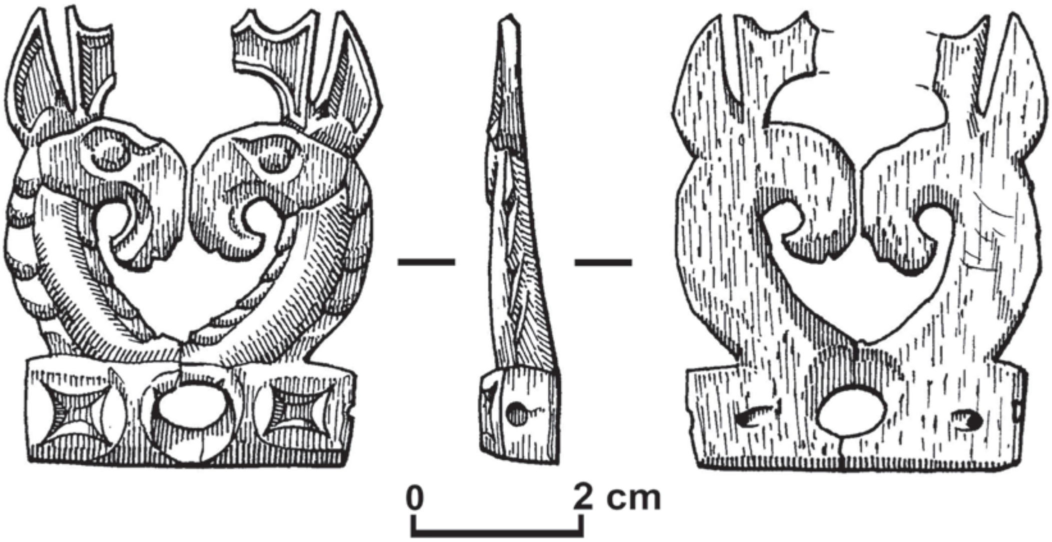

97 А. Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляшки
Suspended plaque, graphic copy

98. Салпыншақ қапсырма
Подвесная бляшка
Suspended plaque

инструментом. Все остальные данные близки к описанным образцам.

Особенностью изделия является изображение глаз не круглыми линиями, а в виде многоугольных граней (как кристалл).

Одна из крупных по размеру подвесных бляшек (6,3×5,3×0,7 см) – в виде изображений противостоящих протом фантастических существ. Сохранность предмета удовлетворительная, нет утерянных элементов. Кончики рогов и клювы изображенных животных соприкасаются плотно, во всех углублениях зафиксированы следы красной краски. Количество чешуйчатых грив пять и шесть соответственно, а подшейных – по четыре. Последние элементы со-

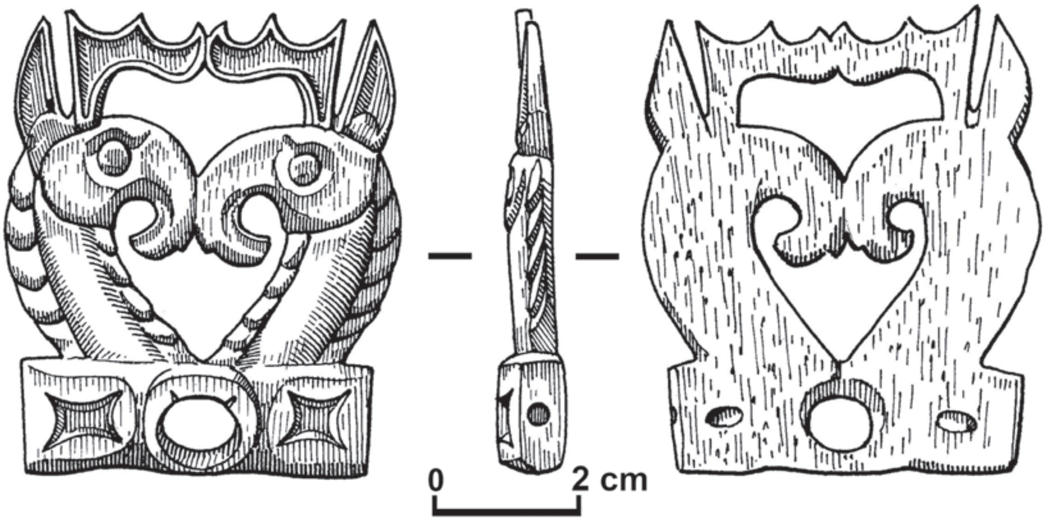

98 А. Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляшки
Suspended plaque, graphic copy

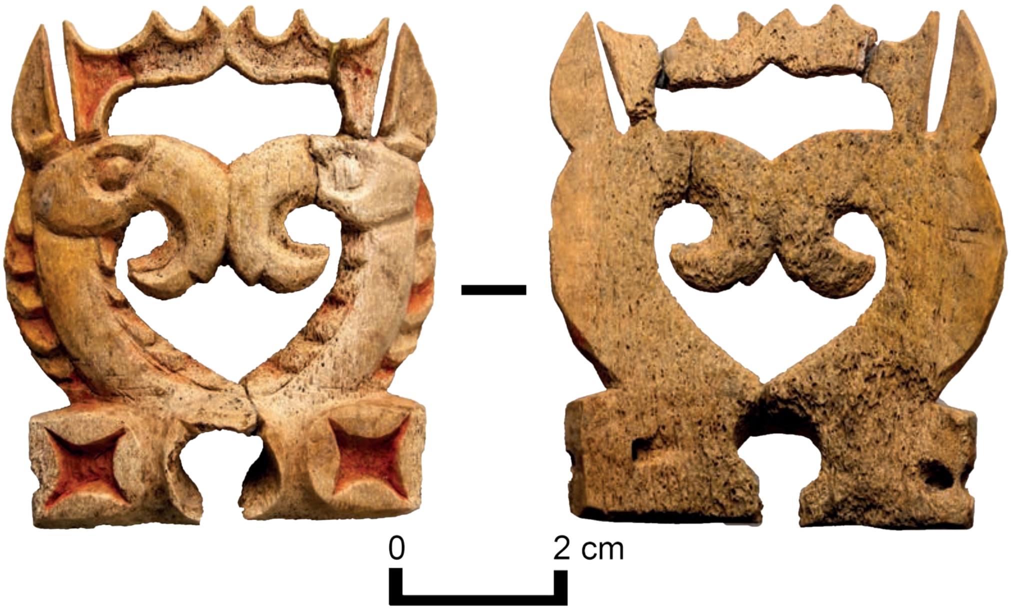

99. Салпыншақ қапсырма
Подвесная бляшка
Suspended plaque

хранились плохо. Обратная сторона изделия заметно выгнутая, там по краям отмечены следы острого инструмента.

Сохранились все компоненты подвесной бляшки (6×5×0,6 см), оформленной в виде противостоящих протом полиморфных существ, хотя видны различные повреждения. Соединения рогов и клювов протом фантастических существ плотные. Глаза переданы в виде круговых углублений с выпуклыми зрачками. Поперечная планка в нижней части, на которой косо просверлено отверстие и вырезаны два прямоугольника, имеет слегка выпуклую поверхность. На торцах косо просверлены стандартные отверстия (0,2 см) для нитей крепления к ремню. На чешуйчатых гривах и подшейных вырезах, а также на фигурных углублениях поперечной планки сохранились следы красной краски. На обратной стороне видны губчатая структура материала и незначитель-

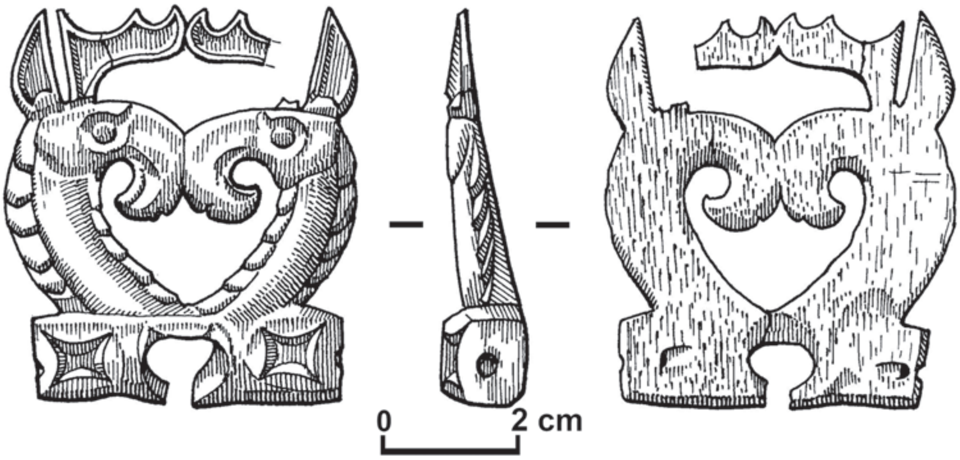

99 А. Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляшки
Suspended plaque graphic copy

100. Салпыншақ қапсырма
Подвесная бляшка
Suspended plaque

ные следы обработки по краям, возле ушей и рогов.

У подвесной бляшки (6,7×5,8×0,7 см), вырезанной из рога марала в виде противостоящих протом полиморфных существ, несмотря на эрозию поверхности и некоторые повреждения, сохранились все изобразительные элементы. На поверхности изделия зафиксированы следы олова и киновари, но они при попытке консервации были неудачно покрашены реставратором современной промышленной краской. На обратной стороне бляшки видны вертикальная структура губчатого тела рога и темное пятно.

Вырезы на изделии глубокие. Украшение выполнялось методом/приемом строгания, резания и сверления. Судя по симметричности и аккуратности резьбы, изделие изготовлено опытным мастером, считает трасолог Е.Ю. Гиря.

Сохранность данного изделия (6,5×5,7×0,7 см) очень хорошая, нет никаких видимых повреждений

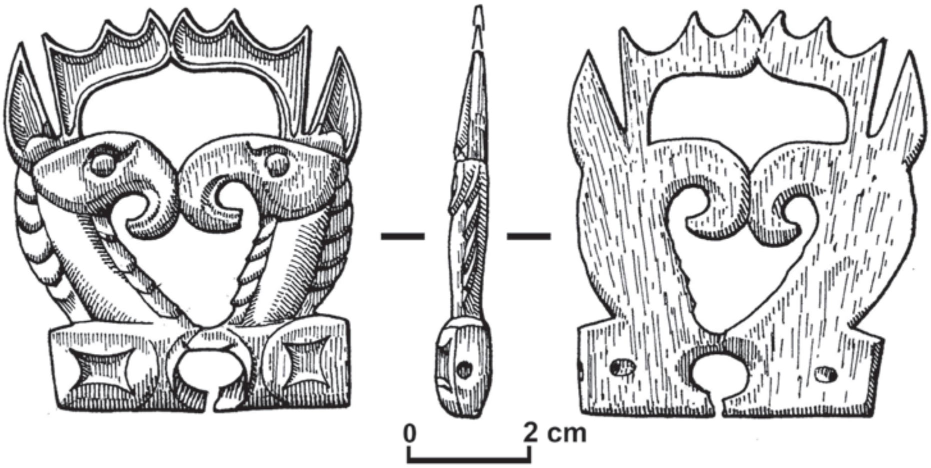

100 А. Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляшки
Suspended plaque, graphic copy

101. Салпыншақ қапсырма
Подвесная бляшка
Suspended plaque

и эрозии поверхности. Количество чешуй под шеями существ разное: у правого шесть, у левого – пять.

Рога, оформленные наподобие направленных друг к другу развевающихся флажков, и закругленные клювы соединены между собой с помощью коротких полосок. Рога и уши имеют очень выразительные внешние контуры. У оснований ушей обозначены выступы с закруглениями. Глаза трактованы в виде круглых углублений с рельефно выделенными зрачками, слезники обозначены короткими вырезами.

Голова у правого существа отделена от шеи глубоким, слегка округлым желобком. Шейные поверхности существ неровно вырезаны – у правого животного она выше и, соответственно, находится на одном уровне с головой. У левого существа толщина шеи на месте соединения с головой заметно меньше, поэтому нижний контур челюсти заметно рельефнее и выше. Все углубления на поверхности

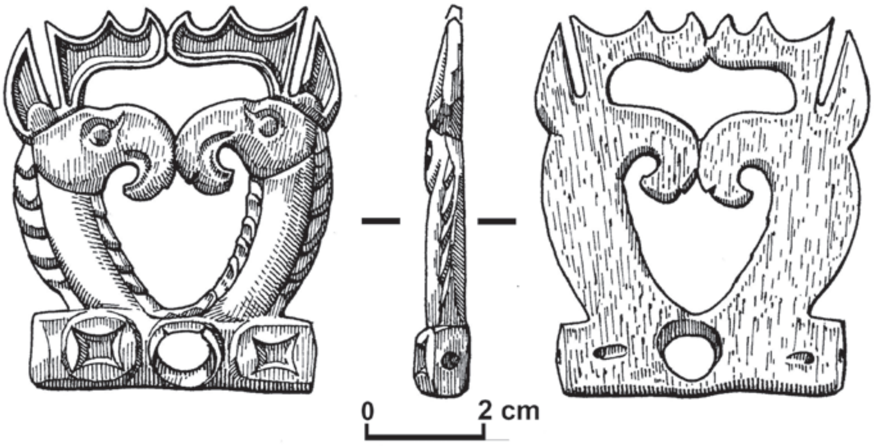

101 А. Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляшки
Suspended plaque, graphic copy

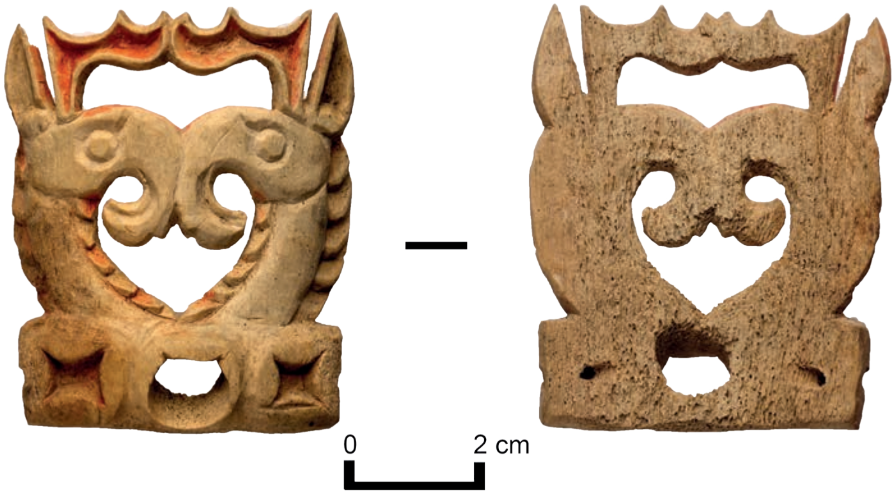

102. Салпыншақ қапсырма
Подвесная бляшка
Suspended plaque

изделия традиционно покрыты красной краской. На шеях были заметны следы олова. В верхней части отверстия для кисти на поперечной планке видны остатки косых вырезов.

Бляшка имеет хорошую сохранность, за исключением того, что отбита внутренняя часть кончика уха существа, расположенного с левой стороны, и у него же подвергнута эрозии вся полированная поверхность шеи.

Техника выполнения углублений на рогах, ушах полиморфных существ и на поперечной планке снизу отличается от предыдущей бляшки некоторой небрежностью или несовершенством, бросается в глаза неровность линий внешних контуров указанных элементов изделия. Концы «флажковидных» рогов и клювы соединены между собой плотно, выделяются лишь незначительными и неглубокими вырезами. Непременным элементом декорирования является и подчеркивание оснований ушей в виде коротких выступов. Следует также отметить, что основания рогов, направленных вверх, имеют, как и во всех

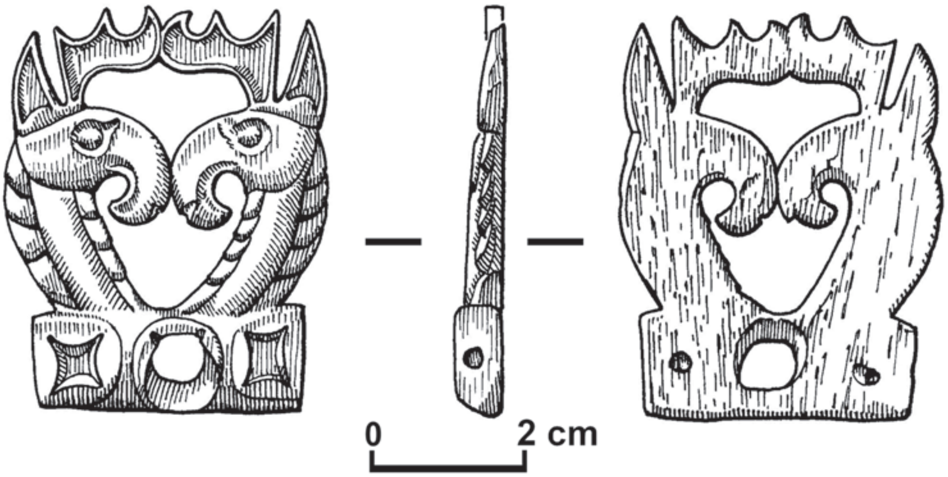

102. Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляшки
Suspended plaque graphic copy

103. Салпыншақ қапсырма
Подвесная бляшка
Suspended plaque

остальных случаях, легкий угол отклонения во внешние стороны.

Глазные ямы круглые и очень глубокие, зрачки выполнены в технике плоского рельефа, слезники направлены вверх под углом и доходят до внешнего края основания клювов. Обращает на себя внимание и тот факт, что чешуи гривы и под шеями выкрашены в красный цвет через раз. Характерным признаком для всех подвесных бляшек данной серии также является заострение краев чешуйчатых грив вплоть до 0,1 см и даже меньше.

Вся фигурная бляшка имеет выгнутую поверхность. Это особенно заметно на поперечной планке снизу. В середине указанной планки имеется широкое отверстие (диаметр 1,2 см), просверленное, как нам представляется, на месте фигурного углубления с четырьмя вытянутыми углами, такими же, какие расположены по краям данного элемента и от ко-

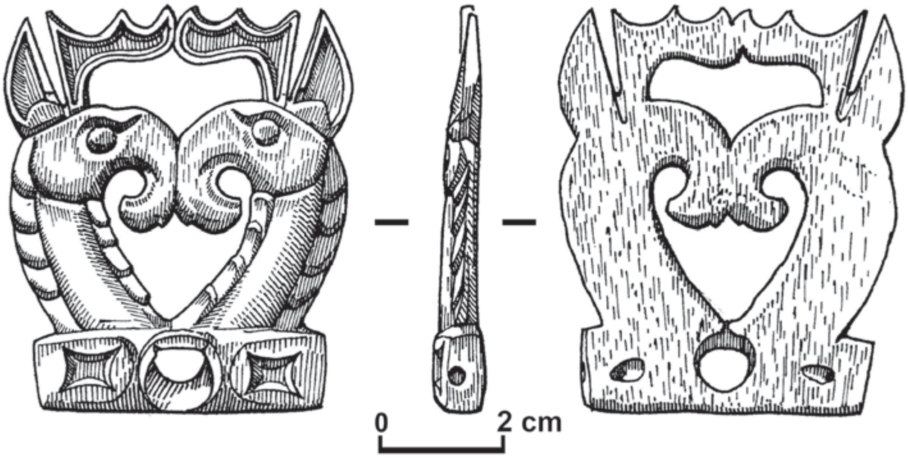

103 А. Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляшки
Suspended plaque graphic copy

104. Салпыншақ қапсырма
Подвесная бляшка
Suspended plaque

торых сохранились небольшие фрагменты в виде резьбы. На торцах планки просверлены отверстия (диаметр 0,3 см) для нитей крепления к ремню.

Обратная сторона подвесной бляшки вогнутая, четко просматриваются вертикальная структура губчатого вещества и следы обработки острым инструментом, особенно по краям изделия. Изделие сильно изношено.

Изделие (6,5×5,3×0,7 см) сохранилось очень хорошо, на поверхности нет никаких повреждений. Техника исполнения хорошая, внешние контуры рогов и ушей протом фантастических существ очень выразительные, углубления выполнены аккуратно. Соединения кончиков рогов и клювов короткие. Круглые глазные ямы со зрачками и вырезы слезников выполнены в общем русле с другими изделиями данного комплекта конского снаряжения. Закрученные клювы снабжены роговицами.

Объем шеи противостоящих полиморфных существ особо подчеркивается за счет заостренных и

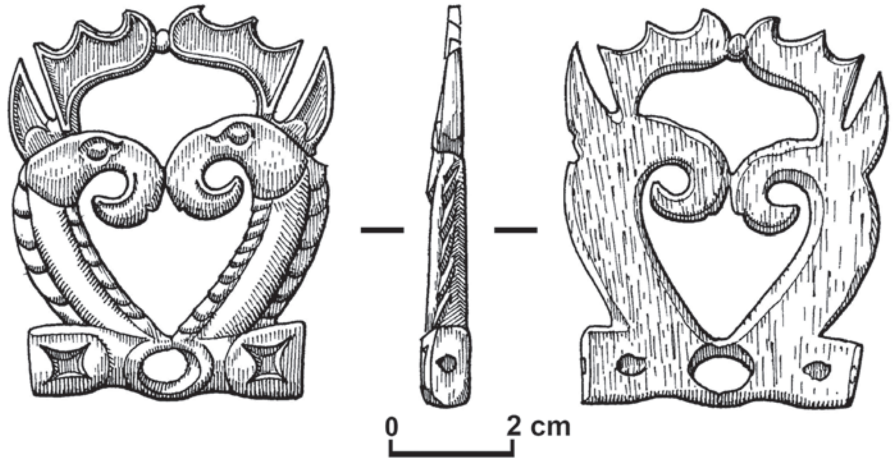

104 А. Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляшки
Suspended plaque graphic copy

105. Салпыншақ қапсырма
Подвесная бляшка
Suspended plaque

заметно утонченных чешуйчатых грив, которые определяют контуры изделия с внешних сторон. Чешуя выкрашена киноварью через раз, как во всех предыдущих случаях. На обратной стороне имеется едва заметная выгнутость. На торцах поперечной планки просверлены стандартных размеров отверстия для нитей крепления к ремню конского снаряжени

Одна из самых лучших подвесных бляшек. От всех предыдущих образцов такого рода изделий она

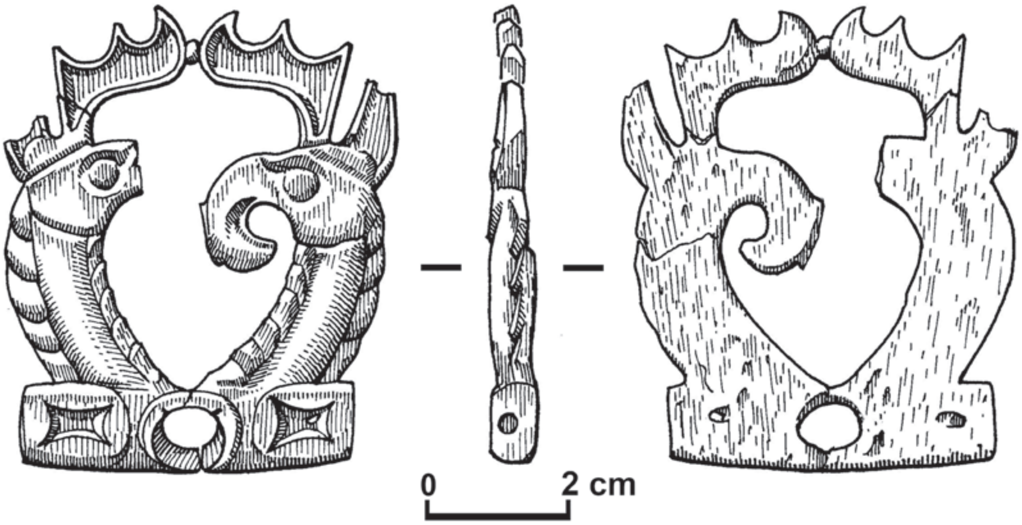

105 А. Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляшки
Suspended plaque, graphic copy

106. Салпыншақ қапсырма
Подвесная бляшка
Suspended plaque

отличается тем, что концы рогов полиморфных существ, которые соединяются между собой посредством круга (0,04 см), направлены под небольшим углом вверх. Стержни рогов, соответственно, несколько раздвинуты в верхней части во внешние стороны. Клювы, начиная с глаз, напоминают полумесяц, они также соединяются между собой с помощью короткой линии. Еще одной особенностью данной

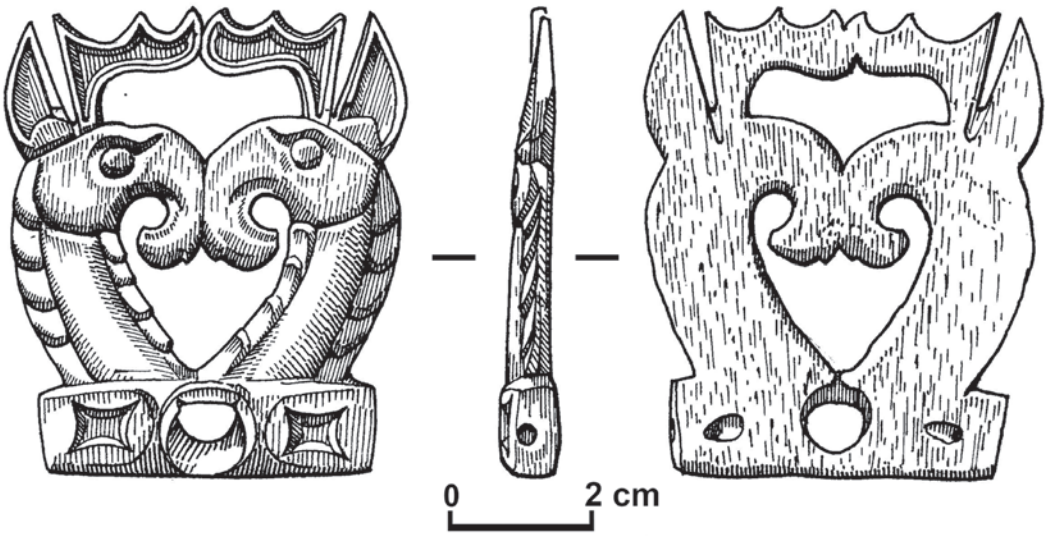

106 А. Салпыншақ қапсырманың кескіндемесі
Графический рисунок подвесной бляшки
Suspended plaque, graphic copy

107. Салпыншақ қапсырма
Подвесная бляшка
Suspended plaque

бляшки является большое количество чешуек как на гриве, так и под шеей (по шесть и семь-восемь штук соответственно).

Фигурная бляшка в виде противостоящих полиморфных существ. У левой фигуры сломаны ухо и клюв, остальные элементы сохранились неплохо. Передние отростки рогов у персонажей слегка приподняты и соединены между собой посредством короткой линии.

Сохранность изделия очень хорошая. Соединение рогов прямое, клювы полиморфных существ разделены между собой длинным вертикальным желобком. Между этой вещью и предыдущими фигурами нет существенных различий.

Идеально сохранившаяся бляшка в виде протом противостоящих полиморфных существ. Для нее характерны все особенности, которые присущи всем остальным изделиям конского снаряжения из кургана № 36.

Как показали трасологические наблюдения, материал изделия имеет более губчатую, пористую структуру, чем остальные предметы. В порах застрял кристаллик, возможно, песка или меди. Мастер использовал ножик и сверло. Боковые маленькие отверстия просверливались с помощью сверла диаметром 1 мм. Сверлили с двух сторон (навстречу). Большое отверстие вырезалось с помощью ножа. Следы от ножа в различных местах разные. Эти следы говорят лишь о том, что нож имел тонкое острое лезвие, а кончик ножа был перообразной формы. Данная вещь более заношенная, на это указывает затертость как результат долгого ношения; на нижней части меньше затерта, на верхней – больше.

СИСТЕМАТИЗАЦИЯ ПРЕДМЕТОВ КОНСКОГО СНАРЯЖЕНИЯ

В предыдущем разделе мы при характеристике украшений выделили четыре основных блока снаряжения коня из кургана № 36 согласно расположению их на теле верхового животного по иерархической последовательности от головы к хвосту:

– оголовье (узда);
– нагрудник;
– седло;
– подхвостный ремень.

Далее анализ производится по выделенным составным (конструктивным) элементам внутри каждого из этих блоков с целью определения системы и специфики отбора форм роговых подвесок и накладок, прикрепленных к ремням конского снаряжения, а также других деталей (например, дужки от лук седла, застежки тороков и др.).

Анализ проводится исключительно по ключевым элементам того или иного компонента украшения, раскрывающим их содержание (Клейн, 1991; Гудим-Левкович, 1994, с. 71–80; Щапова, 1994, с. 81–91).

Поскольку все вещи происходят из одного закрытого объекта, осуществляемая ниже процедура во многом носит символический характер и не направлена на выявление каких-либо статистически устойчивых закономерностей, на основе которых можно было бы в последующем решать какие-либо проблемы культурно-хронологического порядка или делать теоретические обобщения.

Оголовье, или узда, посредством которого осуществляется управление конем, включает в себя наиболее знаковые украшения, орнаментированные различными мотивами, которые образуют сложносоставные композиции.

Украшения узды, их форма и особенно содержание обладают в традиционной культуре древних кочевых народов региона особым статусом, поскольку в некоторых мифологемах, согласно иерархическому структурированию частей тела коня, при обряде его расчленения (например, ашвамедха) голова с шеей наделяются повышенной степенью сакральности.

Некоторые украшения предназначались только для декорирования оголовья и, соответственно, имели особенные в данном наборе конского снаряжения формы и усложненные орнаментальные композиции. К категории таких вещей относятся налобный диск, наносная бляшка-подвеска, бляшка налобного ремня в виде противостоящих полиморфных существ без рогов, и, конечно же, псалии, которые заканчиваются скульптурными изображениями протом орнитоморфных чудовищ с «лосиными рогами».

В то же время в оголовье представлены практически все основные типы предметов, которые были использованы в иных сочетаниях или даже без изменений. К последним относятся короткие стержни с двумя углубленными украшениями вокруг отверстия для нитей крепления к ремню и длинные планки с изображением чешуйчатых орнаментальных композиций.

Таким образом, каждый из этих предметов маркировал отведенную только для него зону своеобразного микрокосма, выполняя при этом охранительные и иные функции, включая, естественно, эстетическую.

Нагрудник включает в себя три ремня (два коротких, прикрепляемых под углом к седлу, и один основной, огибающий грудь и шею коня), украшенных различными подвесными бляшками.

Исключительным, своеобразным в данном комплексе предметом украшения является прикрепленная на середину нагрудного ремня массивная «сердцевидная» бляха с отверстием для кисти. Это наиболее массивный предмет данного комплекса конского снаряжения. Сама форма, параметры предмета украшения выбраны с учетом особенностей именно этой части тела животного. Такую бляху неудобно использовать для украшения другой части туловища коня. В этом заключается специфика контекста (тело лошади), куда вписываются те или иные элементы украшения.

Боковые ремни нагрудного ремня украшены стандартным набором подвесок в виде противостоящих протом полиморфных существ, которые были использованы для украшения ремней оголовья. Однако еще раз следует подчеркнуть, что даже при стандартизации формы бляшки и образа полиморфного существа каждое изделие несет следы индивидуального творческого поиска.

Седло содержит в основном украшения, которые характерны только для этого вида конского снаряжения. Это прежде всего стандартной формы роговые дужки от передней и задней лук; их должно было быть четыре единицы, но из-за тонкости и хрупкости изделия сохранилось только несколько фрагментов.

Подпружная пряжка хотя и имеет общую с другими пазырыкскими образцами форму и составные элементы, но в данном случае отличается от многих тщательной отделкой, исключительно интересным декоративным оформлением лицевой части.

Интерес представляют и объемные застежки от тороков седла.

Подхвостный ремень. Сюда относятся в первую очередь ложечковидные и самые длинные узкие планки, которые орнаментированы чешуйчатыми узорами. В декорировании поверхностей указанных планок, особенно при размещении чешуйчатых узоров вокруг клиновидных элементов, наблюдается общий принцип, использованный мастерами при украшении оголовья и нагрудного ремня.

ТИПОЛОГИЯ И КЛАССИФИКАЦИЯ ПРЕДМЕТОВ КОНСКОГО СНАРЯЖЕНИЯ

Процедуру по «типологии» в данном конкретном случае проводим как в предыдущем разделе – с учетом последовательности и иерархии расположения вещей на теле коня, затем осуществляется анализ форм и орнаментальных мотивов, элементов и композиций на поверхности этих изделий.

I тип

Из трех предметов украшения, которые мы выделяем как наиболее значимые во всей системе украшений конского снаряжения из кургана № 36, к особому типу относим одно изделие:

– налобный диск. Значимость данного предмета объясняется тем, что он имеет круглую «солнцеподобную» форму и украшает особо важную зону головы коня, которая обладает повышенной степенью сакральности.

II тип

К этому типу относятся:

– наносная подвеска и нагрудная бляха. Обе подвесные бляшки имеют общее «сердцевидное очертание» – округленный верх, заостренный нижний конец, отверстия для кисти. Однако определение «сердцевидное» больше подходит к массивной нагрудной бляхе, а наносная подвеска более узкая и сильно заостренная, поэтому ее можно было бы назвать каплевидной, если представить положение подвески в перевернутом состоянии. Различия имеются также в размерах, связанных с функциональными назначениями подвесок. Размещение чешуевидных ожерелий с привесками вокруг отверстия для кисти и «каплевидного» выступа совершенно одинаковое.

III тип

К этому типу относится наиболее массовый вид украшений – подвесные бляшки, выполненные в виде изображений противостоящих рогатых полиморфных существ на поперечных платформах-планках с отверстием для кисти в середине.

Противостоящие птицеголовые существа с изогнутыми шеями, длинными ушами и лосиными рогами – основной иконографический и типологический признак. Есть небольшие вариации, связанные с индивидуальным исполнением каждого изделия, однако это не влияет на общую типологию изделия.

В данном типологическом ряду несколько обособленное положение занимает одна подвесная бляшка, у которой нет поперечной планки-перекладины у основания шеи и лосиных рогов. У нее маленький размер и как бы намечены крылья на фоне изогнутой шеи. К тому же она подвешена к налобному ремню рядом с большим диском, с правой ее стороны. По логике, для симметрии слева должна была быть еще одна идентичная подвеска, но ее нет.

IV тип

Данный тип изделий также составляет значительную часть украшений конского снаряжения. Он представлен в двух вариантах: как самостоятельные с трехчастными углублениями планки, украшавшие поверхности ремней, и как перекладина – составная часть подвесок в виде противостоящих полиморфных существ, которых мы отнесли к типу III.

К этому типу относятся планки с одним или двумя углублениями в середине. В совокупности это наиболее распространенный тип украшений в данном комплексе.

V тип

Данный тип относится к числу оригинальных форм подвесных украшений конского снаряжения арочной формы, таких видов нет на всем ареале пазырыкской культуры. В материалах кургана № 36 зафиксированы четыре образца, использованных в качестве подвесок узды и седла.

VI тип

К этому типу относятся узкие и самые длинные (изредка – очень короткие) планки, полностью декорированные чешуйчатыми узорами. Они нашивались с помощью просверленных на концах отверстий в основном в длину, практически соответствовали ширине ремней конского снаряжения.

Промежуточное положение занимает планка, у которой один конец слегка расширен и закруглен, а вся поверхность покрыта «стреловидными» узорами, отдаленно напоминающими чешуйчатый орнамент, выполненный с напуском чешуек друг на друга.

Две оригинальные, так называемые ложечковидные длинные планки с одним закругленным концом, покрытым чешуйчатым орнаментом, которые украшали подхвостный ремень и занимают особое положение в типологическом ряду вещей из конского снаряжения.

VIII тип

К этому типу мы относим дужки от лук, изделия, которые отличаются тонкими стенками и сложной технологией изготовления.

IX тип

Застежка от седельных тороков включается в отдельную категорию вещей. Она, как и некоторые образцы вещей из конского снаряжения, представлена в единственном экземпляре.

X тип

Подпружная пряжка из кургана № 36 по своим конструктивным элементам в целом повторяет существовавшие в пазырыкском обществе пряжки с выступающим неподвижным язычком на кольцевидной головке щитка.

XI тип

Как предмет особого назначения, псалии относятся к самостоятельной категории изделия, но украшения на концах в виде голов полиморфных существ с рогами приближают их к отмеченным выше подвескам, оформленным как противостоящие мифические существа.

Таким образом, мы рассмотрели все типы роговых украшений конского снаряжения, которые происходят из кургана № 36. Они демонстрируют прежде всего широкий ассортимент украшений, формы которых были продиктованы особенностями конституции лошади и веками выработанными способами управления этим животным с помощью различных приспособлений.

В иерархическом ряду конского снаряжения главенствующее положение занимает конская узда. Она обладает особым семиотическим статусом, поскольку ее функция связана с управлением, следовательно, может ассоциироваться с деятельностью правителя и его близкого аристократического окружения и символизировать структуру верховной власти. С этим связано, видимо, этнографическое понятие «обуздать» – буйного и непокорного коня, стихию природных сил, неприятеля и т.д.

Узда, особенно оголовье, украшается в иерархической последовательности различными вещами, имеющими особые формы и наделенными какими-то сверхъестественными магическими свойствами. К числу подобного рода знаковых предметов относится, например, позолоченный налобный диск, который, как мы отмечали выше, может ассоциироваться со светилом – солнцем, лунным светом.

Седло – это своего рода трон конника, богато украшенный различными аппликациями, где превалируют сцены вечной борьбы, терзаний, символизирует положение владыки, его жизненный путь, деяния. Элементы конского седла, особенно его верхнее войлочное покрывало, богато украшались различными аппликациями, но, к сожалению, в данном случае ничего из органики не сохранилось. Вполне допустимо, что седло данного персонажа дополнительно снабжалось длинными войлочными подвесками в виде рыбы, популярной у носителей пазырыкской культуры Алтайского региона. Эта тем более правдоподобно, если учитывать, что превалирующим орнаментальным мотивом, украшавшим поверхности изделий из кургана № 36, является именно «рыбья чешуя».

Дужки от передней и задней лук седла представляют собой оригинальные и неповторимые элементы, предназначенные только для крепления к этим участкам конского снаряжения, которые иногда покрываются различными орнаментальными композициями.

Нагрудный и подхвостный ремни – периферийные приспособления, функциональным назначением которых является придание устойчивости седлу всадника, особенно при передвижении в горных и сильно пересеченных местах; также могут символизировать у людей того общества устои общества, стабильность в социуме, укрепление власти.

Естественно, что различные формы роговых украшений, соответствующие различным ремням конского снаряжения, несли различные семантические нагрузки и наделялись соответствующими семиотическими функциями.

ВОПРОСЫ ТЕХНОЛОГИИ ИЗГОТОВЛЕНИЯ РОГОВЫХ ИЗДЕЛИЙ

Данный раздел написан на основе лабораторных изысканий А.Н. Усачука и Е.Ю. Гири, которые, как отмечено выше, в разные годы изучали комплект изделий из кургана № 36 (Усачук, 2012, с. 1–8; Гиря, Сиражева, 2015, с. 1–7; Сиражева, 2018, с. 1–8). Структурно-технологический анализ этих изделий ранее осуществлял А.Н. Бородовский, который установил, что большинство предметов изготовлено из роговых одинарных пластин различных раз¬меров (Самашев, Бородовский, 2004, с. 82–87).

Самые длинные пластины (25×2 см) использовались для производства накладок на сбруйные и уздечные рем¬ни, средних размеров (13×11 см) – для изготовления налобника, нагрудника, развилок ремней узды и псалий. Изображения полиморфных существ (вернее, их протом) делали из подквадратных пла¬стин различных размеров: 6,5×5,0; 5,1×4,2; 4×4 см.

Самые небольшие пластинки (4×1,4 см) использовались для изготовления подпрямоугольных подвесок, расположенных между протомами существ. Стандарт этих предметов и их де¬коративное оформление аналогичны основанию изоб¬ражений существ, в декорировании которых явно прослеживаются два этапа: сначала вырезался ряд рельефных округлостей с углублениями, затем в цен¬тре прорезалось сквозное отверстие. На налобниках и нагруд¬никах отверстия делали также после первоначального декорирования предмета. Часть ранее выполненного рельефного орнамента просто срезалась. Эти отверстия предназ¬начались, скорее всего, для каких-то сложносоставных конструкций.

Крупные элементы комплекта – налобник и нагрудник – изготавливались из рогового разветвления (Самашев, Бородовский, 2004, с. 86). А.Н. Усачук данную коллекцию изучал в 2009 г. с помощью микроскопа МБС-10. Из двадцати одного экземпляра резных подвесных блях в виде протом полиморфных существ двадцать выполнены, по его наблюдению, в одной манере, а один, малый по размеру, отличается от остальных морфологически (но не по технике изготовления). Поэтому эта бляшка-подвеска от налобного ремня уздечки либо происходит из другого первоначального набора (№ 34), либо морфологическое своеобразие продиктовано особым статусом данного изделия в общей системе конского снаряжения.

В большой группе подвесных блях выделяется несколько подгрупп более или менее схожих между собой изделий.

Замечено, что на узких бляхах полиморфные существа более тесно соприкасаются клювами. Три бляхи выделяются мелкой деталью: рога существ соединяются при помощи шарика или перемычки. Все одинарные пластины выбраны с достаточно мощным слоем компактного вещества, которое у маральего рога может составлять более 0,5 см.

Среди всех подвесок выделяется только одно изделие с неудачно подобранным сырьем, где пластина рога при толщине 0,91 см имела в центре мощность губчатого вещества до 0,75 см.

На всех экземплярах обратная сторона пластинок несет следы многократной аккуратной подрезки-подрубки губчатого вещества. Судя по этим следам (а также по следам строгания на внешней части блях), роговое сырье и заготовки размягчали и, естественно, обезжиривали (термическая обработка), вымачивали. Поверхность каждого изделия выравнивалась при помощи острых, тонких в сечении ме-

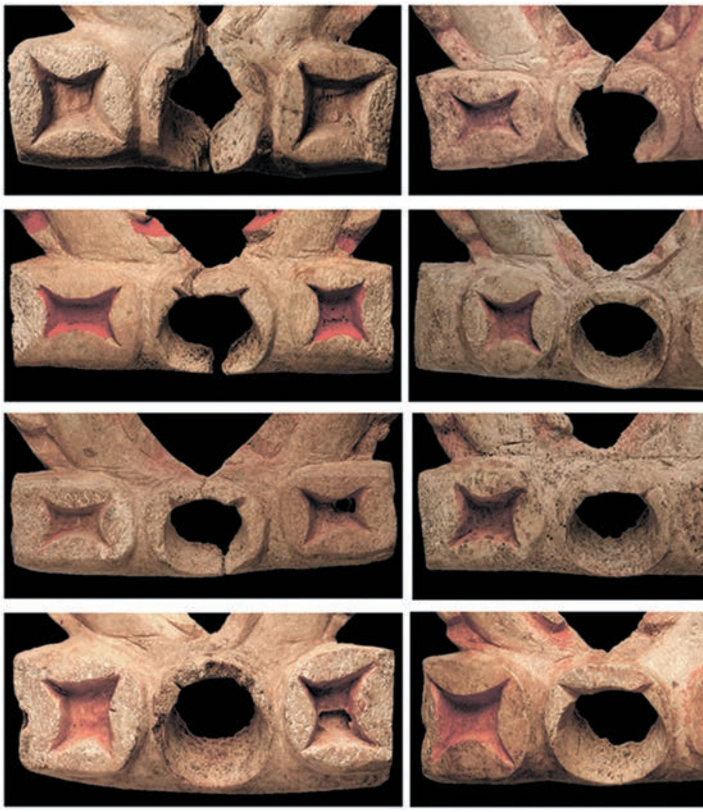

таллических лезвий, возможно тесел. Помимо тесел использовались и лезвия небольших ножей: на одной из блях сохранился неровный срез на хорошо выровненной внутренней поверхности изделия.

Фиксируются участки подрезки-подрубки губчатого вещества в разных направлениях и под разными углами – как правило, под довольно острыми по отношению к плоскости заготовки.

В большом количестве на бляхах сохранились тонкие следы разметки, нанесенные очень тонким лезвием или металлическим острием. Просмотр двух десятков резных блях позволил выявить остатки следов разметки практически на каждом элементе изображения. Частично следы разметки можно увидеть в районе рогов, глаз и клювов существ. На некоторых экземплярах детали разметки фиксируются на прямоугольных основаниях блях. Но практически на всех бляхах следы разметки сохранились на шеях полиморфных существ, поскольку нужно было ограничить слева и справа от шеи участки будущей гривы. Как правило, следы разметки четкие, длинные и довольно ровные. Однако, сравнивая следы на разных бляхах, можно говорить о работе нескольких мастеров с разным уровнем опыта.

Резка, строгание. На всех бляхах зафиксированы следы резки и строгания. Мастера убирали мелкие фрагменты рога, оставляя небольшие уступы. Лезвие ставилось под довольно острым углом к обрабатываемой поверхности. В редких случаях зафиксированы следы резки вертикально поставленным лезвием.

Скорее всего, после вырезки всех деталей блях на торцах их оснований делали маленькие отверстия. В основном использовалось аккуратное ручное сверление. В одном случае применялось, скорее всего, коническое станковое сверло. В дальнейшем берельские бляхи заглаживались при помощи скобления, шабрения и обработки поверхности мелким абразивом. Эти операции происходят на последней стадии изготовления роговых предметов. Следы шабрения на заготовках выглядят как ряды коротких параллельных линий на расстоянии 0,02-0,03 см друг от друга. Вполне вероятно, что шабрение производилось не специализированным инструментом, а острым металлическим ножом.

Покраска. Бляхи с протомами полиморфных существ покрыты киноварью, усиливающей эффект резных украшений конского снаряжения. На всех

бляхах краской заполнены рельефные углубления рогов и звездообразные углубления по краям оснований. Кроме этого, раскрашены гривы грифонов, а в двух случаях – глаза (зрачки при этом оставлены без киновари, что создало своеобразный эффект). Только на одной бляхе не окрашены рога (сохранились частично) и гривы. Декорирование блях киноварью выполнено в разной манере. Видимо, эту операцию выполняли несколько человек. Интересно, что в некоторых случаях нарушается принцип декорирования участков грив. На основном количестве блях чешуйки грив чередуются: окрашенная – неокрашенная. Но на некоторых изделиях ритм окраски изменяется: несколько окрашенных чешуек грив идут подряд. Раскраска изделий проводилась не в одно время с их изготовлением.

Обращает на себя внимание то, что звездообразные углубления в центре оснований блях не были окрашены киноварью. К сожалению, ни одно из углублений не сохранилось полностью – поверх них были прорезаны отверстия, но в следах этих углублений нет киновари. Логично предположить, что покраска звездообразных углублений по краям оснований блях проведена после того, как в центре оснований были сделаны отверстия.

Псалии. Для изготовления псалиев в качестве сырья выбраны довольно толстые одинарные пластины маральего рога. Внутренняя сторона псалиев несет на себе следы выравнивания пластин-заготовок по губчатому веществу. При изготовлении псалиев применялись такие приемы, как резка (сохранились уступы при остановке лезвия), строгание, скобление, шабрение. Использовался мелкозернистый абразив. Отверстия псалиев аккуратно прорезаны. Возможно, первоначально отверстия сверлились для аккуратного размещения их в торце S-видной фигуры, но затем были расширены и подчищены при помощи лезвия.

На псалиях сохранились следы фольгирования (плакирования) тончайшими листиками золотой фольги. Судя по соотношению закрашенных киноварью и покрытых фольгой участков, плакирование проводилось позже покраски. Подобная операция, например, на деревянных резных изделиях, проводилась при помощи клея органического происхождения. Применялся ли клей при плакировании рогового псалия, неизвестно, следов его не сохранилось. Зато на золотой фольге зафиксированы следы прижима (возможно, легкого постукивания) торцом небольшого гладкого орудия и следы аккуратного разглаживания. Применялось очень небольшое гладкое орудие. Возможно, при фольгировании берельского псалия использовалось тонкое заглаженное лощило. Судя по следам прижимания фольги, рабочий торец этого лощила был толщиной не более 0,3 см. Очевидно, ширина рабочей части палочки-лощила тоже была невелика, чтобы было удобнее разглаживать фольгу на сложном резном рельефе.

Накладные пластины. К подвескам с резными протомами полиморфных существ тяготеют и небольшие узкие прямоугольные пластины-накладки – они вырезаны в той же манере, что и прямоугольные основания блях. В свою очередь, к этим пластинам-накладкам, состоящим из трех резных секций каждая, примыкают и две совсем небольшие накладки – «односекционные» круглая и прямоугольная.

Основное количество прямоугольных накладных пластин изготовлено в близком стиле. Длина пластин-накладок в среднем около 4 см (3,8-4,5 см). Заготовки, очевидно, были гораздо длиннее. Видимо, мастер сначала обрабатывал со всех сторон длинную заготовку рога, которую затем разрезáл на несколько коротких пластин. Длинные заготовки подправлялись резкой и строганием. Зафиксирован единственный случай продольной разметки: на торце длинной стороны одной подвески сохранилась тонкая длинная линия. Возможно, мастер намечал глубину врезки рельефного орнамента.

Узкие торцы подвесок очень аккуратно обработаны посредством многоактной резки мелких фрагментов рога, и следы разделения длинной заготовки на короткие пластинки уничтожены. И только в одном случае на торце изделия сохранились следы этой операции: сначала мастер под небольшими углами с двух сторон распилил компакту беззубцовым лезвием, а затем сломал заготовку, оставив небольшой выступ. Помимо резки и строгания, на пластинках фиксируются следы скобления и – изредка – шабрения. На последних стадиях обработки использовался мелкий абразив.

На узких торцах прямоугольных пластинок, как и на основаниях резных блях, изготовлены маленькие отверстия. Сохранность стенок отверстий не позволяет однозначно ответить, какое сверло применялось. Аккуратное сверление отверстий на одном изделии говорит в пользу применения станкового сверла. Возможно, такое же сверло использовалось при изготовлении отверстий в некоторых других пластинках.

На одном небольшом украшении отверстие делалось, скорее всего, ручным сверлом. При этом была допущена ошибка в начале сверления, и мастеру пришлось переносить сверло в центр изделия. На некоторых изделиях фиксируются небольшие подрезки отверстий. Подрезка-подправка стенок небольших отверстий возможна, как полагают трасологи, и после сверления, в первую очередь – ручного. Разница в изготовлении отверстий говорит в пользу того, что пластинки-накладки изготовлены разными мастерами.

На почти всех экземплярах прямоугольных накладок крайние звездообразные углубления покрыты киноварью, центральные такие же углубления оставлены чистыми. Только в одном случае не окрашено, кроме центрального, углубление справа.

Звездообразные углубления на «односекционных» круглой и прямоугольной подвесках покрыты киноварью. Е.Ю. Гиря изучал эти предметы путем макрофотографирования с помощью стереоскопного микроскопа МБС-9 и фиксации выявленных следов на ацетатной пленке. Макрофотографии были обработаны через специальную компьютерную программу Helicon Focus. Он выделил некоторые общие трасологические признаки:

– все изделия вырезаны вручную;

– во избежание растрескивания предметов боковые отверстия сделаны путем сверления с двух сторон (навстречу друг другу);

– изделия были прикреплены к кожаному основанию.

Например, при визуальном просмотре кажется, что все предметы ровные и гладкие, но при рассматривании фотографий (увеличенных в разы) любой пряжки и нашивки видим, что вырезы не идеальные, а имеются зарубки. Эти зарубки являются надрезами, появляющимися в результате постепенного обтесывания, то есть следами от срыва инструмента.

Пока можно говорить о трех видах инструментов. Первый вид: инструмент имеет перообразный кончик и очень тонкое лезвие, возможно, это разновидность ножа; второй вид: инструмент с полукруглым окончанием (вероятно, это нож с кольцевидным навершием, найденный вместе с коллекцией); третий вид: сверло.

Судя по всему, первым инструментом вырезались крупные элементы изделий. Поскольку орнаменты на изделия наносились путем надрезания, имеющиеся надрезы на лицевой стороне предметов вовсе не являются следами разметки, а всего лишь следами неудачного срыва данного инструмента в руках мастера.

«Чешуйки» в подвесных бляшках вырезались с помощью второго инструмента. На увеличенных фотографиях данных изделий не заметны следы зарубок на краях «чешуек», полукруглый орнамент нанесен ровно, без каких-либо следов от срыва орудия. В данном случае орнамент наносился путем выскабливания с помощью металлического инструмента

Отверстия на изделиях сделаны сверлом. Но некоторые отверстия просверлены не насквозь, а с двух сторон (по встречной), чтобы не испортить пластинку. Большие отверстия на лицевой стороне изделия выполнялись путем сверления, затем маленькое отверстие расширяли с помощью ножа в одну сторону (в нижнюю часть изделия).

Относительно функционального значения больших отверстий имеются два предположения: первое – данное отверстие делалось для крепления к кожаному основанию, чтобы изделие при ношении не болталось; второе – отверстие предназначалось для декоративных кисточек. Чтобы утвердиться в первом предположении, пытались найти следы трения от кожаных ремешков или от других креплений на основании изделия. Поскольку следов трений вообще не было или они стерлись во время реставрационных работ, данное допущение достаточно слабое. Второе предположение ближе к реальности в том случае, если в эти отверстия были пропущены декоративные кисти, тогда отсутствие или несохранность следов трения закономерны. Как бы там ни было, ясно одно: мастер изначально не планировал делать крупные отверстия. На всех изделиях, в которых имеются большие отверстия, сначала произвели маленькие проколы, затем через некоторое время по неизвестной причине их начали расширять.

При изготовлении предметов в основном использовались приемы резки, строгания и сверления. Так как изделия выполнены вручную и не одним и тем же мастером, Е.Ю. Гиря обращает внимание на один момент, требующий внимания: на всех изделиях в нижней части имеются потертости. Но поскольку это следы потертости, а не изнашивания, данные изделия могли использоваться не постоянно, а только в определенных торжественных случаях. К тому же во время использования до погребения изделия не покрывались золотой фольгой, а были лишь местами выкрашены в красный цвет или же были покрыты оловянной фольгой. Если учитывать тот факт, что при температуре ниже 13°С кристаллическая решетка олова перестраивается таким образом, что атомы располагаются в пространстве менее плотно и образующаяся при этом модификация серого олова (Sn) теряет свойства металла и становится полупроводником (Мутылина, 2016, с. 63), то встречающиеся в порах рогового материала синеватые и серые кристаллы, возможно, являются зернышками олова, проникшими в природные щели. Но в любом случае до и после погребения человека данные изделия не попали в минус 33°С, иначе тогда бы на месте оловянного покрытия остался только порошок.

Предметы, покрытые золотой фольгой, не имеют никаких следов использования, они практически новые, поэтому считаем, что они были оклеены значительно позже (перед погребением человека). Отсутствие следов потертости на золотой фольге и, наоборот, наличие их на изделиях под фольгой подтверждает предположение о том, что изделия использовались некоторое время до погребения. С другой стороны, использовать изделия, покрытые такой тонкой и нежной золотой фольгой, для снаряжения лошади и езды на ней верхом даже на короткое время для торжественных мероприятий – это немыслимо. Золотая фольга просто не выдержала бы такого применения. Хрупкость и тонкость рассматриваемых роговых изделий исключает предположение об их постоянном использовании.

Еще один немаловажный момент: роговая подпружная пряжка – не из этого комплекса, то есть ее добавили как дополнение. К тому же данное изделие было в употреблении достаточно долгое время, о чем свидетельствуют следы потертости, заметные под микроскопом. Также плотность рогового сырья, использованного для изготовления данной пряжки, отличается от других предметов, это можно заметить даже визуально.

Следы покраски хорошо сохранились на всех изделиях, и есть основание полагать, что подкрашивание изделий было запланировано изначально, а затем и осуществлено.

Для перенесения следов потертости на ацетатную пленку был выбран самый заношенный предмет из этой коллекции – подпружная пряжка. Изучение следов на ацетатной пленке показывает, что изношенность прошла в глубь изделия. Однако трасолог из Венского университета (Австрия) В. Лобиссер, изучавший в 2011 г. эти изделия, высказал мнение о том, что изделия из кургана № 36 практически не были использованы по функциональному назначению.

Вполне возможно, что во всех остальных курганах могильника (и не только Береля) данной эпохи мы прослеживаем аналогичную ситуацию, когда украшения конской сбруи изготавливались только для погребения, как правило, представителей высшей кочевой знати.

ОБРАЗЫ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА. ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЯ

Художественная культура народов, создавших в раннем железном веке подлинные шедевры изобразительного искусства, известного в науке как «скифо-сибирский звериный стиль», всегда находилась в сфере повышенного внимания исследователей. Естественно, подход и оценка художественного достоинства такого рода изделий не могут быть однозначными. Данный феномен необходимо изучать в контексте развития мифоритуального комплекса древних номадов, и в большей степени нужно синтезировать идею «обряда перехода» с его множеством практических проявлений.

Вещи из кургана № 36 сотворены только для украшения элементов снаряжения коня, предназначенного для сопровождения знатного в прошлом члена общества в сферу инобытия, где в будущем он продолжит жизнь в другом качестве. Они, вероятно, во многом идентичны тем, которые использовались людьми в повседневной реальной жизнедеятельности, однако допустимо, что некоторые из них (например, со сложными, замысловатыми фантастическими образами и сюжетами) строго регламентированы определенными этико-ритуальными или иными нормами и, соответственно, изготавливались исключительно (по особому заказу) для украшения «коней сопровождения», погребальной одежды и так далее, но не бытовали в «земных» условиях. Это также связано с выяснением семиотического значения «художественных», хозяйственно-бытовых или иных изделий, происходящих из погребально-поминальных сооружений.

Предназначались ли эти вещи для «всеобщего» потребления (например, для обмена, продажи, удовлетворения эстетических или других, в том числе и повседневных, потребностей людей) в обществе, то есть можно ли рассматривать некоторые из них как произведения искусства? Если их форма и содержание, а также сфера потребления были регламентированы, как отмечали выше, нормами обряда перехода, то они могут быть квалифицированы исключительно как произведения искусства религиозно-культового характера и отнесены к сфере сакральной. Следовательно, при употреблении, например, таких понятий, как «искусство звериного стиля», «древнее искусство» и так далее, акцент переносится из «профанической сущности» вещи в сакральную сферу.

Для изготовления таких уникальных изделий должны существовать целые центры и функционировать художественные школы, «цеховые объединения» с многовековыми традициями изобразительной деятельности, со своими эстетическими вкусами и направлениями, где творили бы потомственные мастера высокого уровня, владевшие художественными навыками и, вероятно, секретами технологии изготовления.

Творения резчиков, торевтов и других мастеров-художников изучаемой эпохи мы рассматриваем в контексте развития духовного потенциала и культуры общества древних берельцев в целом. Естественно, что наряду с традиционными образами в художественное пространство конкретного кочевого социума проникают различными путями персонажи и сюжеты другой этнокультурной общности, которые перерабатывались местными мастерами, переосмысливались и в конечном результате становились привычными для социума, обогащая эту новую среду. Чужеродные художественные образы, если они не подвергаются перекодировке, вероятно, оставались в новой иноэтнической среде в качестве обычных декоративных элементов вещей, не включаясь в семантическое поле другого изобразительного текста.

При расшифровке смыслового содержания украшений снаряжения коня (узда, седло, нагрудные и подхвостные ремни и их периферии) мы исходим из методического положения о том, что конкретные анализируемые вещи, которые происходят из кургана № 36, созданы исключительно для декорирования убранства животного, предназначенного для совершения обряда перехода, и составляют единую иерархическую систему, то есть образуется не простое декоративно-орнаментальное поле, а формируется своеобразный изобразительный (визуальный) текст, «прочтение» которого представляется возможным в контексте погребально-поминальной обрядности у социокультурной общности региона, существовавшей во второй половине – конце I тыс. до н.э. Подобного рода изделия, созданные для обряда перехода, по словам Д.С. Раевского, изымались из активного обращения в обществе (Раевский, 2001, с. 372). В то же время понятно, что изобразительная деятельность развивалась по своим закономерностям, отражая сложные этнокультурные процессы и контакты с внешним миром в условиях постоянного поиска новых мотивов и образов.

Произведения изобразительного искусства были теснейшим образом связаны с общим мировоззренческим ориентиром, религией, миропониманием, магией, представлениями людей об окружающем их мире, о Вселенной. Область применения произведений изобразительного искусства, особенно так называемого декоративно-прикладного, разнообразна.

Конское снаряжение, оружие, костюм, утварь, принадлежавшие преимущественно кочевой аристократической, воинской или жреческо-кастовой среде эпохи древних кочевников, декорировались специально подобранными звериными образами, выполненными особыми приемами: свернувшимся в кольцо кошачьим хищником или волком, подогнутыми под брюхо ногами травоядных, копытными животными «на цыпочках», вывернутыми задними частями зверей, подчеркиванием и гиперболизацией отдельных частей тела – ушей, когтей, глаз, морды, рогов, клюва, мышц и так далее. Особая экспрессия поз, многочисленные сцены терзания хищниками травоядных и другие сюжеты искусства звериного стиля отражали воинственный динамизм общества и социальную структуру кочевых сообществ. Эти художественные образы воплощались не только в металле, но и в резьбе по дереву, в изделиях из кожи, войлока, в аппликациях, петроглифах и т.д.

Уникальность нашего случая заключается в том, что анализируемые нами произведения искусства вырезаны исключительно из рога благородного оленя и, по-видимому, по специальному заказу для совершения обряда «перехода» по случаю смерти представителя кочевой аристократии. Протомы «синкретического» образа «лосегрифона» для изготовления подвесных бляшек конского снаряжения подобраны не случайно.

Основным предназначением искусства древних кочевых народов явилось, естественно, не простое художественно-декоративное оформление поверхностей предметов обихода. Формирование и развитие образов и сюжетов отражают очень глубокие и сложные процессы в изобразительной деятельности и особенности мировоззрения различных культурно-исторических общностей изучаемого периода.

Специально подобранные анималистические образы (или протомы) зверей, трактованные в специфической манере по изобразительным канонам скифо-сакского искусства, также оформленные по определенным правилам взаиморасположения и последовательности, причем на ограниченных поверхностях вещей, составляли в совокупности особую знаковую систему, изобразительный текст с особым зооморфным кодом.

Звериный стиль четко отличался от других изобразительных канонов и традиций, существовавших в кочевых обществах I тыс. до н.э. При изо-

бражении зверя художники или торевты выделяли определенные, наиболее выразительные черты животного, то, что отличает это животное от других: у оленя или лося – рога, у хищников – зубы и когти, у птицы – клюв и крылья и т.д. Поза, в которой изображали то или иное животное, также характерна для каждого вида. Так, кошачьих хищников обычно показывали свернувшимися в кольцо, с вывернутым под углом 1800 туловищем, в позе скребущего животного; оленей – в позе «летящего галопа» (с подогнутыми ногами и вытянутой вперед головой), «на цыпочках»; птиц – с распростертыми крыльями и т.д. Часто изображались отдельные части фигур животных: голова, глаз, рога, когти, копыта и др.

Особое место в искусстве кочевников занимало изображение сцены терзания копытного животного хищником, сюжеты противоборства двух животных. Подобные сюжеты иногда трактуются как отражение дуалистических представлений о борьбе добра и зла, смены дня и ночи, цикличности круговоротов в природе, бинарных оппозиций и т.д.

Таким образом, звериный стиль – это своеобразное, яркое искусство, изобразительное творчество, выделяющее культуру древних кочевников Евразии. Он отражает особый динамизм, мобильность и воинственность кочевых сообществ. Это своеобразная знаковая система, которая выражает посредством определенного набора зооморфных символов и сюжетов мировоззрение евразийских кочевников (Переводчикова, 1994).

В раннем железном веке люди не случайно наносили изображения различных животных и птиц на предметы вооружения и быта, выделяли их определенные качества. Согласноо законам магии (парциальной), свойства и качества этих животных передавались самим вещам, обладатель их (оружия, коня) приобретал нужные ему качества: зоркость и мгновенную реакцию орла, быстроту оленя, ярость волка, осторожность и мягкую поступь тигра. Воины-всадники или женщины-воительницы из аристократической среды – стремительные, сильные, меткие и благородные – были основными потребителями и носителями таких декорированных предметов, которые служили им также в качестве апотропеев.

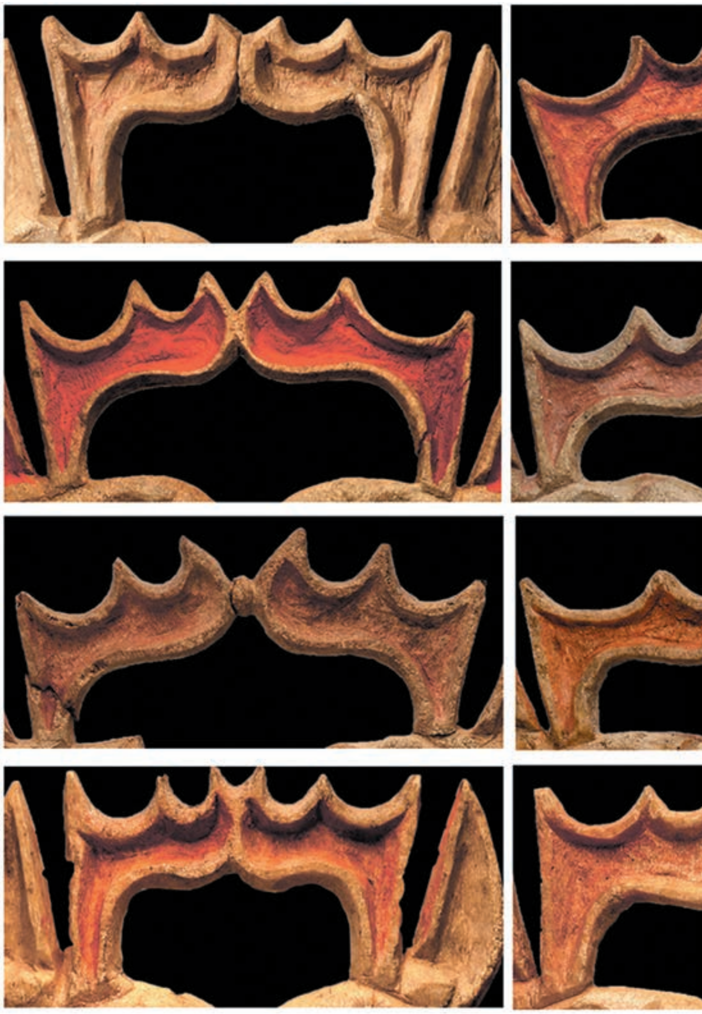

Кроме реально существовавших животных, древние художники изображали в своих произведениях (в том числе и на татуировках) синкретических существ, совмещавших в себе черты нескольких животных, в частности грифонов, и нередко прибегали к приему так называемых зоологических головоломок. Например, звери с телом кошачьего хищника и крыльями и клювом птицы; животные, у которых голова и туловище коня сочетались с рогами горного козла и крыльями птицы и др. (см., например: Полидович, 2015, с. 85–142).

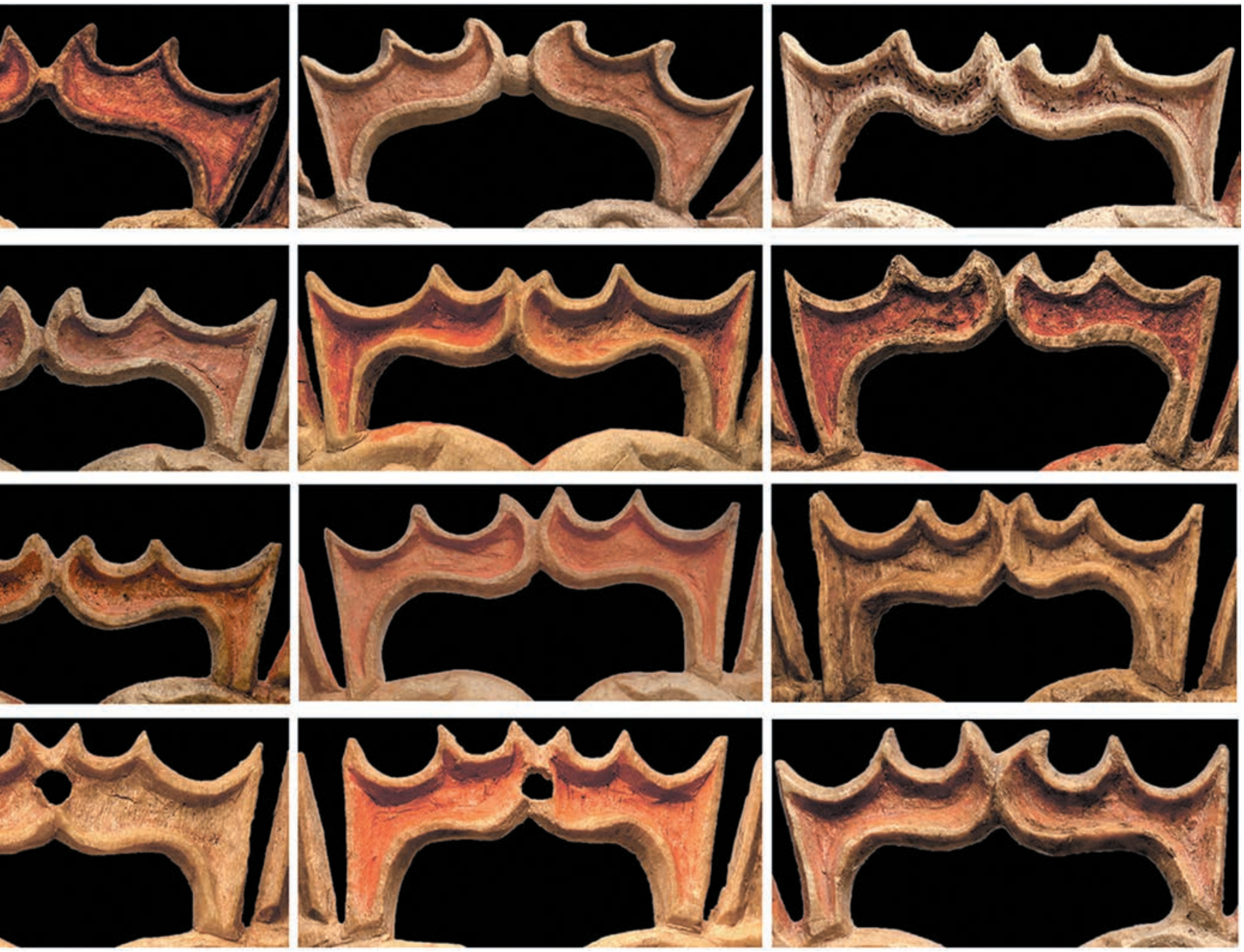

Эти фантастические образы, соединяющие в себе черты совершенно разных животных, зверей и птиц, в изобразительном искусстве формируются на основе обретенного в процессе жизнедеятельности опыта и сложившейся системы мышления и миропредставления. Они отражают специфику образа жизни членов социума, адаптированного к конкретной природно-экологической нише, то есть особенностей восприятия явлений среды обитания, а также социокультурных процессов в обществе.

Некоторые исследователи при классификации и типологии элементов так называемых зооморфных превращений в искусстве звериного стиля во главу угла ставят органическую вписываемость в контур основной фигуры анатомических деталей другого животного (Канторович, 2002, с. 80). В нашем случае рога лося органически вписаны в контур головы хищной птицы, а не «наложены» и не «приставлены», то есть стали элементом «зооморфного превращения» (Канторович, 2002, с. 81), поэтому с уверенностью

можем рассматривать фигуры из кургана № 36 как единое изображение.

Однако сама дискуссионная проблема происхождения подобного рода образов в мифологии и изобразительном искусстве древних народов Евразии выходит за рамки поставленных в данной работе задач.

При анализе художественных изделий из погребальных памятников специалисты часто обращаются к терминам, применяющимся в большей степени в искусствознании (Королькова, 1996), поэтому толкования понятий у разных исследователей могут отличаться. Неоднозначные трактовки вызывают иногда термины фантастический, полиморфный,

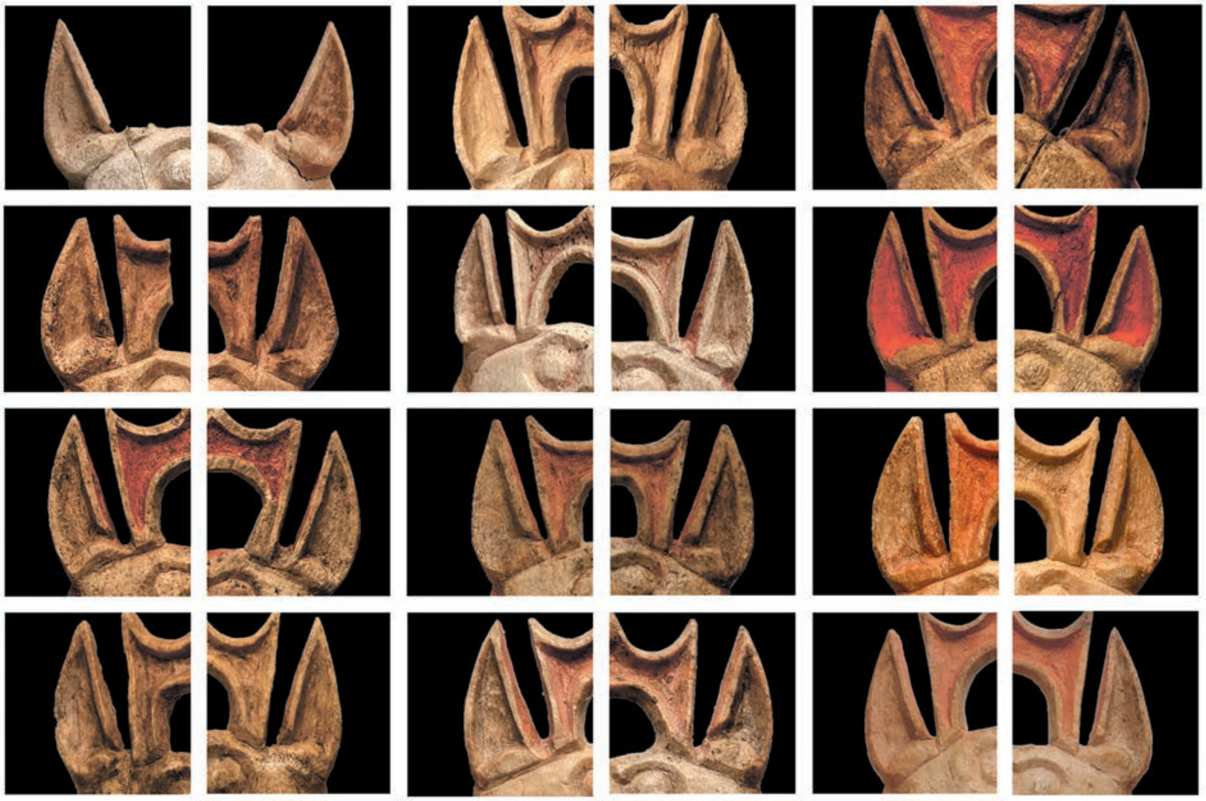

синкретический, синтетический, миксаморфный и прочие (Переводчикова, 1994, с. 48, 49; Королькова, 2011, с. 180; Полидович, 2015, с. 86 и др.), связанные с мифологической природой такого рода порождений человеческого разума, которые проявляются и реализуются как вербальными, так и визуальными текстами.

В контексте вышеизложенного можно отметить изображения миксоморфных фигур – крылатых хищников с головами бородатых антропоморфов с большими звериными ушами и рогами горных козлов. Эти сложносоставные фантастические (синтетические – по Е.Ф. Корольковой) существа изображены на войлочной покрышке седла из Берельского кургана № 10 с двух ее сторон в виде сцены шествия, строго в профиль и в полихромном стиле: передняя часть туловища окрашена синим цветом, задняя – красным (Самашев, 2011, с. 10, рис. 7). Своеобразно трактован хвост существа, который может вызвать ассоциацию с символическим знаком вечного движения, состоящим из трех направленных в правую сторону голов орла или грифа с сильно загнутыми клювами. Это – не пышный «петушиный» хвост, как полагает Ю.Б. Полидович (Полидович, 2015, с. 115). Ю.Б. Полидович усомнился также, что здесь представлен образ миксаморфного существа, но и не предложил своего варианта определения (Полидович, 2015, с. 115).

В этом же кургане № 10 найдено несколько миниатюрных фигур с аналогичными характеристиками.

Несколько миксаморфных фигур, семантически близких к берельским, происходят из иссыкского могильника в Жетысу (Самашев, 2011, с. 170, рис. 404). Серебряная застежка из Иссыка, по-видимому, импортная, оформлена в виде фантастических крылатых фигур с телом хищника и головой в виде бородатого и усатого человека в греческом полководческом шлеме, который увенчан бычьими рогами.

Подробный анализ содержания полиморфных образов изобразительного искусства древних берельцев нами будет осуществлен в другой работе.

Итак, изображения синкретических существ (вернее, их протом) на двадцати четырех изделиях из кургана № 36, вырезанных из рога марала, – это два псалия с зооморфными окончаниями и подвесные бляшки, оформленные в виде птицеголовых существ с «рогами лося». «Лосиные рога» отсутствуют только у одной, самой маленькой и округлой бляшки от налобного ремня уздечки, которая отличается от всех остальных по некоторым деталям.

Элемент, квалифицируемый нами как «лосиные рога», может быть определен исследователями поразному: у некоторых он может вызвать ассоциацию с гребнем грифона или дракона, который нередко сопровождает изображения подобного рода фантастических существ. Мы отдаем предпочтение варианту определения этого элемента как рогов лося (сохатого), изображенного в профиль и с обозначенными отростками. Дополнительным аргументом в пользу этой версии может служить наличие чрезмерно больших заостренных «лосиных ушей», к переднему из которых прикреплены и рога.

Древний резчик, по-видимому, выбрал наиболее оптимальный вариант показа лосиных рогов, прикрепив их к переднему уху. Чтобы не нарушать архитектонику композиции, он заметно сузил ширину

переднего уха, что придало всему изделию некоторую легкость, изящество и симметричность.

Для детального анализа образов произведений изобразительного искусства из кургана № 36 с полиморфными чертами сначала выделим исходные мотивы, затем проанализируем их в совокупности. Основным содержательным элементом всех зооморфных украшений, происходящих из кургана № 36, являются голова хищной птицы, вероятнее всего, грифа или орла, и рога лося, а также скрытые признаки рыбы в виде чешуйчатых узоров.

Необходимо также учитывать, что все художественные произведения из кургана № 36 вырезаны из рога благородного оленя, что является некоторым основанием для вовлечения изобразительного образа этого животного в контекст общего семантического анализа материала.

В заключение также следует отметить, что внешне мало примечательный курган № 36 могильника Берел оказался чрезвычайно интересным памятником, материалы из которого позволили поставить ряд вопросов, связанных с погребально-поминальной практикой древних кочевников Казахского Алтая, особенно представителей элиты общества, и рассмотреть своеобразие художественных образов изделий, украшавших конское снаряжение, в контексте «обряда перехода».

Социокультурное значение памятника проявляется прежде всего в особенностях погребального обряда. Это в первую очередь усложненная конструкция внутримогильных сооружений: комбинированная погребальная камера, состоявшая из трехвенцового сруба; колоды, которые находились внутри каменного ящика, сложенного, в свою очередь, сочетанием широкой кладки южной стены и вертикально установленных «облицовочных» блоков северной стены; перекрытие; «каменный ящик», образованный длинными поперечными брусками с последующим наращиванием его до верхнего края могильной ямы. Всё это значительно отличает курган № 36 от других «классических» элитных памятников Береля, большие прямоугольные погребальные камеры-срубы которых составлены из широких досок и покрыты вместе с «конским отсеком» с северной стороны листами берестяных полотнищ.

Конь из кургана № 36 полностью обложен камнями, что в плане ритуала также существенно отличается от изученных на сегодняшний день элитных памятников Береля.

Указанные особенности и общие элементы конструкций наземных и внутримогильных сооруже-

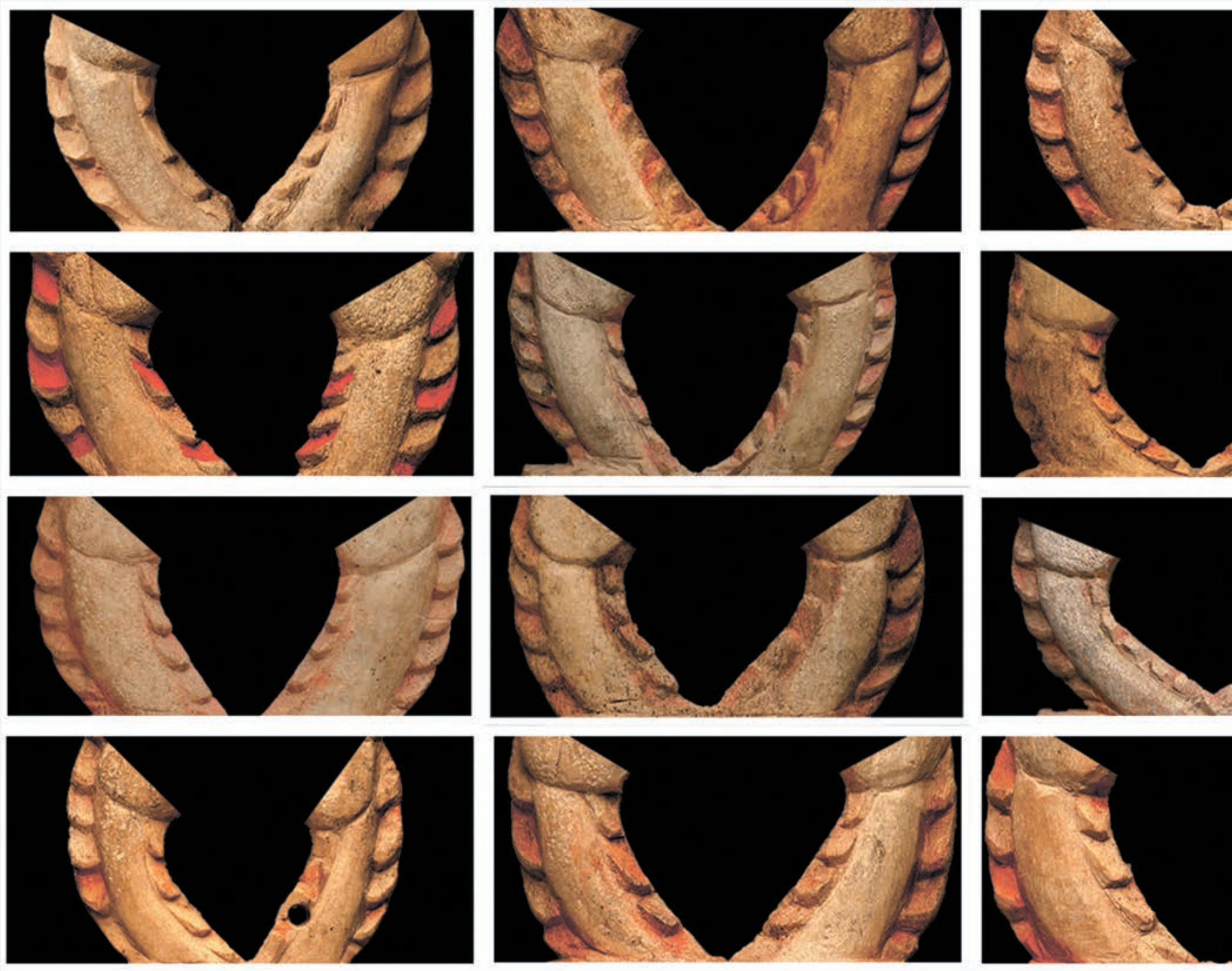

ний позволили впервые детально, с привлечением обширного материала по пазырыкской культуре Алтайской горной системы и по мифоритуальному комплексу народов, создавших синхронные культуры в различных частях Евразии, а также данных по этнографии проанализировать погребально-поминальную ритуалистику древних берельцев, выделяя при этом несколько последовательных «фаз» ее реализации – с момента наступления физической смерти индивида до постпохоронных мероприятий, включая, естественно, этапы возведения самого кургана, которые имеют свои семиотические, семантические, структурные и иные особенности. В то же время весь цикл проводимых обрядов перехода жестко привязан к онтологической концепции жизни и смерти.

В погребально-культовой ритуалистике древних берельцев получили отражение мифологические представления о принципах мироустройства, проблемы взаимодействия природы и общества (жизнь и смерть, хаос и гармония и др.), различные модели космоса и др.

Роговые украшения конского снаряжения, которые происходят из кургана № 36, оказались самыми многочисленными во всей Евразии изучаемого периода. Геральдические композиции из противопоставленных голов полиморфных существ (хищная птица с закрученным клювом и направленными вперед лосиными рогами), посаженных на изогнутые массивные шеи, как бы вырастающие из узкой горизонталь-

ной планки с наклонным отверстием посередине для кисти, выполнены по правилам симметрии. На противоположных концах этой планки вырезаны два орнаментальных элемента в виде прямоугольного углубления с вытянутыми углами.

Каждая зооморфная подвеска вырезана древним косторезом по отдельности, следовательно, несет отпечаток индивидуального ручного труда и мастерства. Эффект восприятия образа усиливается чешуйчатой резьбой в виде «гривы и подшейной шерсти», а также покраской ряда элементов красной краской, покрытием оловом и плакировкой золотой фольгой, которая придает украшениям конского снаряжения особую полихромность, что, возможно, соответствовало цветовой символике в обряде перехода.

Эти полиморфные образы ценны как неповторимые художественные творения древних мастеров, порождения их живой фантазии и как показатель чрезвычайно сложной системы мировосприятия и мироощущения у создателей пазырыкской культуры Алтая. В совокупности все эти изделия входят в общий ансамбль снаряжений, иерархически расположенных на теле сопогребенного коня (от уздечного набора до подхвостного ремня), и составляют своего рода визуальный ряд.

BEREL.
THIRTY-SIXTH KURGAN

FOREWORD

Barrow № 36 of the Berel burial ground was researched from mid-August to 05 October 2002. It is not remarkable outwards. Before the excavations, only a few stones of the grave structure towered above the surface.

As I suspected the object was heavily plundered: the burial chamber with a complex structure was largely deformed, there were practically no remains of the buried man and any accompanying things, except for a few beads and stripes of gold foil garments; but it is interesting because the largest number in the whole of Eurasia of unique items from the deer antler of the Scythian-Saka era was found there. These items decorated the horse trapping immured in the northern part of the bottom of the grave pit, which the robbers probably did not notice.

Up to date materials of the barrow № 36 have been used as additional material in various publications (Samashev, 2011).

The aim of this book is to fully publish materials that originate from a detailed documented barrow № 36, since any scientific constructs and hypotheses are based on reliable facts, the interpretation of which may change over time, depending on the change in the methodology of the approach. Nevertheless, the work includes some results of the analysis of the technology of making horse trapping elements and touches upon the issues related to the ideological system of the ancient nomads of the Kazakh Altai in the 4th-3rd centuries BC in the context of studying the features of funeral-ritual rites.

Materials received from the barrow № 36 were repeatedly used to organize exhibitions inside the country within the framework of activities under the program «Cultural Heritage», in the USA («Of Gold and Grass: Nomads of Kazakhstan», in San Diego, in 2006, «Nomads and their connections «Ancient art and culture of Kazakhstan», New York, Washington, in 2012.) and in Germany («Unknown Kazakhstan: Archeology in the Heart of Eurasia», Bochum, 2013).

Despite the robbery in the barrow, the possibility of land and intramobile structures reconstruction is possible. Therefore, the barrow № 36 will serve as one of the most important objects of historical and cultural heritage in the framework of the functioning of the State Reserve-Museum «Berel», founded on the site of archaeological research.

In 2002 students of the KazNU named after Al Farabi, who later became professional archeologists - A. Ongar, R. Zhumataev and G. Kiyasbek took part in the excavation work with me.

Conducting excavation works in the burial chamber of the barrow was very difficult. In the process of dismantling, huge stone blocks in a deep pit had to be broken with a sledge hammer. In September, in early October, it was necessary to work in unfavorable weather conditions, when cold winds, incessant rains and snow alternated with each other. Despite this our efforts were rewarded with magnificent finds, which instantly turned the region of the Kazakh Altai into the largest center of bone carving in all of Eurasia in the late 1st millennium BC.

The scientific reconstruction of the author in the graph was carried out by K. Akhmetzhan. He a made the first computer 3D images of the barrow № 36 and the burial of a horse with full equipment too.

Trasological analyses were conducted by A. Usachuk (Donetsk, Ukraine), E. Gir' (St. Petersburg, Russia) and A. Borodovsky (Novosibirsk, Russia). Biometric studies of the skeleton of the horse were carried out by P. Kosintsev (Ekaterinburg, Russia).

Field surveys of the excavation process were made by the author, photos by Yu. Cherkashin, O. Belyalov and M. Shicht (Salzburg, Austria). Graphic drawings of things from this barrow were made by V. Efimov (St. Petersburg, Russia).

Technical works on the processing of illustrative material were carried out by E. Rakhmankulov, A. Ismailova, editorial works and translations of the author's text were carried out by A. Aidarbekova, Zh. Zhumataev and Z. Zhakhanova.

Scientists from the East Kazakhstan Regional Museum of Local History G. Kusch, S. Starikov, as well as members of the Institute of Archeology named after A.kh. Margulan of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan A. Antonov, M. Kiyasbek, N. Zhetpisbai, local historian J. Baygonusov, students of the University. Shakarim, Semei and East Kazakhstan State University after S. Amanzholova, Ust-Kamenogorsk and others took part in the field work involved.

The barrow is located in the administrative territory of the Katonkaragai district of the East Kazakhstan region of the Republic of Kazakhstan, in 7 km to the south-west of the village with the same name (Fig. 1, 2).

More than 50 burial barrows, fences and memorial sites of the Saka time and the early medieval epoch have been excavated at the Berel barrow as a result of the stationary research that we have been carrying out since 1997. During this time, many publications on the results of the research of the Berel barrow have appeared in our country and abroad, in which, together with the previously known monuments of the Altai region as a whole and neighboring China's Xinjiang, issues related to their chronological and ethno-cultural attribution have been addressed in various degrees of validity.

In spite of the brightness and wide popularity in scientific circles, the materials of the Berel barrow, as a historical source, are not yet sufficiently used to solve the actual problems of the national historical science.

Some issues of scientific research related to the analysis of materials from the Berel barrows have been identified in various publications.

This is, first of all, the phenomenon of formation of under barrow permafrost, which, as it seems to us, is realized and evaluated at the level of technological achievement of society and used by the ancient organizers of the royal graves.

The presence of permafrost under the barrow was first seen during the excavation of V.V. Radlov of the Great Berel Barrow back in 1865. However, this factor was realized and comprehended only after the archaeological excavations of the barrows Shibe, Pazyryk, Bashadar, Katand, Tuyakty, Ak Alakh, Olon Gurin Gol, and others in the Altai (Gryaznov, 1950, p. 11; Rudenko, 1952, p. 6; Molodin, 2000, Molodin, Partsinger, Tseveendorzh, 2012, etc.).

Since the first excavations of barrows with permafrost in the Altai, researchers have been put forward different versions of the formation of permafrost.

To deal with the most important issues of the cultural-chronological order, as well as the features of the formation of the permafrost layers, we were initially oriented to a detailed analysis of the structural features of the land and intramobile structures of the early nomad barrows. Therefore, during many years of work, the most acceptable methods of their opening, fixation and documentation were worked out here, which we successfully use in other regions when studying various types of funerary structures.

Studies of the phenomenon of under barrow permafrost here were conducted exclusively by cryologists – professionals. They stated that the reasons for the formation of the permafrost under the Berel stone barrows are in combination of several interdependent causes; first of all, on the parameters of the stone structure, funeral chamber, climatic fluctuations at an altitude of 1120m at sea level-cold autumn, little snowy winter and other factors that contributed to the formation of so-called «overflights», i.e. the layer of permafrost formed under exceptional conditions, without having to thaw in a short summer, transfers into a different season. The features revealed in this way allowed scientists to create a model of permafrost formation, when the height of terrain with stone barrows does not reach 2000 m (and more) above sea level (Gorbunov, Samashev, Seversky, 2005).

The recording and use of such features of natural conditions is a clear indication of the existence of effective mechanisms of adaptation to the natural and ecological niche in the culture of the ancient nomads that are developed throughout the life.

The phenomenon of «frozen» barrows, in most cases in combination with the practice of embalming the body of a noble deceased, has so far been recorded exclusively among the population of the Altai mountain system. In the system of the Tien Shan mountains it has not yet been identified, although the high-altitude characteristics here are more impressive. Consequently, it can be assumed that the presence of high-altitude low temperature conditions does not yet guarantee the universal convergent occurrence of the practice of using the cold factor in funerals. For the emergence of the idea of preserving in the imperishable form the body of a particularly important person, it is necessary to develop a specific cultural tradition by a specific society.

It was found out that the permafrost layer does not extend beyond the land structure of the barrow from coarse clastic rocks and that it plays a peculiar role as a temperature regulator like the «radiator», so the precise and layered fixation of stones forming a complex constructive system is of fundamental importance.

The most important task of our research, as we have already noted, is to show the diversity of the economic basis of the Berel society (broader – the nomadic or semi-nomadic communities of the peoples of the region), its socio-political structure and extensive cultural and other links with the surrounding world and, accordingly, to determine the place in the system of trade, economic, political and cultural relations in Central Asia.

Issues of economic and cultural type of ancient Altai peoples of the mid-end of the 1st millennium BC partly can be developed on the basis of material evidence found in the Berel barrows, because they are sufficiently informative due to their good preservation: we can get information on the technology of item ion, the composition of item s. For example, we know a lot about woodworking, in particular, about the centers of wood carving among the ancient cattlemen of the Kazakh Altai, the Altai mountain system as a whole, the tools of the master, the ways of making certain item s, the item ion cycles, types of trees used for different purposes, etc.

Wooden items were the most numerous category and covered different spheres of life in the culture of the ancient Altai nomads, that it makes it possible to single out woodworking in the most important independent direction of economic activity, and not to consider it as an auxiliary branch of handicraft item ion. Finding a fragment of «travois» in the barrow № 11, for example, is an indicator of not only the methods of wood processing, but also allows to judge about the means of communication, about the ways of cargo transportation. The same can be said about different types of dishes, shovels, sticks-diggers. The framework can model a real type of movable dwelling for nomads.

Earlier, we noted that a large number of unique items made from the deer horn in the barrow № 36 makes our region the most important center for processing livestock items - bone carving in the whole of the steppe Eurasia in the studied epoch (Samashev, 2011, p. 88).

Bone carving can be considered as a handicraft item ion, as art and as the most important branch of the economy. Therefore, the significance of this object, despite the severy robbery, is very large in the study of a number of problems of a technological and economic-cultural nature.

The materials of the barrow №36 were studied on the subject of manufacturing technology in different years by A.P. Borodovskiy from the Institute of Atomic Energy SB RAS (Novosibirsk), A.M. Usachuk from the Donetsk Regional Museum of Local History of Ukraine, a primary examination with a magnifying glass was made by a specialist from the University of Vienna V. Lobisser. Work with a set of carved horn items from the burial mound № 36 was done by E.Yu. Gir' in the laboratory of IIMK (St. Petersburg).

However, it is clear that despite the brightness of the materials of these barrows, they cannot answer all questions related to the characterization of the life of the ancient nomads; this requires an integrated approach involving other types of historical sources.

The paper does not address the issues of chronological attribution of materials from Barrow N 36.

The age of the barrow № 36 should be within the chronological framework of the construction of monuments of the early Iron Age burial ground. We have a series of radiocarbon dates on the grave Berel (Samashev, 2011, pp. 235).

For the barrow 11, based on the correlation of dendrochronological and radiocarbon measurements, the specialists proposed two dates - 322 BC, taking into account the interval 355-280. BC (Alexeev, Bokovenko, Vasiliev, Dergachev, Zaitseva, Kovalyukh, Kuk, van der Plicht, Possnert, Sementsov, Scott, Chugunov, 2005, page 75) and 297 BC (Slyusarenko, 2011, 249).

The earliest object on the burial ground Berel's is considered to be barrow 1 in group III, excavated in 1865 by V.V. Radlov. It was erected, according to the results of dendrochronological analyzes, in 363 BC, i.e. 66 years older than the barrow №11. Consequently, within the time interval of 363–297. BC. lies also the age of the barrow №36. Since the barrow №36 is located somewhat further from the main objects of the chain, it could appear a little later than the barrow N 11.

CHARACTERISTICS OF THE SOURSE

BARROW № 36 AND ISSUES OF FUNERAL RITES

The object of our study is the barrow № 36, erected for burial of the representative of the nomadic elite and art items found there carved from the deer horn and adorning the horse trapping compared here, in the context of funeral rites as part of the megastructure of the religious mythological system of creators of the Pazyryk culture of Altai.

The key element of funeral rites of the ancient Berel population (and all Pazyryk people) is the accompanying burial of the horse in large numbers (from one to seventeen species) with a rich set of decorations of equipment. A steady method of killing a horse is to strike the frontal part of the animal's head with a battle chute.

Historical or empirical level of analysis assumes the implementation, based on field documentation, features of the object of the study - the barrow N 36, since the reliability of further scientific interpretation of the materials depends wholly on the correct fixation of the excavation stages.

The interpretation of this category of culture involves the implementation of a number of structural (semi-structural) and ethno-sociocultural reconstructions in the context of theoretical and methodological problems of archeology and pragmatics in the study of funeral in the creators of the Pazyryk archaeological culture in general.

Below we will consider the components declared in this title in a linearly expanded plan, i.e. by logical sequence, taking into account the synchronous manifestation of religious and ideological components of events (Olkhovsky, 1999, p.114), connected with the rite of passage.

When describing the burial ritual of the ancient Berel population on the materials of the barrow N 36, we tried to take into account, if possible, the main approaches and directions existing in science (Gulyaev, Olkhovsky, 1999, pp. 10-18; Kamenetsky, 1983, p.221-250 et al.).

The structural-analytical approach to the phenomenon under the study involves the allocation of a number of subsystems from the common system, to which the funeral complex (Berel burial ground, consisting of barrows and chains, including the main object of our study – barrow № 36) and burial rite belongs to. In turn, the allocated subsystems have their own structures, which, in a number of cases, act as independent units. The latter includes the mantle complex of the barrow № 36, which we consider in the context of burial rites.

The analysis of the semantic meaning of images of art objects from the barrow № 36, although it is a specific procedure, but should be carried out, in our view, in the context of burial rites, as they are made for decorating the horse trapping intended to accompany the deceased person to other world, and not for use in human mortal life.

PLANIGRAPHY OF THE BARROW GROUPS ON THE BURIAL GROUND BEREL

The most important part of the funeral ritual is the location in a certain system and sequence of funerary monuments on the territory specially chosen for their construction (Surazakov, 1988, p. 118–124; Kubarev, 1991, p. 18; Kramarev, 2002, p. 169- 171; Akishev, Habdulina, 2007, pp. 74–79; Samashev, 2011, pp. 38–51; Kiryushin, Stepanova, Tishkin, 2003, pp. 53–56). A.S. Surazakov, for example, believes that the burial grounds of nomads were most often located near winter roads (Surazakov, 1994, p.72). Therefore, it is common that the analysis of the planigraphy of chains and barrow groups on the burial field precedes the characterization of the funeral-memorial structures themselves.

Berel barrows are located on the third cyclic terrace, exceeding the edge of the river Bukhtarma on 40-45 m. The terrace, consisting of a mass of sandy clays up to 7 m and more (Gorbunov, Samashev, Seversky, 2005, p.77–78), has a triangular outline and is bounded from the north-east by the Ak Berel river (Akbulkak), flowing into the river Bukhtarma; from the south-east and south - by the Bukhtarma river itself, the main waterway of the region, and from the west by the Kandysu mountain river (Sakhatukha-Bulanty). The burial ground is surrounded on all sides by sections of the Kazakh Altai mountain system (Fig. 3–8).

The coordinates of the monument: 49020 'N. and 86022 'V. The absolute height is 1120 m.

The burial area is 174 ha. The visual plan of the burial ground, made by S.S. Sorokin shows only 21 barrows (Sorokin, 1969, p. 208–236), now more than 100 burial and memorial buildings of the era of the early nomads, pre-Turkic (Syanbi) and ancient Turkic times (Fig. 4) are revealed. Many objects are still hidden under a thick alluvial layer of black earth.

The Berel burial ground is formed by several chains of barrows extended in the general north-south direction with small deviations, and groups of individual funeral-memorial buildings which are mainly near the largest barrow №1 erected here on the southernmost and highest point of the triangular terrace.

However, it should be noted that its dominant position in the locality is not connected with the idea of a "reference point of orientation routes" (Chernopitsky, 1987, p. 51). The top of the terrace triangle is directed to the right bank of the Bukhtarma River, which borders the valley from the southeast and south (Fig. 3, 4, 6). The chains of the Berel barrows are located, like many Altai (Mironov, 1999, p. 35, 36), across the river valley, while, for example, the creators of the Sargat culture of Western Siberia had barrows parallel to the flow of the river (Berseneva, 2004, p. 106), which testifies to the diversity of spatial orientations and views on nature among different peoples of the same chronological horizon.

Another object of the given historical epoch from the north side directly adjoins the barrow № 1, excavated by V.V. Radlov in 1865. The latter is designated as barrow № 2 of the third group and contained the remains of the burial of an elderly woman accompanied by seven horses.

The remaining objects of this group, represented mainly by the small diameter fences-calculations of the pre-Turkic (Syanbian) era, were built around these two early nomadic barrows, but mainly from the east side (Fig. 4). The fences of Syanbians are heavily sodded, so their number so far is not amenable to accurate counting.

The age of the barrow № 1 is determined, as noted above, 363 BC. and is considered as the oldest on the burial ground. Consequently, the development of space as a burial place for representatives of the nomadic aristocracy began precisely from this high cape section in the south of the triangular platform.

The second chain of barrows, located approximately 350m north of barrow № 1, with a slight deviation to the north-northeast, consists of three early nomadic objects, around which medieval fences were built. The early nomadic barrows, round in plan, with powerful crepes, lined with flat plates, are abutting, which indicates that the deceased belonged to one dynasty or the proximity of their kinship ties. The southern one (№ 16) is the largest, the development of space here, apparently, as in Group III, went from south to north. The northern of these three kurgans (№ 19) was built for the burial

of a teenage girl from a noble family, as evidenced by the remnants (after a brutal robbery) of headdress ornaments similar to ones found in Issyk and Urzhar.

The largest number of barrow chains on the burial mounds, designated № I, extends from south to north, at the foot of the mountain, directed from the south to the hollow at the junction of Kempir and Kaynar hills (Fig. 4, 5) and occupies a dominant position among the monuments of the entire cemetery. Judging by the nature of the distribution of the main barrows, the development of this chain occurred from north to south, moreover, it consists of several local links of three or four objects (Fig. 5). The largest barrows are located in the northern and central parts of the chain, while the smaller ones, with less rich inventory, are located in the southern part. Note that this trend is also observed in the Southern Ural region (Malashev, Yablonsky, 2008, p. 46).

Barrow № 36 is the northernmost of all the objects of the necropolis, it is located 81m to the northern part of the main object, known as number 11, closer to the foot of the mountain and on the general plan is designated as a monument belonging to the first group (Fig. 5, 7).

The planographic proximity between the mounds № 11 and № 36 implies that the persons buried therein belong to the same clan or dynasty. At the same time, the distance of the mound № 36 from the main chain, its small parameters and some individual characteristics of the intra-grave construction, raise a number of questions.

The planographic proximity between the barrows № 11 and №36 implies that the people buried therein belong to the same clan or dynasty. At the same time, the distance of the barrow № 36 from the main chain, its small parameters and some individual characteristics of the intra-grave construction, raise a number of questions.

The fourth group of barrows is located closer to the most southwestern edge of the triangular platform, approximately 900 m from the first chain. This chain of barrows extends along the north-north-west-south-southeast line, i.e. with a small deviation, consists of small early nomads, close in structural elements of the funeral structures. There are fences of the early Middle Ages, attached to the barrows of the early nomads.

The formation of monuments in this group took place, judging by the landscape conditions and other parameters, relatively later than in other groups, but within the same limits, i.e. at the beginning of the III c. BC.

The materials that originate from the fourth chain barrows, although they are among the elite ones, are characterized, compared to the finds from the neighboring groups, by more modest composition.

Thus, the chains of the Berel kurgans of the early Iron Age make up a coherent system of architectural and planning ensembles (Chernopitsky, 1979, pp. 26–27) of funeral and memorial buildings created during the 4th–3rd centuries. BC. in accordance with sociocultural norms and mythopoetic ideas about life and death.

FUNERAL CONSTRUCTION

Ground construction. A heavily grounded and a bit deformed by land plowing ground structure; up to the excavation area, only individual stones rose by 0.2 m.

In the upper layers of the barrow, mostly small stones were fixed, fragments of stucco and animal bones were found.

The surface part of the barrow consisted of several structural elements. Along the perimeter, the barrow was surrounded by a strap -crepe, built of slabs and tile stones, standing vertically or inclined to each other, in one row (Fig. 8–12).

The diameter of the barrow after the removal of the collapse of stones – 12.0 × 9.6 m, respectively, had an oval-elongated shape in plan. The maximum height of a surface structure from an ancient day surface, in the central part, is about 0.7-0.8 m.

The design of the barrow revealed two concentric rings, large slabs, blocks and bar-shaped stones, which are set tightly to each other vertically or in an inclined position to the center of the barrow in 1-2 rows.

The plates and stones of the rings are installed with a «scales» overlapping each other on some sections of the barrow in two rows with a considerable inclination toward the center.

The area between the outer and inner rings was filled with large blocks, plates fixed in a different position, as well as pebbles and small tiles.

The stones are laid as if across to deter the sliding of vertical stones prior to the crepe, approximately 1.0 - 1.2 m which are located quite high.

The stones form a wall-fence around the grave pit, (Fig. 19–33). Oblong bars more clearly design features of the ground structure.

The principle of erecting a ground structure is as follows: the earth was poured with a rampart and then around the burial chamber on top of the earth embankment and from the middle to the edges of the scales, slabs were laid on the edge, which were confined to the edge of the surface structure by a vertical crepe. The crepe itself also consisted of the inner and outer walls. The filling between the two walls of the crepe consisted of large blocks, stones, slabs, and to a lesser extent - medium-sized tiles and pebbles.

The space near the crepe was additionally strengthened by horizontally laid slabs and large stones.

Plates of the first layer were laid round, in the form of a concentric ring. Then the second layer was laid on top and the upper one of small-pitched stones and pebbles.

The peculiarity of this object is that long bar-shaped stones were used more for the erection of the ground structure (as in other intramarginal). On the perimeter of the entire mound, so-called «petals» are fixed - vertically placed on the edge when building a surface structure, structural elements in the form of large facing slabs, from 0.3 m to 0.8 m in size, but dropped to the outside under pressure.

The height of the earth layer around the burial chamber is 0.3–0.5 m, so the entire ground structure is sharply elevated in the middle, although the mound itself is small compared to other objects of this burial ground.

Elements of the burial construction inside. The gravestone was fixed on comparatively large and medium-sized stones, which lay quite tightly in a layer of yellow clay with a slope downward, forming a «bristly» elevation above the burial chamber. In the middle of the above-grave laying, the top of the plate protruded in an upright position fixed on the last layer of the ground structure. This plate 1.20 m long was perhaps the most important system-forming element of this design, connecting a dome-like supermalignment with the horizontal tiers of the intramarginal structure (and which in mythological consciousness may have been associated with representations of the world axis that permeates all spheres of the universe).

Obviously, the burial pit had straight line with rounded corners in shape (dimensions), but as a result of the Yu-B robbery, the long wall was strongly deformed and expanded.

Up to the depth of 1.70 m from the buried soil, masonry of small and medium sized stones was fixed, then, from the depth of 1.74 m, massive stones appeared, oblong and rounded outwards, laid across. Some stone blocks are shaped like bars, some formless and flat.

For the inter-tomb construction, rectangular blocks, sometimes almost square in section were used. And such bar-shaped oblong plates were met even among the stones of the ground structure.

Layers of powerful stone blocks were used as a transverse overlapping funeral chamber – a cyst, which was built on the bottom of the burial chamber in a combined way. The spaces between the transverse blocks, the voids and their edges are backfilled and lined with small stones (15×18, 16×20 cm) stones.

The western end of the cyst-box is constructed partly from stacked in several layers of slabs, partly from single large vertically mounted slabs. The most impressive are the remains of the «facing» of the wall in the southeast corner, but only a fragment has remained from it.

The upper ends of vertically mounted bar-shaped stones, partly constituting the long side walls of the box, in turn, served as a support for them.

Inside the stone box, the remains of the log were revealed, its upper edge being fixed at a depth of 3.7 m from the ancient day surface. The inside of the drawer tapers to the west end. The ends of the box are also faced, but their walls are not wide.

Inside the stone box, the remains of a three-storied log (diameter 25–27 cm) of the frame (dimensions) were traced. The bottom of the three-storied log is completely paved with a pebble, on top of which there are traces of felt litter and brown decay from the tree. The latter circumstance also makes it possible to assume that the floor inside the frame could be covered with longitudinal plaques (?), which were under the felt litter. However, it seems more likely that these are the remains of a sarcophagus block.

Human burial, obviously, a representative of the nomadic aristocracy, was completely plundered in antiquity.

It is evident that the deceased was laid head to the east.

There were scattered bones – spoke bone, ribs, vertebrae, etc. closer to the northeastern corner of the cyst in the heap. There also lay fragments of gold foil, beads in the form of tubes of white paste.

The discovery of tubular pasta beads decorating clothes gives reason to doubt the unequivocal definition of the sex of the buried, since these ornaments are common, mainly for a female costume.

Thus, we do not exclude the possibility that a woman could be buried in the barrow № 36.

Judging by the remains of decay, the walls of the log and the block may have been draped with a felt carpet. Black decay and yellow foil were recorded and at different sites of the bottom of the stone cyst.

One horny pendant plaque is found in an inverted form on the cyst floor. Possibly, it was deliberately put in a frame when committing a burial rite, or it could get into the frame later, as a result of the attacks of rodents.

Accompanying burial of a horse. A stone structure, a kind of funerary bed, was erected specifically for the accompanying burial of the horse. It was located in the space between the cyst-box and the western wall of the pit. The north-west wall of the cyst-box simultaneously served as a septum for the burial of the horse. From the wall of the grave pit, a horse burial separated a trench and small vertically placed slabs.

The construction for the horse reminds of a kind of stone box, marked on the nodes by vertical stones and blocks, which, as noted above, are dug in and firmly secured.

The horse was laid on legs bent under the belly, and the head and neck rested on a high step on the east side, closer to the corner of the cyst, where the man himself was buried (Fig. 32–45).

Some of the vertically dug up slabs in the area of the tail and croup of horses have a slope to the outside, where the cyst is located for burial.

The skeleton belonged to an adult stallion at the age of 7–8 years. In terms of the size of the skull, brachial, metacarpal and metatarsal bones, the height of the horse at the withers is 136–144 cm; along the length of the radial, femoral and tibia bones, the height at the withers is 128-136 cm (Witt, 1952).

The most probable height at the withers of the horse from Barrow № 36 was 136–144 cm.

According to zoologists' conclusion the animal belonged to a group of semitonastic horses. In the youth, the animal was kept in relatively good conditions and did not experience significant starvation. At a young age the animal was severely blown on the right side, as a result of which the pelvic bone was broken. It was also found that a few years before its death, the horse got a strong blow to the left side of the lower chest, which resulted in a broken rib as well. The animal was killed with a blow to the left half of the forehead with a chisel with a rounded shock tip with a diameter of about 20 mm. It should be noted that this method was practiced by the steppe peoples before the development of Islam, which prescribed the stabbing of the animal, which was witnessed by A. Ibn Fadlan at the beginning of the tenth century (Journey..., 1939, p. 61).

Under the horse skeleton small flat stones, left from the litter for the horse, laid out on the floor of the structure, are seen in places.

Thus, the barrow № 36, which was located somewhat apart from the main chain, looked much more modest in its external parameters than other elite monuments of the Berel burial ground. At the same time, its ground and inner structures were erected from noticeably large stone blocks and slabs.

Despite the robbery and destruction of the elements of the inner structures, the barrow № 36 is one of the outstanding monuments, thanks to the finds of a large number of unique artworks from the antler's horn that decorated horse trappings here.

FUNERAL RITES

Above we have considered the basic elements of the funeral rite, related to the designs of the ground and inner structures and characterized the accompanying burial of the horse.

Unfortunately, our source (barrow № 36) is somewhat flawed for the objective reconstruction of ritual actions due to the almost complete absence of accompanying inventory and the remains of the buried (with the exception of individual scattered human bones and individual remains of things). Nevertheless, the data mentioned above - the accompanying burial of the horse, preserved by a miracle after the robbery, many structural elements of the burial chamber as well as the remains of the land structure of the barrow № 36 are sufficient to talk about some moments of funeral rites that existed among the carriers of the Pazyryk culture Kazakh Altai in the late IV – early III centuries. BC.

The study of funeral rites is associated with the development in the science of man of the fundamental problems of the attitude of people to life and death (Smirnov, 1991; 1997; Shevchenko, 2003, pp. 85–89; Matsyna, 2004, p.72–76; 2006, Death Mythology, 2007, Life, Death, Immortality, 1993, Death as a Phenomenon of Culture, 1994, etc.), in particular belief in posthumous existence, the origin of which is attributed to the Middle Paleolithic (Ullrich, 2004, p. 40).

Specialists from various scientific fields address to them as a result there are many approaches to this problem (see the bibliography: Masson, 1976, pp. 149–176, Aleksishin, 1981, p. 18–22, 1987, p. 14–16; Toporov, 1985, pp. 89–95; Dobrolubsky, 1987, p. 27–30; Olkhovsky, 1991; Melnik, 1993, pp. 94–97; Kyzlasov, 1993, 98–111; Zhelezchikov, Barbarunov, 1993, pp. 51–58, 176; Funeral Rite, 1999; Ivanova, 2002, pp. 43–52; Semenova, 2006, pp. 120–130; 2008, Funeral Rite).

There are no direct written evidences of ancient authors about the funeral rites of the early nomads of Altai known to us, but similar descriptions of the royal and ordinary Scythians are available in Herodotus (Herodot, 2004, pp. 71–73). In detail, they, of course, do not coincide, but some moments generated by a close way of life and world perception may raise some interest

To generate ideas about ancient burial rites, the relatively late information was used, for example, the late Roman historian (VI century.) Jordan about the burial ritual of Attila, Ibn Fadlan about the ceremonies of the treatment of the body of the Khazar leaders or Menander about the funeral of the Khagan of the Western Turks of Dizabul, and etc.

The burial rite of the Altai Pazyryks was also given some attention in the scientific literature (Surazakov, 1988, 1994, pp. 71–74; Savinov, 1996, p. 107–111; Shulga, 2002, p. 191–195; Dashkovsky, Tishkin, 2002, pp. 233–242; Tishkin, Dashkovsky, 2003. pp. 128–168, etc.).

Researchers have long expressed their opinion on the necessity to improve the definition and conceptual-terminological apparatus for the structural analysis of funeral rites (Lagutkina, 2010, p. 20). There are the simplest and most complicated definitions of the concept of «funerary rite,» but they do not contradict each other, but, most likely, reflect certain stages in the development of scientific thought on «tafology.» For example, E.P. Bunyatyan, in one of her works, pointed out that she understood by funeral rituals simply «the arrangement of the grave, the method of burial, the burial equipment, the gravestones» (Bunyatyan, 1977, p. 129), which in principle does not contradict the complicated scientific constructions of many other authors .

The concept «funerary rite» includes a number of actions of the society and a group of people close to the deceased, aimed at implementing a multicomponent and multi-stage «ritual of transition» from the moment of «physical» death of the individual (also depending on its nature – natural and unnatural. – illness, old age, death from injury, strangulation or other forms of violence, etc.), the culmination of which is (in the archaic worldview, and especially in the pragmatic aspect of the outlook on life ICL person) «legend of the deceased body to the ground» in the «middle world» a certain point in space, at a certain time.

In terms of ritualistics, this means the organization of the transition of the deceased into another sphere of the universe, into other world, which is qualified as an act of providing him with a new «home» and other means of «life support», necessary in «a different world» (clothes, utensils, horses, food, etc.), and also various attributes (depending on the lifetime social status), which become especially sacred and, accordingly, are given a special semiotic status.

Between the physical death and this culmination, and after the realization of all this, in a society to which the deceased belonged, a cycle of mourning and solemn events is held, including various kinds of funeral feasts, competitions and verbal forms of expression of mourning-ritual lamentations (See, Bernshtam, 1985, pp. 12–14, Braginskaya, 1985, pp. 14–17), dauys – crying of men from the Kazakhs (Fielstrup, 2002, p. 99, Aktayev, 2011, 146–166, 2011, pp. 218–288), praise, etc., which are also an obligatory part of the rite. Therefore, the identification of the syntactic structure of ceremonial events (Ivanov, 1985, p. 4), the disclosure of their semantics and the analysis of pragmatic aspects (including procedural aspects) constitute an important research task in the study of the world view of the Pazyryk society.

Burial Berel was, as it seems to us, the burial place of leaders and representatives of the elite of Pazyryk society, especially the I–III group and the chain of barrows.

In the scientific literature, various signs and models of the elitism of funerary monuments and elites in the social structure of the nomadic society are noted (Galanina, 1994, pp. 76–81; Dashkovsky, Meikshan, 2015, p. 11–25; Yablonsky, 2015, p. 46, 47). Nevertheless, in our further discussions, we will proceed from the fact that the ritual actions that took place here differed in scale and splendor and were of a multi-stage nature compared to the wire to the other’s ordinary members of society.

It is quite permissible that immediately after the death of the former leader, a new man could ascend to power. Then all further ritual-ceremonial events are organized on behalf of the new leader and they, naturally, will serve as the most important instrument of apologetics of his power. However, events could develop in a different scenario, a new «chef» could appear after the complete funeral and commemoration ceremonies.

Researchers use different types of structuring the process of funeral rites (see, for example: Nikitina, 1994, pp. 94–96).

It should be noted that in the 70s of the last century V.F. Gening and V.A. Borzunov, who considered the burial rite as a certain statistical aggregate, proposed to divide the whole process into six phases: «A – preparation of the burial place: this includes all the data about the burial chamber and the place where the burial must take place; B – preparation of the dead to burial: the method of burial, clothing and ornaments on the deceased; C – burial of the deceased: orientation of him on the sides of the world, posture, number of burials in one pit; D – accompanying inventory – vessels, guns and weapons, etc.; E – ritual remains – animals bones, traces of fire, ocher, etc.; F – the final stage of burial: grave structures (type, shape, size), the number of burials under one mound, the remains of a triticum, etc.»(Gening, Borzunov, 1975, p. 44).

Since the present work is based mainly on the analysis of materials of only one № 36 object, there is no need to deal with formalized and statistical data processing at the level of the archaeological procedure.

Nevertheless, taking into account the opinions of different researchers, we will try to structure the entire cycle of funeral commemoration rituals, highlighting, as the above-mentioned authors, several conditional phases of implementation, starting with the notification of the death of an individual until the completion of post-funeral events.

THE BEGINNING OF THE TRANSITION CEREMONY, THE PREPARATION OF THE DECEASED FOR LIFE IN THE OTHER WORLD

The phase comes from the moment of physical death of a person. The message / notification about the death of an individual, a member of society, marks the onset of the initial phase of the sending of the "ritual of transition". The system and method of notification about death certainly have their own characteristics, spatial and other characteristics.

Further developments depend on the nature of death (Mel'nik, 1987, pp. 39–40) – natural or unnatural, in a foreign land or within their own community and, of course, from the position of the deceased on the social scale of society (the leader, person "endowed with authority", a member of the ruling dynasty, a representative of the tribal aristocracy, priestly or military caste; commander or hero, common communion, man, woman, old young, etc.) and from the rhythm of time. Methodologically, this procedure can be implemented based on the identification of universal opposition classifiers (above and many others) characteristic of sign systems related to the life cycle.

According to social status and the norms practised in a particular society, which were developed by many generations of priests and custodians of traditions ("socially stereotyped collective experience" – according to Ryndin, 2002, p. 62), a period of mourning begins, aimed at harmonizing society, overcoming chaos.

During this phase, the living and the dead, in the opinion of A. Gennep, "would constitute a special community that is between the world of the living, on the one hand, and the world of the dead, on the other" (Gennep, 2002, p. 135).

The Pazyryk funeral rite has one sociocultural specificity associated with embalming the body of persons significant for the society (leader, "king", representative of the highest military priestly caste, etc.), which involves not only medical manipulations (Dvornikov, 2009, p. 14), but also carrying out additional complex ritual procedures, respectively, to make adjustments to the existing regulations, since the method of handling the body of the deceased is the most important and, as it is believed, sustainable its element (Alkin, 1995, p. 37).

Embalming the king's body in European Scythian culture is briefly described by Herodotus (Herodot, 2004, p. 71), who also pointed out the plant species used for this (Kamenetsky, 1995, pp. 68–76). The real (and not "indirect evidence", as I.S. Kamenetsky mentioned) the burial of the mummified remains of the nomadic elite is known so far only in Altai.

It should be remembered that the body of a man who was buried in the Berel barrow № 11 was embalmed, according to the conclusion of physicians and geneticists, using mercury, cinnabar and other substances.

Traces of medical manipulation were recorded in East Kazakhstan not only among the representatives of the Pazyryk population, but also among the early Saka tribes (Barrows Eleke Saz on Tarbagatai), Tasmola Saryarka, i.e. it was quite famous.

In the structure of ritualized actions aimed at preparing the deceased for the other world, a certain niche was occupied, judging from ethnographic data, for example, by the procedure of washing the body, which can also hide a number of prescriptions and symbolic acts.

This procedure was carried out, apparently, somewhat differently in cases where the body of the deceased was subject to medical manipulations associated with embalming.

According to the ethnographic material, in the traditional rituals of the Kazakhs, the number of washers of the deceased body has, in some regions, consisted of representatives of various tribal groups. Each of them washed only a certain part of the body (which is connected, on the other hand, by structurization, that is, ritual cosmization through the human body, of the unknown world, where the deceased is sent) and receive the obligatory "gifts" in the form of clothing (Konovalov, 1993, pp. 35–37; Fielstrup, 2002, pp. 102, 103; Katanov, 1894, p. 22). The existence of something similar in the era of the early nomads is permissible. Ablution is believed to be associated, to a greater extent, with ritual needs, rather than hygienic ones (Bayburin, 1993, p. 108).

Ablution (as well as embalming of the body) may possibly be followed by the ceremony of dressing the deceased into burial clothing, although the actions of the ancient people may not always correspond to the logic of modern man (Olkhovsky, 1993, p. 84). How this happened can only be reconstructed from ethnographic data.

The duration of ceremonial actions at this phase can vary from several days to several months depending on the rhythms of development of social, religious, political and other circumstances, as well as calendar timing in social or natural cycles. The famous message of Herodotus that the Scythian deceased could be carried around 40 days in the district does not refer to the preparatory period, but to the journey to the place of burial (Herodot, 2004, p. 73). It should be emphasized that the occurrence of the forty-day cycle in the burial-cult practice, which has been preserved to this day among many peoples of Eurasia, is of great interest.

The process of producing "accompanying" inventory for the burial of a deceased person, especially representatives of the higher aristocracy, which belongs to this phase of the "transition rite", is in itself connected with the idea of creation and considered in a number of mythologems as a demiurgic process.

The trasological analysis of the materials of the barrow № 36 shows the ambiguity of the thesis that the things that were used during the "earthly" life of the deceased were put into the grave.

The manufacture of a large number of items made of precious materials for ceremonial costumes and weapons by jewelers and by carvers, artwork made of wood clad with gold foil to decorate the equipment of accompanying horses (light -colored stallions) with a specific set of images and subjects, as well as the work of artisans and other craftsmen a lot of time and, which is very important, is carried out by special order (probably the funeral equipment industry existed even in antiquity – Khrshanovsky, 1993, p. 15) and should be consistent with the philosophical and ethical doctrine that existed in society. It is hardly possible in such cases to use the free plots of art created by free artists.

It is possible that one of the reasons for the mummification of the body of the elite representative is related to the length of the preparatory phase of the "transition rite".

The existence of a complex «royal» ritual in the Pazyryk society, like the Vedic asvamedha, which was held for a whole year and even more, but coincided with annual cycles, is also not excluded (Albedil, 2003, p 21, 22; Kuzmina, 1977, pp. 37-38). A close ceremony, which could serve as a comparative material for us, was practiced by the royal Scythians (Herodot, 2004, pp. 71, 72).

A significant part of rituals at this phase is associated with the pragmatics of preparing the deceased to the other world, "separating him from the living" (Ivanova, 2002, p.47), i.e. sending the body of the deceased into the transcendental space.

However, the actions of people associated with the organization of the "transition rite" on this and another phases, in the sense of their ritual and mythological content, cannot be traced entirely by archaeological materials, in particular, based on the analysis of the data of the burial monuments (Nikitina, 1985, p. 79; Semenova, 2006, p. 120); they can be partially reconstructed using paleo-ethnographic data (Plotnikov, 1870, pp. 137–150; Divaev, 1898, p. 45–79; Arғynbayev, 1973; Dyakonova, 1975, p. 49–68; Akatayev, 1993, p. 57–59; Toleubaev, 1991; Altynsarin, 1994, 158–162 b7; Fielstrup, 2002, pp. 98–181; Smagulov, 2007; Mythology of death, 2007; Siberian collection – I, 2009, etc.) and ancient written messages (which, unfortunately, is very scarce and not always applicable to specific phenomena).

CHOOSING THE BURIAL PLACE, ERECTING A BURIAL CONSTRUCTION

Actions at this stage are already transferred in many respects to the pragmatic plane, but with strict observance of the religious and ideological precepts of the norms of ritual practice.

If the real (and not mythological) space is mastered for the first time for the burial of the deceased, then this should be preceded by ritual actions associated with sacralizing the locality that is profanic until this time, which is thought of as a border (or contact) zone between the world of the living and the world of the dead and where the transition should take place into other world.

In terms of spatial and structural characteristics of this particular closed area of the river Bukhtarma with almost isosceles triangular outlines (Fig. 3–7) and significantly exceeding river floodplain and having a flat horizontal surface covered with century-old coniferous trees, the stereotyped norms of the organization of the "locus of the dead" among ancient Berel population suited ideally and corresponded to the ideas of mythological (vertical trinity and four-term horizontal) model of the world and the specifics of their world view. The horizontal platform, with a slight slope to the south, in the form of an almost isosceles triangle, chosen for organizing the necropolis, from its north adjoins its base to the foot of the highest hill in this area, and its sharp top, steeply rising above the floodplain, is oriented to the right bank of the deep mountain Bukhtarma River, which is bounded from the southeast by the northern slope of another mountain range.

An important factor when choosing a place for organizing the «dwellings of the dead» is the presence of a river that separates, according to the binary classifications, two opposite worlds. This property of the landscape is enhanced by the fact that from the sides (northeast and northwest) the triangular platform is also limited, as noted above, by two tributaries of the Bukhtarma – river Akberel (Akbulkak) and Bulanty (Kandysu).

"According to the ideas that are reconstructed on the basis of ethnographic data, the "dead" can enter the chthonic world only through lush water flows. In the myths of various cosmological traditions, this is realized differently: by boat or by other means. Sometimes a block for a dead man is considered as the equivalent of a mythical boat for moving in the underworld (Semenova, 2008, p. 102).

According to the available data, the mythopoetic concept of the ancient Berel population suggested, apparently, overcoming a long road to another world on bright colors stallions (sometimes winged) with luxurious equipment and in masks and allowed crossing over underground rivers by the deceased with the help of mythical fish, the symbols of which are represented large and small felt (and miniature wooden with plating) suspension from the bridle and saddles. The long suspensions of the Berel barrows, which were shaped as a stylized figure of fish and hung from the saddle on both sides, seem to be semantically equivalent to the images of bird wings of mythical horses and sphinxes on colored applications of some saddle tires. The same communicative idea forms the ground – a connection with the transcendental space, accompanying the diseased to the other world in his transportation not only in the world of the dead, but also in other spheres of the universe. Here it should also be noted that saddle and bridle suspension, tattoos on the body of embalmed people in the form of fish (defined by some researchers as images of burbot) from different Altai barrows of the Pazyryk time are treated differently (Gryaznov, 1950, Fig. 10, p. 82; Polosmak 1992, pp. 134–138). Apparently, A.S. Surazakov, who proposes to consider the image of fish in the art of the ancient Altai people somewhat more widely, in the context of the general Eurasian universal concept of the original water primary substance (Surazakov, 2005, p. 35) is absolutely right. In a number of mythologies, the image of a horse is closely associated with the water element (Belenitsky, 1978, pp. 35–36). S.V. Kiselev in his time saw among Berel zoomorphic embroidered plates, known from the excavations of V.V. Radlov, the image of a winged hippocampus, widespread in the art and mythology of the ancient world (Kiselev, 1951, p. 339).

So, in the structure of Berel landscape defined as a zone of organization of sacral space, where the border of worlds should pass in the case of the construction of a burial complex, there are main elements (mountain, tree, water, etc.) that codify the mythological macrocosm.

The next step is the choice of a specific point here for the construction of a funeral object, which is the key point of all the rituals, since this will mark the beginning (or continuation) of the development of a new space that is conceived in the archaic consciousness as a bridge between worlds and the sacred territory of the whole society. This is the place where restoration (by means of specific ritual and ceremonial actions) of the cosmic world order disturbed in connection with the death of an individual (leader) of the cosmic world order, the onset of harmony in society should take place. The time of consecration of the future place of the barrow erection is also important. In Berel such it was selected in the place where the number 1 barrow is now located.

This is the highest and most prominent place, which is clearly visible from below areas, from the second wide and level terrace of the Bukhtarma River, where various means could be placed during the performance of the ritual.

Apparently, in terms of its architectonics, energy value (lack of natural pathogenicity) and many other signs of ritual purity, this point of the previously chosen common space turned out to be the most acceptable for the construction of the mound and fully corresponded to the mythical poetical views of the ancient Berel population.

Following the formula: a burial structure is a dwelling for the dead (or a transition point, which was mentioned above), to reveal the mechanism for choosing a place for building a house, you can draw on materials from the ethnography of different people.

The equestrians, in mastering new spaces in such cases, followed the principle “where the horse did not wallow”, and the installation site of the mobile dwelling (yurt) was determined, on the contrary, by sign – “where the horse lay”, while the Eastern Slavs preferred in cattle such a situation, for example, they wondered on sheep’s wool – “In the evening they put a dry sheep fleece under the pot at the place intended for the house. If by morning the wool under the pot becomes damp, the place is considered suitable (the house will give prosperity)” (Bayburin, 1983, p. 42).

The barrow № 1, with a diameter of 39 meters, contained the burial of a person in a block inside a log house, accompanied by 17 horses (Sorokin, 1969, p. 208–236). The barrow № 2 was attached to it from the north, with a diameter of exactly 10 meters less and containing the remains of an elderly woman who was buried, accompanied by seven horses.

The woman may have had a direct clan relationship to the “tsar” buried under barrow № 1. Next to these barrows, no other funerary structures of the studied epoch were erected. Perhaps the dynasty was suddenly interrupted due to the coming to power of representatives of another clan. The latter chose another site for the burial place of their dead relatives, but within the limits of already sacral space. So, a little to the north of the previous group of burial mounds, new funeral and memorial facilities (№№ 16, 18, 19), located right next to it, along the north-south line appear. The sequence of construction of these barrows – from the south. The northern one, the barrow № 19, the latest, contained the burial of a young noble woman.

The barrow№ 11 (next to which is № 36), according to the results of radiocarbon analysis and dendrochronological study, as indicated above, is 66 years younger than the barrow № 1.

Thus, by the time the barrow № 36 appeared, the triangular platform with the above-mentioned barrow groups already became the burial place of representatives of the elite of Pazyryk society, like the Scythian Gerros, i.e. the question of the initial sacralization of space no longer stood. It was necessary only to stay on the graves of previously deceased relatives. At the same time, its considerable remoteness from the dominat, i.e. the barrow № 11 and the location at the beginning of the chain raises a number of questions.

Taking into account the age of the fourth chain barrows in the extreme west of the platform, it can be assumed that for about 70 (possibly 100) years, the entire space of the Berel grave field was developed.

The necropolis is being reborn in the “Syanbian-Jujanese epoch” and developing in the ancient Turkic time, but the emphasis in the ideology of consciousness of the early medieval inhabitants of the region is changing, apparently, towards the predominant development of the ancestor cult.

The greatest number of funerary monuments of the Middle Ages are recorded near the barrow № 1, located on the edge of a triangular platform, i.e. the people of this epoch attached their funeral-memorial fences-calculations to the most grandiose construction of the entire necropolis, thus emphasizing the continuity and involvement in the world view of the ancients and felt related to them.

It is noteworthy that the eastern half of the triangular form of the platform is free from any artificial objects, the funeral and memorial buildings of all the eras presented occupy only its western part, which is connected, in archaic thinking, with ideas of the western side, as a symbol of sunset, i.e. the symbil of the damping of life and the "land of the dead" (Hrshanovsky, 1993, p. 15; Tulpe, Hrshanovsky, 2004, p. 240) and where the "immortal dead" locus should be located.

Let's return to the point chosen for the construction of the barrow.

The reconstruction of specific forms of ritual activities associated with the commencement of construction of the burial structure is hardly possible even with the use of ethnographic materials or ancient written sources.

The scheme of creating the burial complex, which was proposed at the time by V.S. Olkhovsky, is common for the barrow culture and ideology in general (Ol'khovsky, 1999, fig. 1–4), but in our case we must take into account that the Pazyryk stone barrow, focused on the creation of the permafrost lens. It has some other principles of construction, technical and qualification characteristics.

Most likely, the importance was given to choosing the time to start the construction of the barrow, the priests took into account favorable annual or calendar cycles – the beginning of the new year, lunar phases or other circumstances related to the life of society, but in general, in terms of the world view, this was perceived as the beginning of the establishment of space order, as noted, overcoming chaos. However, this is a textbook statement.

The process of marking the contour of the mound site, digging the burial chamber preceded, most likely, the rites of bloody sacrifice to various deities, who are known to have gone from human sacrifices to animals or a symbolic simple replacement by blood shedding (Vinokurov, 2004, p. 55). In this case, the type of sacrifice is close to the so-called "construction sacrifice" recorded in the ethnography of a number of peoples (Bayburin, 1983, pp. 55- 78; Zdanovich, 2003, p. 45–50).

The ritual of sacrifice echoes, for example, with the procedure of "consecrating" shovels as the main tool of labor and, possibly, other types of tools used in the construction of the barrow. Therefore, we can assume that in the barrow № 11 a solid wooden shovel was deliberately, carefully placed in the frame, along its inner wall. In this case, it is not the utilitarian one that is seen, but the clearly semiotic sense of the everyday nature of the thing, i.e. its sign essence (Bayburin, 1981, p. 215; 1983, p. 8).

One more thing comes out of this mound – a item made of larch (130×30 cm) with four holes, which is determined, tentatively, as an element of a vehicle – the part of the carriage body to which the sheathing was attached (Samashev, Mylnikov, 2004, p. 203) or scraps for transportation of building materials - wood, boards, stones, etc. The status of this thing, since it is not found in in situ, is not completely clear, but its semiotic (and not utilitarian) value can be assumed in the burial -cult practice.

The selection and use of various building materials for the construction of structural elements of the barrow is also included in the overall system of funeral rites.

During the construction of the Berel barrows, metamorphosed greenish shale from coarse sedimentary deposits (gravitational debris) at the foot of the Kempir hill in the immediate vicinity of the burial ground and medium-sized rounded stones and small pebbles were used. The latter was used as a carapace covering the entire ground construction of the barrow, at the last stage of its construction. The presence of the armor-covering of the Berel burial mounds is connected not so much with technical needs, but as for aesthetic and / or religious-mythological reasons.

The presence of light rounded stones on the structures of the ground construction of the barrow, apparently, is not accidental, it probably indicates a certain color-symbolic designation or marking of the most significant (sacral) parts of the structure.

The base of the barrow in the form of concentric rings around the grave pit, which must withstand the brunt of the largest blocks, and the upper layers of the ground structure were erected from smaller stones. The claddings of the external wall of the crepes were large (up to 100 cm or more), they were made at special quarries, the outcroppings of rocks, located on the slope of the already mentioned Kempir hill. The stone was used as a multi-tiered filling of the burial chamber itself and for the construction of various intra-grave and extracurrent structures.

To erect only one barrow № 11 Berel according to some estimates, more than 150 tons of stone needed to be transported (Gorbunov, Samashev, Seversky, 2005, p. 99), to prepare various wooden structures, and taking into account the construction process itself – to spend the enormous energy of the society .

M.P. Gryaznov, in relation to the First Pazyryk kurgan, wrote, "to build a stone embankment of 1800 cubic meters , dig a pit of 196 cubic meters , to prepare about half a thousand logs for logging and filling the grave, to prepare bark, larch bark, stalks of Kuril tea - all this needed amount of labor, according to the most conservative estimates of at least 2500-3000 person-days "(Gryaznov, 1950, p. 68). According to K.A. Akishev, from 20 thousand to 45 thousand man-days were needed for the construction of the Big Besshatyr barrow (Akishev, 1993, pp. 52–53; 2009, p. 105). Similar calculations are hypothetical in nature; they were also made on other monuments (Grach, 1975, pp. 161–165; Masson, 1976, pp. 172–174; 1994, pp. 5, 6; Gryaznov, 1980, p. 46; Rolle , Makhortykh, Gritsyuk, 2007, p. 123, etc.). For example, S. N. Korenevsky using various calculations, including the norms of the ancient excavators of Sumer and Babylon, suggested that for the construction of a small earthen barrow with a height of up to 1 m and a diameter of 20 m for the ancient Maikop tribes of the Pre-Caucasus would require 26 (56) working days, and a conditional group of 100 people could erect such a mound in a day. From here, the volume of labor costs for the construction of the barrow in honor of the deceased bigman or chifmen height of 5 or 10 m, with the corresponding diameter (Korenevsky, 2010, pp. 162–165) is calculated.

The role of a tree in the life of the ancient cattle breeders of the Kazakh Altai is great (Samashev, Mylnikov, 2004). It is closely connected, apart from pragmatic meanings, with various ideas and ritual and ceremonial actions corresponding to them among many people of Eurasia, (Bayburin, 1983, pp. 26–34).

The ancient Berel popultion used only larch to make a framework-frame, above-frame structures and a block, considering its hardness and other advantages over other types of coniferous species. For example, three larch trunks of approximately 248, 245, and 231 years old were used to make the felling of the mound №11, and block of the 250–260–year–old larch, 95 cm in diameter (Samashev, Mylnikov, 2004, pp. 200, 204).

In the barrow № 36, only fragments and their traces were preserved from the log house and the block.

The construction of the mound, the preparation and installation of the intra-grave structures and, especially, its ground structure is a consistent, lengthy and complex process, depending on the deceased's lifetime status, his parameters, the volume of the material used, the structural elements and, most important, the semantic load of special (construction) ceremonies accompanying the construction of the most significant components having an increased semiotic value (a block in a log house, above-frame structures, a horse-chest in the northern half bottom of the grave pit, laying the platform around the upper edge of the grave pit, installation of vertical plates of crepes - fencing, shell, etc.).

The stone mounds of the elite of the Pazyryk society in the mountainous regions of the Altai have some constructive and technological peculiarities in comparison with the synchronic lowland burial monuments. This is primarily due to the fact that the elite Altai monuments are focused on creating permafrost under artificial conditions (artificial, in the case of Berel) in order to preserve the embalmed remains of buried chiefs. To create a low temperature under the barrow, a not too high (up to 5-6m) ground construction of coarse clastic rocks is required. Only such a structure is able to regulate the process of accumulation of cold and form a permafrost lens or migrations. It was found that in some years (cold autumn, little snowy winter), the seasonally frozen layer did not completely melt at an altitude of 1000–1120 m (Gorbunov, Samashev, Seversky, 2005, pp. 76, 81–96). In addition, the elite Pazyryk barrows, in order to contain a huge log cabin with a block and a large number of horse burials in conditions of constant low temperature, must have deep (up to 7m and more) and wide grave holes (oriented, according to funeral and religious standards, in latitudinal direction). In the accumulation of moisture and cold inside the grave pit, the natural density of the soil, i.e. soil thermal conductivity (Van de Kerchove, Goossen, Ebel, Yurkova, 2010, p. 66).

The earthen (loess) constructions (sometimes with stone shell surfaces) of the above-ground structures of the synchronous "royal" barrows Zhetysu (Besshatyr, Assa Saga, etc.) reached heights of up to 20 meters, with a diameter of up to 100 meters and more.

For the construction of the kurgans of the Scythian nobility, known on the territory of Ukraine, they used, along with other materials, riparian turf carved in the form of tiles (Androsov, 1989, p. 10). There are examples closer – Tagar elite monuments like Salbyk.

The turf tiles were used, along with special oval-shaped fillings (similar to “flatbread”), to lay out separate layers of ground structures of the lowland mounds of Zhetysu (Kegen barrows), Tarbagatay (Shilikty) and Saryarka (Taldy-2) even in the early Saka time.

The burial chambers of the now-known “royal” barrows of the Central Asian Saka tribes are arranged at the horizon level – Chilikty-5, Baygethobe, Arzhan, and others (Chernikov, 1965, Table 6; Toleubayev, 2013, pp. 139–144; Bokovenko, 1994, p. 44), only some of them have only up to 1m of burial in the ground (for example, at the Big Gumarovsky barrow). The royal barrows of the Scythians in the VIII–VII centuries were built on the mainland or had a slight burial (Kurochkin, 1979, p. 24).

The organization of the inner space of the deep grave pits of the Berel Pazyryk barrows is subject to general and specific structuring rules, with each of the components (four walls, four corners, floor, upper edge, frame, block, horse compartment, horses themselves and their decorations, the composition of the accompanying things and other more fractional elements) having numerical, semiotic and other universal classification characteristics, arranged according to the principles of binary (binary) oppositions.

The funeral chambers of ordinary community members of the time studied, judging by systematic data from neighboring regions, have somewhat simplified characteristics (Frolov, 2008, pp. 75–87).

Taking the deceased to the burial place. An important and possibly final stage of this link of the ancient ritual practice is associated with the funeral procession. The reconstruction of this episode goes beyond the capabilities of archeology itself, but can be implemented using written sources and data on ethnography.

In the archaic understanding of the world, death itself and the events that occur during this phase can be perceived as the beginning of a journey to another world, judging by ethnographic data – “as relocation, moving to a new home” (Chistyakov, 1982, p. 115).

Ritual actions associated with the removal of the body of the deceased (from the room) in many modern nations of Eurasia coincide in details and forms of manifestation, but, most importantly, they can reveal typological similarities with ancient rites described in a number of written sources (Akatai, 2011, p. 218).

The funeral and solemn procession to the place of burial (on a cart, chariot or on some other transport and even on the horse), judging by the ethnographic material, is defined as the real beginning of the departure of the deceased to another world (Sys, 1993, p. 29) and probably accompanied by various kinds of mysterial and orgiastic actions, types of “funeral melos”, as well as verbal forms of expression of grief (like the ancient “trens”, if the deceased was a representative of the elite of society, with lamentations) and praises and his deeds, etc.

Various forms of accompanying a deceased leader or representative of the elite of society to the place of burial and religious ecstasy in antiquity are described and depicted in visual materials (Polidovich, 2007, p. 49–55 Dyakonov, 1954, p.111, table. XX–XXII, etc.).

Herodot says that the body of the deceased Scythian king from Gerra «...is being taken on a cart to another tribe. Residents of each region, where the body of the king is brought, at the same time do the same as the royal Scythians. They cut off a piece of his ear, have their hair cut on the head in a circle, make an incision around his arm, scratch forehead and nose and pierce left arm with arrows. Then a dead man is taken from here to another area of his kingdom on a cart. Those people to whom it was brought before accompany the body to a new place. After a detour of all the regions, they again bring at Gerry” (Herodot, 2004, p. 71).

The Scythian rite of accompanying the royal funeral procession echoes, to some extent, with the above-mentioned Vedic ritual of Asvamedha.

It is believed that the Issyk leader in Zhetysu could be buried in a similar way (Akishev, Akishev, 1981, p. 149).

According to Herodotus, the funeral procession of the cortege with the body of the deceased Scythian tsar to the place of burial lasted 40 days during the reconstruction of the funeral ceremony of the Berel nobility of Altai, in general, it is possible to focus on such dates of the ceremony.

The Gothic historian Jordan mentioned above reports about the death and funeral of Attila that “then, following the custom of that tribe, they have part of their hair cut off and disfigure ugly faces with their deep wounds so that the excellent warrior would be mourned not by the screams and tears of women, but blood of husbands «and» about how the tribe honored his remains. Among the steppes in a silk tent was placed his body, and it represented a striking and solemn spectacle. The best riders of the whole Hun tribe circled around, like in a circus, the place where he was laid; at the same time, in the funeral hymns, they commemorated his exploits: “The great Hun king Attila, born of his father Mundzuka, lord of the strongest tribes! You, who with unprecedented power up to one, have captured the Scythian and Germanic kingdoms, who terrified the cities of the two empires of the Roman world and, in order not to surrender ”(Jordan, 2002, p. 214–219).

As for the ethnographic material, some rudiments of self-mutilation on the day of death and during the removal of the body of the deceased from the yurt - the descent of blood by scratching the face with women, were observed until the XIX century among the Kazakhs (Katanov, 1894, p. 24).

The process of the burial of the deceased is the culmination of the religious and ritual practices of the ancient Berel population. The burial of the deceased is the culmination of all ritual and ceremonial activities aimed at sending the deceased into another world. Archaeological material allows only partly to reconstruct the sequence of the implementation of this culmination: here again, an integrated approach is needed.

The general scheme of development of events was, perhaps, simple, the logic of its development can be represented approximately as follows (although it cannot be excluded that the ancients could be guided by completely different principles than we assume):

- the arrival of the convoy with the body of the deceased to the place of burial;
- placing the body of the deceased on a special pedestal;
- various mourning and solemn mysteries, sacrifices;
- the ceremony of initiation of a horse, which could include a demonstration of fully equipped animals, including ritual masks, topped with models of horns of a mountain goat, deer, etc.
- lowering the body of the deceased into the burial chamber and the ceremony of his position in the block installed in the frame-frame, at its southern wall;
- closing the roof of the block;
- block covering with felt carpet;
- setting a wooden table inside the log house for regulated food, in the form of a horse’s sacrum and a sheep, as well as a knife and a wooden cup with a handle;
- putting a clay jug with liquid food;
- the ceremony of placing various things and items of attributes inside the log house;
- various rituals of “cleansing” inside the log house and the burial chamber;
- closing the roof of the log house;
- covering the log with birch bark, interspersed with branches of Kuril tea;
- the procedure for killing escort horses in ceremonial equipment, most likely, outside the grave pit;
- the ritual of killing horses (in the ceremonial-funeral equipment, but perhaps without them) by striking the frontal part with an iron coin and the method of immersion of dead (or living, but matted) animals into the grave pit;
- the placement of horses between the northern wall of the log house and the wall of the grave pits, i.e. the creation of «horse compartment» in a certain order;
- covering with sheets of birch bark;
- the construction of a wooden canopy with a roll above the log cabin with a block and a horse compartment (fixed in two or three cases);
- filling the burial chamber by a certain sequence of stones interspersed with the ground to the upper edge of the grave pit;
- construction around the burial chamber of a stone platform in the form of concentric rings of powerful blocks of metamorphosed slate;
- layered buildup of the ground construction of the mound;
- lining of small-scale river stones above-ground construction of the mound («armor-clad»);
- creation of sacrificial circles, paths and other non-urban structures.

It is clear that all the above procedures were carried out here in one sequence or another.

The burial of the deceased leader was occupied, as supposed, by a special administrative group consisting of elders, heirs, strong and dexterous warriors, masters, and others, led by the High Priest (or shaman).

These ceremonies can be typologically comparable to VIP burials in our time. The funeral of noble people of the nomadic society, who were of lower rank than the «kings» (tribal chiefs, generals, high priests, princes of the blood, as well as women), were supposedly somewhat more modest, but within the framework of generally accepted norms and rules.

The ritual could provide for the procedure for the position of the deceased person in the block directly on the ground, near the burial chamber and the outer circle around the fence, with a large number of participants taking part in the ceremony and conducting various ceremonial activities related to sending him on a journey (transfer) to another world. In this case, the organizers had to put a heavy block of solid larch (hundreds of kg), with the body of the deceased, into a deep hole, using special levers and using arcana, passed through the holes of the lugs on the ends. To descent inclined boards (bars) and additional arcana were used, as we used when lifting a heavy block from the deep grave of the barrow № 11 in 1999.

Another, possible option is that the block is pre-installed inside with the framework-frame, at its southern wall, and the body of the deceased person in full funeral-ceremonial vestment was lowered into the burial chamber in some way, then performed the «position in the deck» ritual on his back, with his head oriented toward the sunrise. A carefully processed wooden pillow in a leather or felt case (with applications) was placed under the head of the dead man. This is typical of most of the barrows of Berel, which we studied in 1998–2017.

Then they closed the roof of the block, securing its corners with four bronze nails with caps, and if the “royal” burial was fixed with nails surmounted by fantastic or predatory bird figures (barrows № 1 and 11). It is obvious here that these “nails” had a universal classification meaning; in addition to the utilitarian function, they were used as “signs of social relations” (Bayburin, 1993, p. 9). The problems of social stratification of society, we would consider in another work.

The procedure of closing the roof of the block, where the body of the deceased was laid, can also be qualified as a particularly important episode in the ritual action system during the burial of the deceased.

Then, works to close the log house and design in the horse compartment should be completed.

The horse buried in the barrow№ 36 in the burial-cult system of the Berel popultion occupies a special place both in the selection of images and decoration of horn ornaments of equipment, and the way of placing a combined burial chamber inside the burial chamber behind the wall, as noted above, from a three-cove log house, a block and the similarity of stone box cysts. It was fully lined (as if walled up) with small stones. This is the specificity of the formation of the “horse compartment” in this barrow.

Considering that the horse played an extremely important role in the burial-cult practice among the ives representat of the Pazyryk culture, it is possible to state that they have a multi-step ritual (picking up suited stallions, making special equipment for burial, including head masks with animal horns, initiation and killing, placing at the bottom of the grave) pits in a certain order, etc.) associated with this animal.

Many scientific works have been written about the cult of the horse and its role in the funeral practice, they are widely known, so there is no need to reproduce them in this work. We only note that horse burials in full equipment, sometimes in head masks, fixed in Berel barrows, as well as in other monuments of the Pazyryk cultural community, are not related to the concept of sacrifice (to some extent by dedication), but are intended, as is true, in our opinion, some researchers believe (Nesterov, 1990, pp. 79–81; Ilyushin, 2003. p. 47; see also: Miller, 1882, p. 115–132; Prokhorova, 2002, p.69; see also: Dubrovsky, Yurchenko, 2000, pp. 187–190), for “delivering” and escorting the deceased to another world, i.e. performed, at its core, a kind of communicative function. Naturally, the accompanying horse burial, especially in large numbers and in incredibly luxuriously decorated burial-ceremonial (ritual) equipment cannot be limited to just a communicative function, their semiotic, in particular, semantic meaning is much richer and more complex. The horse in the funeral-funeral ritualism of the Pazyryk culture occupies, in its significance, apparently, the next place, after the owner himself.

After that, in the barrow № 36, neat transverse stone-blocks were laid over the log house and lined at the edges with medium-sized stones and so increased the filling of the burial chamber to the very top edge, i.e. to the ancient surface of the day. Then there is a consistent construction of the visible surface part of the structure, which, as noted above, was based on a platform of large stones in the form of concentric circles.

The final act before the big funeral feast was, apparently, facing, i.e. the armor-clad cover from river stones of the whole above-ground structure and by this kind of closure of the access channel from the transcendental space into the other world. On the other hand, it can be considered as the completion of the modeling of the mythological coordinates of the cosmos.

The process of communication with the “world of the deceased” can then take place at a completely different mythologized period of time through special periodic and ritualized actions, as well as acts of sacrifice.

At this stage, by means of numerous procedures and costs, the ground structure of the mound is built over the grave pit, which was interpreted in the mythological consciousness as a kind of retime ion of the macrocosm structure in the horizontal (circle with inscribed rectangle-grave, correlated by the cardinal points) and vertical (burial chamber closed a round stone “mound” bounded by a round crepid (which “protects and strengthens the mound” – Kamenetsky, 1986, p. 185) with vertical facing plates- “petals”, combined and it is perceived as a «housing»; opposition top – bottom, etc.) projections. Approximately, various types of funeral-memorial structures of different epochs scattered in the vast strap of the Eurasian steppes are perceived like them (Lelekov, 1972, pp.129–130; Itina, Yablonsky, 2001, p. 109; Martynov, German, 2001, pp. 92–97 ; Semenov, 2002, pp. 207-232; Berestnev, 2005, pp. 97–115; Lesman, 1985, pp. 54–56, etc.).

There is also an assumption that the ancients used the multi-step rite, when the burial chamber with the body of the deceased remained open for some time (Savinov, 1996, pp. 108, 109). Some typological proximity to such phenomena can be found when comparing them with the so-called secondary burials practiced by different peoples of Eurasia up to the ethnographic time. Researchers explain the origin of this rite both by reasons of an ideological nature and by seasonal cycles of nature (Zaitseva, 2001, p. 98). It should be noted that researchers studying such phenomena introduced the concept of “two-stage funeral rites” into scientific use (Baksheyev, Smirnov, 2010, pp. 60–61).

It should be noted that the method of searching for archaeologically fixed signs of such phenomena has not yet been sufficiently developed without denying the existence in antiquity of such a rite in principle.

Post-funeral ceremonies: sacrifices, feasts and other actions especially significant for society, aimed at its harmonization. After the final acts of burial, it is time to perform all sorts of post-funeral sacrifices and archaeologically unrecorded actions of a religious and ideological nature. Materialized evidence of various kinds of actions at this phase can be recognized by various off-site structures adjacent to stone mounds (round in terms of fences-layouts, stone paths, etc.), which become, the integral elements of the whole complex at the final stage of the ritual (Sorokin, 1981, p. 37; Frolov, 1996, p. 43–44). They were built as points for performing various kinds of sacrifices after (or in the process) the burial of the body of the deceased, the “purification” ritual, and in archaic notions, could be perceived as certain “constellation satellites” around the main (burial) structure perceived as a model of the threefold system the universe. Consequently, they also have a special semiotics and are endowed with a sacred function.

After a certain period of time, events related to the image of the deceased were carried out, as reported by the ancient authors, but apparently not so magnificently and extensively.

One of these archaeologically poorly fixed rites is, described by Herodotus (Herodot, 2004, p. 72), the hanging of the skin of a horse with limbs on the barrows of ancestors. Naturally, the procedure of hanging the horse’s skin on poles was accompanied by various ceremonial actions.

According to Herodotus, this ceremony was followed by the Scythians on the barrow a year later, after the burial of the king. This rite was recorded in the medieval Turkic people by A. ibn Fadlan.

The Altai Turkic people borrowed this ancient early nomadic custom (Azhigali, 2002, p. 418–419, apparently through the Huns, but without human sacrifice).

The ethnographically rite of hanging a horse’s skin with limbs on the graves of deceased ancestors was recorded, for example, in the Kazakh diaspora in Afghanistan in the 1970s (D. Anthony); it is known among the Altai population and some other peoples of Siberia.

During the annual funeral feast (as), the Kazakhs in past arranged horse races, removed various prohibitions against the widow and daughters, released their favorite horse, or cut off the tail on the seventh day of the owner’s death, distributed the clothes of the deceased, broke and burned a spear with a flag and performed other ceremonies of the commemoration cycle (Katanov, 1894, p. 22–26), i.e. there is a “liquidation” of all elements (material and non-material) of the “organization of the space of death”, and thereby a symbolic closure of the communication channels between the dead and society (Dubrovsky, 2007, pp. 15–16).

The apogee of the ritual ceremonies, if the deceased was a person endowed with real authority (leader, king), may be the ceremony of the proclamation of the new ruler. Only after these two events the long-awaited harmony can come, broken by the death of the persona that was previously significant for the whole society.

Thus, we have considered some issues of the funeral rites of the ancient Berel population on the material of one barrow № 36 on a broad cultural and historical background.

MATERIAL WORLS OF THE ANCIENT NOMAD IN THE LIGHT OF FUNERAL RITES

The material world of ancient Pazyryk people is surprising and diverse: suit, horse trappings, household utensils, armament and worship items, as well as symbols of power, etc.

In this paper, we will only talk about horse trappings, since there are no other categories of the clothing complex in Barrow №36, as noted above.

Horse equipment decoration. The burial of the horse in the barrow № 36 was accomplished in an original way: it was completely immured in large equipment with large stones. Therefore, the elements of the horse trapping, which numbered more than 60 items made from the antler's horn, remained intact (Fig. 46–107). Such a number of highly artistic specimens of carving on the horn was for the first time met in the burial complexes of the ancient nomads not only of the Altai, but also of the entire steppe Eurasia.

The uniqueness of the forms, manufacturing techniques and the originality of the choice of the syncretic image, which formed the basis for the artistic design of the items we found in the barrow № 36, deserve special consideration.

It is, above all, the image of a polymorphic fantastic creature, sometimes called a «griffin». However, it is not unambiguous to associate them with the generally accepted classical image of the griffin (Samashev, 2011, pp. 158–161) of a complete basis, since all the attributes of this being are not presented here, therefore we use the definition of «polymorphic or fantastic creature» in most cases.

Depending on their location, some ornaments have specific shapes. For example, the headband, chest heart-shaped suspension or long straps of horizontally located tailpipes.

In some places traces of organic material are seen – a nightmare or textiles from blankets, possibly from a naggin, a saddle and a pendant in the form of a fish. A greater concentration of things around the chest, that is, where there was to be a bundle from the chest strap - the suspension are different, one «arched», as well as near the head.

Horn arches were revealed from the front and back bows of the saddle. The remains of the pond were traced. A bone buckle from the saddle's toe was fixed.

Most of the items are partially painted in red, partially covered with tin and clad with gold foil. Red color, as is known, prevailed in the color images of the ancient nomads of the Eurasian steppes, which is associated with some features of their worldview. In addition to the above, several scattered pastel beads and fragments of gold foil were found in the looted burial chamber.

The analysis of the characteristics (or description) of horse trappings decorations from barrow № 36 is carried out by us, according to the methodology developed in science (Shchapova, 1994, pp. 81–91; Shchapova, Likhter, Saracheva, Stolyarova, 2007, pp. 4, 5).

For the analysis, we have identified four blocks, according to their location on the body of the animal, in a hierarchical sequence from head to tail:

- bridle;
- chest strap;
- saddle;
- stitching strap.

Inside these blocks, the characteristic is carried out by placing each unit of the item in relation to each other, which is a certain semantic series, not only in relation to purely equine ammunition, but in the general structure of the «transition» ritual associated with the burial of a representative of the nomadic aristocracy.

BRIDLE

The forehead plate is disk-shaped, made of the antler horn, its diameter is 8.5×8.9 cm, the thickness is 0.3 cm, the diameter of the hole located inside is 0, 22×0.20 cm, on the back side the shape of the hole is oval-elongated, , 22×0.18 cm.

In the semantic line of the horse trapping decoration system, this plaque has presumably the dominant position, since this part of the head is a particularly revered, vitally important and at the same time the most vulnerable part of the body, which is struck by a chisel while killing the animal. From the point of view of the architectonics of the body, the frontal lobe of the head appears to be the most visible area, which probably possessed a high degree of sacredness.

The plaque was attached, through a pair of lateral and one lower holes at the edges, by thin woolen (or tendon) threads to the middle of the transverse forehead and on the upper part of the mid-head strap.

In its final form, this decoration consisted of the following components:

- ornamented horny base of a rounded shape with a hole for tubules;
- tubules – gold leaf wrappers for the brush;
- decorative brush of horsehair in the frame of gold leaf.

In addition, ornamented circles on the surface of the plaque were clad with gold foil and the local areas of the item had tin coatings, and were painted with red paint of mineral origin.

Initially, the item was a rounded plate ideally leveled, carefully processed to apply an ornamental composition, which after some time, under the influence of the external environment, began to deform, contracting (already 2 cm) inwardly with a spongy body, tending to concavity, i.e . the original natural rounded cross-sectional shape of the horn of the animal, from where it was carved.

Two concentric circles (up to 0.5 cm wide), located around the through hole in the middle, stand out in relief on the plaque disk. The outer circle forms the outline of the item. The surfaces of both circles are unevenly made – ribbed areas are viewed – faces, smoothed or rounded in places. The spaces between these border circles and around the aforementioned hole are decorated in the form of “scaly” rings, which make a dominant ornamental field on the surface of the plaque. The scales (or lobes) of the large circle (diameter, 7.5 cm), cut with an overlap on each other, are directed from right to left (counterclockwise), their number is 31, and small internal (diameter, 4.7cm), on the contrary, from left to right; 13 remained completely preserved, 2 more fragmentary. Noteworthy that in semantic terms, the opposite direction in the arrangement of scales in the outer and inner circles of the disk strap s may be of interest.

As noted above, there are 5 through holes directly on the groove of the outer circle of the border, drilled for attaching to the headband strap. Four holes are located in pairs at a distance of 0.10 and 0.18 cm from each other. The fifth hole is drilled in the lower part of the item, in the center for mounting on the upper part of the middle strap, which connects the forehead and alluvial elements of the headband. The diameter of the holes is 0.3 cm.

The special expressiveness and volume of the scales is achieved by noticeably raised rounded end and a slight deepening of the surface of each element of the scales.

It seems that in the inner circle the usual umbon was originally carved in the low-relief technique, similar to those found by us in some other Berel barrows, then, apparently, the master decided to provide an additional plaque with a decorative brush, but when drilling the hole for fastening this element three- four scales could disapper, traces of which are visible on the surface of the item. As a result of the violation of the integrity of the umbon, it turns into a figure in the form of a lunica.

Naturally, the probability of the presence of both numerical symbolism here and spatial orientation is not excluded. The scales were plated with gold leaf. All elements were cut by hand. The gold foil was practically not worn, perhaps it was worn with foil for a short time, or the item was covered with foil just before the burial of the person. Under the foil is seen that the item is worn out.

Forehead plate in the form of protome images of two opposed vulture heads. The dimensions of both protome are exactly the same – 3×4cm, the height of the preserved ear is 0.8-1cm, but due to the fact that the item is a manual work of an ancient carver, there can be no absolute identity of details like cast objects. Nevertheless, the heraldic image of the mythical creature in.

The plate is designed to adorn the head strap of the horse's headband, so it has a special status in the hierarchy of the placement of horse trappings. The suspension has a common rounded shape and consists of opposed opposites that are integrally cut from the horns of the deer, and that they are symmetrically located heads of a bird-like creature (possibly a neck), planted on steeply raised and slightly curved necks.

The opposed curved necks of "bird-headed creatures", connected by peculiarly shaped bases, as well as heads with adjoining excessively bent beaks and large vertically depicted ears (it is lost in the right figure), "horse", figured cropped manes and other meaningful elements give the item an expression, a special expressiveness.

The image of two identical protome bird-headed creatures facing each other forms an integral symmetrical figure of a "heraldic" appearance. For complete heraldry, in such compositions, as some researchers believe, there is a lack of a central dominant, i.e. axial element (Barkova, 1987, p. 5–29).

It should be noted that these protome figures do not give a complete reason to define them as "griffins". In the description procedure, we will call these figures "griffins", because if to unambiguously define them as images of griffins, other meaningful elements of this mythical creature (the body of a feline predator with clawed legs) must be partly or fully presented (Samashev, 2011, p. 158–159). However they are not presented here.

For carrying out analyses of the image of a fantastic creature depicted on a hanging plaque, we will single out several structural description blocks – head, mane, neck, slat or crossbar планка или перекладина (not related to the morphology of a living being, but a technical unit), which, in turn, are divided into various elements. In the head block let us select the following elements for the description – ear, beak and eyes.

The left-sided creature has an ear a well preserved ear; it is pointed, directed upwards and as it grows out of the crown; disproportionately large, has a sub-triangular shape. The sharp tip of the ear is directed to the right, so it seems that it has a barely noticeable tilt to the inner (right) side. The outer side of the ear has a round curve, and the inner side has a weak concavity. The ear hole, carved in the form of a triangular groove, gives the whole subject a unique flavor and unique architectonics. At the base of the ear, the rounded tubercle shows the auricle. The contours of the ear are highlighted in relief in a smooth and thin line, in the form of a border.

The ear of the right protome is broken off, only the basis of the auricle is preserved in the form of a rounded protrusion. It is necessary to emphasize this difference in the interpretation of the ear from the majority of the well-known Pazyryk images of eared eagle-headed "griffins", in which this element is interpreted as a rounded figure.

Beak. The most conspicuous informative element of the image of the creature being represented is extremely artfully designed beaks, the bent tips of which are transferred in a hypertrophied form. The beaks of both creatures are detailed by underlining weakly pronounced waxes and oral cracks (L.L. Barkov's term) in the form of deep, rather expressive arcuate grooves – notches.

Eyes with teardrop decorated in the form of horizontal almond-shaped cuts, directed by narrow end forward. The small bulging pupils depicted in the middle of these cuts, in combination with other elements, give the image of a polymorphic being some mystery and expressiveness .

Mane. The structure of the "mane" of the analyzed creatures consists of the same motifs as the ornamental circle described above on the frontal disk - fish scales, made at an inlet, in this case, 5 strands cut from the outside of the base of the ear to the upper edge of the transverse bar. The nature of the drawing of this element excludes the possibility of considering it as a comb, which is usually endowed with iconographic images of some mythical creatures (dragons, etc.).

The manes of opposing creatures create an outer contour and the overall appearance of the entire item .

Neck. The basic element of the plaque is curved and steeply raised up the necks of polymorphic creatures whose slightly widening and rounded bases touch each other above the pedestal platform. The surface of the neck, especially in its upper part, is convex. The neck is separated from the head by an oblique line.

One of the most expressive elements of the plaque decoration is the teardrop-shaped (or claw-like, beak-shaped) notched holes , cut out in the lower half of the cervical compartments of the creature figures. The upper ends of these grooves are pointed and directed upwards along the smooth curve of the neck, while the lower ends are rounded. These images are not simple decorative elements of a plaque, and they undoubtedly indicate the wings of fantastic zoo-ornithomorphic creatures.

Crossbar. This element is sometimes conditionally called a stand since the plaque is attached to the transverse forearm of the bridle upside down, therefore, the definition of “crossbar” is more appropriate in some cases. The design of the “crossbar” in the form of a segment with a triangular protrusion in the middle, in this case reflects, apparently, the master’s desire to fit the detail into the context of the overall circular shape of the plaque. The top of the triangular protrusion is directed from the bottom to the place of the junction of the cervical bases of the creatures, which is highlighted by distinct holes with streamlined edges. On the front side of the plank, along its edges are drilled through one through hole, the third hole is drilled at the end in the middle part, in an inclined position. The central part of the stand is damaged, where the central hole was drilled.

So, this plaque, as well as the previous head decoration has a triple hole, but according to the method of attachment to the headband strap, they are still different: the disk was tied tightly, and the suspension was hung at one end, i.e. it was calculated, perhaps, on the moving effect of a shiny, painted object on the head of an escort horse.

All eyes and ears hollows, as well as the manes of the creatures were covered with red paint, some convex surfaces were clad with tin plates. Over time, tin coatings faded and gradually disappeared from the surface of the item.

The reverse side of the item, with the exception of the ear, was not subjected to processing; the vertical texture of the spongy substance of the horn and three holes, the middle of which has an inclined position, are clearly visible. The figures on the front side, despite the coating of paint and metal, are smoothed and polished. They are made in the technique of low relief and hollows.

From more than 60 horse ornaments that were found in the barrow 36, this plaque is the smallest and most perfect. It was located on the right side of the circular forehead described above.

According to the rules of symmetry, a similar forehead hanging plaque should have been on the horse’s head and to the left of the disc, but there is not any. There may be various reasons for this: deliberate removal when buried, rodents, etc.

At the intersection of the forehead and right check straps there was a plaque in the form of a bas-relief image of two opposed polymorphic creatures with a bird’s head and moose horns (sometimes conventionally referred to as losgryphons), as if growing out of a rectangular, with geometric patterns and a middle hole for a brush, strap.

The item depicts master’s individual creativity, it is carved from the horn of a deer, the dimensions are 5.5×4 cm. The surfaces of the images are carefully processed and smoothed. The reverse side of the plaque is not processed, so the vertical spongy structure of the substance is clearly visible.

Due to the clear forms and clearly protruding edges of the stand-bar and, in part, other characteristics, the plaque looks like a sub-rectangular item, without losing its symmetry. Since the plaque is handmade, there is no absolute identity between the two protome.

For making proper description, we single out, as in the previous case, several blocks - the head, horns and ears, neck, neck (mane) and neck-hair, cross-bar (or transverse bar). This plaque has more morphological features than the previous one due to elk horns and other elements.

Head. Strictly profile images of the head of a bird of prey with a strongly swirling beak. The occipital portions of the heads and lower jaws are clearly separated from the neck by deep, curved grooves. The eyes are depicted in the middle of the profile of the heads; the iris around the prominent pupils (diameter 0.4-0.3 cm) are made in the form of obliquely cut round depressions (diameter 0.7 cm, width 0.2 cm). Drops are cut out to the upper part of the eyes in the form of short but noticeable depth cuts. On the front part of the beak, below the contact line, there are wax-rings by a transverse notch-ledge, and from the back side mouth slots are shown by narrow lines.

Horns and ears. The most noticeable elements of images of polymorphic creatures are the horns of the ungulate and the «horse or deer» ears on bird heads.

The horns are in good condition only in the right-handed creature, and in the left - only the base of the rod is available.

The horns are fully preserved only in the right-handed creature, and in the left - only the base of the rod.

The horns are interpreted as a wave-like or flag-shaped figure (1.5 cm) on a vertical rod (height 1, 9 cm), directed to the right, i.e. forward, towards the opposite being. Three short triangular protrusions in the upper part imitate processes of horns. In their outlines they resemble strongly stylized broad antlers of a prey with several processes in the upper part of the wide lobe, and can also be associated with the “cock” ridge of a mythical creature, like a dragon. The outer contours of the «elk» horns are very clearly outlined with a thin border (0.1 cm), which enhances the volume of the perception of this element and the depth of the thread inside the blade (up to 0.15 cm).

The same method is observed in the ear design. The ears are excessively large, their height is commensurate with the horn rod and, apparently, are designed in accordance with the architectonics of the entire item, in order to give it some streamline. The shapes of the creatures’ ears are sub-triangular, the inner sides of them are straight, the outer rounded, height 1.8 cm, width at the base – 0.5 cm. The ears are underlined, which are shown respectively in the form of straight and rounded protrusions. By some morphological signs, the ears of these creatures are close to horses, even to kulan ears.

Neck. The weakly bent necks of the creatures are raised steeply upwards and separated from the heads turned to each other by a rounded carved groove. The surfaces of the necks of these creatures are noticeably convex, which gives the figures some volume. The lower parts of the cervical compartments are dilated and slightly in contact with the bases, which are bounded by the surface of the transverse bar.

Neck (mane) and neck hair. On the necks and below them, the protome of polymorphic creatures show four narrow stripes (up to 0.3 cm wide), on which are depicted oval-elongated elements. These fish scales with an overlap (5 pieces each) in an incremental way down indicate, possibly, curly-cut hair (manes) or combs of mythical dragon-like creatures. The relief scaled elements also suggest their dual hypostasis – chthonic and celestial.

The crossbar (stand or, more precisely, the transverse bar). The relief-cut transverse plank is of great interest, from which the protome of polymorphic creatures grow. Length of a strip is 4 cm, width is 1.3 cm. 0.6 cm thick, the surface has a slight curvature. In the middle, the plank is drilled, directed at an angle upwards, a hole, with a diameter of 1.1×1.2 cm, intended for fastening an additional decoration element - a brush (made of horsehair), and along the edges - two grooves, geometric figures with corners extended to the outside and segment-like sides . The contour of the hole is highlighted by a relief roller. In the upper part of the hole there are remains of two cuts. They suggest that in the middle of the plank there used to be a geometrical figure - a recess with elongated corners, identical to those located at the edges, and a through hole for the brush was punched later.

The two side figures generally resemble a subdirect recess inside the circle, but with concave sides, elongated corners. On the diagonal, these indentations are 1.3 cm, in internal dimensions 0.6 cm, Depth – 0.2 cm. Such ornaments were characteristic of the early stages of the iron age, preserved in decorative and applied arts until the Pazyryk time.

At the ends of the strip, round holes (up to 0.3 cm) are drilled for fastening, which go to the back of the item. Holes are angled.

All the grooves in the figures and on the cross bar, the manes were painted with cinnabar, the surface of the neck was covered with tin, and some areas were clad with gold foil.

The plaque is slightly concave, the back is not processed, so the vertical stripes of the structure of the spongy substance of the horn are clearly visible.

The plate, carved from the horn of the maral, was fastened in the upper part of the middle strap of the horse's headband, below the above-mentioned head plate, has an oblong rectangular shape, it is 7.5 cm long, 1.3 cm wide, and 0.25 cm thick. The concavity of the strap is almost 0.5 cm, appeared later, in the process of drying the horny material. On the front side of the plank, along its entire perimeter, a rectangular frame is cut, 0.2 cm wide at the sides and 0.3 cm at the ends. Inside the rectangular frame, a whole ornamental strip of ten scaly elements is cut at an overlap at each other and directed upwards. The ends of each «scales» are cut in a slightly raised position, which gives the item some plasticity. The length of the upper first scales 0.9 cm, width 1 cm. The rise of the rounded end of the first upper scales 0.1cm. At the ends of the plank, two through holes (0.3 cm in diameter) are drilled inside the frame to be tied with a thin thread (made of wool, leather or tendon) to the headband strap. The top hole is drilled on the base of the first «scale», the other, respectively, at the end of the rounding of the last scale. Along the edges of both holes, at the ends of the plank, cuts are made for rigid fastening of threads. In total, ten scaly ornamental elements, arranged in a vertical composition, are carved on the surface of the plank. The scales were clad with gold foil, sometimes painted with cinnabar. The surface of the item is smooth, polished. On the reverse side, traces of processing with a thin instrument are seen in places, and the spongy structure of the material is visible.

The overlay plate is a plate cut out of a horn (size 4.1×1.3×0.6 cm) designed to adorn the headband of a riding horse. On the front surface three consecutive protrusions are carved in which four-square figures are enclosed. These relief figures on the surface are separated by deep grooves and differ in configuration: the middle one is generally oval in shape; the two side facing inward, the ends are rounded, and the opposite – chopped straight.

The most expressive elements of the ornamental field of the patch plate are three four-square deeply incised figures with corners extended to the sides. Four walls arcuately concave and noticeably deep (0.25-0.3 cm) with pointed corners stretched to the sides form a standard ornamental element for the nomadic world, which was used mainly to decorate the surfaces of objects of horse trappings and go back to the early Saka art. It is possible that the idea of creating such a format of standardized patterns, an ancient artist could push the configuration of the spread animal skins.

Allthree figures are similar in size (approximately 5×7 cm) and have general appearance, but not identical, since the item itself is a item of individual handicraft.

At the ends of the plate, holes are carefully drilled for fastening threads that extend at an oblique angle to the back of the item .

The reverse side of the item is untreated, long spongy structures are visible. In all the grooves preserved traces of red paint. Plating with gold foil has not been preserved, but in the general context its presence is not excluded.

It should be emphasized that the oblong plate itself, three protrusions on the front surface and the same type of ornamental motifs carved on these protrusions are the result of a certain canon created by the ancient Berel population in creating typologically close works in bone-carving art, including those designed to decorate horse trappings .

The plate that decorated the headband of a horse has, practically, the same parameters as the previous one, differing only in the degree of technical design and in millimeters. The surface of the item is polished, traces of red paint are preserved. On the sides of the plate visible smoothed traces of cuts between the figures, calling at the top.

The suspension of the nose strap is oval-elongated with an oval upper and strongly pointed lower ends. The length is 12 cm, the maximum width in the upper part is 5 cm, the thickness of the material is 0.3-0.4 cm. Three straight through holes (diameter 0.25-0.3 cm) were drilled on the hanger for fastening threads to the cross-sectioned strap : one upper and one lower – directly on the surface of the outer rim, the third in the groove inside the item , i.e. they are precisely designed for the width of the headband strap. If the tightly attached top, the movable bottom and the specific form were designed for perceiving the object as a moving leaf of a tree, then one could consider both the horse decoration system as a whole and some of its structural elements, in the context of the reflection of the mythology world tree.

The ornamental composition on the front side of the hanging plaque is built according to the specified shape of the item itself and consists of several components: the outer border (border), a ribbon strip with a scaly pattern and "suspension", a through hole for the brush, a wedge-shaped element.

The back side of the item is raw, vertical structure of the spongy substance is visible.

The embossed outer curb with an unevenly processed surface, 0.4-0.6 cm wide forms the shape of the object in the form of a sharp sheet. Between the specified border and median wedge-shaped figure is placed a strip. It bends around the top hole for the brush and connects at the bottom of the ends at an acute angle. At the junction of the lower ends of the tape, a leaf-shaped object is shown with an oblong and sufficiently noticeable notch inside. If we assume that the scaly ribbon is a kind of necklace, then this detail can be considered as an attachment to it. In its external contour, the "weight" also follows the shape of the superimposed plaque itself, only without the upper opening.

The tape, 0.9-1 cm wide, is completely covered with «scales», the upper ones of which are larger (0.9×0.8 cm) than lower ones (0.3×0.3 cm). The rounded ends of the scales are noticeably raised (up to 0.15 cm) and directed upwards with an overlap on each other. The number of scales is 33, the top 3 are badly damaged. The patterned ribbon with a pendant as if covers a wedge-shaped convex figure in the middle of the alluvial plaque.

The hole for the brush in the upper part of the alluvial plaque has an oval shape, obliquely directed to the upper side. It seems that the initial version of the manufacture of the suspension did not provide for the implementation of a large hole (2×1.7 cm) for attaching the brush; it was carried out later, as a result of which several elements of the pattern were damaged.

The median wedge-shaped element, the most significant in size (length 5.5 cm, maximum width in the upper part 2 cm), is made in a low relief, protrudes on the surface of the suspension, but most of it is heavily damaged by erosion. The top of this element is partially cut when drilling the through hole for the brush, the bottom is noticeably sharpened to 0.1 cm.

Possibly the through hole was intended for mounting a horse's head and a "necklace" with a scaly ornament and a pendant, as if hanging on the neck, could symbolize, as a value, a chest ornament of horse ammunition.

Each pattern on the item was cut separately. Small holes are drilled with a drill, a large hole is cut. Item features: there are no traces of strong artifact compared to the others.

Suspended plaque of a complicated type from a horse bridle, consists of a combination of several components. The maximum length of the suspension in the deformed state is 10 cm, the width in the upper part is 7 cm, the lower one is 5 cm.

The plaque is a double-winged arch-shaped figure carved from a straightened horny plate, on the front of which a complex ornamental composition is carved.

The backbone element of the suspension plaque is decorated with scaly motif ribbon strips (or sash), the edges of which are clearly marked with deep grooves and limited by a border (0, 3 cm).

On the upper frontal part of the item , a rounded cup-shaped recess is cut out, inside which a convex disk is placed. In this combination it is this hemispherical disk that occupies a dominant position. Its diameter is 1.7 cm, height 0.1 cm. This two-piece figure can also be interpreted as an image of a solar (or lunar) disk with a halo, i.e. solar moon symbol.

At a certain angle, you can see that the lower part of the disk is surrounded by a crescent shape. Both ends of the specified «crescent» are connected at an acute angle with the inner curb line of the tape with a scaly surface.

The composition, consisting of a combination of a disc with a crescent, is a fairly well-known phenomenon in the visual arts of different peoples, associated with their ideological reference points.

To the right and left of the hollow, in its upper part, two deeply embedded elements of triangular outlines are symmetrically placed, which substantially complement and complicate the ornamental composition on the front surface of the plaque.

If you add two more scaly figures that are located side-to-side on the sides of the dominant disk, then in the upper part of the item there is a whole bunch of motifs and elements that constitute a semiotic and semantic field, codifying in combination the marked signs the originality of the worldview of the ancient population of the region in the studied historical period.

On the groove, between the cup-shaped groove and the upper border, an oval hole (1.7×1.2 cm) for the brush, directed obliquely upwards, is drilled. Judging by the nature of the sequence of the operation and the cut-out areas of the previously performed elements of the ornamental composition, the hole was drilled after the item was ready for use. The adjustment of the original plan of the carver could have occurred at the initiative of the organizers of the ceremony, who chose to include in the visual and mythological ritual contexts a new structure for a slightly different perception and interpretation.

Two other holes can be considered secondary (0.2 cm) for threads fastening to the headband strap, drilled at the very top of the arch, on the groove, in the lower part of the outer border. Two similar holes on the lower (in some cases, upper) ends of the item, on the surfaces of the scales, appear to be primary, since their occurrence is not associated with damage to the previous structures.

The special color of the whole item is given by the scales, which adorn the surfaces of two noticeably narrowing downward flaps or ribbon strips, which seem to hang from two sides of the above-noted cup-shaped recess with a disc-shaped protrusion inside. 10 flakes of standard shapes, but which differ in size, are carved on the surface of each flap, 9 of them by overlapping each other; The top 2, the largest ones (1.5×1cm), are placed separately, on a bend on the sides of the above-mentioned disk-shaped element. The rounded ends of the scales are traditionally slightly raised (0.1 cm), which give volume to the whole item. The scales at the two ends of the suspension (1.2×1.2 and 1.4×1cm) are sharply cut off, with holes (0.2 cm) drilled for fastening threads.

The scales and triangular-notched figures, as well as the cupped indentation in the upper part, contain remnants of red paint. Gold foil has not been preserved, but plating with precious metal is not excluded. In the upper part of the back side there are traces of processing with cutting tools. At the very edge of one flap, on the back side, about 45 incisions, 0.2 cm long, were neatly carved in a row, over a length of 3.5 cm.

Psalium is made on one side of a plate from the horn of a maral; it is a piece of horse trappings to control a horse, but in the particular case, naturally, its ritual and ceremonial significance dominates. At the ends of the horny rod, multidirectional images of the head of a syncretic creature are cut out, therefore the object as a whole has a traditional S-visible shape.

Consider, first, the right-hand psalium. The length of the psalium from ear to ear of the protome is 13 cm.

In the middle of the ends of a rectangular rod with a section of 1.5×1 cm wide, two uneven through holes were drilled for fastening the ends of the cheek straps, their diameter was 0.6-0.7 cm. There are no forks typical of the Berel burial mounds, so the ends of the strap s were directly threaded through the holes, then the ends were tied into a thick knot. Above one of these holes begins the image of the neck area. A head of a bird-like creature is planted on a steeply raised neck.

The head is shown strictly in profile, facing to the right, separated from the neck by a rounded groove.

The dominant is the hypertrophied image of a highly swirling beak. Its tip is hooked up. In place of the bend in the inner part, a mouth is shown in a semicircle. Its lower part is transmitted in the form of an obliquely cut recess, and the upper part is underlined by a thin curb semicircle. The beacon on the beak is marked by a rather noticeable transverse rifling on the bend of the lower beak. The creature's eye is depicted as a circular depression (diameter 0, 8 cm) with a convex pupil (0.6 cm) in the middle. A thin, curved notch at the top right indicates a drip.

On the head of the creature there are depicted expressive horns directed from the vertical rod (height

1.3 cm) to the right. The length of the horny blades is 3cm. To prevent the narrow and long horns from breaking, the emphasis was left near the end when the item was made. The triangular protrusions show the superior and anterior processes of the horns. The anterior process, as expected, is folded up and back. The blades of the horns are deployed in the form of a silhouette, have clearly defined contours around the deep groove.

The ear is straight, directed strictly upwards, only the pointed tip has a slightly noticeable slope to the right, i.e. carved almost parallel to the stem of the horns. It has a common triangular outline, the contours are clearly delineated, the internal cavity is deepened, the outer left side is rounded. The height 1.4 cm, at the base (0.7 cm) a spherical auricle is highlighted in relief.

The neck has a slight curvature, the surface is slightly convex, smoothed, separated from the head by an arcuate groove. From the neck and chin down the neck are the mane and the neck hair strands.

The mane consists of four «half-hewn» figures, located on each other by descending downward principle. Two lower scales with signs of damage. A strand of hair is similarly framed, but it is heavily damaged by an iron ring. At this point, the front surface and, especially, the end of the item are also deeply eaten by corrosion, covered with dark brown spots.

The second sculptural head of the creature at the opposite end of the psalium is made in the same manner as the previous one, differing only in some details. The latter include, for example, a higher and clearly carved mane and a somewhat inclined position of the horns. It is noteworthy that the hole for attaching the headband is here drilled in the middle of the scales under the neck, which indicates the sequence of operations for the manufacture of the suspension.

On the reverse side of the item , only near the ears, mane and horns, slight traces of processing can be traced. All grooves and manes have traces of cinnabar painting. Plating with gold foil is assumed. The item is in poor condition.

The left psalium is also in bad condition. In terms of its main characteristics, left psalium is close to the previous one, there are only some minor differences. The beaky head with horns, neck and manes of the creature at the ends of the item is modeled very carefully. A steeply curved beak, a flawed arch and a deepening of the oral slit in combination with other zoomorphic features give the item a special expressiveness. The horns on the head of one of the protome, unlike the others, are shown only by two wavy elements.

The mane of the creature, consisting of six petals-scales, located on each other from top to bottom, is carefully made. Under the neck of the creature, six scaly figures are also carved on the narrow face of the rod, but they, as it were, are designed only for frontal perception, therefore, they are only half completed. A fragment of the iron ring from the rod was preserved on the surface of the rod, and, accordingly, destructive spots of corrosion spread around it. On the surface of the psalm there are fragments of plating of gold and traces of red paint. Tin coatings have disappeared.

The mane of the creature, consisting of six petals-scales, located on each other from top to bottom, is carefully made. Under the neck of the creature, six scaly figures are also carved on the narrow face of the rod, but they, as it were, are designed only for frontal perception, therefore, they are only half completed. A fragment of the iron ring from the rod was preserved on the surface of the rod, and, accordingly, destructive spots of corrosion spread around it. On the surface of the psalium there are fragments of plating of gold and traces of red paint. Tin coatings have disappeared.

The bar is rectangular, the length in the state of deformation is 11.5 cm, width is 1.4 cm, thickness is up to 0.3 cm, concavity is 0.5 cm

On the front side of the plank, 18 ornamental elements in the form of scales are cut out, one of which is half-cut, the second without a clearly marked rise at the rounded end, and its surface is somewhat modified by a drilled hole. In general, the scales and the elements adjacent to them create a vertically organized ornamental composition. The scaly strip is limited at the edges by narrow ribbed borders (width 0.2-0.25 cm), it is made very carefully, evenly and consistently. The maximum dimensions are 0, 9×0.8 cm, the height of the rounded end is 0.1 cm. One end of the strap is chopped off right in the middle of the last scale, the other end has a slight transverse lift bounding the item.

At the ends of the plank, two through holes (0.3 cm in diameter) are drilled right on the surface of the scales for tying a thin thread (made of wool, leather or tendon) to the headband strap.

The scales were clad with gold foil, borders, perhaps were painted by cinnabar. The surface of the item is smooth, polished. On the reverse side, traces of longitudinal and transverse processing with a thin instrument are seen in places, and the spongy structure of the material is visible. The item is made in the technique of low bas-relief, it is in good condition.

The headband of the horse included along with long slats and plaques with zoomorphic endings and such button-like ornaments. The surface of the item has a hemispherical outline in the section, the sides are slightly straight, the bottom is flat. The diameter is 1.5×1.3 cm. height is 1 cm. On the surface the plaque is deeply carved, widely used by ancient artists to decorate horse trappings in the barrow 36, a quadrangle ornamental sign with concave sides. Depth is quite noticeable 0.1-0.2 cm. The hole for the thread of attachment, unlike other item s, is drilled from the side through, and twice, in the same place. Traces of painting are visible on the plaque. The safety of the item is good.

Square plaque is 1.4×1.4×0.6 cm and a part of the headset horse trappings . On the front surface the same figure is cut with four corners extended and equal to four sides (0.9×0.9 cm, depth 0.1 cm). All four walls are carved into a concave line. Apparently because of the small size, the hole (up to 0.3 cm) for the fastening threads is drilled through, moreover, along the spongy structure of the corneous material, as in the previous case. At the bottom of the quadrilateral groove there is a crack formed along the drilled hole. The front surface of the item is treated smoothly, slightly inclined on four sides, like a truncated roof slope. On the end sections, the structure of the horn is clearly visible, consisting of dense and spongy layers. The back side is untreated, spongy. There are traces of red paint inside the decorative groove.

A horn plate is 4×1×0.5 cm and the most common type of decoration for riding horse trappings. They differ only in details related to the level of technical performance.

On the face of the rod a standard combination of three elements is carved in the technique of a bas-relief: in the middle there is an oval (1.4×1.2 cm), along the edges is an oval-rectangular geometrized figure (1.3×1.2 cm). The ends turned inward are rounded off by them, and the outer ones are exactly chopped off. They are separated from each other by grooves, the extended ends of which capture the long side walls of the plates.

These three figures contain deep-cut identical for all of this kind of plate ornaments of the barrow № 36, quadrangular geometric ornamental signs with corners extended to the outer sides and walls bent to the inner side. The individual sizes of these signs-symbols on each plate are different, since they are a item of individual creative activity.

The ends of the plate are carefully drilled with standard sizes of holes for the fastening threads that extend at an oblique angle to the back side of the item. The reverse side of the item is untreated, long spongy structures are visible. The surface of the item is polished, traces of red paint are fixed in the holes. The safety of the item is good.

The horn plate is 4.5×1.2×0.5 cm in size, the safety is poor, on its front surface a decaying structure of a spongy substance is visible. On the reverse side, one obliquely drilled hole for the attachment thread was destroyed.

On the front surface there are three figures similar to the previous ones, with carved quadrilateral geometric ornamental signs (0.5×0.5×0.2 cm). There are traces of red paint inside these elements.

The plate that adorned horse trappings has standard sizes (4×1.3×0.5 cm).

Traces of sharp-cutting tools and, probably, saws are noticeable on its polished front surface, and cinnabar remains are preserved in the grooves. One of the drilled holes on the back is damaged by material erosion. Traces of fine-cutting tools are visible on the polished surface of the item.

Three in-depth symbolic signs (or ornamental compositions of four-sided figures with corners stretched to the outside), especially their walls, interpreted as inward-curved segments, combined with relief protruding tubercles, give special decorativeness to these decorative plates. In them, along with the explicit symmetry, a certain rhythm, numerical characteristic and color symbolism are captured.

One third of the plate is broken off, the holes for the fastening threads are completely damaged on the back side. The remaining dimensions are 3.8×1.2×0.5 cm. On the front surface, there are two figures with deep-cut quadrilateral characters-symbols with corners stretched to the sides and concave walls (0.8×0.5 cm). Inside the grooves are fixed remnants of red paint.

A plaque in the form of a protome of two symmetrically opposed horned and beaky creatures on the crossbar forms the basis of the entire set of ornaments for horse trappings from barrow 36. The choice of this kind of syncretic image as a decoration for a horse designed to accompany a representative of a nomadic aristocracy in other ways is not accidental.

The artistic image of a horned polymorphic creature probably reflected more accurately than the usual zoomorphic and ornithomorphic features and subtleties of the complex system of religious, ideological and ideological doctrines that dominated the society of ancient Berel population.

The plaque is cut out of the maral horn, dimensions 5.6×4.2 cm, due to the protruding edges of the bar at the bottom and the straight line of the horns of the depicted creatures, the item as a whole has a rectangular outline. The front surface of the plaque is carefully processed, smoothed. On the reverse side of the plaque, slight traces of processing are visible near the ears, horns and mane, the vertical spongy structure of the corneous material is clearly visible. The item is made in the bas-relief technique. The safety of the item is complete.

Let us choose the image of the head with the neck and the crossbar, which, in turn, are divided into fractional elements for further description. The pendant is cut out of the horn plate manually, therefore there can be no absolute coincidence in the details between the images of two creatures.

The heads of the creatures on heraldic pose are strictly profile images of the bird of prey with a swirling beak. The occipital part of the head and jaw of the creature are separated from the neck by a prominent protruding tubercle, the lower part of which has a noticeable rounding. From the ear to the base of the neck, a narrow crack runs along the head of the left creature.

The eyes are shown in the form of deeply cut circles (diameter, 0.7 cm) with prominently protruding tubercles of the pupils (0.4-0.5×0.1 cm). In all cases, eye tears are necessarily emphasized, which are transmitted by a short but deep thread.

The beaks of polymorphic creatures are depicted in contact with each other, steeply down, the ends twisted. Below the line of contact of the beaks, cross-cut openings are marked with waxes, and mouth slots are shown with arcuate grooves on their back side.

The ears are long (1.4 cm), triangular, the tips are pointed, arranged slightly at an angle, their contours are clearly highlighted by thin lines. The inner sides of the ears are straight, the outer ones are rounded. The width of the ears at the base - 0.5 cm. Auricles are underlined, which are shown as an oval cushion, the depth of the notch is 0.1 cm.

The horns are shown as oncoming striking waves with four crests, or as two figures in the form of flags (1.5 cm) on a vertical rod (height 1.4 cm) and connected by free ends. The shoots of the horns are directed upwards. In their outline, they resemble strongly stylized broad elbow horns with spikes in the upper part of the wide lobe. The outer contours of the «elk» horns are very clearly outlined with a thin border (0.1 cm), which enhances the volume of the perception of this element and the depth of the thread inside the blade (up to 0.15 cm).

The necks of polymorphic creatures are slightly bent and raised steeply upwards and are clearly separated from the heads by a rounded carved groove. The neck of the right creature is depicted by a more direct fit than that of the opposite figure. The lower parts of the cervical compartments are dilated and slightly in contact with the bases, which are bounded by the surface of the transverse bar.

Neck (mane) and neck hair. On the necks and beneath them, the protome of polymorphic creatures shows narrow ribbed stripes (up to 0.3 cm wide), which are shown in 5 oval-elongated scaly elements. They denote possibly curly-cut hair (manes) or scallops of mythical dragon-like creatures. Note that the neck hair.

Crossbar. A relief cut transverse crossbar, from which the protome of polymorphic creatures grow. The length of the bar is 4 cm, width – 1 cm. It is 0.6 cm thick, the surface has a barely noticeable curvature.

The crossbar, with the exception of the hole in the middle, exactly repeats the overlay plates described above, i.e. the masters who made these ornaments had, a set of ready-made forms, samples of ornamental motifs and elements similar to cliche, with which they created various combinations and variations of artistic item s. Therefore, plates with three quadrilateral indented ornamental signs served as the initial form for creating similar works.

In the middle, the bar is drilled, directed at an angle upwards, a hole, with a diameter of 1.1×1.2 cm, intended for fastening an additional decoration element - a brush (made of horsehair), and along the edges are two grooves, geometric figures with corners extended to the outside and similar to segment. In the upper part of the hole there are remains of two cuts. They suggest that in the middle of the plank there used to be a geometrical figure - a recess with elongated corners, identical to those located at the edges, and a through hole for the brush was punched later.

The two side figures generally resemble a subdirect recess inside the circle, but with concave sides, elongated corners. On the diagonal, these indentations are 1.3 cm, in internal dimensions 0.6 cm, depth – 0.2 cm.

At the ends of the strip, round holes (up to 0.3 cm) are drilled for fastening, which go to the back of the item. Holes are angled.

All the grooves in the figures and on the cross bar, the manes were painted with cinnabar, the surface of the neck was covered with tin, and some areas were clad with gold foil.

Traces of processing on this item are similar to traces on other similar items. The facets were cut out individually, in some places also flattened. Holes were made in different ways: a large cut, small drilled from both sides on the counter.

Horny plaque designed to decorate a horse bridle has a rectangular shape, dimensions 6×4×0.3 cm. According to its morphological characteristics, it is close to the previous ones, it differs only in some details.

The heraldic images of the two opposing polymorphic creatures that form the basis of the hanging plaque have three points of contact – the tips of the horns, the outer sides of the beaks, and the base of the neck. Kulani ears are expressive, round eyes with especially emphasized pupils, manes (5 scales each), and a cross bar with a hole and two protrusions at the edges with carved ornamental elements in the form of elongated quadrangles give particular weight. Unlike other similar plaques, the right character has a straight hole between the third and fourth strands of the neck-woolen wool, with a diameter of 0.2 cm, apparently, for additional attachment to the strap .

The plaque (5.8×4.5×0.5-0,7 cm) has the same characteristics as the previous ones. At the place of contact of the horns, a hole was drilled (diameter 0.2 cm), it has four scaly manes painted with red vermilion. Above the hole in the middle of the crossbar, as in other cases, there are two cuts directed in different directions, defined by us as the remnants of a shaped hollow with four elongated corners. At the ends and on the side of the well-drilled holes for fastening thread to the strap are well preserved. Traces of red cinnabar are fixed, except for the mane, in all the grooves. The back of the item is concave.

Suspended plaque (5.7×4.4×0.8 cm) differs from some of the samples described above as in the previous two cases, there was a hole for attaching the threads to the strap at the point of contact between the horns. The essential difference of this plaque from all described above is in the fact that the right creature has a mane consisting of 5 scales and 3 inflatable neck strands, the left one has 4 mane scales and 4 inflatable neck strands. The scales of the strands of the right creature are directed up, and the left - down.

The hole for the fastening threads to the strap on the left end of the cross bar was made twice, apparently due to the initial failure of the drilling operation. In all other respects, with the exception of the individual parameters of each figure, there are no obvious differences.

One of the well-preserved pendant plaques. The shape of the plaque differs from the previous ones in that it is noticeably rounded due to the fact that the necks of the depicted creatures are shown rising up at a wide angle and more curved than in some previous samples, its dimensions are 5.3×4×0.5 cm. In addition, the point of contact of the beaks of creatures is small – 0.3 cm. The number of scales of the manes and the strand strands of the creatures, as in the previous case, is different: 5 and 5 and, respectively, 4 and 4 of the left character. The difference is observed in the transfer of the shape of the bases of the ears, the small size of the ears (1.4 cm), eyes (0.5 cm) and pupils (0.2-0.3 cm). All grooves, manes and neck strands of wool contain traces of red paint.

According to its parameters, this plaque from the series of suspended ones is the largest (5.5×6.8×0.5 cm), it is the most perfect, heraldic, it has 5 manes and a single-strand hair strands. It possesses all qualities that previous ones have. The plaque is handmade, so there is no absolute identity between two figures of polymorphic creatures on the plaque. Eyes and pupils are larger than of the previous plaque. The bases of the ears are of different sizes. In all the grooves traces of red paint are visible. The safety of the item as a whole is good, but corrosion is visible on the heads and necks.

The plaque (5.5×4.4 cm) is from the heraldic series, with images of opposing polymorphic creatures, has several damages: the left figure has only the core of the stem from the horns, and the tip of the anterior process of the horn is broken off from the right figure. In all other respects, there is full compliance with the above plaques. The front surface of the item is smooth, polished.

The plaque, despite the existing damage, has retained all the main components. Dimensions 5.5×4.2×0.5 cm. The contrasted protome of polymorphic creatures are in contact with the beaks and tips of the horns, as well as the bases of the neck. The pupils of the eyes are round and prominent and small. Kulan ears are very large, triangular in shape, the inner recess is shallow. The head is separated from the neck by a deep cut. Scale manes and neck strands of wool are underlined. The crossbar is provided with a typical set of elements made in the technique of low relief – a median drilled hole for the brush and two side quadrilateral grooves in the concave walls. All grooves contain traces of red paint, some areas of the plaque surface, apparently, were covered with tin plates. At the ends of the plank there are two slant-drilled holes for fixing threads of standard sizes. On the back of the item there are traces of processing with a sharp instrument near the ears and edges of the necks.

The plate is narrow, long and thin, 16.2 cm. One end has a noticeable expansion and rounding with a cut off tip, the other is straight and narrow, respectively, the plate parameters are 16.2×1.9×1.4×0.3-0.4 cm. The lining is contoured, with the exception of the lower narrow end, with a prominently protruding border on the surface, with a rounded, and in some places a ribbed surface.

On the front surface in the technique of low relief, 25 ribbed arrow-shaped figures are shown evenly decreasing towards the narrow end. The edge of the «swept» figures, resembling in general the above-noted scaly ornaments, depicted by overlapping at each other, are directed from the narrow end to the wide. The parameters of the smallest and lower swept figure 0.4×0.4×0.1 cm, the largest and highest – 1×0.8×1×0.1 cm. The ribbed surface of the arrow shaped ornaments, a pointed angle give the items a special expressiveness.

Пластина покрыта золотой фольгой. At the ends of the lining, two holes of standard sizes (0.2 cm) are drilled; the top one is additionally provided with a short cut to prevent the fastening thread from slipping. The plate is covered with gold foil.

The overlay plate is 4.5x1.2x0.5cm, the most common type of decoration of horse trappings . They differ only in the details of the technical design.

On the face of the rod, a standard combination of three elements is carved in the technique of a bas-relief: in the middle is an oval, along the edges are oval-rectangular geometrized figures. In all other parameters, the plate is close to the previous ones. There are traces of red paint in the grooves. The object in general is in good condition, there is only damage on the edge of one of the elements of the ornament.

The plate (4,7×1,2×0,5cm) is well preserved, the front side is smooth. At one end there is a thin transverse line left over from the initial marking of the cutter and other tool marks. The side holes drilled obliquely are well preserved. Some traces of red paint are noted. The front surface is glossy.

The plate (4×1.1×0.5 cm) has the same characteristics as all the other items of similar form and purpose. At the bottom of one of the grooves, slight damage is noticeable. It was probably made when drilling the side hole for the attachment threads. In general, the object is well preserved.

The plate (4×1.2×0.5 cm) is of standard shapes and sizes, it is not remarkable. The side holes for the mounting threads are made very carefully. The surface is smooth, in the grooves also preserved traces of red paint.

The suspension that adorned horse has, in one position, a double-winged arcuate shape. However, at the ends of the valves (or horns), one hole was drilled for fastening threads, therefore, the plaque hung on the strap downward with another, rounded end. In this position, the item is more properly called U-shaped suspension. Presumably, in the original version of the workpiece, there were no holes on it. They were drilled, apparently, after the organizers of the ceremony had found out where and by what end this particular piece of jewelry should be hung. The fact is that here there are options where a similarly shaped plaque is suspended from a horse trappings strap with other ends.

The length of the suspension is 10.4 cm, the width in the upper part is 5.5 cm, the lower one is 4 cm, and the thickness is about 0.5 cm

Good condition of ornamental motifs and elements on the front surface of the item allows to accurately determine the order of their placement and determine the structure and features of the construction of artistic composition.

U-shaped suspension is contoured on the outer and inner sides curb stripes. The ends of these curb strips are noticeably planed from the outside.

The inner border of the U-shaped pendant bends around the tape almost to ¾ the prominently protruding small disk depicted in the lower part of the object, as if covering it from above with a half-ring (or crescent) cap, then sharply rises at an acute angle. The ribbed surface of the inner curb line, the volumetric disk and the depth of the groove, as well as the oblique cut-out of the outer side of the roller, give the item a special plasticity.

The composition is reinforced by four petal-scales, located in the lower part of the marked convex disk (diameter 1.4 cm). From these, the two largest (1.5 and 1.7 cm) and rounded, curved like a shovel figure directly adjacent to the disk below. They are depicted as fish scales overlapping each other. One of these petals-scales tip is cut off when drilling and expanding the hole for the brush. To the right and left of them at an insignificant angle, there are two petal figures. They are oblong (1.5 cm) and narrow (0.8 cm), but also curved like a shovel. The upper ends of these petals come under the acute angles of the internal border curvature noted above, and the lower ones rest against the wall of the short arcuate roller, which limits the four petals noted above (or scales) from below.

The central petal with a cut-off top and two narrow scales, located on its sides, in the place of their joints with the internal short arcuate roller noted above, form two triangular depressions (0.2 cm). They do not belong to the category of specially cut out geometric shapes, but rather organically fit into the overall compositional structure as symbolic signs that reinforce the semantic load of the ornamental field.

So, in the lower part of this pendant-plaque a rather complex structure (eight elements) and, possibly, semantic orientation, is formed. This includes, of course, especially expressive 18 scaly ornamental elements, depicted by 9 units on each of the two wings. Their sizes are different – 1,2×0,9×0,1-0,1,5 cm and there is a smaller one. The flakes are depicted with an overlap at each other and are directed downwards with rounded ends and are succinctly inscribed into a narrow space between the relief protruding borders. To these 18 scaly elements, you can add 4 more similar figures, located, as noted above, below the prominently protruding disk. In this case, the 22 scales-petals, a disk and a hole for the brush make up an ornamental field on the plaque surface, which hung up on a horse trappings strap , arched down and was part of the sign-functional system of horse trappings designed to accompany the deceased representative to the other world. nomadic nobility.

The scales and triangular grooves contain remnants of red paint. Gold foil has not been preserved, but rather, it was like on similar suspension. In the upper part of the back side there are traces of processing with cutting tools. There are also traces of destruction in the form of dimples on the back of the right sash.

The large hole on the item is not drilled with a drill, but obtained by means of expansion or cutting. A knife-like tool was used, each element was cut out separately. Traces on the object can be attributed to traces of a metal knife, and the shape of the blade of the knife itself is impossible to determine.

Suspended U-shaped plaque, length 10 cm, width in the upper part 5.8 cm, in the bottom – 4 cm, thickness up to 0.5 cm. According to its characteristics, this item largely coincides with the previous one, except for some parameters. For example, two petal-scales, located below the disk, here are large – 1.9 and 2.2 cm. The largest petal, the lower end of which is “spoiled” by the brush hole, abuts against the wall of the short arcuate roller, which borders the three petals (or scales) below. The flaps depict 8 flakes each, and taking into account the above-mentioned large and two lateral flakes, there are 20 of them in total.

The hole in the lower part is drilled obliquely, diameter 1.2 cm. On some scales, gold foil coatings have been preserved, traces of red paint are fixed in places.

Holes for hanging drilled at the ends of the valves (0.3 cm). On the reverse side, the qualitative structure of the spongy substance of the horn is seen more clearly than in the previous cases.

The item is cut by hand. Probably, knife was used. Perhaps the metal tool with a sharp end was in the form of a small spoon (?). Some technological traces are seen. Each nail-shaped pattern was cut individually. It is noticeable that the instrument slipped from hands of the master.

The plaque was supposed to hang down to the horse trapping strap with the arch down (or vice versa) and then, it was decided to place two doors (or horns) down (or vice versa), therefore four holes were drilled at its two opposite ends. The latter have standard dimensions of 0.3 cm in diameter, judging by the remnants, the drilling took place on the back of the item, since specific traces were preserved here, and was the final operation in the process of its manufacture and its intended use.

Suspension length is 10 cm, width in the narrow upper part 4.8 cm, in the bottom wide – 7 cm. The width of one sash is -1.7 cm, the other – 1, 6 cm. The thickness varies from 0.2 to 0.5 cm.

In the lower part there is a disk-shaped figure (diameter 2 cm, thickness 0.1 cm), which is surrounded by an inner curb line from above, and a curved petal element below, which, in combination with other ornamental motifs, create an intricate complex composition.

On the two leaflets of the suspension, 8 petals-scales are cut out, with rounded and raised ends, between two specially marked edges. They need to add another 4 petals, one of which is almost completely lost in the manufacture of holes for the brush in the lower part of the plaque.

CHEST STRAP

The shape of the hanging pendant is conditionally “heart-shaped”, its lower end is pointed. This is the largest item among horse trappings from barrow №36, carved from the horn of a red deer, length 13.2 cm, maximum width in the upper part 10.7 cm, thickness 0.3-0.5 cm.

The back of the item is raw, visible vertical structure of the spongy substance. Traces of destruction of the material are visible on the back and left of the brush hole.

The ornamental composition on the front side of this chest strap suspension is also made according to the specified shape of the item itself and consists of several components: a border (border), a scaled ribbon with a “weave”, an inner heart-shaped element, a hole for the brush.

Border. The outer border with a smooth surface and an uneven width (0.4-1 cm) forms heart-shaped object (but not drop-shaped). On the border, from two sides there are two holes for fastening a strap to the chest, but it is noticeable that they are not on the same level, the left one is noticeably lower than the right one.

Between the border and the heart-shaped figure in the middle of the metal plate there is a scaly ribbon with a suspension. It bends around the top hole for the brush and connects at the bottom of its two ends at an acute angle. At the junction of the lower ends of the patterned ribbon a large scaly element is placed that closes the junction of ornamental stripes. A small convex figure of the heart-shaped form adjoins it from the bottom. If we assume that the scaly ribbon is a kind of necklace, then this detail can be considered as an attachment to it. The “attachment” also repeats the shape of the breastplate itself, only without the upper opening.

The tape, 1.5-2 cm wide, is completely covered with “scales”, the upper ones of which are larger (2 cm) then lower ones (1.2cm). The rounded ends of the scales are noticeably raised (up to 0.3 cm) and directed upwards with an overlap on each other. The number of flakes 13 on each side of the strip, are joined in the upper part of the brush. Another 1 scale, common, located at the junction at an angle, in the lower part of the metal plate. In total, it turns out 27 scales depicted on the front surface of the breast plate. The patterned ribbon with a suspension as if weights the inner heart-shaped convex shape of a metal plate.

The heart-shaped element in the middle of the metal plate with a pointed bottom (about 8 cm long, maximum width in the upper part is 5 cm), is made in a low relief, it protrudes noticeably on the surface of the metal plate. The top of this element has 2/3 cut when drilling a through hole for the brush.

The hole in the upper part of the breast plate has an oval shape, obliquely directed to the upper side, the dimensions are large 3×2.5 cm.

On the surfaces of the scales are traces of red paint.

SADDLE

The clasp from the strap of the butt of the barrel seat is barrel-shaped (length 3.2 cm, width at the ends 0.8 cm, in the middle 1.2 cm, thickness 0.8 cm), a through hole with a diameter of 0.6 cm is drilled in the middle. The surface of the item is convex, the reverse side is exactly cut off. On the surface of the item there are clearly visible flat horizontal stripes remained during planing. Traces of red paint are preserved on the surface of the object.

There are scuffs. We can determine the bites of small earth-moving animals by the narrow tracks of the incisor teeth,

The plank was probably cut from some solid piece and used to cover the missing link of horse trappings. The size is small (2×1.2×0.1 cm), the safety is poor. On the front surface, between the two curb strips, there are two complete and one half scaly figures, as well as two holes for fastening threads. On the reverse side, along the edges there are visible traces of processing tools.

On the surface of a small plank with an end partition (2.7×1.2×0.2 cm) there are three whole scaly ornamental elements, carved between two narrow curb lines. The reverse side is almost completely processed with a thin instrument. Two holes are drilled on the surface of the plank, a defective third hole is preserved at one end. On the scales there are subtle traces of red paint.

The horn buckle, volumetric and very expressive in terms of technique and artistic solution, consists of three integrally cut components – a trapezoid shield with a hole for fastening a wide strap , a ring for fastening the other end of the strap with a hole, and a fixed prong.

The buckle ring in the cross section is oval, i.e. processed on both sides equally.

On the front side of the buckle, at the junction of the arc and shield, there is an ornamental composition consisting of a ring made in the technique of a bas-relief and holes in the form of outspread wings adjoining it from two sides. At the two upper corners of the trapezoidal scutum two triangles are embedded with their vertices down.

The upper end of the buckle is slanting obliquely, and its reverse side has faint traces of harmony.

In the lower part of the shield there are visible signs of wear and tear from the strap. The same traces are fixed on both sides of the fixed tongue and in the upper part of the ring, which distinguishes this item from all other ornaments from barrow № 36. The buckle is also different from the others by the fact that there are no traces of cinnabar on it. The reverse side of the subject is also subjected to processing with a sharp tool. Thus, the buckle demonstrates a certain uniqueness in comparison with the rest of the ornaments from the barrow № 36.

Length – 69 mm, width – 45 mm, thickness – 8.5 mm, prong length – 12 mm. Base parameters: length – 30 mm, length along the internal contour – 22 mm, width – 9 mm, thickness – 5 m.

The item is worn out. There are traces of wear and tear even deep in the ornament. Traces of manufacturing almost did not survive. Perhaps it is a soft strap buckle. It can also be assumed that this item was not made together with other items, but was purchased separately to supplement the horse harness.

The bar, carved from the maral horn is intended to impart stability and rigidity to the upper part of the felt bow of a soft saddle, it has a curved shape, a smooth concave surface and a noticeable curvature in the inner side. The item is in poor condition, one horse is broken off, there is a longitudinal crack, which starts from a whole rounded end, where two small holes are drilled (0.3 cm) for fastening and reach the middle. Exactly in the middle of the handle, two more holes are drilled, located differently, i.e. along the plate. All openings are provided with additional grooves (depth up to 0.1 cm) to prevent the attachment thread from slipping. Arc width is 1.6 cm. On the surface of the saddle arc there are traces of the tools with which the object was made.

The recessed plate, cut from the maral horn for the upper part of the bow of the soft saddle, is preserved very fragmentary (less than 1/3). Its width is 1.4 cm, front surface is smooth, depth of recess is 0.2-0.3 cm. The item has a rounded, partially broken end, on which two holes are drilled abutly, in the transverse version, with the diameter of 0.2 cm. Traces of sharp instruments remained on the surface of the item .

Only half of the arc is preserved. At the rounded end, two holes are drilled, located one above the other. The diameter of the holes is 0.2 cm, between them there is a shallow groove for firm fixing the thread of attachment to the strap . At the other broken end, which is in fact the middle of the item, a single whole is fixed and the fragmentary preserved second hole for fastening threads.

The arc is notched out (0.2 cm), the edges of the item are noticeably sharpened. The front side is traditionally smooth, but in this case, the reverse side is also processed, longitudinal and transverse traces of a sharp tool are visible. The item is in poor condition.

The fragment is insignificant, in bad cindition. The edges of the item are also pointed, the reverse side is curved. The surface of the fragment of the bow is smooth, the reverse side is untreated.

The fragment is very poorly preserved, two fastening holes connected by a groove are visible, there are visible tool marks, the front side is smooth, the surface is convex.

CRUPPER STRAP

The slat is designed to decorate one of the components of a horse's equipment – crupper strap.

As a result of drying, the horn plate has acquired a convex-concave shape, one end is broken, therefore its real length is unknown. In the deformed state, the length of the strap is 21.5 cm, width 1.7 cm, thickness 0.3 cm. The preserved end of the plank is cut obliquely and limited by a triangularly cut transverse protrusion. A hole (0.3 cm in diameter) with a short notch is drilled on this triangular element to stabilize the fastening threads. The long sides of the plank are bounded by slightly convex strips of borders ranging in width from 0.2 to 0.5 cm. The upper ends of the borders are adjacent at an oblique angle to the specified triangle.

The ornamental strip of the patch plate consists of 28 low-relief scaly figures, depicted with an overlap on each other. Scales at the very end of the plank is preserved in half. The scales are different, the rounded ends are slightly raised. The scaly ornamental stripe protrudes slightly above the side borders. The surface of the item is polished, the reverse side has along the edges of the longitudinal and transverse traces of processing with a sharp tool.

The slat that adorned the tail-back strap , has the length of 25 cm, width 1.6 cm, thickness 0.3 cm. It is seriously deformed as it dries.

The side long and transverse short curb strips, which frame the whole item with a rectangle, are well preserved, only slight damage is on one side. On the end of the short curb ledges holes for the fastening threads to the strap are drilled. Shallow, barely noticeable and short grooves are drawn from the holes to the ends of the lining. Inside the oblong rectangular frame, 28 scaly ornamental elements are carved with rounded ends at each other. On the reverse side, tool marks are visible only at the edges of the object.

The slat is carefully processed, thin and narrow. It is a fragment cut from a longer plate, since there are no transverse protrusions at its short ends, the scales at one end are cut more than half and the holes for the fastening threads are drilled over the ornament. The long sides of the strap are limited to narrow (0.2 cm), but clearly defined borders. In the space between the narrow borders there are 18 whole and 2 halved scales, cut at each other with round ends. In the middle the plank is broken apart. The reverse side of the item is processed completely. The length of the invoice slats with the deformation of 11.5 cm. width 1.3 cm, thickness 0.1 cm. Traces of red paint barely noticeable. On two scales.

Slat is represented as unfinished item , with dimensions of 7×1.2×0.2 cm, designed to decorate the surface of the belt from horse trappings. Two holes are drilled at both ends (0.2 cm) for attachment threads to the strap. Both openings have additionally short grooved cuts for rigid attachment of the fastening threads to the strap. Inside the embossed border, cut out 10 scaly elements with an overlap of rounded ends on each other. The scales are small 0.8×0.7×0.1cm, two of them in the middle part were eroded, the rest are well preserved. The reverse side of the item is partially processed.

Crupper strap overlay is an elongated-expanding plate (length 26 cm), cut from the horn of the red deer. Its one end is narrow and straight (width 1.8 cm), with one drilled hole (diameter 0.3 cm), and the other - expanding smoothly (4.5 cm) ends with rounding, on which two small holes are drilled (diameter 0.2 cm) for fastening threads. The front surface of the wide end of the lining is convex, and the inner side has a noticeable concavity, so the item as a whole resembles a spoon. The figured overlay is completely outlined by a narrow border (0.3 cm), which gives the item expressiveness and integrity.

In the middle of the slat there is a hole cut, in the form of an "heart" elongated, with a pointed end, contoured from the outside with a relief roller. This hole is an integral element of the overall ornamental composition depicted on the wide part of the front surface of the lining and, apparently, denotes a "necklace" of scaly patterns placed around another, embossed "icicle" (or wedge-shaped) figure (length 8 cm).

The figured hole could also serve as a nest for fastening a brush of horsehair.

On the sides of the "wedge-shaped" elongated figure there are 26 scaly elements and an additional 2 or 3 at the bend, in the upper part. Scale elements are traditionally depicted with a lap over each other, rounded, raised ends (0.1 cm), which are directed to the upper extended part of the lining.

For decorating the surface of the curly overlay, the ancient masters used the same principle of construction and structural elements that were successfully tested when creating ornamental compositions on some suspensions and plaques, which were described above.

Scales are colored with vermilion once, i.e. they could alternate plating with metal foil. A trace of tin coating remained on the surface of the narrow end of the plank, below the hole for the fastening threads. Thus, we are seeing a combination of different color effects associated with some ideas about color symbolism.

The condition of the item is poor, in two places there is a gap, the front part is sometimes subjected to erosion. On the back of the item there are traces of brown dust, apparently formed from the decomposition of the leather belt. Traces of the tool are also recorded on the reverse side, especially along the edges of the item.

All patterns are hand cut. In the rounding there are cuts. The item is made by the method / techniques of cutting and planing.

The overlay plate from the tail-tail strap repeats the previous pattern in its design and differs from it in that it is 1 cm shorter (length 25 cm), 0.5 cm wider in the rounded part (width 5 cm) and the middle hole, although identical in shape, is not end of the punched.

The plate is contoured by a protruding border, up to 0.5 cm wide.

On the front part of the plank, around a wedge-shaped figure (10 cm long) with a prominently protruding surface, there is a “necklace” of 28 basic and 2 additional scaly elements, to which there is an adjoining bottom, made in the indentation technique (0.2 cm). The “attachment” repeats the shape of the previous wedge-shaped figure in a smaller version (length 2.5 cm). It is embedded in the upper part of the oblong platform (length 13 cm, width 1, 4-1.6 cm), which is separated from the junction of the ends of the scaly ribbons by a transverse wavy line.

Three holes for the fastening to the strap are drilled at the two ends of the lining – two of them, directly on the border of the expanded part, one on the edge of the platform.

Rhythm in painting and plating with gold foil scaly ornamental elements draws attention. The safety of the item is poor, there are several faults. Tracks of processing with various sharp instruments are fixed on both sides.

Dimensions 6.9×5×0.7 cm. Protome of creatures are in contact with their beaks with a narrow web (0.5 cm), with their tips of horns. The pupils of the eyes are round, prominent and small. Short tears are indicated by short cuts.

Kulan ears are very large, triangular in shape, the inner recess is deep. The head is separated from the neck by a deep cut. “Elk” horns directed forward towards each other, but the ends are noticeably raised; traditionally they have two upper undulating divisions with pointed protrusions and a curved anterior process. Scale manes and neck strands of wool are underlined.

The crossbar is provided with a typical set of elements made in the technique of low relief – a median drilled hole for the brush and two side quadrilateral grooves in the concave walls. All the grooves contain traces of red paint, some areas of the plaque surface, apparently, were covered with tin plates. At the ends of the plank there are two slant-drilled holes for mounting threads of standard sizes. On the back of the item, there are weak traces of processing with a sharp tool only on horns.

The plaque is in a good condition, the dimensions are 6.5×5.5×0.6 cm, in general it has a rectangular outline. Unlike the previous plaque, the horns of the creatures are directed towards each other exactly in a straight line, but are also connected by a narrow web. The flat-relief contours of long “kulan” ears of creatures are very expressive. Beaks with curved ends have a fairly wide contact line – 1.4 cm. Another feature can be considered multidirectional neck-scales, depicted with an overlap on each other.

The crossbar has a typical set of elements made in the technique of low relief – a median drilled hole for the brush and two side quadrilateral grooves in the concave walls. All the grooves contain traces of red paint, some areas of the plaque surface, apparently, were covered with tin plates. At the ends of the plank there are two slant-drilled holes for mounting threads of standard sizes. On the back of the item , there are weak traces of processing with a sharp instrument on the ears and along the edges of the plaque.

The plaque is smaller than the previous one, 5.7x4.4x0.7cm, both horns are completely damaged, the whole plaque is broken down in half and glued together from two halves. Traces on the item indicate strong driving. The surface is polished. On the reverse side there are traces of processing with sharp tools. All other data are close to the samples described.

A feature of the item is the modeling of the eyes, not in the form of a round figure, but faceted, like a crystal.

One of the largest suspension plaques (6.3×5.3×0.7 cm) in the form of images of opposing protome of fantastic creatures. The condition of the object is satisfactory, there are no lost items. The tips of the horns and beaks of the depicted animals are in contact tightly, traces of red paint have been preserved in all the holes. The number of scaly manes, respectively, 5 and 6, and the neckline ones – by 4. The last elements were not well preserved. The reverse side of the item is noticeably curved, there are traces of sharp tools at the edges.

All the components of the suspended plaque, designed as polymorphic creatures opposing the protome, survived, although various damages are visible. The size of the plaque is 6×5×0.6 cm. The connections of the horns and beaks protom fantastic creatures are evident. The eyes are transmitted in the form of circular depressions with convex pupils. The crossbar in the lower part, on which a hole is slantwise drilled and two rectangles are cut, has a slightly convex surface. Standard holes (0.2 cm) for fastening to the belt are drilled at the ends. On scaly manes and neckline cuts, as well as figured indentations of the transverse plank, traces of red paint are preserved. The spongy structure of the material and slight traces of processing along the edges and near the ears and the horn are visible on the reverse side.

The suspended plaque carved from the deer horn in the form of polymorphic creatures opposing the protome, despite the erosion of the surface and some damage, has all the graphic elements remained. Dimensions 6.7×5.8×0.7cm. Traces of tin and cinnabar are preserved on the surface of the item, but they were unsuccessfully painted with modern industrial paint when the restorer attempted conservation by the restorer. On the reverse side of the plaque the vertical structure of the spongy body of the horn and a dark spot is visible.

The cutouts on the item are deep. The item was carried out by the method / method of planing, cutting and drilling. Judging by the symmetry and accuracy of the thread, the item is made by an experienced craftsman, says a trasologist E. Yu. Gir'.

The item is in a very good condition, there are no visible damages and erosion of the surface. Dimensions 6.5×5.7×0.7 cm. The number of scales under the neck of creatures is different – at the right 6, at the left – 5.

The horns, decorated like waving “flags” directed towards each other, and rounded beaks are interconnected by means of short stripes. Horns and ears have very expressive external contours. At the base of the ears are protrusions with rounded. Eyes are treated in the form of round depressions with embossed pupils, tears are indicated by short cuts.

The head of the right creature is separated from the neck by a deep, slightly rounded groove. The cervical surfaces of the creatures are unevenly carved – in the right animal it is higher and, accordingly, is flush with the head. In the left creature, the thickness of the neck at the junction with the head is noticeably smaller, therefore the lower contour of the jaw is noticeably bold and higher. All grooves on the surface of the item are traditionally covered with red paint. There were traces of tin on the necks. In the upper part of the hole for the brush on the transverse plate are visible remnants of oblique cuts.

The plaque is in good condition, except for the fact that the inside of the tip of the ear of the creature located on the left side has been repulsed, and the entire polished surface of the neck has been subjected to erosion.

The technique of making the holes on the horns, ears of polymorphic creatures and on the transverse plank below differs from the previous plaque by some negligence or imperfection, the unevenness of the lines of the external contours of these elements of the item is striking. The ends of the “flag-shaped” horns and beaks are tightly interconnected, distinguished only by insignificant and shallow cuts. An essential element of decoration is the underlining of the base of the ears in the form of short protrusions. It should also be noted that the bases of the horns, directed upwards, have, as in all other cases, a slight deflection angle to the outer sides.

The eye pits are round and very deep, the pupils are made using the technique of flat relief, the tear drops are directed upwards at an angle and reach the outer edge of the base of the beaks. Attention is drawn to the fact that the scales of the mane and under the necks are painted red every time.

A characteristic feature of all suspended plaques in this series is also the sharpening of the edges of scaly manes up to 0.1 cm and even less.

The whole figured plaque has a curved surface. This is especially observed on the transverse bar below. In the middle of the mentioned strap there is a wide hole (diameter, 1.2 cm), which, it seems to us, was drilled in place of a figure-shaped indentation with four elongated corners, the same that are located along the edges of this element and from which small fragments in the form of a thread are preserved. At the ends of the bar holes are drilled (diameter, 0.3 cm) for fastening threads to the belt.

The reverse side of the hanging plaque is concave, clearly visible vertical structure of the spongy substance and traces of processing with a sharp instrument, especially at the edges of the item. The item is very worn out.

The item is very well preserved, there is no damage on the surface. Dimensions 6,5×5,3×0,7 cm. The item ion technique is good, the outer contours of the horns and ears of the protome of fantastic creatures are very expressive, the grooves are made carefully. The connections of the tips of the horns and beaks are short. Round eye pits with pupils and tears cutouts are made in the same way as other items of this set of horse equipment. Twisted beaks are fitted with corneas. The neck volume of opposing polymorphic creatures is emphasized by the pointed and noticeably thinned scaly manes, which define the contours of the item from the outside. Scales are painted with vermilion through time, as in all previous cases. On the reverse side there is a barely noticeable curvature. At the ends of the transverse bar, standard openings are drilled for the fastening threads to the horse equipment belt.

One of the best suspended plaques. It differs from all previous samples of such items in that the ends of the horns of polymorphic creatures, which are interconnected by means of a circle (0.04 cm), are directed upward at a slight angle. The horn rods, respectively, are somewhat apart in the upper part to the outside. Beaks, starting from the eyes, resemble a crescent, they are also interconnected by means of a short dash, with a diameter of 0.2 cm. Another feature of this plaque is a greater number of scales both on the mane and under the neck (6 and 7-8 pieces, respectively).

Figured plaque in the form of opposing polymorphic creatures. At the left figure, the ear and beak are broken, the other elements are well preserved. The front processes of the horns of the characters are slightly raised and interconnected by means of a short dash.

The item is in very good condition. The connection of horns is straight, the beaks of polymorphic creatures are divided among themselves by a long vertical groove. There are no significant differences from the previous figures.

Perfectly preserved plaque in the form of protome of opposing polymorphic creatures. It is characterized by all the features that are inherent in all other horse equipment from barrow № 36

As shown by traceological observations, the material of the product has a more spongy, porous structure than other objects. In the pores of the crystal stuck possibly sand or copper). The master used a knife and a drill. The small side holes were drilled using a 1 mm diameter drill. Drilled from two sides (towards). A large hole was cut with a knife. Traces of a knife in different places are different. These marks indicate only that the knife had a thin sharp blade, and the tip of the knife was of a feather shape. This thing is more worn out, as indicated by polishing as a result of long wearing. At the bottom of the polishing less, at the top - more. It can be assumed that the restorers have removed the polishing of the lower part.

SYSTEMATIZATION OF HORSE TRAPPINGS

In the previous section, while characterizing jewelry, we identified four main units for equipping a horse from barrow № 36, according to their position on the body in a hierarchical sequence from head to tail:

- headband (bridle);
- pointrel;
- saddle;
- under tailstrap.

Further analysis is carried out on selected composite (structural) elements inside each of these blocks in order to determine the system and specificity of the selection of forms of horny suspensions and linings attached to horse trappings straps, as well as other parts (for example, bows from saddle, fasteners, etc.).

The analysis is carried out exclusively on the key elements of a component of the decoration, revealing their contents for possible future typological observations (Klein, 1991; Gudim-Levkovich, 1994, pp. 71–80; Shchapova, 1994, pp. 81–91).

Since all things come from one closed object, the procedure carried out below is largely symbolic in nature and is not aimed at identifying any statistically stable patterns that could be used to solve any problems of cultural-chronological order or theoretical generalizations later.

The headband or bridle, through which the horse is controlled, includes the most iconic ornaments, ornamented with various motifs that form complex compositions.

Bridle jewelry, their form and, especially, content, have, in the traditional culture of the ancient nomadic peoples of the region, a special status, since the head lobe with the neck of the horse itself in the hierarchical structuring of body parts of this animal during the ritual dismemberment of the body (for example, ashwamedha), in some myths, endowed with a high degree of sacredness.

Some decorations were intended only for decorating the headband and, accordingly, had uniforms and complicated ornamental compositions that were not repeated in this set of horse trappings. The category of such things includes the head plate and the alluvial plaque-pendant, as well as the headband plaque in the form of opposing polymorphic creatures without horns and, of course, psalium, which end with sculptural images of protome of ornithomorphic monsters with elk horns.

At the same time, in the headband there are practically all the main types of objects that were used in other combinations or even without changes. The latter include short rods with two in-depth decorations around the hole for the fastening threads to the strap and long strips with the image of scaly ornamental compositions, which will be discussed in another section.

Thus, each of these objects marked a zone of a kind of microcosm reserved only for him, while performing protective and other functions, including, of course, aesthetic.

The pointrel includes three straps (two short, attached at an angle to the saddle and one, the main, around the chest and neck of the horse), decorated with various hanging plaques.

A massive heart-shaped plaque is exceptional, also unique in this complex, it is with a hole for the brush attached to the middle of the chest strap.

This is the most massive subject of this complex horse trappings. The form itself, the parameters of the item of decoration are chosen taking into account the peculiarities of this particular part of the animal's body. It is inconvenient to use such a badge to decorate another part of the horse body. This is the specificity of the context (the body of the horse), to which these or other decoration elements fit.

The side strap s of the chest strap are decorated with a standard set of suspension in the form of opposing protome s of polymorphic creatures that were used to decorate the headband strap s. However, it should be emphasized once again that even with the standardization of the shape of a plaque and the image of a polymorphic creature, each item carries traces of an individual creative search.

The saddle contains mainly ornaments that are characteristic only for this type of horse trappings. These are, above all, the standard-shaped horny arms from the front and back of the bow; there should have been four of them, but due to the subtlety and fragility of the item, only a few fragments remained.

The spring-loaded buckle, although it has a form and components that are common with other Pazyryk samples, in this case differs from many in its meticulous finishing, with an exceptionally interesting decorative design of the front part.

The volume fasteners from the saddle are of great interest.

Crupper strap. These include, first of all, the spoon-shaped and longest narrow strips, which are ornamented with scaly patterns.

In decorating the surfaces of these slats, especially when placing scaly patterns around wedge-shaped elements, there is a general principle used by craftsmen in decorating the headband and chest strap.

TYPES OF HORSE ORNAMENTS

The procedure for «typology» in this particular case is carried out as in the previous section, taking into account the sequence and hierarchy of the arrangement of things on the horse's body, then the analysis of the forms and ornamental motifs, elements and compositions on the surface of these items is performed.

I TYPE

From the three items of decoration, which we single out as the most significant in the entire system of decorations for horse trappings from barrow №36, we consider one item to a special type:

- Head disk. The significance of this object is explained by the fact that it has a round «sun-like» shape and adorns a particularly important area of the horse's head, which has a high degree of sacrality.

II TYPE

This type includes:

- Suspension and breastplate. Both suspension plaques have a common «heart-shaped outline» - a rounded top and a pointed lower end, as well as openings for the brush. However, the definition of "heart-shaped" is more suited to a massive chest plate, and the alluvial suspension is much narrower and strongly pointed, so it could be called "drop-shaped" if you imagine the position of the suspension in an inverted state. Differences also exist in the size associated with the functionality of the suspensions. The placement of scale-like necklaces with suspension around the hole for the brush and the "drop-shaped" protrusion is exactly the same.

III TYPE

This type includes the most massive types of jewelry – suspension plaques, made in the form of images of opposing horned polymorphic creatures on transverse platform slats with a brush hole in the middle.

Opposing bird-headed creatures on curved necks, with long ears and elk horns serve as the main iconographic and typological feature. There are small variations associated with the individual character of each item, but this does not affect the general typology of the item.

In this typological series, a separate position is occupied by one pendant plaque, which does not have a transverse crossbar at the base of the neck and elk horns. It is small and it seems as if these were wings marked against the background of a curved neck. In addition, it is suspended from the headband, next to the large disk, on its right side. Logically, for symmetry on the left there should have been another identical suspension, but it is not.

IV TYPE

This type of item also constitutes a significant part of horse trappings. It is presented in two versions: as independent, with three-part grooves of the strap that adorned the surfaces of the strap and as a crossbar – an integral part of suspensions in the form of opposing polymorphic creatures, which we attributed to type III.

This type includes strips with one or two holes in the middle. Together, this is the most common type of jewelry in this complex.

V TYPE

This type is one of the original forms of suspended jewelry of horse trappings of arched shape; there are no such species in the whole range of the Pazyryk culture. The materials of the barrow № 36 recorded 4 samples used as bridle and saddle hangers.

VI TYPE

This type includes narrow and the longest, rarely very short strips, decorated with fully scaly patterns. They were sewn with the help of holes drilled at the ends, mostly in length, almost corresponding to the width of horse trapping strap.

The intermediate position is occupied by a plank, in which one end is slightly widened and rounded, and the entire surface is covered with "swept" patterns, resembling a distantly scaly ornament, made with a lap over each other.

VII TYPE

Two, original so-called «spoon-shaped» long strips with one rounded end and covered with scaly ornament, which adorned the tail-strap and occupy a special position in the typological range of all objects from horse trappings .

VIII TYPE

This type includes the bows, objects that have thin walls and complex manufacturing technology.

IX TYPE

Clasp from the saddle shaft is included into a separate category of things. It, like some samples of things from horse trappings, is presented in a single copy.

X TYPE

The spring buckle from barrow № 36 in its structural elements generally repeats the buckles that existed in Pazyryk society with a protruding fixed tongue on the annular head of the shield.

XI TYPE

As a special purpose object, psalium belongs to an independent category, but ornaments at the ends in the form of heads of polymorphic creatures with horns bring them closer to the suspension noted above, decorated as opposing mythical creatures.

Thus, we considered all types of horn ornaments of horse trappings, which originate from barrow № 36. First of all, they demonstrate a wide range of decorations, the shapes of which were dictated by the peculiarities of the horse's constitution and the methods developed for centuries to control this animal with the help of various devices.

In the hierarchical row of horse trappings the dominant position is occupied by the horse bridle. It has a special semiotic status, since its function is connected with controlling, therefore, it can be associated with the activities of the ruler and his close aristocratic environment and can symbolize the structure of supreme power. Apparently, the ethnographic concept of "curbing" the violent and insubordinate, the elements of natural forces, the enemy, etc. is connected with this.

The bridle, especially the headband, is decorated in a hierarchical sequence with various things that have special shapes and are also endowed with some supernatural magical properties. This type of iconic item includes, for example, a gilded forehead disk, which, as we noted above, can be associated with a luminary – the sun, moonlight.

A saddle is a kind of horseman throne, richly decorated with various applications, where scenes of perpetual struggle and torments prevail, symbolizing the owner's position, his life course, deeds. Elements of a horse saddle, especially its upper felt blanket, were richly decorated with various applications, but, unfortunately, in this case nothing of the organic material has been preserved. It is quite possible that the saddle of this character was supplied with additional long felt suspension in the form of fish, which are popular among the bearers of the Pazyryk culture of the Altai region. This is all the more plausible when you consider that the prevailing ornamental motif adorning the surfaces of items from barrow № 36 is precisely "fish scales".

Handles from the front and rear bow of the saddle are original and have unique elements intended only for fastening these areas of horse trappings , which are sometimes covered with various ornamental compositions.

Breast and crupper straps are peripherals, the functional purpose of which is to impart stability to the rider's saddle, especially when traveling in mountainous and highly intersected places, they can also symbolize the foundations of society in society, stability in society, strengthening of power.

Naturally, the various forms of horn ornaments, corresponding to different straps of horse trappings , carried various semantic loads and were endowed with corresponding semiotic functions.

TECHNIQUES OF MANUFACTURING HORN ITEMS

This chapter was written on the basis of the scientific research of A.N.Usachuk and E. Yu. Gir', who, as noted above, studied a set of items from the barrow №36 in different years (Usachuk, 2012, pp. 1–8; Gir', Sirazheva, 2015, pp. 1–7; Sirazheva, 2018, pp. 1–8). The structural and technological analysis of these items was previously carried out by A.N. Borodovky, who noted that most items are made from horny single plates of various sizes (Samashev, Borodovsky, 2004, pp. 82–87).

The longest plates (25×2 cm) were used to manufacture linings for harness and bridle straps, medium sized (13×11 cm) – for the manufacture of the headband, breastplate, forks and bridle forks.

Images of polymorphous creatures (or rather, their protoma) were made of squares of various sizes: 6.5×5.0 cm, 5.1×4.2 and 4×4 cm.

The smallest plates (4×1.4 cm) were used to make sub-rectangular suspensions put between the protoma of creatures. The standard of these objects and their dedecorative design are similar to the base of the image of creatures, in the decoration of which two stages are clearly traced. Firstly, a series of relief rounds with grooves was cut out, then a through hole was cut through the center. The holes were cut also on headlights and breastplates, after the initial decoration of the object. Part of the previously made relief ornament was simply cut off. These holes are prefigured, most likely, for some complex structures.

The large elements - the front and the breastplate were made of horny fork (Samashev, Borodovsky, 2004, p. 86).

A.N. Usachuk studied this collection in 2009 with the help of the MBS-10 microscope. According to him 21 of the carved pendant plaques are made in the form of protomed polymorphous creatures, 20 are in the same manner, and one, small in size, differs from the rest morphologically (but not in the technique of making). Therefore, this plaque-suspension from the bridle headband, either comes from another initial set, or the morphological originality is dictated, as noted above, by the special status of this item in the common system of horse trappings .

In a large group of suspension plaques, several subgroups of more or less similar items can be distinguished.

It is noted that polymorphous creatures on narrow bunches are more closely joined by beaks. However, on the wide plaque, creatures are not so closely adjoined by their beaks, while on rather wide plaques we see images of closely clamped beaks, comparable to those on the narrowest plates.

Three plaques are allocated with a small detail: the horns of the beings are connected by means of a ball or a lintel.

However, hardly one master could make two perfectly similar carved articles from the horn.

All single plates are chosen with a fairly thick layer of compact matter, which in the maral horn can be more than 0.5 cm.

Among all the suspension, only one item with unsuccessfully selected raw materials is allocated, where the horn plate at a thickness of 0.91 cm had a sponge material thickness of up to 0.75 cm at the center.

Slightly thinner than the others looks like the suspension plate (however, this item has remained worse than the rest).

Marking. Single plates of horny raw material were prepared carefully: on almost all specimens, the reverse side of the plates bears traces of multiple, accurate pruning of the spongy substance. Judging by these tracks (and also - in the wake of planning on the outer part of the plaques), the raw horn and blanks were softened and, naturally, degreased (heat treated) and soaked.

The surface of each item was leveled by means of sharp thin in section metal blades - perhaps, adzes. Probably, in addition to adzes, blades of small knives were also used: on one of the plates an uneven cut was preserved in general on a well-aligned inner surface of the item.

The areas of the undercutting of the spongy substance in different directions and at different angles – as a rule, under rather sharp points with respect to the plane of the workpiece can be traced.

In a large number on the badges, there are fine traces of markings made by a very thin blade or metal point. Studying two dozens of carved plaques allowed to reveal the remnants of marks marking practically every element of the image. Part of the markings can be seen in the area of the horns, eyes and beaks of the creatures. On some samples, the marking details are fixed on the rectangular bases of the plaques. But practically on all the badges, traces of marking were preserved on the necks of polymorphous creatures, since it was necessary to limit the sections of the future mane to the left and to the right of the neck. However, the position of the mane was, most likely, secondary. On one badge on the face of the creature on the right, there are traces of marking continuing in general outline of the direction of the neck. Probably, we came across with an example of the original markup, when it was important for the master to outline the general outline of future figures. The marking of the sections of the future mane on the same badge was made after cutting out the silhouettes of the griffins.

As a rule, traces of marking are clear, long and rather even. However, comparing the tracks on different badges, we can talk about the work of several masters with different levels of experience. For example, the marking of the base of the plate consists of several insecurely marked short traces of cutting. In some cases, the marking is not entirely correct, and the master when cutting the silhouette of griffins had to correct the error. For example, on badge, the marking of the border of the mane has strongly «left» to the side», and on the plate – on the base. On the badge, when marking the beak, the point dropped off at the turn and went upwards. On badge, the markup failed on the creature's muzzle on the left. In addition, some marking traces are made by double lines: Apparently, this happened when the masters for some reason did not like the place of drawing the first line. It should be noted that the marking of the plate could be carried out by one and two lines.

Cutting, shaping. On all badges there are traces of cutting and shaping. As a rule, cutting was carried out very carefully. The masters cleaned the small fragments of the horn, leaving small ledges. The blade was placed at a fairly sharp angle to the surface being treated. In rare cases, traces of cutting vertically placed blade are fixed.

The analysis of the traces of cutting allows us to talk again about the work of different masters. For example, cutting plate is more confident and more angular. The badge is cut out more accurately and at the same time more elaborately than the badge. The badge differs in the manner of cutting from the plate. On some specimens, the traces of multi-actuation of neat cutting have been preserved on the ends of the rectangular base plate.

Most likely, after cutting out all the details of the badges, small holes were made on the ends of their bases. Basically, we used accurate manual drilling. In one case, the conical easel drill was most likely used. The same drill was used to make three small holes in the only badge of the second group.

Later Berel badges were smoothed using scraping the surface with a fine abrasive. These operations occur at the last stage of the manufacture of horny objects. Traces of scraping on workpieces look like rows of short parallel dashes at a distance of 0.02-0.03 cm from each other. It is likely that scraping was not done using a specialized tool, but with a sharp metal knife.

Painting. Badges with protoma of polymorphous creatures are covered with cinnabar, reinforcing the effect of already very expressive carved ornaments of equine equipment. Let's pay some attention that practically on all badges a paint relief depressions of horns and star-shaped depressions on edges of the bases are filled with a paint. In addition, the manes of griffins are painted in two cases – the eyes (the pupils are left without cinnabar, which created a peculiar effect). Only one badge does not have horns (partially preserved) and manes. The badge where there are no horns and a rectangular base, cinnabar is filled with relief grooves on the necks of griffins. The decorating of the badges by the cinnabar is performed in a different manner. Apparently, this was performed by several people. Interestingly, in some cases, the principle of decorating mane is violated. On the basic number of badges «scales» of the mane alternate: painted / unpainted. But on items the rhythm of the color changes: several colored «scales» of the mane go in succession. The coloring of the items was not carried out at the same time as their manufacture.

The fact that the star-shaped deepenings in the center of the bases of the badges were not painted with cinnabar draws some attention. Unfortunately, none of the deepenings were completely preserved – holes were cut through them, but there were no cinnabar in the remains of them. It is logical to assume that the painting of «star-shaped» deepening along the edges of the bases of the badge is carried out after holes have been made in the center of the bases. Similar to the bases of badges, rectangular suspension badges, which will be discussed below, are decorated with a cinnabar in the same way: the central star-shaped deepenings are left clean. Probably, decoration of badges and small plates-suspension was carried out at the same time.

Psalium. For the manufacture of psalium, a rather thick single plates of the Maralhohor horn were chosen as raw materials. Psalium were slightly damaged by bites of small burrowing animals. The inner side of the psalium bears the marks of aligning the plate-blanks on the spongy substance. In the manufacture of psalium, techniques such as cutting (retaining the ledges when stopping the blade), planing, scraping, scraping were used. A fine-grained abrasive was used as well. The hole of the psalium is neatly cut. The holes of another psalium bear on their walls traces of undercutting / erosion with a metal blade. Probably, the holes were initially drilled, for neat placement of them at the end of the S-shaped figure, but then they were expanded and cleaned with the help of a blade.

Painting some of the details of the psalium with cinnabar is done in the same slightly careless manner as on horny badges.

On the psaliums there are traces of foil (cladding) with the finest leaves of gold foil. Judging by the ratio of the areas covered with cinnabar and the areas covered with foil, the cladding was carried out later than the painting. Such an operation, for example, on wooden carvings was carried out with the help of glue of organic origin. Whether the glue was used for clipping the horny psaltery is unknown, its traces are not preserved. But on the gold foil there are traces of clamping (perhaps – easy tapping) with the butt of a small smooth gun and traces of accurate smoothing. A very small smooth cannon was used. Probably, when foiling a small psalm, a thin, smoothed hollow was used. Judging by the traces of the pressure of the foil, the working end of this was covered with a thickness of not more than 0.3 cm.

The majority of rectangular overlay plates is made in a close style and only one product stands out sharply, being the work of another master.

The length of the rectangular plates on average is about 4 cm (3.8-4.5 cm). The original samples were obviously much longer. Apparently, the master first processed all sides of a long billet of the horn, which he then cut into several short plates. Long samples were corrected by cutting and planing.

As a rule, the narrow ends of the suspensions are very carefully processed by multiple cutting of small fragments of horns and the traces of the separation of a long billet into short plates are destroyed. And only in one case, traces of this operation were preserved at the end of item: first, the master saw the compact at two angles with a toothless blade, and then broke the blank, leaving a small ledge. In addition to cutting and planing, scrapes are recorded on the plates and, occasionally, scrapers. In the final stages of processing used small abrasive.

Some small holes were made on the narrow ends of rectangular plates, as well as on the bases of carved plaques. The current condition of the walls of the holes does not allow to unambiguously say which drill was used. Careful drilling of the holes in product speaks in favor of using a drill bit. Perhaps the same drill was used in the manufacture of holes in the plates.

The hole was made, most likely, with a hand drill on a small ornament. In this case, an error was made at the beginning of drilling and the master had to move the drill to the center of the product. A slight trimming of the holes is fixed on products. However, trimming small holes in the walls is possible after drilling, first of all – by hand. The difference in the manufacture of holes suggests that the plates are made by different masters.

On almost all samples of rectangular overlays are covered with cinnabar extreme star-shaped depressions; the central grooves are left clean. Only in one case, except the central one, the indentation on the right is not colored.

The star-shaped grooves on the “single-section” round and rectangular hangers are covered by cinnabar.

Ye.Yu. Gir’ studied these subjects by macrophotography, using a MBS-9 stereoscope microscope and fixation of the identified traces on the acetate film. Macrophotos were processed by a special computer program Helicon Focus. He singled out the following general trasological signs:

- Metal tools with a thin blade and a sharp end and a drill were used in the manufacture of items;
- all products are cut by hand;
- in order to avoid cracking of the objects, the side holes are made by drilling from two sides (towards each other);
- there are no marking traces on the products (or they have not been preserved);
- products were attached to a leather or woven base;
- products were in use long before the burial of the deceased.

First of all, we tried to determine the type of tools by which these objects were made. After processing the macrophotography of products using the computer program Helicon Focus, we stated that each object was made by hand. For example, when viewing visually, it seems that all objects are even and smooth, but when looking at photographs (enlarged at times) of any buckle and stripes, we see that the notches are far from perfect. These notches are cuts that appear as a result of gradual weaving, that is, traces of a tool breakdown. Since all this is not visually observed, one can affirmatively say about the use of metal tools. Everyone knows that the edges and finishes of stone and bone tools are inferior in their sharpness and fineness to metal ones.

For now we can talk about three types of tools. The first tool has a feather-shaped tip and a very thin blade, perhaps this is a kind of knife; the second is a tool with a semicircular ending (probably, it is a knife with a ring-shaped top, found together with the collection); the third is the drill.

Apparently, the first tool was used to cut large items of products. Since the ornaments on the products were made by notching, the incisions on the face of the objects are not marks, but only signs of an unsuccessful disruption of this tool in the hands of the master.

“Scales” in suspension plaques were cut using the second tool. On enlarged photographs of these products, traces of notches on the edges of the “scales” are imperceptible; the semicircular ornament is applied evenly, without any traces of the instrument collapse. In our opinion the ornament was applied by scraping with a metal tool in this case. Holes on products are decorated with a drill. But some holes are drilled not through, but from two sides (on the opposite side), so as not to spoil the plate. Large holes on the front side of the product were made by drilling, then the small hole was expanded with a knife to one side (in the lower part of the product).

There are two assumptions regarding the functional significance of large holes: the first is that this hole was made for attaching to a leather or woven base so that the product would not hang when worn; second - the hole was intended for decorative brushes. To establish themselves in the first assumption, they tried to find traces of friction from leather straps or from other fasteners on the base of the product. Since there were no traces of friction at all or they were erased during restoration work, this assumption is rather weak. The second assumption is closer to reality in the event that decorative brushes were missed into these openings, then the absence or failure of friction traces is natural. Be that as it may, one thing is clear: the master did not initially plan to make large holes. On all products in which there are large holes, small holes were first drilled, then, after some time, for some unknown reason, they began to expand.

Such techniques as cutting planing and drilling were used in the manufacture of objects.

As all the objects are handmade, we assumed that they were not made by the same master. The fact is that the process of careful and elegant cutting takes a sufficient time from one person, and the quality of the horny material of all objects is practically the same. Horn like all organic materials quickly deteriorates. If we agree with the opinion that after all this is a complex of things for the burial of a person, then this is also a factor requiring the acceleration of work, and here, several people must be connected to it. In addition, some products differ from others in symmetry and accuracy, and this also suggests that this is the hand of a more experienced master. But to find and distinguish the author’s originality of a particular master, and, of course, declare it is clearly unacceptable.

There is a reason to believe that all products were attached to a leather or woven base, because all the objects on the back side are absolutely “new” (no signs of scuffing were found)

Another point that requires attention: on all items in the lower part there are scuffs. Scars on some objects are very noticeable. These traces give grounds to disprove the assumption that these objects are intended solely for coping. Taking into account the fact that objects have traces of use, but not wear, we assume that they were not used constantly, but only in some solemn cases. In addition, in our opinion, during use, prior to burial, the items were not covered with gold foil, but were only dyed red in places or were covered with tin foil. If we take into account the fact that at a temperature below 13°C the tin crystal lattice is rearranged in such a way that the atoms are less dense in space, and the resulting modification of gray tin (Sn) loses the properties of a metal and becomes a semiconductor, bluish and gray crystals may be tin grains that have penetrated natural cracks (Mutylina, 2016, p. 63). But in any case, before and after the burial of a person, these items did not fall into minus 33°C, otherwise, only powder would remain in place of the tin coating.

Objects covered with gold foil do not have any traces of use, they are practically new, therefore we believe that they were pasted much later (before the burial of the person). The absence of scuff marks on gold foil and, conversely, their presence on items under the foil confirms the assumption that the items were used for some time before burial. However, we do not exclude the fact that traces of scuffs on gold foil disappear as a result of careful restoration. On the other hand, to use items covered with such a thin and delicate gold foil for equipping a horse and riding it even for a short time for ceremonial events is unthinkable. Gold foil simply would not have sustained such an application. The fragility and subtlety of the horn items under consideration excludes the assumption of their constant use.

Another important point: the horn spring-loaded buckle is not from this complex, that is, it was added as an addition. In addition, this item has been in use for a long time, as evidenced by traces of wear, visible under a microscope. Also found traces can be copied to the acetate film and view an enlarged photograph. In addition, the density of horny raw materials used for the manufacture of this buckle is different from other items, it can be seen even visually. The daily use of such buckles is confirmed by similar items found on other monuments of the time.

Traces of painting are well preserved on all objects, and there is reason to believe that the coloring of the items was planned initially, and then carried out.

To transfer the scuff marks to the acetate film, the most worn item from this collection was chosen - a buckle.

A preliminary study of traces on the acetate film shows that the wear has gone deep into the item .

Thus, E.Yu. Gir’ claims that items from barrow № 36 have signs of wear (but not wear) in the lower parts.

However, a trasologist from the University of Vienna (Austria) V. Lobisser, who studied these items in 2011, expressed the opinion that they were practically not used for functional purposes.

CONCLUSION

Not very remarkable barrow № 36 of the Berel burial ground turned out to be an extremely interesting monument, the materials from which allowed to raise a number of questions related to the funeral and memorial practice of the ancient nomads of the Kazakh Altai, especially among the elite of society and to consider the originality of artistic images of the items that were used as horse trappings in the context of the «rite of passage».

The socio-cultural significance of the monument lies primarily in the peculiarities of the funeral rite. First of all, it is a complicated structure of intra- burial structures: a combined burial chamber consisting of a three-celled log house, a deck that was inside a stone box, which, in turn, was combined with a wide masonry of the southern wall and in the form of vertically installed “facing” blocks of the northern wall, overlapping formed in this way «stone box» in long transverse bars, followed by increasing it to the upper edge of the grave pit.

This significantly distinguishes the barrow № 36 from other «classic» elite monuments of Berel, the large rectangular burial chambers, which are made of wide boards and covered, together with the «horse compartment» on the north side, with sheets of birch bark panels.

The horse from the barrow № 36 is completely lined with stones, which also significantly differs, in terms of ritual, from the elite monuments of Berel studied to date.

Mentioned features and common structural elements of land and intraburial structures allowed for the first time in detail, using the extensive material on the Pazyryk culture of the Altai mountain system and the mythological complex of peoples who created synchronous cultures in different parts of Eurasia, as well as ethnographic data, to analyze funeral rites of the ancient at the same time identifying several successive “phases” of its implementation from the moment of the physical death of the individual to post funeral activities, including, of course, the stages of the construction of the barrow, which have their semiotic, semantic, structural and other features. At the same time, the entire cycle of the rites of passage that are conducted is rigidly linked to the ontological concept of life and death.

The funeral and cult ritualism of the ancient Berel population reflected the mythological ideas about the principles of world order, various models of the cosmos, the place of man in a constant circulation in nature and in society (life and death, chaos and harmony, etc.).

Horned decorations of horse trappings, which originate from barrow № 36, turned out to be the most numerous in the whole Eurasia of the studied period.

Decorations of horse trappings in the form of protomes of polymorphic creatures, carved from the horns of the deer and which represent the best works of fine art of the ancient Altai peoples of the studied historical era, turned out to be the most valuable for science and culture.

Arranged according to the rules of symmetry, heraldic compositions of opposing heads of polymorphic creatures (a predatory bird with a twisted beak and forward elk horns), planted on curved massive necks, as if growing out of a narrow horizontal plank with a sloping hole in the middle for the brush. At the opposite ends of this plank, two ornamental elements are cut out in the form of a rectangular, with the corners extended by a depression.

Each zoomorphic suspension is carved by an ancient bone cutter separately, therefore, bears the imprint of individual manual labor and skill.

The effect of perception of the image is enhanced by scaly carving in the form of a “mane and neck fur”, as well as painting a number of elements with red paint, tin and gold foil plating, which gives the horse trappings special polychrome, which may be consistent with the color symbolism in the rite of passage.

These polymorphic images are valuable as the unique artistic works of the ancient masters and as the creatures of their vivid imagination and as an indicator of an extremely complex system of world perception and attitude from the creators of the Pazyryk culture of Altai.

In addition to plaques-suspension- carriers of lively fantastic images, the collection from barrow № 36 includes items not related to this category: narrow and thin strips of various lengths, ornamented with scaly patterns, bows from saddles, spring buckle, fastener, etc.

In the aggregate, all these items are included in the general ensemble of equipment, which is hierarchically located on the body of a co-buried horse (from the bridle set to the tailgate) and constitutes a kind of visual series.

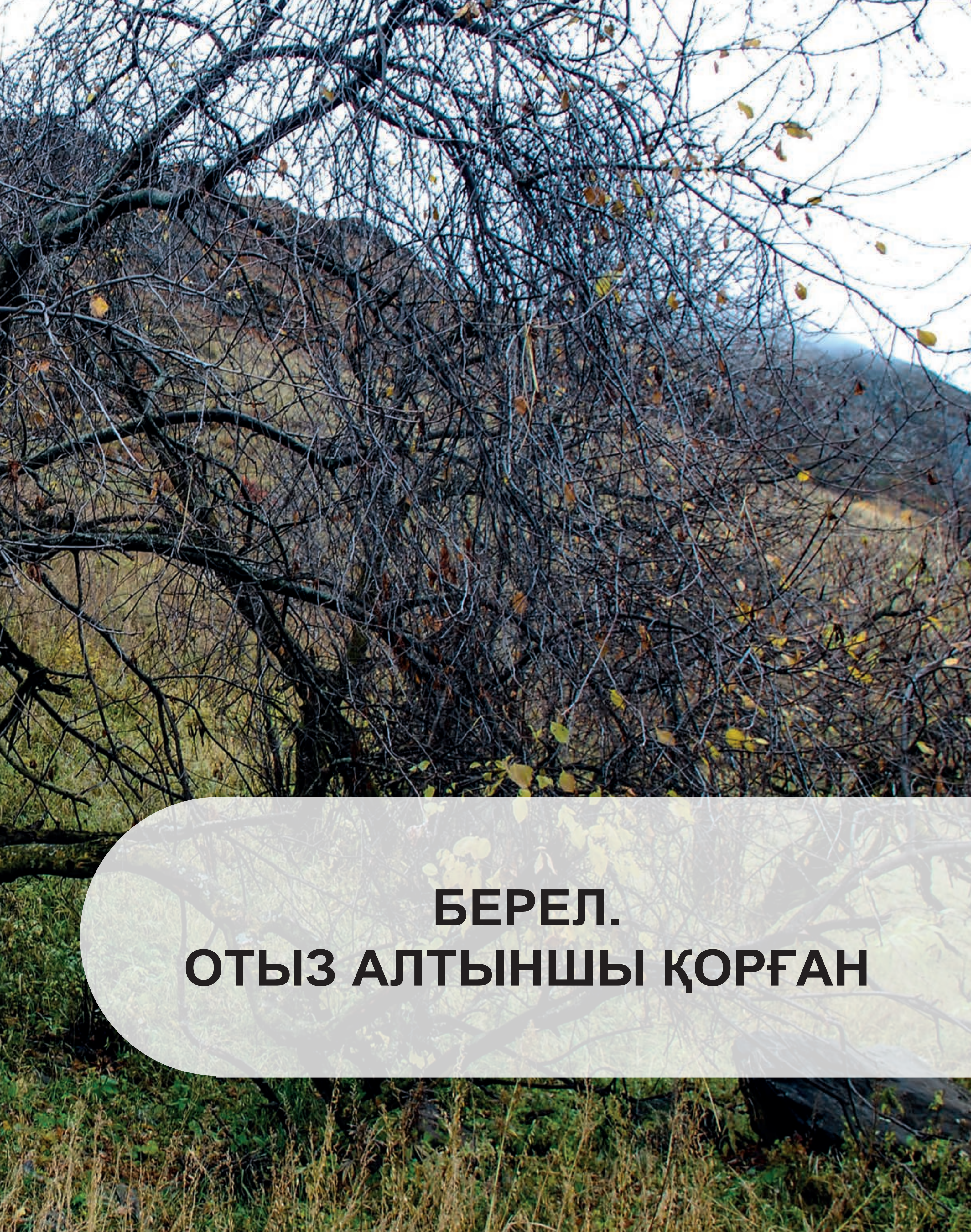

БЕРЕЛ. ОТЫЗ АЛТЫНШЫ ҚОРҒАН

АЛҒЫ СӨЗ

Берел обасының № 36 қорғанындағы зерттеу жұмыстары 2002 ж. тамыз айының ортасынан 05 қазанына дейін жүргізілді. Сырттай қарағанда қорғаннан ешқандай ерекшелік байқалмады. Қазба жұмыстарына дейін жер бетінде қабір үсті құрылысының бірнеше тастары ғана көрініп жатты.

Алдын ала болжағанымдай нысан қатты тоналған болып шықты: құрылымы күрделі болып келген қабір камерасының пішіні көп жерінен бұзылған, бірнеше моншақ пен алтын жұқалтырдан жасалған киім жапсырмасын есепке алмағанда жерленген адамның сүйектері мен қасына қойылған заттары жоқ дерлік; дегенмен, бұл қорғанның басты ерекшелігі –бұғы мүйізінен жасалған скиф-сақ дәуіріне тән бірегей бұйымдардың бүкіл Еуразия даласындағы ең үлкен жинағының табылуы болып отыр. Бұл бұйымдар қабір шұңқырының солтүстік бөлігінің түбіне көмілген жылқының әбзелдерін безендіріп тұр.

Осы №36 қорғаннан табылған заттар осы уақытқа дейін әр түрлі жарияланымдарға қосымша дерек ретінде қолданылып келді (Самашев, 2011, 86 б.).

Бұл кітаптың негізгі міндеті егжей-тегжейлі құжатталған №36 қорғаннан алынған деректерді толық жариялау болып отыр, себебі кез келген ғылыми құралымдар мен тұжырымдар деректерге сүйеніп жасалады, ал олардың талдауы уақыт өте келе ғылымдағы әдіс-тәсілдердің өзгеруіне байланысты түрленіп отыратыны белгілі. Дегенмен бұл еңбекке ат әбзеліндегі әшекейлердің жасалу технологиясын зерттеудің кейбір нәтижелері енгізілген, сондай-ақ, Қазақ Алтайын б.д.д. IV–III ғғ. мекен еткен ежелгі көшпелелілердің дүниетанымдық жүйесін солардың жерлеу-еске алу ғұрыптарындағы ерекшеліктерін зерттеу арқылы қарастыру мәселесі қозғалған.

Осы № 36 қорғаннан табылған заттар ел ішінде «Мәдени мұра бағдарламасы» бойынша ұйымдастырылған көрмелерге және АҚШ-та (2006 жылы Сан Диего қаласында өткен «Алтыннан және оттан: Қазақ көшпелілері»; 2012 жылы Нью-Йорк және Вашингтон қалаларында өткен «Көшпелілер және олардың байланыстары. Қазақстанның көне өнері мен мәдениеті») және ГФР-да өткен (2013 жылы Бохум қаласында өткен «Беймәлім Қазақстан. Еуразия жүрегіндегі археология») көрмелеріне арқау болды.

Қорғанды әбден бұзып тонағанына қарамастан жер үсті және қабір ішілік құрылыстарды жаңғырту мүмкіндігі бар. Сол себепті №36 қорған археологиялық қазбалар орнында ашылған «Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайының қызмет ету аясындағы маңызды тарихи-мәдени мұра нысандарының бірі болмақ.

Осы нысанда 2002 жылы жүргізілген қазба жұмыстарына қатысқан Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің студенттері А. Оңғар, Р. Жұматаев және Ғ. Қиясбек бүгінде кәсіби археологтарға айналып отыр.

Қорғанның қабір шұңқырында қазба жұмыстарын жүргізу өте күрделі болды. Қазбалау барысында кездескен аса ірі қойтастарды терең шұңқырдан зілбалғамен уатып шығарып алуға тура келді. Оның үстіне қыркүйек айының соңы қазан айының басында бұл өлкеде ауа райы өте қолайсыз болатындықтан суық жел, алма кезек толассыз жауған жауын мен қар астында жұмыс істедік. Дегенмен біздің еңбегіміз зая кетпей, Қазақ Алтайын бір демде б.д.д. I м.ж. аяғындағы бүкіл Еуразия даласындағы сүйек ұқсату ісінің ең ірі орталығына айналдырып сала берген бірегей жәдігерлер табылды.

Автордың ғылыми жаңғыртпасын графикада кескіндеген Қ. Ахметжан. Осы № 36 қорғанның және толықтай ерттеулі күйінде көмілген аттың компьютерлік үшөлшемді бейнесін алғашқы болып жасаған да осы кісі. Трасологиялық зерттеулерді А. Усачук (Донецк қ., Украина), Е. Гиря (Санкт-Петербург қ., РФ) және А. Бородовский (Новосибирск қ., РФ) жасаған. Ат қаңқасының биометриялық зерттеулерін П. Косинцев (Екатеринбург қ., РФ) жүргізген.

Қазба барысын суретке түсірген автордың өзі, ал заттарды түсірген – Ю. Черкашин, О. Белялов және М. Шихт (Зальцбург қ., Австрия). Қорғаннан табылған заттардың графикалық кескіндемесін жасаған – В. Ефимов (Санкт-Петербург қ., РФ).

Иллюстративтік материалдарды техникалық өңдеуден өткізген - Е. Рахманқұлов, А. Исмаилова, авторлық мәтінді редакциялағандар және аударғандар – А. Айдарбекова, Б. Сиражева және З. Жаханова.

Қазба жұмыстарына Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінің ғылыми қызметкерлері Г. Кущ пен С. Стариков, сондай-ақ, ҚР БҒМ ҒК Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының қызметкерлері А. Антонов, М. Қиясбек, Н. Жетпісбай, өлкетанушы Ж. Байғонысов, Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің студенттері және т.б. қатысты. Аталған адамдардың барлығына зор алғысымды білдіремін.

КІРІСПЕ

Берел қорымы Қазақстан Республикасы Шығыс Қазақстан облысы Катонқарағай ауданының әкімшілік аумағында, өзі аттас ауылдың оңтүстік- батысына қарай 7 шақырым жерде орналасқан (1, 2 сур.).

Біз 1997 ж. бері қолға алған тұрақты зерттеулер нәтижесінде сақ дәуірі мен ерте ортағасырлар кезеңіне жататын 50-ден астам қорғандар, қоршаулар және ғұрыптық нысандар қазылып зерттелді. Осы аралықта елімізде және алыс-жақын шетелдерде Берел қорғандарынан табылған заттар бойынша көптеген жарияланымдар жарық көрді. Жарияланымдар аясында обадан табылған заттардың хронологиясына және этномәдени тегіне қатысты (Алтай аймағын тұтастай алғандағы және ҚХР-ның көршілес жатқан Шыңжаң аймағындағы бұрыннан белгілі ескерткіштерді қоса алғандағы) мәселелер түрлі деңгейде негізделіп келтірілді

Бірегейлігіне және ғылыми ортада кеңінен танылғандығына қарамастан Берел қорғандарының материалдары тарихи дерек ретінде отандық тарих ғылымындағы өзекті мәселелерді шешуде әлі де болса толығымен қолданылмай келеді. Берел қорғандарынан табылған материалдарды сарапқа салумен байланысты ғылыми ізденістің кейбір мәселелерін бұған дейінгі түрлі басылымдарда келтіріп кеткен болатынбыз.

Бұл ең алдымен қорған астына мәңгілік мұз қатыру феномені, бұны біздің пайымдауымызша ежелгі патша обаларын тұрғызушылар атқарғандықтан сол қоғамның технологиялық жетістігі деп танимыз және бағалаймыз.

Қорған астындағы мұзды алғашқы болып В.В. Радлов 1865 жылы Үлкен Берел қорғанын қазу барысында анықтаған. Алайда бұл фактор тек Алтайдағы Шібе, Пазырық, Башадар, Катанды, Тұяқты, Ақ Алаха, Олон Гурийн гол және т.б. қорғандар қатарын қазып зерттегеннен соң ғана ұғынықты, түсінікті болды (Грязнов, 1950, 11 б.; Руденко, 1952, 6 б.; Молодин, 2000; Молодин, Парцингер, Цэвээндорж, 2012 және т.б.).

Алтайдағы мұзды қорғандардың алғашқы қазбасынан бері зерттеушілер мәңгілік мұздықтың қалыптасуы туралы түрліше пікірлер айтып келді.

Бірқатар маңызды мәдени-хронологиялық мәселелерді, сондай-ақ, тоң линзасының қалыптасу ерекшеліктерін анықтау мақсатында біз алдымен ерте көшпелілер дәуіріндегі қорғанның жер үсті және қабір ішілік құрылыстарының құрылымдық ерекшеліктерін егжей-тегжейлі сарапқа салуға ден қойдық. Сол себепті ұзақ жылдарға созылған жұмыс барысында біз оларды ашудың, жазбаға түсірудің және құжаттаудың ең тиімді әдістерін анықтап оларды басқа аймақтардағы түрлі типтегі жерлеу орындарын зерттеу кезінде тиімді қолданып жүрміз.

Бұл жердегі қорған асты мұзы феноменін зерттеуді кәсіби криологтар атқарды. Олар берелдің тас қорғандарының астында тоң линзасының пайда болуы өзара байланысты бірнеше себептерден тұратынын анықтады; ол алдымен, тас құрылыстың өлшемдеріне, қабір камерасына, теңіз деңгейінен 1120 м биіктіктегі климаттық ауытқуларға – суық күздің, қары аз қыстың және тоңның катуына алып келетін т.б. факторларға байланысты болды яғни, ерекше жағдайларда қалыптасқан тоң линзасы қысқа ғана болатын жаз мезгілінде еріп үлгерместен келесі маусымға қалып отырған. Оның қыр-сыры осылайша анықталып, ғалымдар тас қорғандар орналасқан жердің теңіз деңгейімен салыстырғандағы биіктігі 2000 м-ден (және одан да) аспаған жағдайында мәңгілік тоңның қату үлгісін жасап шығару мүмкіндігіне ие болды (Горбунов, Самашев, Северский, 2005).

Осы атыраптың табиғат ерекшеліктерін ескеріп және оны өз пайдаларына асыра алғандықтарына қарап, ежелгі көшпелілер өздерінің тіршілік ету барысында табиғи-экологиялық ортаға бейімделудің ұтымды тетіктерін қалыптастыра алған деп айта аламыз.

Көп жағдайларда бекзадалардың бальзамдалған мүрдесімен қатар кездесетін «тоң басқан» қорғандар феномені әзірше тек Алтай тау жүйесін мекен еткен халықтар арасында кездесіп отыр. Тянь-Шань тауларының биіктігі кей тұстарында әжептәуір болғанымен, әзірше ол жақтан мұндай құбылыс ұшыраса қоймады. Тиісінше, биік тауларда ауа температурасының төмен болуы жерлеу-еске алу ғұрыптарында суықтық факторын қолдану тәжірибесінің жаппай конвергентті пайда болуына кепілдік бермейді деп топшыладық. Аса мәртебелі тұлғаның мүрдесін бұзып алмай сақтау идеясы пайда болуы үшін нақты бір әлеуметтің ерекше мәдени дәстүрлері қалыптасуы тиіс деп санаймыз.

Қорғанның ірі тастардан қаланған жер үсті құрылысында тоң линзасының болмағаны және оның белгілі бір деңгейде «радиатор» тәрізді температура реттегіш рөл атқарғаны, сол себепті де тастардың күрделі құрылыстық жүйе түзетіндей етіп қабат-қабатымен мұқият қаланғаны кездейсоқтық емес екендігі анықталды.

Жоғарыда атап өткеніміздей, біздің осы зерттеулеріміздің негізгі міндеті – берел қоғамының (кеңірек алғанда аймақтағы көшпелі және жартылай көшпелі халықтар қауымдастығының) көпсалалы экономикасын, оның әлеуметтік-саяси құрылымын, сондай-ақ қоршаған әлеммен мәдени және басқа да байланыстарын көрсету, тиісінше Орталық Азиядағы сауда-экономикалық, саяси және мәдени қарым-қатынастар жүйесіндегі алып жатқан орнын анықтау болатын.

Б.д.д. І м.ж. ортасы-аяғы аралығындағы ежелгі алтай халықтарының шаруашылық-мәдени тұрпаты мәселесін Берел қорғандарынан табылған заттай деректердің негізнде сипаттауға болады. Себебі олар жақсы сақталғандықтан өндіріс технологиясы мен бұйым құрамы туралы мәлімет алуға мүмкіндік береді. Мысалы, біз ағаш өңдеу ісі туралы көп нәрсені, атап айтқанда, Қазақ Алтайын, тұтастай алғанда Алтай тау жүйесін мекен еткен ежелгі малшылардың ағаш ұқсату орталықтары, ұсталардың құрал-жабдықтары, қандай да бір бұйымды жасау тәсілдері, өндіріс кезеңдері, ағаштың қай түрі қандай мақсатта қолданылғаны туралы және т.б. білеміз.

Ежелгі алтай көшпелілерінің ағаштан жасалған бұйымдары ең көп кездесетін бұйымдар санатын құрайды және тіршілік әрекетінің түрлі салаларын қамтиды, сондықтан ағаш өңдеу ісін қолөнер өндірісінің қосалқы саласы деп емес, шаруашылық әрекеттің маңызды бір бағыты ретінде жеке қарастыруға болады. Мысалы, №11 қорғаннан «сүйреткі» қалдығының табылуы ағаш өңдеу ісінің бір әдісі ғана емес, қатынас құралдары және жүк тасымалдау әдістері туралы ой қорытуға мүмкіндік береді. Түрлі ыдыстар, күректер, жер қазғыш таяқтар туралы да осыны айтуға болады. Қима болса көшпелілердің жиналмалы үйінің шынайы түрінің үлгісін көрсетуге мүмкіндік береді.

Қарастырылып отырған №36 қорғаннан бұғы мүйізінен жасалған бірегей бұйымдардың көптеп табылуы Алтай аймағы зерттеліп отырған кезеңде бүкіл далалық Еуразиядағы жануарлар өнімдерін өңдеудің – сүйек ұқсату ісінің маңызды орталығы болған деп тануға мүмкіндік біз бұрын да атап өткен болатынбыз (Самашев, 2011, 88 б.).

Сүйек ұқсату ісін қолөнер өндірісі ретінде да, өнер ретінде де және экономиканың маңызды бір саласы ретінде де қарастыруға болады. Сол себепті де бұл нысан қатты тоналғанына қарамастан технологиялық және шаруашылық-мәдени сипаттағы бірқатар мәселелерді зерттеуде ерекше маңызға ие.

Бұйымдардың жасалу технологиясын анықтау мақсатында №36 қорғаннан табылған заттарды әр жылдары РҒА СБ АЭИ (Новосибирск қ.) қызметкері А.П. Бородовский, Украинаның Донецк облыстық өлкетану музейінің қызметкері А.М. Усачук зерттеген болатын, ал үлкейткіш шынының көмегімен бастапқы тексерісті жүргізген Вена университетінің қызметкері – В. Лобиссер. Мүйізден жасалған бұйымдар жинағын зерттегендердің қатарында ММТИ (Санкт-Петербург қ.) қызметкері Е.Ю. Гиряның да есімін атауға болады.

Алайда бұл қорғаннан табылған заттар қандай ерекше болғанымен олар ежелгі көшпелілердің тұрмыс-тіршілігін толығымен сипаттап беруге қауқарсыз, ол үшін басқа да тарихи деректерді кірістіре отырып кешенді түрде зерттеулер жүргізу қажет.

Бұл еңбекте №36 қорғаннан табылған заттарды мерзімдеу мәселесі қарастырылмайды.

Осы №36 қорғанның тұрғызылу уақыты обаның ерте темі дәуірі ескерткіштерінің мерзімделу мезгіліне сәйкес келуі тиіс. Біздің қолымызда тұтастай Берел обаларын қамтыған радиокөміртекті мерзімдеудің бірнеше қорытындысы бар (Самашев, 2011, 235 б.).

Мамандар дендромерзімдеу және радиокөміртекті өлшемдерінің нәтижелерін өзара сәйкестендіру негізінде №11 қорғанның жасын екі түрлі көрсетіп отыр – б.д.д. 322 ж., межелдемені ескеретін болса, б.д.д. 355–280 жж. аралығы (Алексеев, Боковенко, Васильев, Дергачев, Зайцева, Ковалюх, Кук, ван дер Плихт, Посснерт, Семенцов, Скотт, Чугунов, 2005, 75 б.) және б.д.д. 297 ж. (Слюсаренко, 2011, 249 б.).

Берел обасындағы ең ерте салынған нысан – 1865 ж. В.В. Радлов қазған III топтағы №1 қорған. Дендромерзімдеу сараптамаларының нәтижесіне сүйенер болсақ ол б.д.д. 363 ж., яғни, №11 қорғаннан 66 жыл бұрын тұрғызылған. Сәйкесінше, №36 қорғанды б.д.д. 363–297 жж. жатқызуға болады. Осы №36 қорғанымыз тізбенің негізгі нысандарынан әрігерек жатқандықтан оны №11 қорғаннан біраз кешірек салынған болуы мүмкін деп санаймыз.

ДЕРЕККӨЗ СИПАТЫ

Біздің зерттеу нысанымыз – көшпелілер бекзадаларының өкілін жерлеу үшін тұрғызылған №36 қорғанды және бұғы мүйізінен ойып жасалып осы жерде бірге жерленген аттың әбзелдерін безендіріп тұрған көркемөнер бұйымдарын жерлеу-еске алу ғұрпы мәселесі тұрғысынан және Алтайдағы пазырық мәдениетін жасаушылардың діни-мифологиялық жүйесі мегақұрылымының бір бөлігі ретінде зерттеу.

Ежелгі берелдіктердің (және барлық пазырықтықтардың) жерлеу-еске алу ғұрпының негізгі элементі – қайтыс болған адамның жанына көп жылқыны (саны бірден он жетіге дейін жететін) аса бай әшекейлермен безендірілген ер-тұрманмен ерттелген күйі бірге жерлеу. Жылқыны маңдай тұсынан әскери шақанмен ұрып өлтіретін болған. Бұл әдісті тұрақты қолданған.

Талдаудың деректанушылық немесе эмпирикалық деңгейі зерттеу нысанына, яғни №36 қорғанға далалық құжаттар негізінде сипаттама беруден тұрады, себебі қазба барысын дұрыс қамтып құжаттау деректердің әрі қарайғы ғылыми түсіндірілімінің нақтылығына тікелей ықпал етеді.

Мәдениеттің осы санатын түсіндіру пазырық археологиялық мәдениетін жасаушылардағы жерлеу-еске алу ғұрпын тұтастай алып зерттеу кезінде қойылған бірқатар құрылымдық (құрылымдық-семиотикалық), этноәлеуметтік-мәдени жаңғыртулар бойынша міндеттер археология мен прагматиканың теориялық-әдістемелік мәселелері мәнмәтінінде жүзеге асырылады.

Төменде осы жерде келтірілген компоненттерді бір ізбен тарқата отырып, яғни жөнелту ғұрпымен байланысты оқиғалардың діни-идеологиялық құрамының синхрондық көрінісін (Ольховский, 1999, 114 б.) есепке ала отырып логикалық жүйелілікпен қарастыратын боламыз.

Ежелгі берелдіктердің жерлеу ғұрпын №36 қорғаннан алынған деректер бойынша сипаттау кезінде біз мүмкіндігінше ғылымда бар негізгі әдістер мен бағыттарды ұстануға тырыстық (Гуляев, Ольховский, 1999, 10–18 б.; Каменецкий, 1983, 221–250 бб. және басқалар).

Зерттеліп отырған құбылысқа құрылымдық-сараптау тұрғысынан келу жалпы жүйеден бірнеше ішкі жүйе шығаруды білдіреді, жерлеу кешені (бірнеше қорған топтары мен тізбесінен тұратын Берел обасы және соның ішіндегі біздің зерттеу нысанымыз – №36 қорған) және жерлеу ғұрпы осыған кіреді. Ал осы анықталған ішкі жүйелердің де өз құрылымы болады, олар кей жағдайда өздерін жеке қарастыруды талап етеді. Сондайлардың қатарына біз жерлеу-еске алу ғұрпы мәнмәтінінде қарастырып отырған №36 қорғаннан табылған заттар кешені жатады.

Отыз алтыншы қорғаннан табылған көркемөнер бұйымдарындағы бейнелердің мән-мағынасын ашу өзіндік рәсім болғанымен, біздің пайымдауымызша жерлеу-еске алу ғұрпы мәнмәтінінде қарастырылуы тиіс, өйткені олар адамның тірі кезінде қолданған дүниелері емес, қайтыс болған адамды ана өмірге жөнелтуге арналған аттардың әбзелдері болып табылады.

БЕРЕЛ ОБАСЫНДАҒЫ ҚОРҒАНДАР ТОБЫНЫҢ ПЛАНИГРАФИЯСЫ

Жерлеу ескерткіштерінің арнайы таңдалған аумақта белгілі бір жүйе мен тәртіпте орналасуы жерлеу-еске алу ғұрпының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады (Суразаков, 1988, 118–124 бб.; Кубарев , 1991, 18 б.; Крамарев, 2002, 169–171 бб.; Акишев, Хабдулина, 2007, 74–79 бб.; Самашев, 2011, 38–51 бб.; Кирюшин, Степанова, Тишкин, 2003, 53–56 бб.). Мысалы, А.С. Суразаковтың пікірінше, мал шаруашылығымен айналысатын халықтарда обалар көбіне қыстаулардың жанында орналасқан (Суразаков, 1994, 72 бб.). Әрине, сол себепті жерлеу-еске алу құрылыстарын сипаттаудан бұрын, ең алдымен оба алаңындағы қорғандар тобы мен тізбесінің планиграфиясына талдау жасалынады.

Берел қорғандары Бұқтырма өзенінің кемерінен 40-45 м асатын үшінші кезеңдік террасада орналасқан. Қалыңдығы 7 м және одан да артық болатын топырақ аралас саз қабатынан тұратын террасаның (Горбунов, Самашев, Северский, 2005, 77–78 бб.) пішіні үшбұрыш болып келген және солтүстік-шығыс жағында Бұқтырма өзеніне құятын Ақ Берел (Ақбұлқақ) өзенімен, оңтүстік-шығысы мен оңтүстігінде аймақтың негізгі су көзі болып табылатын Бұқтырма өзенінің өзімен, ал батысында – Қандысу атты тау (Сахатуха-Бұланты) тау өзенімен шектеседі. Обаның жан-жағын Қазақ Алтайының тау жүйесі қоршап тұр (3–8 сур.).

Ескерткіштің координаталары: 49020’ с.е. және 86022’ ш.б. Атыраптың абсолюттік биіктігі – 1120 м.

Обаның ауданы 174 гектарды құрайды. С.С. Сорокиннің көз мөлшерімен алған жобасында 21 қорған ғана көрсетілген (Сорокин, 1969, 208–236 бб.), ал қазір ерте көшпелілер, түркіалды (сяньби) және көнетүркі кезеңдеріне жататын 100 астам жерлеу-еске алу құрылыстарының бар екендігі анықталды (4 сур.). Көптеген нысандар қаратопырақтың қалың тасындылық қабатының астында әлі де жасырынып жатыр.

Берел обасы солтүстік-оңтүстік бағытында аздаған ауытқушылықтармен созылыңқы етіп орналасқан қорғандардың бірнеше тізбегінен және үшбұрышты террасаның оңтүстігіндегі ең жоғарғы нүктесінде орналасқан, осы жердегілердің ішіндегі ең ірісі болып табылатын №1 қорғанның маңайына топтасқан жекелеген жерлеу-еске алу құрылыстарының топтарынан құралған. Алайда оның осы атыраптағы үстемдік жағдайы «репер бағытындағы трассалар» (Чернопицкий, 1987, 51 б.) идеясымен байланысты емес. Терраса үшбұрышының төбесі алқапты оңтүстік-шығысы мен оңтүстігінен көмкеріп жатқан Бұқтырма өзенінің оң жағалауына бағытталған (3, 4, 6 сур.). Батыс Сібірдің сарғат мәдениетінің қорғандары өзен ағысын бойлай орналасқан (Берсенева, 2004, 106 б.) болса, ал Берел қорғандар тізбесі көптеген алтай қорғандары (Миронов, 1999, 35, 36 бб.) тәрізді өзен алқабына көлденең орналасқан, бұл бір мезгілде өмір сүрген түрлі халықтардың табиғатқа деген көзқарасы мен кеңістікте орын тебуіндегі ерекшеліктерін білдіреді.

В.В. Радлов 1865 жылы қазған №1 қорғанның солтүстік жапсарын ала орналасқан нысан да сол дәуірге жатқызылады. Соңғысына үшінші топтың №2 қорғаны деген атау берілген, ішінен қасына

7 жылқыны бірге жерлеген қартаң әйелдің сүйегі шықты.

Осы топтың түркіалды (сяньби) кезеңіне жататын қалған нысандары негізінен жоғарыда аталған екі ерте көшпелілер қорғанының көбіне шығыс жағын ала орналасқан, шағын диаметрлі қоршау-қалаулар түрінде болып келеді (4 сур.). Сяньбилердің қоршауларын қалың шым қабаты басып кеткендіктен әзірше нақты санын тап басып айту қиын.

Жоғарыда келтіріп кеткеніміздей №1 қорғанның салыну мерзімі б.д.д. 363 ж. деп белгіленді және обадағы ең көнесі саналып отыр. Демек, осы төңіректі көшпелілер бекзадаларын жерлеу орны ретінде игере бастау үшбұрыш жазықтықтың оңтүстігін ала орналасқан осы биіктеу мүйістен басталған деп санауға негіз бар.

Қорғандардың екінші тізбегі №1 қорғаннан шамамен 350 м-дей солтүстікке қарай (сәл-пәл солтүстік-солтүстік-шығысқа қарай қиыстау) орналасқан үш ерте көшпелілер нысанынан тұрады, оларды айналдыра ортағасырлық қоршау-қалаулар тұрғызылған. Жалпақ тақтатастармен қапталған мықты тіреу бекітпелері бар, пішіні дөңгелек болып келген ерте көшпелілер қорғандарының іргелес жатуы жерленген адамдардың бір әулеттен немесе жақын туыстар екендігін білдіреді. Олардың ішіндегі ең ірісі оңтүстік жағында орналасқаны (№16), бұл жерде де кеңістікті игеру III топтағыдай оңтүстіктен солтүстікке қарай жүргізілген болса керек. Осы үш қорғанның солтүстігіндегісі (№19) ақсүйек рудан шыққан жасөспірім қыз бала үшін салынған, оның дәлелі – есіктік және үржарлыққа ұқсас бас киім әшекейінің қалдығының (қатты тоналғаннан қалған).

Обадағы №1 деп белгіленген қорғандар саны жағынан ең үлкен тізбек оңтүстіктен солтүстікке қарай созылып жатыр, таудың етегінде, Кемпір мен Қайнар шоқыларының (4, 5 сур.) тоғысатын жерінде оңтүстіктен қойнауға қарай орналасқан және обаның барлық ескертіштерінен үстем тұр. Негізгі қорғандарының орналасу сипатына қарағанда бұл тізбек солтүстіктен оңтүстікке қарай қалыптасқан, сондай-ақ, үш немесе төрт нысаннан тұратын бірнеше жергілікті топтардан құралған (5 сур.). Ірі қорғандар тізбектің солтүстік және орталық бөлігінде, ал ішіне қойылған заттары аз кіші қорғандар оңтүстік бөлігінде орналасқан. Мұндай үрдіс Оңтүстік Оралдан да байқалатынын айта кеткен жөн (Малашев, Яблонский, 2008, 46 б.).

Отыз алтыншы қорған обаның барлық нысандарының ішіндегі ең теріскей орналасқаны болып табылады, ол 11-ші нөмірмен белгіленген, тау етегіне жақын және бас жобада бірінші топ ескерткіші деп көрсетілген негізгі нысаннан ССШ-қа қарай 81 м қашықтықта орналасқан (5, 7 сур.).

Осы №11 және №36 қорғандар арасындағы планиграфиялық жақындық онда жерленгендер бір рудың, бір әулеттің адамдары деп болжам жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, №36 қорғанның негізгі тізбектен алшақ жатуы, оның көлемінің кішілігі және қабір ішілік құрылыстарының кейбір жекелеген ерекшеліктері бірқатар сұрақтар туғызады.

Қорғандардың төртінші тобы үшбұрышты жазықтықтың оңтүстік-батыс шетіне таяу, бірінші тізбектен шамамен 900 м-дей жерге орналасқан. Қорғандардың бұл тізбегі солтүстік-солтүстік-батыс – оңтүстік-оңтүстік-шығыс бағытында, яғни біраз қиғаштау орналасқан, ерте көшпелілердің құрылымдық элементтері жағынан өзара ұқсас келген шағын жерлеу орындарынан тұрады. Ерте көшпелілер қорғандарына жапсарлас салынған ерте ортағасырлық қоршау-қалаулар да кездеседі.

Топокөрінісіне және басқа да өлшемдеріне сай топшылайтын болсақ, бұл топтағы жерлеу-еске алу ескерткіштері басқа топтарға қарағанда біраз кейіндеу, бірақ сол б.д.д. III м.ж. басында қалыптасқан.

Төртінші тізбектің қорғандарынан табылған заттар бекзадалар тұтынған бұйымдар қатарына жатқанымен, көршілес топтармен салыстырғанда жұтаң болып келеді.

Осылайша, ерте темір дәуіріне жататын берел қорғандарының тізбектері б.д.д. IV-III ғғ. әлеуметтік-мәдени ережелерге және өмір мен өлім туралы мифопоэтикалық пайымдауларға сәйкес салынған жерлеу-еске алу құрылыстарының сәулет-жобалау ансамблінің үйлесімді жүйесін (Чернопицкий, 1979, 26–27 бб.) құрайды.

ЖЕРЛЕУ ҚҰРЫЛЫСЫ

Жер үсті құрылысы. Қалың шым қабаты басып кеткен және жер жыртудың әсерінен біраз бүлініске ұшыраған жер үсті құрылысы; қазба жұмыстарына дейін жер бетіне тек 0,2 м-дей ғана жекелеген тастары шығып жатқан.

Қорғанның үстіңгі қабатынан шағын көлемді тастар, жапсырма қыш қалдықтары және жануарлар сүйектері табылды.

Қорғанның жер үсті бөлігі бірнеше құрылымдық бөліктерден тұрады. Қорғанның периметрі бір қатар етіп тігінен қойылған немесе бір-біріне жантайта жақындастырып қойылған тақтатастар мен кесек тастардан тұрғызылған белдеу-бекітпемен қоршалған (8–18 сур.).

Қорғанның тас қирандыларынан тазартылғаннан кейінгі диаметрі – 12,×9,6 м, ал жобасы сәйкесінше сопақша-созылыңқы пішінде болды.

Құрылыстың табанынан шоғырлас екі сақина пішінінде 1–2 қатар етіп бір-біріне жанастыра тігінен тізілген немесе қорғанның ортасына қарай жантайта қойылған ірі тақтатастар, тас кәсектер және қайрақтастар анықталды.

Қорғанның кейбір жерлерінде сақинаның тақтатастары мен тастары екі қатар етіліп ортаға қарай едәуір жантайтылып бір-біріне «қабыршақ» түзетіндей етіп жайғастырылған.

Сыртқы және ішкі сақиналардың арасындағы қуыс түрліше қойылған ірі тас кәсектермен, тақтатастармен және малтатастармен және ұсақ тақтастармен толтырылған.

Бекітпеге дейінгі 1,0–1,2 м жерден, биіктігі біршама болатын тігінен қойылған тастар жылжып кетпеуі үшін көлденеңінен де тастар қаланған.

Қабір шұңқырының маңайындағы тастар қоршау-қалау түзіп тұр (19–33 сур.). Ұзынша келген қайрақтастар жер үсті құрылысының құрылымдық ерекшеліктерін анық байқатып тұр.

Жер үсті құрылысын тұрғызу ұстанымдарын мынадан көруге болады: қабір шұңқырын айналдыра топырақты жал қылып үйген, артынан топырақ үйіндісінің үстінен ортасынан шетіне қарай тақтастарды қабыршақ тәріздендіріп бір-біріне кіріктіріп қалаған, ол жер үсті құрылысының шетіне дейін жетіп жатқан, ал шеті тігінен қойылған бекітпемен тұйықталған. Бекітпенің өзі ішкі және сыртқы қабырғалардан тұрған. Бекітпенің қос қабырғасының арасындағы қуыс ірі тас кәсектермен, тастармен, тақтатастармен, сондай-ақ аз-маз малтатастармен және шағын тақтатастармен толтырылған.

Бекітпенің маңайын көлденеңінен қойылған тақтастармен және ірі тастармен тағы да нығайта түскен.

Бірінші қабаттың тақтастары шоғырланған сақина тәріздендіріп дөңгеленте қаланған. Артынан екінші қабаты қаланып, беті ұсатылған тастармен және малтастармен жабылған.

Бұл нысанның ерекшелігі, жер үсті құрылысын тұрғызу кезінде (қабір іші құрылысында да солай) ұзынша келген қайрақтастарды көп қолданған. Қорғанның периметрін бойлай «жапырақтар» кездеседі, «жапырақтар» дегеніміз – жер үсті құрылысын тұрғызу кезінде қабырғасымен тігінінен қойылған, бірақ уақыт өте келе қысымның әсерінен сыртқа қарай құлап қалған, өлшемдері 0,3 м-ден 0,8 м-ге дейін жететін ірі-ірі қаптама тастары түріндегі құрылыс элементтері.

Қабір шұңқырының айналасындағы топырақ қабатының биіктігі 0,3 м-ден 0,5 м-ге дейін жетеді, сондықтан қорғанның өзі осы обаның басқа нысандарымен салыстырғанда шағын болғанымен, жер үсті құрылысының орта тұсы шошайып тұр.

Қабір іші құрылысының элементтері. Қабір үстінің қалауын мола шұңқырының үстіне ұсақ және ірі тастарды сары сазбен араластырып «қылтанды» төмпешік түзетіндей етіп тығыздап салып, еңістеу етіп жасаған. Қабір үсті қалауының орта тұсынан тігінен қойылған тақтастың ұшы шығып тұр, оның екінші ұшы жер үсті құрылысының төменгі қабатына дейін жететіні анықталды. Ұзындығы 1,20 м болатын бұл тақтатас күмбезтәріздене келген қабір үсті қалауын қабір ішінің көлденең қатпарларымен байланыстырып тұрғандықтан осы құрылыстың жүйетүзуші маңызды (шамасы, мифологиялық түсініктегі ғаламның барлық сферасын көктей өтетін әлемдік білік туралы танымдармен байланысты) элементі болса керек.

Қабір шұңқыры бастапқыда бұрыштары доғалдана келген түзу пішінді (өлшемдері) болған болса керек, бірақ кейіннен тонау салдарынан О-Ш қабырғасы қатты бүлінген және кеңейтілген.

Көмілген топырақтан 1,70 м-ге дейінгі тереңдікте орташа және ұсақ тастар қаланғаны, ал 1,74 м тереңдіктен бастап көлденеңінен қойылған ұзынша және жұмыр пішіндес тастардың бар екендігі анықталды. Кейбір тас кәсектері пішіні жағынан қайрақ тәріздес, кейбірі пішінсіз және жалпақ болып келген.

Қабір іші құрылысын тұрғызу үшін де тікбұрышты, кейде тіпті қимасында шаршы тәріздес болып келген қайрақтастар қолданылған. Сондай-ақ, осындай қайрақтәріздес ұзынша тақтатастар жер үсті құрылысының тастары арасынан да кездескен болатын.

Аса ірі тас кесектер қабаты қабір шұңқырының түбіне аралас әдіспен орнатылған қабір камерасы – цистаның көлденең жабындысы есебінде қолданылған. Көлденең кәсектердің айналасы және арасындағы қуыс-тесіктері майдаланған (15×18; 16×20 см) тастармен бекітіліп тегістелген.

Циста-жәшіктің батыс жақ басының бір жартысы бірнеше қабаттап төселген тақтатастардан, екінші жартысы бір-бірлеп тігінен қойылған тақтастардан тұрғызылған. Оңтүстік-шығыс бұрышынан табылған қабырғаның «қаптамасы» назар аударарлықтай, дегенмен оның тек сынықтары ғана қалған.

Тас жәшіктің ішінен қиманың қалдығы табылды, оның үстіңгі ернеуі жер бетінен 3,7 м тереңдіктен анықталды. Жәшіктің ішкі жағы батыс жақ басына қарай тарыла түседі. Жәшіктің бүйірлері де қапталған, бірақ олардың қабырғалары аса қалың емес.

Тас жәшіктің ішінен жақтаудың (өлшемі) үштармақты бөрене тәріздес қимасының (диаметрі – 25–27см болатын) қалдықтары табылды. Үштармақты қиманың түбіне толығымен тақтастар төселген, оның үстінде кей жерлерден киіз төсеменің қалдығы мен ағаштың қоңыр шіріндісі байқалады. Бұған қарағанда қиманың ішінің едені көлденең жаңғырықтармен (?) жабылып оның бетіне киіз төселген болса керек. Алайда бұл діңгек-саркофагтың қалдығы болуы да әбден мүмкін.

Жерленген адам, сірә, көшпелілердің бекзадасы болса керек, моласын ежелгі заманның өзінде-ақ түгін қалдырмай тонап кеткен.

Қайтыс болған адамның басын шығысқа қаратып жерлегені анық байқалады.

Цистаның солтүстік-шығыс бұрышына тақау жерде қол жіліктері, қабырғалары, омыртқалары және т.б. сүйектері шашылған күйі жатыр. Осы жерден алтын жұқалтырдың қалдықтары, түтікше пішіндес етіп ақ пастадан жасалған моншақтар шықты.

Пастадан жасалған түтікше пішіндес моншақтар негізінен әйел киіміне тән әшекейлер болғандықтан қайтыс болған адамның жынысын еркек деп санау күмән тудырады.

Осылайша, біз №36 қорғанда әйел адам жерленген болуы мүмкін екендігін жоққа шығармаймыз.

Қалдық шірінділерге қарағанда қима-тағанның қабырғасына киіз тұтылған болса керек. Тас цистаның әр жерінен қара шірінді және сары жұқалтыр табылды.

Цистаның еденінен мүйізден жасалған тағы бір салпыншақ қапсырма төңкерілген күйі шықты. Ол жерлеу ғұрпы кезінде қиманың үстіне арнайы қойылған болуы мүмкін немесе қимаға бертінірек, кеміргіштердің әрекетінен түскен болуы да ықтимал.

Жылқыны бірге жерлеу. Өзіндік бір жерлеу төсегі іспетті тас құрылыс бірге жерленетін жылқы үшін арнайы тұрғызылған. Ол циста-жәшік пен шұңқырдың батыс қабырғасының арасында орналасқан. Циста-жәшіктің солтүстік-батыс қабырғасы жылқы жерленетін орынды бөліп тұрған қалқа қызметін қатар атқарып тұр. Жерленген жылқыны қабір шұңқырының қабырғасынан ор мен тігінен қойылған шағын тақтастар бөліп тұр.

Атқа арналған орын да өзінше бір тас жәшік, түйісетін жерлері тігінен қойылған тастармен және кәсектермен белгіленген, оларды жерді қазып орнатып, мықтап бекіткен.

Жылқының аяқтарын бауырына алып жатқызған, ал басы мен мойны адам жерленген цистаның бұрышына жақын жердегі, яғни шығыс жағындағы биік баспалдаққа қойылған (32–45 сур.).

Аттың сауыры мен құйрық жағындағы тігінен қойылған тақтастар сыртқа, адам жерленген цистаға қарай қисайып тұр.

Қаңқа 7–8 жасар айғырға тиесілі. Бас сүйегінің, тоқпан жілігінің, сирақтары мен табан сүйектерінің өлшеміне қарағанда жылқы шоқтығының биіктігі 136–144 см; кәрі жілік, ортан жілік және жіліншік сүйектеріне қарағанда шоқтығының биіктігі 128–136 см болып отыр (Витт, 1952).

Отыз алтыншы қорғаннан табылған жылқының шоқтығының ең ықтимал биіктігі – 136–144 см.

Зоологтардың қорытындысы бойынша жануар жартылай жіңішке аяқты жылқылар тобына жатады. Жануардың жас күнінде жақсы күтімде болып, қатты ашығып көрмегені байқалады. Жануардың жас кезінде сауырының оң жағынан қатты соққы тигендіктен жамбас сүйегіне зақым келген. Сондай-ақ өлерінен бірнеше жыл бұрын кеуде тұсының сол жағынан қатты соққы алып қабырғасы сынғаны да анықталды. Жануарды сол жақ шекесінен диаметрі 20 см-дей болатын жұмыр шақанмен ұрып өлтірген. Исламға дейін дала халқы жануарларды бауыздамай осы әдіспен өлтіретін болған, бұл жөнінде А. ибн Фадлан X ғ. басында жазып (Путешествие…, 1939, 61 б.).

Жылқы қаңқасының астынан құрылыстың еденіне салынған аттың төсемінен қалған ұсақ жалпақ тастар байқалады.

Осылайша, негізгі тізбектен біраз алшақтау жатқан №36 қорған өзінің сыртқы өлшемдеріне қарағанда Берел обасының басқа элиталық ескерткіштермен салыстырғанда біраз қарапайымдау көрінді. Дегенмен оның жер үсті және қабір іші құрылыстары көзге түсерліктей ірі тас кәсектерден және тақтастардан тұрғызылған.

Қатты тоналғанына және қабір іші құрылысы элементтерінің бұзылғанына қарамастан, №36 қорған ат әбзелдерінің әшекейі болып табылатын бұғы мүйізінен жасалған бірегей көркемөнер бұйымдарының көптеп табылуына байланысты айрықша ескерткіштер қатарына жатады.

ЖЕРЛЕУ-ЕСКЕ АЛУ ҒҰРПЫ

Жоғарыда біз жерлеу ғұрпының жер үстілік және қабір ішілік құрылыстармен байланысты негізгі элементтерін қарастырдық және бірге жерленген жылқыны сипаттадық.

Өкінішке орай біздің дереккөзіміз (№36 қорған) қайтыс болған адаммен бірге жерленген заттар жоқтың қасы болғандықтан, тіпті жерленген адамның өзінен (адамның шашылып жатқан жекелеген сүйектерін және заттардың аз-маз жұрнағын қоспағанда) тек қалдықтар ғана қалғандықтан ғұрыптық әрекеттерді шынайы жаңғыртуға қауқарсыз деуге болады. Дегенмен, жоғарыда келтірілген мәліметтер – №36 қорғанда тонаудан кездейсоқ аман қалған бірге жерленген жылқы, қиманың және жерлеу камерасының көптеген құрылыстық элементтері, сондай-ақ, жер үсті құрылысының қалдықтары б.д.д. IV ғ. аяғы – III ғ. басында Қазақ Алтайын мекен еткен пазырық мәдениеті өкілдерінің жерлеу-еске алу ғұрпының кейбір сәттері туралы пайымдар жасауға мүмкіндік береді.

Жерлеу-еске алу ғұрпын зерттеу адам туралы ғылымдағы адамның өмір мен өлімге деген көзқарасының (Смирнов, 1991; 1997; 2011; Шевченко, 2003, 85–89 бб.; Мацына, 2004, 72–76 бб.; 2006; Мифология смерти, 2007; Жизнь. Смерть. Бессмертие, 1993; Смерть как феномен культуры, 1994 және т.б.) және соның ішінде зерттеушілер түптамыры сонау тас дәуірінен бастау алады (Ullrich, 2004, 40 б.) деп санайтын өлімнен кейін екінші өмір бар сенімінің деген іргелі мәселелерін талдаумен байланысты.

Бұған әртүрлі ғылыми бағыттағы мамандар ат ізін салып жүргендіктен қазіргі уақытта мәселенің тәсілдемесі де көп (әдебиеттер тізімін қараңыз: Массон, 1976, 149–176 бб.; Алекшин, 1981, 18–22 бб.; 1987, 14–16 бб.; Топоров, 1985, 89–95 бб.; Добролюбский, 1987, 27–30 бб.; Ольховский, 1991; Мельник, 1993, 94–97 бб.; Кызласов, 1993, 98–111 бб.; Железчиков, Барбарунов, 1993, 51–58 бб., 176 б.; Погребальный обряд, 1999; Иванова, 2002, 43–52 бб.; Семенова, 2006, 120–130 бб.; 2008; Погребальный обряд ранних кочевников Евразии, 2011; Дворников, 2010, 30–34 бб. және т.б.).

Алтайдың ерте көшпелілерінің жерлеу-еске алу ғұрпы туралы жазған көне авторлардың тікелей жазба деректерін кездестірген емеспіз, бірақ Геродотта патша және қарапайым скифтер жөнінде жазылған уақыты жағынан шамалас келетін сипаттамалар бар (IV, 71-73). Ол әрине дәлме-дәл сәйкес келмейді, бірақ өмір салты мен дүниетанымының ұқсастығынан туған кейбір тұстары біз үшін қызықты болып отыр.

Ежелгі жерлеу ғұрыптары туралы жалпы түсінік қалыптастыру үшін кейінірек жазылған, мысалы кейінгі Рим тарихшысы Иорданның (VI ғ.) Аттиланы жерлеу жорасы туралы, Ибн Фадланның хазар көсемдерін жер қойнына тапсыру рәсімі туралы немесе Менандрдың Батыс түркі қағаны Дизабулдың жерленуі туралы және т.б. мәліметтер де құнды болып табылады.

Алтайдағы пазырықтықтардың жерлеу рәсімі туралы ғылыми әдебиеттер де жетерлік (Суразаков, 1988; 1994, 71–74 бб.; Савинов, 1996, 107–111 бб.; Шульга, 2002, 191–195 бб.; Дашковский, Тишкин, 2002, 233–242 бб.; Тишкин, Дашковский, 2003. 128–168 бб. және т.б.).

Зерттеушілер жерлеу ғұрпын құрылымдық сараптауға қажетті анықтамалар мен ұғымдық-терминологиялық аппаратты жетілдіру қажеттігі туралы көптен бері айтып жүр (Лагуткина, 2010, 20 б.). «Жерлеу ғұрпы» ұғымының ең қарапайым және күрделенген анықтамалары бар, бірақ олар бір-біріне қайшы келмейді, керісінше «тафология» бойынша ғылыми ойдың даму кезеңдерінен хабар береді десе де болады. Мысалы, Е.П. Бунятян өз еңбектерінің бірінде жерлеу ғұрпы дегенді ол «қабір құрылысы, жерлеу әдістері, бірге жерленген заттар, жер үсті құрылыстары» деп түсінетінін жазған (Бунятян, 1977, 129 б.), бұл негізінде басқа авторлардың күрделендірілген ғылыми құрылымдарына қайшы келмейді.

«Жерлеу ғұрпы» ұғымы өлген адам өмір сүрген әлеуметтік орта мен оның жақындарының тұлғаның «физикалық өлімінен» соң (және оның сипатына – табиғи және кенеттен – аурудан, кәріліктен, зақым келуден, тұншықтырылудан және басқа да зорлық жолдармен және т.т. байланысты) көпқұрамды және көпсатылы, кульминациясы (архаикалық дүниетанымда, әсіресе соның ішінде адамның өмір кезеңіне деген көзқарастың прагматикалық аспектінде) «орталық әлем» кеңістігінің нақты бір нүктесінде, белгілі бір уақытта «қайтыс болған адамның денесін жер қойнына тапсыру» болып табылатын «өту жорасын» жүзеге асыруға бағытталған ұжымдық әрекеттерінің жиынтығын білдіреді

Ритуалистика тұрғысынан алғанда бұл қайтыс болған адамның басқа әлемге, ана дүниеге өтуін ұйымдастыру дегенді білдіреді, оны жаңа «тұрғынжаймен» және ерекше қасиетті деп саналып, тиісінше семиотикалық дәреже берілетін «антиәлемде» керек басқа да «тіршілікке қажетті» құралдармен (киім, бұйымдар, аттар, тамақ және т.б.), сондай-ақ, түрлі атрибуттармен (мына өмірдегі әлеуметтік деңгейіне байланысты) қамтамасыз ету акті деп бағаланады.

Физикалық өлім мен осы кульминацияның арасында, сондай-ақ осылардың барлығы атқарылып болған соң қайтыс болған адам өмір сүрген әлеуметтік орта қаралы-салтанатты іс-шаралар кезеңін, соның ішінде түрлі ас берулер, жарыстар және ғұрыптың міндетті бөлігі болып табылатын қайғырудың вербалдық/ауызша пішіндегі көрінісі – ғұрыптық ламентациялар/жоқтаулар (қараңыз: Бернштам, 1985, 12–14 бб.; Брагинская, 1985, 14–17 бб.), қазақ еркектерінің жылауы – дауыс салу (Фиельструп, 2002, 99 б.; Актаев, 2011, 146–166 бб.; 2011, 218–288 бб.), мақтаулар және т.б. өткізеді. Сол себепті, ғұрыптық іс-шаралардың синтаксистік құрылымын анықтау (Иванов, 1985, 4 б.), олардың семантикасын ашу және прагматикалық (соның ішінде процессуалдық) аспектілерін сараптау пазырық қоғамының дүниетанымын зертеудегі маңызды зерттеушілік міндетті құрайды.

Біздің пайымдауымызша Берел обасы, әсіресе, қорғандардың I–III топтары мен тізбектері пазырық қоғамындағы көсемдер мен ақсүйектер жерленетін жер болған.

Ғылыми әдебиетте көшпелі қоғамның әлеуметтік құрылымындағы бекзадалықтың және жерлеу ескерткіштерінің бекзадалық екендігінің түрлі белгілері мен үлгілері келтірілген (Галанина, 1994, 76–81 бб.; Дашковский, Мейкшан, 2015, 11–25 бб.; Яблонский, 2015, 46, 47 бб.). Дегенмен әрі қарайғы пайымдауларымызда біз бұл жерде өткен ғұрыптық-жоралғылық әрекеттер өзінің ауқымдылығымен және сән-салтанатымен ерекшеленген және қоғамның қарапайым мүшесін ана дүниеге аттандырып салумен салыстырғанда көпсатылы сипатқа ие болған деген бағытты ұстанатын боламыз.

Алдыңғы көсем дүние салған соң орнына бірден басқа адам келген болуы әбден мүмкін. Олай болса әрі қарайғы ғұрыптық-жоралғылық іс-шаралар жаңа басшының атынан ұйымдастырылады және оның билікке келуін мадақтаудың маңызды құралына айналады. Алайда бұл жағдай басқаша өтуі де мүмкін, жаңа «басшы» жерлеу-еске алу ғұрпын толық атқарып болған соң ғана пайда болуы мүмкін.

Зерттеушілер жерлеу ғұрпы құрылымының түрлі типтерін қолданады (қараңыз, мысалы: Никитина, 1994, 94–96 бб.) .

Бір айта кететін жайт, өткен ғасырдың 70-ші жылдарының өзінде-ақ В.Ф. Генинг пен В.А. Борзунов жерлеу ғұрпын белгілі бір статистикалық жиынтық есебінде қарап, бүкіл үдерісті алты фазаға бөлуді ұсынған болатын: «А – жерлеу орнын даярлау: бұған адам жерленетін жердегі қабір шұңқыры мен орны туралы барлық мәліметтер кіреді; Б – қайтыс болған адамды жерлеуге даярлау: бұған жерлеу әдісі, қайтыс болған адамның киімі мен әшекейлері кіреді; В – қайтыс болған адамды жерлеу: бұған басын қай жаққа қаратып қоятынын белгілеу, қалай жатқызылатыны, бір шұңқырға неше адам қойылатыны кіреді; Г – бірге қойылатын заттары – ыдыстар, құралдар, қару-жарақ және т.б.; Д – жоралғы қалдықтары – жануарлар сүйектері, от іздері, охра және т.б.; Е – жерлеудің соңғы кезеңі: қабір үсті құрылыстары (түрі, пішіні, өлшемдері), бір үйіндінің астына бірнеше адамды қою, ас беру қалдықтары және т.б.» (Генинг, Борзунов, 1975, 44 б.).

Бұл еңбек тек №36 қорған деректерін ғана сараптау негізінде жазылғандықтан мәліметтерді археологиялық процедура деңгейінде формалды-статистикалық өңдеуден өткізудің қажеті жоқ.

Дегенмен түрлі зерттеушілердің пікірін ескеріп, жоғарыда аталған авторлар тәрізді жерлеу-еске алу ғұрпын жүзеге асырудың тұлғаның дүниеден өткенін естіртуден бастап жерлеуден кейінгі іс-шаралар түгел атқарылып біткенге дейінгі бірнеше шартты фазаларын анықтай отырып бүтін кезеңін құрастыруға тырысып көрелік.

ӨТУ КЕЗЕҢІНІҢ БАСТАМАСЫ, ҚАЙТЫС БОЛҒАН АДАМДЫ АНА ӨМІРГЕ ӘЗІРЛЕУ

Бұл фаза адамның физикалық өлімінен соң басталады. Тұлғаның, әлеумет мүшесінің қайтыс болғаны туралы хабар/хабарлама жөнелтудің «өту жоралғысының» алғашқы фазасының басталғанын білдіреді. Өлгені туралы хабар берудің әдісі мен жүйесінің өзіндік ерекшеліктері, кеңістіктік және басқа да сипаттары болады.

Оқиғаның әрі қарайғы өрбуі өлімнің сипатына (Мельник, 1987, 39–40 б.) – табиғи немесе кенеттен, жат жерде немесе өз әлеуметінің ортасында қайтыс болуына, сондай-ақ, қайтыс болған адамның қоғамның әлеуметтік баспалдағында алатын орнына (көсем, яғни, «көзі тірісінде билік өкілеттілігіне ие болған» адам, билеуші әулеттің мүшесі, ру-тайпа ақсүйектерінің өкілі, абыздық немесе әскер таптың өкілі; әскербасы немесе батыр, қатардағы адам, еркек, әйел, кәрі, жас және т.б.) және уақыт ырғағына байланысты болып келеді. Әдістемелік жағынан алғанда бұл процедура өмір тіршілік кезеңіне байланысты белгілер жүйесіне тән әмбебап (жоғарыда аталған және көптеген басқа да) оппозициялардың жіктеушісін анықтау негізінде жүзеге асырыла алады.

Қайтыс болған адамның әлеуметтік дәрежесіне сай және абыздар мен дәстүр сақтаушылардың (Рындина бойынша – «әлеуметтік жағынан таптаурын болған ұжымдық тәжірибе», Рындина, 2002, 62 б.,) бірнеше ұрпағымен жасалынып, нақты бір әлеуметтік ортада қалыптасқан ережелерге сай хаосты жеңіп, әлеуметті үйлестіруге бағытталған жерлеу рәсімі кезеңі басталады.

А. Геннептің пікірінше тірілер мен қайтыс болған адамдар осы фазада «бір жағынан тірілер әлемінің, екінші жағынан өлілер әлемінің арасындағы ерекше қауымдастықты құрайды» (Геннеп, 2002, 135 б.).

Пазырықтықтардың жерлеу ғұрпының әлеумет үшін маңызды адамдардың (көсем, «патша», жоғары әскери-абыздар табының өкілі және т.б.) денесін бальзамдаумен байланысты бір әлеуметтік-мәдени ерекшелігі бар. Ол тек медициналық манипуляцияларды жүзеге асыруды ғана емес (Дворников, 2009, 14 б.), сондай-ақ, қосымша күрделі ғұрыптық-жоралғылық процедураларды жүргізуді білдіреді, сәйкесінше қалыптасқан ережелерге өзгерістер енгізіледі, өйткені, қайтыс болған адамның денесін ұстаудың тәсілдері оның маңызды және кейбір болжамдар бойынша тұрақты элементі болып табылады (Алкин, 1995, 37 б.).

Еуропалық скифтердің патшаларының денесін бальзамдауды Геродот қысқаша сипаттап кеткен (Геродот, 2004, 71 б.), ол сонымен қатар оған қолданылған өсімдіктердің түрлерін де көрсеткен (Каменецкий, 1995, 68–76 бб.). Көшпелілер бекзадаларының шынайы (И.С. Каменецкий атап кеткендей «жанама дәлелі» емес) мумияланған қалдықтары бар қабірлер әзірше тек Алтайдан ғана кездесіп отыр.

Еске түсіре кетсек, дәрігерлер мен генетиктер берген қорытынды бойынша берелдегі №11 қорғанда жерленген ер адамның денесін сынап, киновар, және т.б. заттар қоса отырып бальзамдаған.

Дәрігерлік манипуляция іздері кең таралғандықтан тек Шығыс Қазақстандағы пазырық популяциясының өкілдерінен ғана емес, сондай-ақ, ерте сақтардан (Тарбағатайдағы Елеке сазы қорғандары) және Сарыарқадағы тасмолалықтардан анықталып отыр.

Этнографиялық мәліметтерге сүйенетін болсақ, сүйек жуу қайтыс болған адамды ана дүниеге әзірлеудің жоралғыға айналған әрекеттерінің құрылымындағы маңызды орынды иемденеді. Оның артында да нұсқаулар мен символикалық актілердің бүтіндей бір шумағы жатуы мүмкін.

Бұл процедура қайтыс болған адамды бальзамдау үшін медициналық манипуляция жасау керек болған жағдайда біраз өзгешелеу атқарылған болса керек. Егер этнографиялық деректерге жүгінер болсақ, қазақ дәстүрінде сүйекке түсушілердің саны кей аймақтарда тақ болған және түрлі рудың адамдарынан тұрған. Олардың әрқайсысы дененің тек белгілі бір бөлігін ғана жуатын болған (бұл бір жағынан құрылымдаумен, яғни қайтыс болған адам жөнелтілетін белгісіз әлемге адам денесі арқылы ғұрыптық ғарыштанумен байланысты болып келеді) және «сыйлыққа» соған сәйкес киім алған (Коновалов, 1993, 35–37 бб.; Фиельструп, 2002, 102, 103 б.; Катанов, 1894, 22 б.). Ерте темір дәуірінде де осыған ұқсас нәрсенің болуы мүмкін деп пайымдаймыз. Сүйек жуу гигиеналық жағынан бұрын көбіне ритуалдық қажеттілікпен байланысты болған деп топшылайды (Байбурин, 1993, 108 б.).

Сүйекті жуындырып (бальзамдап) болған соң қайтыс болған адамды жерлеу киімін киіндіру рәсімі өтуі тиіс, бірақ ежелгі адамдардың әрекеті қазіргі адамның логикасына сәйкес келмеуі де мүмкін (Ольховский, 1993, 84 б.). Оның қалай болғанын тек этнографиялық деректер негізінде ғана жаңғырта аламыз.

Бұл фазадағы ғұрыптық әрекеттердің ұзақтығы әлеуметтік, діни-саяси, және басқа да жағдайлардың даму ритміне тәуелді болуынан, сондай-ақ қоғамдық немесе табиғат кезеңдеріне күнтізбелік ыңғайластырылуы себепті бірнеше күннен бірнеше айға дейін созылуы мүмкін. Геродоттың скифтерде қайтыс болған адамды аймақты айналдырып 40 күн алып жүреді деуі (Геродот, 2004, 73 б.) дайындық кезеңіне емес, жерлеу орнына жеткізуге байланысты болып келеді. Еуразияның көптеген халықтарында күні бүгінге дейін сақталған қырық күндік кезеңдің пайда болуы назар аударуға тұрарлық екенін айта кеткен жөн.

«Өту жоралғысы» жататын қайтыс болған адамды, әсіресе бекзадалар өкілдерін жерлеу кезінде бірге қойылатын заттарды әзірлеу, әу бастан жарату идеясымен байланысты және бірқатар мифологемдерде демиургиялық үдеріс есебінде қарастырылады.

Отыз алтыншы қорғаннан табылған заттардың трасологиялық сараптамасы қабірге қайтыс болған адамның «тірі кезінде» тұтынған заттарын салған деген тезистің сыңаржақ екендігін көрсетіп отыр.

Зергерлердің рәсімге арналған киім мен қару-жарақтар үшін бағалы материалдардан көптеген бұйым жасауы, ал ұсталардың қайтыс болған адаммен бірге жерленетін (көбіне ашық түсті) жылқылардың әбзелдерін безендіру үшін ағаштан арнайы бейнелер мен сюжеттер қолданып жасап, алтынмен аптаған көркемөнер туындыларын әзірлеуі, сондай-ақ басқа да қолөнершілер мен шеберлердің жұмыстары біраз уақыт алады және маңыздысы арнайы тапсырыспен әзірленеді (бірге жерленетін бұйымдар жасау индустриясы ежелгі замандарда да болғаны жоққа шығарылмайды – Хршановский, 1993, 15 б.) және қоғамның философиялық-этикалық доктринасына сәйкес келуі тиіс. Мұндай жағдайда ерікті суретшілердің өнердің еркін сюжеттерін қолдануы мүмкін болмас.

Аса маңызды тұлғалардың денесін мумиялау себептерінің бірі осы «өту жоралғысы» дайындық фазасының ұзақтығымен байланысты болса керек.

Пазырық қоғамында ведтік ашвамедхиге ұқсас бір жыл бойы, тіпті одан да ұзақ жасалатын, бірақ жылдық кезеңге орайластырылған күрделі «патша» жоралғысының болуы да жоққа шығарылмайды (Альбедиль, 2003, 21, 22 бб.; Кузьмина, 1977, 37–38 бб.).

Біз үшін салыстырмалы дерек бола алатын ғұрып скифтердің патшаларында болған (Геродот, 2004, 71, 72 бб.).

Осы фазадағы ғұрыптық-жоралғылық әрекеттердің маңызды бөлігі қайтыс болған адамды о дүниенің жолына дайындау прагматикасымен, «оны тірілерден бөлумен» (Иванова, 2002, 47 б.), яғни марқұмның денесін трансцендентaлдық кеңістікке жөнелтумен байланысты.

Алайда осы немесе басқа да фазалардағы «жөнелту жоралғысын» атқаратын адамдардың әрекетін, нақтырақ айтар болсақ әрекеттің ғұрыптық-мифологиялық мазмұнын археологиялық деректерді, соның ішінде жерлеу ескерткіштері мәліметтерін сараптау арқылы тұтасымен ашып көрсету мүмкін емес (Никитина, 1985, 79 б.; Семенова, 2006, 120 б.); олардың бір бөлігін палеоэтнографиялық мәліметтерді және ежелгі жазба ескерткіштерін (өкінішке орай олар өте жұтаң және нақты бір құбылысқа телуге келмейді) қолдана отырып жаңғыртуға болады (Плотников, 1870, 137–150 бб.; Диваев, 1898, 45–79 бб.; Арғынбаев, 1973; Дьяконова, 1975, 49–68 бб.; Акатаев, 1993, 57–59 бб.; Толеубаев, 1991; Алтынсарин, 1994, 158–162 бб; Фиельструп, 2002, 98–181 бб.; Смагулов, 2007; Мифология смерти, 2007; Сибирский сборник – I, 2009 және т.б.) .

КЕҢІСТІКТЕН ҚАБІР ОРНЫН ТАҢДАУ, ОБА ҚҰРЫЛЫСЫН ТҰРҒЫЗУ

Бұл фазада әрекеттер көп жағдайда прагматикалық арнаға түседі, бірақ ғұрыптық тәжірибедегі ережелердің діни-идеологиялық ұйғарымы қатаң сақталады.

Егер қайтыс болған адамды жерлейтін шынайы (мифологиялық емес) кеңістік тұңғыш рет игерілгелі отырса, онда сол уақытқа дейін қадірі болмаған, бірақ тірілер мен өлілер арасындағы шекара (байланыс) есебінде болатын жерді алдын-ала қасиеттендірумен байланысты діни әрекеттер жасалынады.

Бұқтырма өзенінің аңғарындағы дәл осы теңқабырғалы үшбұрыш пішіндес (3–7 сур.) келген, өзен кемерінен биіктеу тұрған және көлбеу жатқан беті теп-тегіс бетіне ғасырлар бойы қылқанжапырақты ағаштар өскен, жан-жағы тұйық алаңқай кеңістіктік-құрылымдық сипаты жағынан ежелгі берелдіктердің «өлілер орнын» ұйымдастыру бойынша таптаурын болған ережелеріне сәйкес келетін және олардың әлемнің үлгісі туралы мифологиялық (тігінен үштік және көлденеңінен төрттік) ұғымдарына және дүниетанымдық ерекшеліктеріне үйлесетін. Осы оба салуға таңдап алынған оңтүстікке қарай сәл еңістеу келген, теңқабырғалы үшбұрыш пішіндес көлбеу алаңқайдың табаны солтүстік жағынан осы жердегі ең биік шоқының етегіне барып тіреледі, ал оның өзен кемерінен биік жатқан үшкір ұшы суы мол, оңтүстік-шығыс жағынан басқа тау қатарының солтүстік бөктерімен астасып жатқан Бұқтырма өзенінің оң жағалауымен шектеседі. «Өлілер тұрағын» ұйымдастыру үшін кеңістік таңдау кезінде қосарлай жұптастыра жіктеуге сәйкес екі қарама-қайшы әлемді бір-бірінен бөліп тұратын өзеннің болуы айтарлықтай маңызды еді. Ландшафттың бұл ерекшелігін үшбұрышты платформаның жан-жағынан Бұқтырма өзенінің жоғарыда аталған екі саласымен Ақберел (Ақбұлқақ) және Бұланты (Қандысу) өзендерімен шектесіп жатуы одан әрі күшейте түседі.

Этнографиялық мәліметтер негізінде жаңғыртылған ұғымдарға қарағанда «қайтыс болған адам» хтондық патшалыққа буырқанып ағып жатқан судан өту арқылы жетеді. Түрлі космологиялық дәстүрлер мифологемінде бұл түрліше жүзеге асады: қайықпен немесе басқа құралмен өтеді. Кей кездері қайтыс болған адамға арналған таған жер асты патшалығында жүзуге арналған мифтік қайық есебінде қарастырылады (Семенова, 2008, 102 б.).

Ежелгі берелдіктердің мифопоэтикалық концепті бойынша қайтыс болған адам о дүниеге апарар ұзақ жолға сәнді ер-тұрманды және бетперде киген боз айғырға (кейде пыраққа) мініп шығады және жер асты суларынан өтеді, табылған заттарға қарағанда ер мен жүгенге арнап киізден үлкенді-кішілі етіп жасаған салпыншақтарда бейнеленген мифтік балықтар оған осы сапарында көмек береді деп деп санағанға ұқсайды. Берел қорғандарынан табылған балықтың стильденген пішіні түрінде жасалып, ердің екі қасына ілінген ұзын салпыншақтар семантикалық жағынан мифтік жылқылардың құс қанатының және кейбір тоқымдардағы түрлі-түсті аппликациялардағы сфинкстің бейнелеріне тең болса керек. Бұл образдардың негізінде басқалардан бөлек сол коммуникативтік идея – трансцендентальды кеңістікпен байланыс, о дүниеге аттанған адамның өлілер патшалығында ғана емес әлемнің басқа да сфераларында қатынап жүруі кезінде серік болу жатыр. Бұл жерде айта кететін нәрсе, пазырық кезеңіне тән алтайдың түрлі қорғандарынан табылған ер-тұрман мен жүгеннің салпыншақтары, бальзамдалған адамдардың денесіндегі балық (кейбір зерттеушілер нәлім деп анықтаған) бейнелі татуировкалар түрліше түсіндіріледі (Грязнов, 1950, 10 сур., 82 б.; Полосьмак, 1992, 134–138 бб.). Шамасы, ежелгі алтай халықтарының өнеріндегі балық бейнесін кеңірек, жердегі тіршілік негізі бастауын судан алғаны туралы жалпыеуразиялық әмбебап ұғым мәнмәтінінде қарастыруды ұсынған А.С. Суразаковтың пікірі дұрыс болса керек (Суразаков, 2005, 35 б.). Бірқатар мифологемдерде ат образы судың сұрапыл күштерімен тығыз байланысты болып келеді (Беленицкий, 1978, 35–36 бб.). С.В. Киселев кезінде В.В. Радловтың қазбаларынан шыққан берелдің зооморфты жапсырмалы пластиналарынан ежелгі әлемнің өнері мен мифологиясында кең тараған қанатты гиппокамптың бейнесін көрген болатын (Киселев, 1951, 339 б.).

Сонымен, жерлеу кешенін тұрғызған жағдайда екі әлемнің шекарасы болатын қасиетті кеңістікті ұйымдастыру аймағы есебінде белгіленіп отырған Берел ландшафтының құрылымында мифологиялық әлемді біріктіретін негізгі элементтердің (тау, ағаш, су және т.б.) бар екені аян болды.

Келесі қадам – осы жерден жерлеу нысанын тұрғызатын нақты орынды сайлап алу болмақ, бұл бүкіл ғұрыптың негізгі сәті болып табылады. Себебі бұл архаикалық сенімде әлемдер арасындағы көпір және бүкіл әлеумет үшін қасиетті аймақ болып танылатын жаңа кеңістіктің бастауы (немесе жалғасы) іспетті. Бұл кеңістікте тұлғаның (басшының) дүниеден өтуі себепті бұзылған ғарыштық әлем тәртібінің (арнайы ғұрыптық-жоралғылық әрекеттердің көмегімен) қалпына келтіріліп, қоғамда үйлесімдік орнатылатын жер. Қорғанның болашақ орнын қасиеттендіру уақыты да маңызға ие. Берелде осындай орын есебінде қазір №1 қорған тұрған орын таңдап алынған.

Бұл жоралғыны жүзеге асыру кезінде түрлі құралдар қойылған болуы мүмкін Бұқтырманың кең және тегіс екінші террасасынан жақсы көрінетін биік және көрнекті жер.

Шамасы өз архитектоникасына, энергетикалық құндылығына (табиғи патогендіктің жоқтығына) және басқа да жоралғылық тазалығына қарай алдын ала таңдалған кеңістіктің дәл осы нүктесі қорған тұрғызу үшін ең қолайлысы және ежелгі берелдіктердің мифопоэтикалық көзқарасына толлығымен сәйкес келетіні болса керек.

Формулаға сәйкес: жерлеу құрылысы – өлілердің тұрағы (немесе жоғарыда аталғандай өту орны), үй құрылысына лайықты орын таңдау механизмін ашып көрсету үшін түрлі халықтардың этнографиясынан деректер қарастыру керек.

Салт атты халықтар жаңа кеңістікті игеруге тура келген осындай жағдайларда «ат тұяғы баспаған жер» ұстанымында болған, ал жылжымалы үйін (киіз үйді) орнату үшін керісінше «ат аунаған жерді» таңдаған, шығыс славяндар болса мұндай жағдайда мүйізді ірі қараға сүйенген немесе қой жүнімен бал ашқан – үй тұрғызамыз деп жоспарлаған жерге құмыраның астына «кешкісін «қойдың құрғақ жүнін» қойған. Егер таңертеңгісін құмыра астындағы жүн дымқыл тартып тұрса сол жер қолайлы (үй дәулетті болады) деп шешкен» (Байбурин, 1983, 42 б.).

Диаметрі 39 метр болатын №1 қорғандағы 17 жылқымен бірге жерленген қиманың ішінен адамның сүйегі шықты (Сорокин, 1969, 208–236 бб.). Оған солтүстік жағынан жапсарлас салынған диаметрі 10 м-ге кіші №2 қорғаннан жеті жылқымен бірге көмілген кәрі әйелдің сүйек қалдықтары аршылды.

Әйелдің №1 қорғанда жерленген «патшаның» қауымына тікелей қатысы болуы мүмкін. Бұл қорғандардың жанына зерттеліп отырған дәуірдің басқа жерлеу ескерткіштері түспеген. Шамасы билікке басқа қауымның өкілі келуі себепті әулет үзіліп қалса керек. Соңғылары өздерінің дүние салған ағайындарын жерлеу үшін басқа орын таңдаған, бірақ ол осы қасиетті кеңістік шеңберінде болған. Осылайша қорғандардың алдыңғы солтүстік-оңтүстік сызығы бойынша бір-біріне иін тірестіре салынған жаңа жерлеу-еске алу нысандары (№№ 16, 18, 19) бой көтереді. Бұл қорғандардың салыну тәртібі – оңтүстіктен басталады. Олардың ішіндегі ең кейін салынғаны солтүстік жағында тұрған №19 қорғаннан жас бекзада әйелдің қабірі шықты.

Радиокөміртекті сараптамалардың және дендрохронологиялық зерттеулердің нәтижесі бойынша №11 қорған (№36 қорған осының жанына орналасқан) №1 қорғаннан 66 жыл кейінірек тұрғызылған.

Осылайша, №36 қорған пайда болғанға дейін жоғарыда аталған қорғандар орналасқан үшбұрышты платформа скифтік Геррос сияқты пазырық қоғамының бекзадаларын жерлеу орнына айналып үлгергендіктен кеңістікті бастапқы қасиеттендіру мәселесі туындамаған. Тек ертерек дүние салған ағайындарының жанына жерленген. Сонымен қатар оның доминанттан, яғни №11 қорғаннан алшақ жатуы және тізбектің басында тұруы бірқатар сұрақтар туғызады.

Платформаның батыс жақ шетінде орналасқан төртінші тізбек қорғандарының жасын есепке ала отырып, берел обасының қабірлер алаңын игеру шамамен 70 (бәлкім 100) жылға созылған деген болжам жасауға болады.

Оба «сяньби-жужан» кезеңінде қайта жаңғырып көне түркі кезеңінде де дами бастайды, бірақ аймақтың ерте ортағасырлық тұрғындарының түсінік идеологиясындағы басты назар басқаға ауысады, шамасы ата-баба культін дамыту алдыға шығады.

Ортағасырлар кезеңінің жерлеу ескерткіштерінің ең көп шоғыры үшбұрыш платформаның ұшында орналасқан №1 қорғанның маңайынан анықталып отыр, яғни, бұл дәуірдің адамдары өздерінің жерлеу-еске алу қоршау қалауларын бүкіл обадағы ең орасан ғимаратқа жапсарлас салып өздерінің солармен сабақтастығын, ежелгі адамдардың дүниетанымына ортақтығын көрсеткен және солармен туыстығын сезінген.

Назар аударатын жайт, үшбұрыш пішіндес платформаның шығыс жақ жартысы қандай да бір қолдан тұрғызылған нысандардан ада, жоғарыда аталған дәуірлердің барлығының ескерткіштері оның тек батыс бөлігін ғана алып жатыр, бұл архаикалық ойлаудағы батыс жақ күн бату символы, яғни, өмірдің сөнуі, «өлілер елі» және «өлмес өлілердің» орны сол жерде болуы тиіс деген ұғыммен байланысты (Хршановский, 1993, 15 б.; Тульпе, Хршановский, 2004, 240 б.).

Қорған тұрғызу үшін кеңістіктен таңдалған нүктеге қайта оралайық.

Этнографиялық мәліметтерді немесе ежелгі жазба деректерін қолданған күннің өзінде жерлеу құрылысын бастаумен байланысты ғұрыптық әрекеттердің нақты формаларын жаңғырту мүмкін болмас.

Кезінде В.С. Ольховский ұсынған жерлеу кешенін тұрғызу сызбасы (Ольховский, 1999, 1–4 сур.), негізінде, жалпы қорған мәдениеті мен идеологиясына тән, бірақ біз қарастырып отырған жағдайда жасанды тоң линазсын жасауға бағытталған пазырық тас қорғандарының тұрғызылу ұстанымдарының, техникалық және біліктілік сипаттамаларының бөлек екендігін ескеру қажет. Шамасы, қорған құрылысының басталу уақытына жете мән берілген болуы керек, абыздар бұл үшін әлеуметтің тіршілік әрекетімен байланысты қолайлы жылдық немесе күнтізбелік кезеңдерді – жаңа жылдың басталуы, ай фазалары немесе басқа да жағдайларды есепке алған, бірақ бұл дүниетаным тұрғысынан алғанда ғарыштық тәртіптің орнауының басталуы, жоғарыда аталғандай хаосты жеңу ретінде қабылданған. Негізі бұл хрестоматиялық тұжырым.

Қорған алаңының сұлбасын белгілеу, қабір шұңқырын қазу үдерістерінің алдында түрлі құдайларға арнап қан шығарып құрбандық шалу жоралғысы жүргізілсе керек, ол адамды құрбандыққа шалудан бастап жануар шалу немесе жай ғана қан шығаруға дейін өзгеріп отырғаны белгілі (Винокуров, 2004, 55 б.). Бұл жағдайда құрбандық шалу типі бірқатар халықтардың этнографиясында кездесетін «құрылыс құрбандығына» жақын болса керек (Байбурин, 1983, 55–78 бб.; Зданович, 2003, 45–50 бб.).

Негізгі еңбек құралы ретінде күректі және қорған құрылысында қолданылатын басқа да құралдарды «қасиеттендіру» процедурасы құрбандық шалу жоралғысымен астасып жатады. Сондықтан, №11 қорғанда қиманың ішкі қабырғасын бойлай ұқыптап орналастырылған тұтас ағаш күрек арнайы қойылған деуге негіз бар. Бұл жерде тұрмыстық сипаттағы бұйымның утилитарлық емес, яғни белгілік мәні, семиотикалық мағынасы болғаны анық байқалады (Байбурин, 1981, 215 б.; 1983, 8 б.).

Бұл қорғаннан тағы бір зат – алдын ала болжам бойынша құрылыс материалдарын – ағаш, тақтай, тас және т.б. тасымалдайтын көлік құралының элементі – арба тұрқының торламаның немесе сүйреткінің бөлшегі бекітілетін бөлігі деп саналып отырған сағызқарағайдан жасалған төрттесікті бұйым (130×30 см) табылып отыр (Самашев, Мыльников, 2004, 203 б.). бұл зат in situ жағдайында табылмағандықтан оның дәрежесін анықтау қиынға соғып отыр, бірақ оның жерлеу-культтік тәжірибеде семиотикалық (утилитарлық емес) маңызы болған деп шамалаймыз.

Қорғанның құрылымдық элементтерін тұрғызуға қажетті түрлі құрылыс материалдарын таңдау және қолдану да жерлеу ғұрпының жалпы жүйесіне енеді.

Берел қорғандарын салу кезінде обаға жақын жердегі Кемпір шоқысының етегіндегі ірісынықты шөгінділерден (гравитациялық сусымалардан) алынған жасыл түсті метаморфизделген сазбалшықты тақтатас және аздаған көлемде өзеннің орташа өлшемдегі ашық сұр түсті жұмыр тастары мен ұсақ малтастары қолданылған. Соңғысы қорғанның жер үсті құрылысын құрылыстың ең соңғы кезеңінде сауыт қылып қаптап жабу үшін қолданған. Берел қорғандарының сауыт жабындысының болуы техникалық қажеттіліктен бұрын, эстетикалық және/немесе діни-мифологиялық себептермен байланысты деп санаймыз.

Қорғанның жер үсті құрылысының құрылымында ашық түсті жұмыр тастардың болуы кездейсоқтық болмас, ол нақты бір түстік-символикалық белгі болуы немесе құрылыстың ең маңызды (қасиетті) деген бөлігін көрсетіп тұруы мүмкін.

Қорғанның негізгі ауырлық түсетін, қабір шұңқырының маңайындағы шоғырлас дөңгелектер кейпіндегі палтформа-табанына ең ірі деген кәсектерді салған, ал жер үсті құрылысының жоғарғы қабаттарын кішірек тастардан тұрғызған. Бекітпенің сыртқы қабырғаларын қаптайтын тақтатастар үлкен көлемде (100 см-ге дейін және одан да артық) болған және оларды аталған Кемпір шоқысының бөктерінде орналасқан байырғы тау жыныстары өндірілетін арнайы тас қашау орындарында әзірлеген. Бұл тастар қабір шұңқырының өзін көпқабаттап жабуға және түрлі қабір ішілік және қорған сыртылық құрылымдарды тұрғызуға қолданылған.

Тек бір ғана №11 қорғанды тұрғызу үшін кейбір есептеулер бойынша 150 тоннадан астам тау жынысы тасымалдап әкелу (Горбунов, Самашев, Северский, 2005, 99 б.), түрлі ағаш құрылымдарды әзірлеу, ал құрылыс барысының өзін есепке алатын болсақ – әлеуметтің орасан зор энергиясын жарату қажет болған.

М.П. Грязнов Бірінші Пазырық қорғанына қатысты былай деп жазған: «көлемі 1800 куб м. болатын тас үйіндісін тұрғызу, 196 куб м. болатын шұңқыр қазу, қима жасау және моланы толтыруға жарты мыңға жуық бөрене дайындау, қайыңтоз, сағызқарағай қабықтарын және куриль шайының сабақтарын әзірлеу үшін үлкен еңбек күші қажет еді, ең аз дегенде 2500–3000 еңбеккүн кетеді» (Грязнов, 1950, 68 б.). К.А. Ақышевтың есебінше Үлкен Бесшатыр қорғанын салу үшін 20 мыңнан 45 мыңға дейінгі еңбеккүн кеткен (Акишев, 1993, 52–53 бб.; 2009, 105 б.). Бұндай есептеулер гипотетикалық сипатта болады және басқа да ескерткіштер үшін де жасалған (Грач, 1975, 161–165 бб.; Массон, 1976, 172–174 бб.; 1994, 5, 6 бб.; Грязнов, 1980, 46 б.; Ролле, Махортых, Грицюк, 2007, 123 б. және т.б.). Мысалы, С.Н. Кореневский түрлі есептеулерді, соның ішінде Шумер мен Вавилонның ежелгі жер қазушыларының мөлшерін қолдана отырып Алдыңғы Кавказдағы ежелгі майкоп тайпаларының биіктігі 1 м-ге дейінгі, диаметрі 20 м болатын шағын үйме қорғандарын тұрғызу үшін 26 (56) жұмыс күні кетеді, ал 100 адамнан тұрады деп шартты түрде алынған топ бұндай қорғанды бір күнде тұрғыза алады деп болжайды. Үлкен тұлғаның немесе шенді азаматтың құрметіне тұрғызылатын биіктігі 5 немесе 10 м, диаметрі соған сәйкес қорғанды салу үшін кететін еңбек шығынын осылайша есептеуге болады. (Кореневский, 2010, 162–165 бб.).

Қазақ Алтайының көшпелі малшыларының өмірінде ағаштың рөлі айрықша болған (Самашев, Мыльников, 2004). Еуразияның көптеген басқа халықтарындағы тәрізді ол прагматикалық маңыздан бөлек түрлі ұғымдармен және соған сәйкес ғұрыптық-жоралғылық әрекеттермен байланысты (Байбурин, 1983, 26–34 бб.).

Ежелгі берелдіктер қаттылығын және басқа қылқанжапырақтылармен салыстырғандағы ерекшеліктерін еске отырып қима-қаңқа, қимаүсті құрылыстары және таған әзірлеу үшін тек сағызқарайды ғана пайдаланған. Мысалы, №11 қорғанның қимасын әзірлеу үшін жастары 248, 245 және 231 жылды құрайтын үш сағызқарағайдың діңгегін, ал тағанды жасау үшін диаметрі 95 см болатын 250–260 жылдық жазғы сағызқарайды қолданған (Самашев, Мыльников, 2004, 200, 204 бб.).

Отыз алтыншы қорғанда қима мен тағанның іздері мен қалдықтары ғана қалған.

Қорғанның құрылысы, қабір ішілік құрылымдарды дайындау мен құрастыру, сондай-ақ оның жер үсті құрылысын салу жүйелі, ұзақ және күрделі үдеріс, оның өлшемдері, қолданылатын материалдың көлемі, құрылымдық элементтері және ең бастысы жоғары семиотикалық мәні бар ең маңызды деген компоненттерін тұрғызу (қимадағы таған, қимаүсті құрылыстары, қабір шұңқырының солтүстік табанындағы жылқыға арналған орын, қабір шұңқыры ернеуін бойлай платформа салу, бекітпенің тігінен қойылатын тақтатастарын – қоршау, сауыт жабынды және т.б. орнату) барысында атқарылатын арнайы (құрылыстық) жоралғылардың мән-мағынасы – осылардың барлығы қайтыс болған адамның көзі тірісіндегі дәрежесіне қарай анықталатын болған.

Алтайдың таулы аудандарындағы пазырық қоғамы бекзадаларының тас қорғандары жазық жерлерде орналасқан синхронды жерлеу ескерткіштерімен салыстырғанда кейбңр құрылымдық және технологиялық ерекшеліктерге ие болып келеді. Бұл ең алдымен алтайдағы бекзада ескерткіштерін тұрғызушылардың жерленген көсемдердің бальзамдалған денесін сақтау мақсатында қорған астына мәңгілік тоң (Берелде ол жасанды түрде жүзеге асырылған) қатыруды көздегенімен байланысты. Қорған астында төменгі температураны қалыптастыру үшін ірі сынықты тау жыныстарынан аса биік емес (5–6 м-ге дейінгі) етіп жер үсті құрылысын салу қажет. Тек осындай құрылым ғана суықтың шоғырлану үдерісін реттеп көпжылдық линза немесе тоң қалыптастыруға оңтайлы болып келеді. Кейбір жылдары (суық күз, қары аз қыс) 1000–1120 м биіктік жағдайындағы маусымдық қату қабаты түгел еріп үлгермейтіні анықталды (Горбунов, Самашев, Северский, 2005, 76, 81–96 бб.). Сонымен қатар, бекзадалық пазырық қорғандарында үнемі төмен болып тұратын температура жағдайында алып қима-тағанды және бірге жерленген көп жылқыны ұстап тұруы үшін терең (7 м-ге дейін және одан да артық) және кең (жерлеу-культтік ережелерге сәйкес ендік бағытта жасалған) қабір шұңқыры болуы тиіс. Қабір шұңқырының ішіндегі дымқыл мен суықты реттеп тұруда маңызды рөлді топырақтың табиғи тығыздығы, яғни жер қыртысының салыстырмалы жылу өткізгіштігі иемденеді (Ван де Керхове, Гуссен, Эбель, Юркова, 2010, 66 б.).

Жетісудың синхронды «патша» қорғандарының (Бесшатыр, Асы-Саға және т.б.) жер үсті құрылыстарының топырақты (сары топырақты) құрылымдарының (кейде тас сауытпен жабылған) биіктігі 20 м-ге дейін жеткен, диаметрі 100 м және тіпті одан да артық болады. Украина аумағындағы скиф ақсүйектерінің қорғандарын салу үшін басқа материалдармен қатар тақтатас түрінде қиып алған жайылымдық шымды қолданған (Андросов, 1989, 10 б.). Салбық типіндегі ескерткіштер ең жақын мысал бола алады.

Ерте сақ дәуірінде Жетісу (Кеген қорғандары), Тарбағатай (Шілікті) және Сарыарқаның (Талды-2) жазық жерде орналасқан қорғандарының жер үсті құрылыстарының жекелеген қабаттарын тұрғызу үшін шымнан жасалған тақтатастарды сопақша («шелпек») пішіндегі құймалармен қатар қолданған.

Ортаазиялық сақтардың қазір белгілі «патша» қорғандарының – Шілікті-5, Бәйгетөбе, Аржан және т.б. (Черников, 1965, 6 кесте; Толеубаев, 2013, 139–144 бб.; Боковенко, 1994, 44 б.) жерлеу камералары көкжиек деңгейінде орналасқан, тек ішінара (мысалы, Үлкен Гумаров қорғанында) ғана 1 м-ге дейінгі тереңдіктегілері кездеседі. Скифтердің VIII-VII ғғ. патша қорғандары материкте тұрғызылған немесе аздаған тереңдікте ғана салынған (Курочкин, 1979, 24 б.).

Берелдің пазырық қорғандарының терең қабір шұңқырының ішкі кеңістігін ұйымдастыру құрылмдаудың жалпы және нақты ережелеріне бағыныста жасалған, сонымен қатар компоненттерінің әрқайсысы (төрт қабырғасы, төрт бұрышы, едені, ернеуі, тағаны, «жылқының орны», жылқылардың өздері және олардың әшекейлері, бірге көмілген заттардың құрамы және басқа да ұсақ-түйек элементтері) сандық, семиотикалық және басқа да әмбебап жіктелу сипаттамаларына ие және қосарлай жұптастыра жіктеу ұстанымдарына сай құрылған.

Көршілес аймақтардан алынған жүйелі мәліметтерге қарағанда қатардағы қоғам мүшелерінің жерлеу камерасының сипаттамасы барынша қарапайым болып келген (Фролов, 2008, 75–87 бб.).

ҚАЙТЫС БОЛҒАН АДАМДЫ ШЫҒАРУ ЖӘНЕ ЖЕРЛЕУ ОРНЫНА АПАРАР ЖОЛ

Ежелгі адамдарың ғұрыптық тәжірибесіндегі осы бөлімнің маңызды және бөлкім қорытынды кезеңі болуы мүмкін бұл сәт жерлеу машақатымен байланысты. Бұл бөлімді жаңғырту археологияның мүмкіндігі аясынан шығып кеткелі тұр, дегенмен жазба деректері мен этнографиялық мәліметтерді қолдана отырып жүзеге асыруға болады.

Архаикалық дүниетанымда өлімнің өзі және осы фазада орын алатын жағдайлар о дүниеге сапар шегудің басы ретінде қабылданған болуы мүмкін, егер этнографиялық мәліметтерге сүйенер болсақ бұл – «қоныс аудару, жаңа үйге көшу» (Чистяков, 1982, 115 б.).

Еуразияның қазіргі халықтарының көпшілігінде марқұмды (үйден) шығарумен байланысты ғұрыптық жоралғылардың көріністері мен бөлшектері сәйкес келіп жатады, бірақ ең бастысы бірқатар жазба деректерде суреттелген ежелгі жоралғылармен тұрпаттамалық ұқсастықтарын байқауға болады (Акатай, 2011, 218 б.).

Этнографиялық материалдарға қарағанда жерлеу орнына апаратын қаралы-салтанатты шеру (пәуескеде, екі дөңгелекті күйме арбада немесе басқа да көлікте, тіпті салт атпен болуы мүмкін) қайтыс болған адамның о дүниеге кетуінің шынайы бастамасы болып саналады (Сысов, 1993, 29 б.) және түрлі мистериалдық және оргиастикалық әрекеттермен, «жерлеу мелосы» түрлерімен, сондайақ, қайғырудың вербалды үлгілерін көрсетумен (егер қайтыс болған адам қоғамның бекзадасы болса онда антикалық «трендерге» ұқсас жоқтаулармен) және оның істерін мадақтаулармен және т.б. қосақталып жүреді.

Ежелгі заманда қайтыс болған басшыны немесе қоғамның бекзадалар өкілін жерлеу орнына шығарып салу мен діни экстаздың түрлі формалары бейнелеу материалдарында суреттелген және сақталып қалған (Полидович, 2007, 49–55 бб., Дьяконов, 1954, 111 б., XX-XXII кест. және т.б.).

Геродот Геррадан шыққан скиф патшасының денесін: «...арбаға салып басқа тайпаға алып барады. Патшаның денесі жеткізілген әр аймақтың тұрғындары скиф патшаларының істегенін істейді. Өздерінің құлақтарының бір шетін кесіп алады, басындағы шаштарын дөңгелетіп қияды, қолдарын дөңгелентіп тіледі, маңдайлары мен мұрындарын тырнап тастайды және сол қолдарына жебе шаншып алады. Қайтыс болған адамды одан әрі патшалықтың басқа жерлеріне әкетеді. Өлікті әрі қарай осы келген жердің адамдары алып жүреді. Барлық аймақтарды аралап болған соң олар қайтадан Герраға оралады» - деп жазады (Геродот, 2004, 71 б.).

Скифтердегі патшаның жерлеу шеруін алып жүру жоралғысының кейбір тұстары жоғарыда аталған ведтік ашвамедх салтына сәйкес келеді.

Жетісудағы есік көсемі осылай жерленген деген болжам бар (Акишев, Акишев, 1981, 149 б.).

Геродоттың айтуынша қайтыс болған скиф патшасын жерлеу орнына апаратын қаралы шеру 40 күнге созылады, Алтайдағы берел бекзадаларының жерлеу рәсімін жаңғырту барысында жоралғылар өткізудің осы мерзімін ұстануға болады.

Жоғарыда аталған гот тархшысы Иордан Аттиланың өлімі мен жерленуі туралы былай дейді: «сол кезде, осы тайпаның салтына орай олар ұлы жауынгерді жоқтауға әйелдердің зары мен көз жасы ғана емес, ерлердің қаны да шықсын деп өздерінің шаштарының бір бөлігін қиып тастайды, беттеріне терең жарақаттап кейіпсіздендіріп қояды» және «тайпаның оның денесін қалай дәріптегені туралы: ен даланың ортасына жібек шатыр тігіп оның денесін сонда қойды, бұл таң қаларлықтай әрі салтанатты көрініс еді. Ғұн тайпаларының ішінен іріктеліп алынған сал аттылар оның қойылған жерін цирктегідей айналшықтады; және олар оның ерлігін өз жоқтауларында «Мундзуктан туған ғұндардың ұлы патшасы Аттила, күшті тайпалардың билеушісі! Сен, өз құдыретіңмен скиф және герман патшаларын жалғыз өзің тізе бүктірдің, қалаларды алып рим әлемінің екі империясына бұрын соңды болмаған қорқыныш ұялаттың!» (Иордан, 2002, 214–219 бб.).

Этнографиялық материалдарға келер болсақ адам қайтыс болған күні және оның денесін киіз үйден алып шығатын күні өз денесіне зақым келтірудің қалдықтары қазақтарда XIX ғасырға дейін болған – әйелдер бетін жыртып қан шығарған (Катанов, 1894, 24 б.).

ҚАЙТЫС БОЛҒАН АДАМДЫ ЖЕР ҚОЙЫНЫНА ТАПСЫРУ БАРЫСЫ – ЕЖЕЛГІ БЕРЕЛДІКТЕРДІҢ ДІНИ-ҒҰРЫПТЫҚ ТӘЖІРИБЕСІНІҢ ШАРЫҚТАУ ШЕГІ

Өлген адамды жерлеу қайтқан кісіні о дүниеге аттандыруға бағытталған барлық ғұрыптық-жоралғылық әрекеттердің кульминациясы болып табылады. Археологиялық материал бұл кульминацияның жүзеге асырылу тәртібін жарым-жартылай ғана жаңғыртуға ғана мүмкіндік береді, бұл жерде де кешенді тәсілге жүгіну қажеттілігі туады.

Жағдайдың әрі қарайғы дамуы қарапайым болса керек, оның даму қисынын былайша келтіруге болады (дегенмен ежелгі адамдар біз ойлағандай емес, мүлдем басқа қағидаттарды басшылыққа алған болуы да мүмкін, оны жоққа шығаруға болмайды):

- қаралы шерудің қайтыс болған адамды жерлеу орнына алып келуі;
- марқұмның денесін арнайы тұғырға қою;
- әртүрлі қаралы-салтанатты діни жоралғылар, құрбан шалулары;
- толығымен ерттелген, сондай-ақ тау ешкісінің, бұғының немесе т.б. мүйіз үлгісінде жасалған бет перде кигізілген жылқыны елдің алдына алып шығып бағыштау;
- қайтыс болған адамның денесін жерлеу камерасына түсіру және оны оң жақ қабырғада орналасқан қима-тірекке орнатылған тағанға жатқызу рәсімі;
- тағанның қақпағын жабу;
- тағанды киізбен қымтау;
- қиманың ішіне жылқының немесе қойдың құйымшағы түріндегі арнайы ас, пышақ және тұтқасы бар ағаш ыдыс қоюға арналған ағаш үстел орнату;
- сұйық тамаққа арналған қыш құмыра қою;
- қиманың ішкі жасауы болып табылатын түрлі заттар мен бұйымдарды орналастыру;
- қиманың іші мен жерлеу камерасын «тазарту» рәсімдері;
- қиманың шатырын жабу;
- қиманы қайыңтозды курил шәйінің бұтақтарымен араластыра отырып жабу;

салтанатты ат-әбзелдерімен ерттелген жылқыны өлтіру рәсімі қабір шұңқырының сыртында жасалған болса керек;

- жылқыларды (салтанатты-жерлеу әбзелдерімен, негізі оларсыз-ақ) маңдай тұсынан темір шақанмен ұрып өлтіру және өлтірілген (немесе тірі бірақ буылған) жануарларды қабір шұңқырына салу;
- жылқыларды қиманың солтүстік қабырғасы мен қабір шұңқыры қабырғаларының арасына қою, яғни, белгілі бір тәртіппен «жылқы бөлмесін» жасау;
- жылқы бөлмесін қайыңтоз жапырақтарымен жабу;
- тағаны бар қиманың және жылқы бөлмесінің үстін жабатын ағаш бастырма жасау (екі-үш рет кездесіп отыр);
- қабір шұңқырын ернеуіне дейін топырақ араластыра отырып белгілі бір тәртіппен таспен толтыру;
- қабір шұңқырын айналдыра метаморфты қатпартастардың ірі бөліктерінен шоңырлас дөңгелек тәрізді тас платформа тұрғызу;
- қорғанның жер үсті құрылысын қабат-қабатымен біртіндеп өсіру;
- қорғанның жер үсті құрылысын өзеннен әкелінген орташа тастармен қалау («сауыт жабынды»);
- құрбандық шеңберлерін, жолдарды және басқа да қорғанннан тыс құрылыстарды жасау.

Аталған процедуралар бірінен кейін бірі, яғни белгілі бір тәртіппен орындалғаны анық.

Қайтыс болған көсемнің жерленуіне болжауымызша Бас абыз (немесе бақсы/шаман) басшылық еткен және ақсақалдардан, мұрагерлерден, күшті және епті жауынгерлерден, шеберлерден және т.б. тұратын арнайы әкімшілік топ айналысқан болса керек. Бұл рәсімдерді біздің заманымыздағы VIP жерлеу жоралғыларымен салыстыруға болады. Көшпелілер қоғамында «патшаларға» қарағанда дәрежесі бір саты төмен тұрған (тайпа көсемдері, қолбасшылар, бас абыздар, ханзадалар, сондай-ақ әйелдер) адамдардың жерленуі әлдеқайда қарапайым, бірақ жалпыға ортақ қағидалар мен ережелерге сай атқарылған.

Қайтыс болған адамды ана дүниеге сапарына (жүзуіне) шығарып салуға келген және түрлі ғұрыптық іс-шараларға қатысқан адамдардың саны көп болуына байланысты жоралғы барысында марқұмның денесі тағанға жер бетінде, яғни қабір шұңқырының жанында салынған болса керек. Олай болса ұйымдастырушылар ішіне мәйіт салынған, сағызқарағайдың (жүздеген кг тартатын) тұтас діңгегінен жасалған өте ауыр тағанды терең шұңқырға арнайы тетіктердің көмегімен және бүйіріндегі тесіктер арқылы өтікізілген арқанмен түсірген болуы тиіс. Түсіру үшін сондай-ақ, біз 1999 жылғы қазба барысында №11 қорғанның терең қабір шұңқырынан ауыр тағанды көтеріп шығаруға қолданған әдіспен көлбеу тақтайлар (қоссырықтар) және қосымша арқандар қолданған болуы да мүмкін.

Тағы бір ең қонымды нұсқа – таған қима-тіректің ішіне, оң жағын ала қойылатын болған, ал қайтыс болған адамның жерлеу-рәсімдік киім кигізілген мәйітін қабір шұңқырына қандай да бір әдіспен түсіріп, артынан басын шығысқа қарата шалқасынан «тағанға жатқызу» жоралғысын жасаған. Марқұмның басының астына мұқият өңделіп терімен немесе киізбен қапталған (бастырма әшекейлі) ағаш жастық қоятын болған. Бұл біз 1998–2017 жж. аралығында зерттеген Берел қорғандарының көпшілігіне тән нәрсе.

Артынша тағанның қақпағын жауып оның бұрыштарын қалпақты төрт қола шегемен, ал егер «патша» қабірі болса қиял-ғажайып немесе жыртқыш құстар бейнесімен әрленген шегелермен (№1 және 11 қорғандар) бекіткен. Бұл жерде «шегелердің» әмбебап жіктік маңызы бар екендігі байқалады; қолданыстағы негізгі қызметінен бөлек «әлеуметтік қарым-қатынастардың белгісі» ретінде де пайдаланылды (Байбурин, 1993, 9 б.). Қоғамның әлеуметтік стратификациясы мәселесін біз басқа еңбектің аясында қарастыратын боламыз.

Қайтыс болған адамның мәйіті салынған таған қақпағын жабу процедурасының өзін марқұмды жерлеу барысындағы ғұрыптық әрекеттер жүйесінің маңызды көрінісі деп бағалауға болады.

Артынша қиманы жабу және «жылқы бөлмесін» жабдықтау рәсімі аяқталуы тиіс болатын.

Отыз алтыншы қорғанда бірге жерленген жылқы өз әбзелдерінің мүйізден жасалған әшекейлеріндегі бейнелердің таңдалуы мен безендірілуі жағынан да, сондай-ақ жоғарыда аталған үштармақты қима, таған және тас жәшік-циста түріндегі құрамдастырылған жерлеу камерасы қабырғасының арғы жағындағы қабір шұңқырының ішіне орналастырылу әдісі бойынша да берелдіктердің жерлеу-культтік жүйесінде ерекше орынды иемденеді. Ол орташа тастармен жабылған (бастырылған деуге болады). Қорғандағы «жылқы бөлмесінің» қалыптасу ерекшелігі осында.

Пазырық мәдениетін иемденушілердің жерлеу-культтік тәжірибесінде жылқы ең маңызды рөлді иемденгендіктен оларда осы жануармен байланысты көпсатылы ғұрыптың болғаны туралы айтуға болады (бір түсті айғырларды таңдау, жерлеу үшін арнайы әбзелдер, соның ішінде жануарлар мүйізі салынған бетперде дайындау, бағыштау және өлтіру, қабір шұңқырының түбіне белгілі бір тәртіппен орналастыру және т.б.).

Жылқы культі және оның жерлеу тәжірибесіндегі орны туралы көптеген ғылыми жұмыстар жазылды және олар кеңінен таралған сол себепті оны бұл еңбекте келітіріп жатудың қажеті жоқ. Тек Берел қорғандарында жерленген жылқылардың басқа да пазырық мәдени қауымдастығындағы тәрізді толығымен ерттеліп, кейде басына бетперде кигізіліп қойылуы құрбандық шалу (белгілі бір дәрежеде, бағыштау) тұжырымдамасымен байланысты емес, кейбір зерттеушілер дұрыс болжам жасап жүргеніндей (Нестеров, 1990, 79–81 б.; Илюшин, 2003. 47 б.; сондай-ақ, қараңыз: Миллер, 1882, 115–132 бб.; Прохорова, 2002, 69 б.; сондай-ақ, қараңыз: Дубровский, Юрченко, 2000, 187–190 бб.) қайтыс болған адамды ана дүниеге «жеткізу» және серік болу үшін арналған, яғни белгілі бір байланыстырушылық қызмет атқарған. Әрине, жылқыны қоса жерлеу, әсіресе көп жылқы қою және оларды аса бай жерлеу-салтанаттық (діни) әбзелдерімен безендіріп жіберу тек бір ғана байланыстырушылық қызметін атқарумен ғана шектеліп қалуы мүмкін емес, оның семиотикалық, жекелей алғанда семантикалық маңызы әлдеқайда қанық және күрделі. Пазырықтықтардың жерлеу-еске алу жоралғысында жылқы жануары маңызы жағынан өз иесінен кейінгі екінші орында тұрса керек.

Осылардан соң №36 қорғанда қиманың үстіне ұзынша қайрақтастарды көлденеңінен мұқият қалап, ал айналасын орташа өлшемдегі тастармен қоршап қойған және қабір шұңқырын ернеуіне дейін, яғни сол дәуірдегі жер бетіне дейін осылай толтырып шыққан. Артынша құрылыстың көзге көрініп тұратын жер үсті бөлігін біртіндеп тұрғызады, ал оның табанында жоғарыда айтылған ірі тастардан шоғырлас дөңгелектер пішінінде жасалған платформа болады.

Үлкен астың алдында атқарылған қорытынды шара – бүкіл жер үсті құрылысын өзеннен алынған малта тастармен сауыт жасап жауып шығу болса керек, осылайша трансцендентальды кеңістіктен тірілер әлеміне кіру арнасын жауып қоятын болған. Екінші жағынан бұны ғарыштың мифологиялық координаттарын модельдеуді аяқтау ретінде қарастыруға болады.

Бұдан былай «қайтыс болған адамның әлемімен» байланысу мүлдем басқаша, мифологияланған кеңістік-уақыт кесіндісінде мерзімді және діни іс-шаралар атқару арқылы жүргізіледі.

Осылайша, бұл кезеңде көптеген процедуралар мен шығындар арқылы қабір шұңқырының үстіне қорғанның жер үсті құрылысы тұрғызылады, ол мифологиялық түсінікте ғаламның көлденеңінен (дүниенің төрт тарабына теңестіріліп жасалған ішіне төртұрышты қабір түскен шеңбер түріндегі) және тігінен (дөңгелек тас «жабындымен» жабылған және көлденең қойылған қаптама тақтастарды – «жапырақшалары» бар дөңгелек пішіндес бекітпемен («жабындыны қоршап және бекітіп тұрған» - Каменецкий, 1986, 185 б.) қоршалған қабір шұңқыры) келтірілген кескіні тәрізді қабылданды.

Кең байтақ Еуразия дала белдеуінде шашырап жатқан түрлі дәуірлердің әртүрлі жерлек-еске алу құрылыстары шамамен осылай қабылданады (Лелеков, 1972, 129–130 бб.; Итина, Яблонский, 2001, 109 б.; Мартынов, Герман, 2001, 92–97 б.; Семенов , 2002, 207–232 бб.; Берестнев, 2005, 97–115 бб.; Лесман, 1985, 54–56 бб. және т.б.).

Сонымен қатар ежелгі адамдар марқұмның мәйіті қойылған жерлеу камерасын біраз уақытқа ашық қалдырып отырған көпсатылы жоралғылар да болған деген болжамдар да бар (Савинов, 1996, 108, 109 бб.). Салыстырмалы түрде алғанда, Еуразияның түрлі халықтарында этнографиялық кезеңге дейін қолданыста болған екінші рет жерлеу тәжірибесінің жоғарыда аталған құбылысқа типтік жағынан ұқсастығын байқауға болады. Бұл дәстүрдің шығу тегін зерттеушілер идеологиялық себептермен де, табиғаттың маусымдық кезеңдерімен де байланыстырады (Зайцева, 2001, 98 б.). Мұндай құбылыстарды зерттеушілер ғылыми айналымға «екікезеңдік жерлеу ғұрпы» деген ұғымды енгізді (Бакшеев, Смирнов, 2010, 60–61 бб.).

Ежелгі кезеңде бұндай ғұрыптың болғанын жоққа шығармастан, осындай құбылыстың археологиялық белгілерін іздестіру әдісі әзірше жетілмеген деп тану керек.

ЖЕРЛЕУДЕН КЕЙІНГІ ІС-ШАРАЛАР: ҚҰРБАНДЫҚ ШАЛУ, АС БЕРУ ЖӘНЕ БАСҚА ДА ӘЛЕУМЕТТІҢ ҮЙЛЕСІМІ ҮШІН МАҢЫЗЫ ЗОР ӘРЕКЕТТЕР

Жерлеу рәсімі аяқталған соң жерлеуден кейінгі түрлі құрбандық шалулар мен археологиялық жағынан анықтауға келмейтін діни-идеологиялық сипаттағы іс-шаралар уақыты басталады. Тас қорғандарға жанастыра салынған, жоралғының аяқталу кезеңінде бүкіл кешеннің ажырамас бөлігіне айналатын түрлі қорған сырты құрылыстарын (жобасында дөңгелек болып келген қоршау-қалаулар, тас сүрлеулер және т.б.) осы кезеңдегі әртүрлі іс-шаралардың материалдық дерегі ретінде тануға болады (Сорокин, 1981, 37 б.; Фролов, 1996, 43–44 бб.). Олар марқұмның денесін жер қойынан тапсырған соң (немесе тапсыру барысында) түрлі құрбан шалулар үшін, «тазарту» жоралғысы үшін, ал кейбір ежелгі наным-сенімдерде негізгі құрылыстың (қабірдің) айналысында әлемнің үштік жүйесінің үлгісі ретінде қабылданған «серікшоқжұлдыз» есебінде салынған. Тиісінше олар да ерекше семиотикаға және сакральдық қызметке ие.

Ежелгі авторлардың айтуынша біраз уақыт өткен соң қайтыс болған адамның бейнесімен байланысты еске алу іс-шаралары өткізілгенімен бұрынғысынша сән-салтанатты, ауқымды болмады.

Археологиялық жағынан онша көрініс таба бермейтін осындай жоралғылардың бірін Геродот суреттеп кеткен (Геродот, 2004, 72 б.) бабалар қорғандарына жылқының терісі мен сирағын ілу. Әрине, жылқының терісін бағаналарға немесе сырықтарға ілу түрлі жоралғылық әрекеттермен қоса атқарылды.

Геродоттың әңгімесінен байқалғандай, мұндай ғұрыпты скифтер қорғанда патша жерленген соң бір жылдан кейін жасайтын болған. Ортағасырлық түркілердегі осыған ұқсас жоралғылар туралы А. Ибн Фадлан да жазып қалдырған.

Алтай түркілері ежелгі ертекөшпелілердің осы дәстүрлерін иемденген (Ажигали, 2002, 418–419 бб., бұл оларға ғұндар арқылы жетсе керек, бірақ олар құрбандыққа адам шалмайды).

Бабаларының қабірлеріне жылқының терісі мен сирақтарын іліп қою ХХ ғасырдың 70-ші жылдары Ауғанстандағы қазақ диаспорасында болған (Д. Энтони); ол сондай-ақ, алтайлықтар мен Сібірдің кейбір басқа халықтарында кездеседі.

Күні кешеге дейін қазақтар адам қайтыс болғаннан соң бір жылдан кейін берілетін ас кезінде ат жарыстар өткізген, жесірлері мен қыздарына қатысты барлық тиымдарды алып тастаған, иесі өлгеннен соң жеті күннен соң құйрығын кесіп қоя берген жылқыны еркіне қоя берген (немесе сойған), марқұмның киімдерін таратқан, қаралы ту тігілген найзаны сындырып отқа жаққан және басқа да еске алу кезеңіндегі жораларды жүзеге асырған (Катанов, 1894, 22–26 бб.), яғни «өлім кеңістігін ұйымдастырудың» барлық элементтерін (материалдық және материалдық емес) «жояды» және осы арқылы қайтыс болған адам мен әлеумет арасындағы байланыс арнасы символикалық түрде жабылады (Дубровский, 2007, 15–16 бб.).

Егер марқұм шынайы билік өкілі болса (көсем, патша) жүргізіліп жатқан ғұрыптық-жоралық рәсімдердің шарықтау шегі жаңа билеушіні таққа отырғызу рәсімі болуы мүмкін. Тек осы екі жағдайдан соң ғана бұрын халық алдында сыйлы болған тұлғаның өлімінің әсерінен бұзылған үйлесімділік қайта орнайды.

Осылайша біз ежелгі берелдіктердің жерлеу-еске алу ғұрпының кейбір мәселелерін тек бір ғана №36 қорғанның деректері негізінде кең мәдени-тарихи тұрғыдан қарастырдық.

ЕЖЕЛГІ КӨШПЕЛЕРДІҢ ЖЕРЛЕУ-ЕСКЕ АЛУ ҒҰРЫПТАРЫ АРҚЫЛЫ ЖЕТКЕН ЗАТТАЙ МӘДЕНИЕТІ

Ежелгі пазырықтықтардың заттық әлемі ерекше және алуан түрлі: костюм, ат-әбзелдері, үй-тұрмыс заттары, қару-жарақтар мен культтік бұйымдар, сондай-ақ билік нышандары және т.б.

Бұл еңбекте сөз тек ат-әбзелдері туралы ғана болмақ, себебі, жоғарыда айтып өткендей №36 қорғаннан табылған заттардың арасынан басқа санаттағы бұйымдар шықпаған болатын.

Ат-әбзелдерінің әшекейлері. Отыз алтыншы қорғанға жылқыны ерекше әдіспен көмген: ол сәнді әбзелдермен жарақталған күйі ірі тастармен бастырылып тасталған. Сол себепті марал мүйізінен жасалған жалпы саны 60-тан асатын ат-әбзелдерінің элементтеріне қол тимеген қалыпта сақталған (46–107 сур.).

Мұндай мүйізден жасалған, көркемдік дәрежесі өте жоғары бұйымдар Алтай ғана емес, бүкіл Еуразия ерте көшпелілерінің жерлеу ескерткіштерінен осынша көлемде тұңғыш рет кездесіп отыр.

Отыз алтыншы қорғаннан табылған бұйымдарды көркемдік безендіруге негіз болған синкреттік кескіндерді таңдаудың сонылығы, заттардың пішіндері мен жасалу техникасындағы ерекшеліктер айрықша назар аударуға тұрарлықтай.

Бұл, ең алдымен, полиморфты қиял-ғажайып тіршілік бейнесі, оны кей кездері «грифон» деп те атайды. Алайда, оларды гриффонның жалпыға ортақ қабылданған классикалық бейнесімен байланыстыру үшін (Самашев, 2011, 158–161 бб.) толық негізделе жоқ, өйткені бұл жерде оған тән барлық белгілер кездепейді, сондықтан біз көбінесе «полиморфты немесе қиял-ғажайып» тіркесін қолданамыз.

Орналасқан жеріне байланысты кейбір әшекейлердің пішіні де айрықша болып келеді. Мысалы, маңдай дискі, жүрек пішіндесі төс салпыншағы немесе құйысқанның көлденең орналасқан жерінің ұзынша жапсырмалары.

Кейбір жерлерде жабудан, не болмаса жалдың қаптамасынан қалған болуы мүмкін киіз немесе мата, балық пішініндегі ер-тоқым және салпыншақтар түріндегі – түрлі органикалық заттардың қалдықтары байқалады. Заттардың үлкен бір шоғыры – түрлі салпыншақтар, соның ішінде арка тәріздес біреуі кеуде тұсының бүйірлерінде, яғни өмілдіріктің байламы болуы керек жерден, сондай-ақ бас жағында да жатты.

Ердің алдыңғы және артқы қасының мүйізден жасалған имегі табылды. Терліктің қалдықтары байқалды. Қанжығаның сүйек түймесі де шықты. арасында қалайымен қапталған және алтын жұқалтырмен апталғандары да кездеседі.

Қызыл түс Еуразия даласы көшпелілерінің түснышанында басымдыққа ие болғаны белгілі, бұл олардың дүниетанымдарының кейбір ерекшеліктерімен байланысты.

Жоғарыда келтірілгендерден бөлек, тоналған жерлеу камерасынан бірнеше паста моншақтары мен алтын жұқалтыр қалдықтары табылды.

Отыз алтыншы қорғаннан табылған ат әбзелдерін сипаттауды (немесе суреттеуді) ғылымда қалыптасқан әдістемеге сәйкес жүргіздік (Щапова, 1994, 81–91 бб.; Щапова, Лихтер, Сарачева, Столярова, 2007, 4,5 бб.).

Талдауға ыңғайлы болуы мініс жануарының денесіндегі орналасу тәртібіне сай басынан құйрығына қарай сатылай отырып төрт бөлікке бөлдік:

- жүген;
- өмілдірік;
- ер-тоқым;
- құйысқан.

Бұл бөліктердің ішкі сипаттамасы бұйымның әрбіреуінің белгілі бір семантикалық қатар түзіп жанындағыларымен қалай байланыс жасап тұрғанына қарай жасалды, себебі бұл семантикалық байланыс тек жылқы жабдықтарына ғана емес, сондай-ақ көшпелілер ақсүйектерін жерлеудегі «өту» жоралғысының жалпы құрылымына да қатысты болып отыр.

ЖҮГЕН

Диск пішіндес маңдай қапсырмасын марал мүйізінен жасаған, диаметрі – 8,5×8,9 см, қалыңдығы 0,3 см, ортасындағы тесіктің диаметрі – 0,22×0,20 см, артқы жағында кескіні сопақша-созылыңқы келген, ал өлшемі – 0,22×0,18 см болатын тесігі бар.

Ат-әбзелдерінің әшекейлер жүйесінің семантикалық қатарында осы маңдай қапсырмасына жетекші орын берілсе керек, себебі бастың бұл бөлігі ерекше құрметке ие, дененің өмірлік маңызы бар және ең осал тұсы да осы жер, өлтірер кезде шақанмен дәл осы жерден ұратын болған. Архитектоника тұрғысынан қарар болсақ бастың маңдай бөлігі ең көзге түсетін, бәлкім ең қасиетті тұсы болар деп шамалаймыз.

Қапсырма бүйіріндегі қос тесіктен және төменгі жағындағы бір тесіктен жіңішке жүн жіппен (немесе тарамыс) өткізу арқылы кекілдігінің орта, ал ноқтасының жоғарғы бөлігіне бекітілетін болған.

Дайын түрінде бұл бұйым келесі құрылымдық бөліктерден тұрған:

- мүйізден дөңгелек пішіндес етіп өрнектеп жасаған және түтікшеге арналған тесігі бар бұйым;
- шашаққа арналған алтыннан жасалған түтікше-орауыш;
- алтын қаңылтырмен жиектеп аттың қылынан жасаған сәндік шашақ.

Сонымен қатар, қапсырманың үстіндегі дөңгелек өрнектер алтын жұқалтырмен апталған және бұйымның кей жерлерінің қалайы жабындысы бар, сондай-ақ, құрамы минералды қызыл сырмен сырланған.

Бастапқыда бұйым мұқият тегістелген және өрнек салуға оңтайлы етіп түзетілген дөңгелек пластина түрінде болған, бертін келе сыртқы ортаның әсерінен ішкі кемік жағына қарай қаусырылып (2 см-дей) пішінін бұзған, яғни, табиғатынан қимасында дөңгелек болып келген жануар мүйізінен жасалғандықтан сол пішініне орала бастаған.

Диск-қапсырманың орта тұсындағы өтпелі тесіктің маңайында орналасқан екі шоғырлас дөңгелектер (ені 0,5 см-ге дейін жететін) бұдырланып білініп тұр. Сыртқы дөңгелек бұйымның нобайын қалыптастырады. Екі дөңгелектің де беті тегіс оймышталмаған – кедір-бұдыр жерлері, қырлары бар, кей тұстары тегістелген немесе жұмырланған. Осы дөңгелек-жиектердің арасындағы және аталған тесіктің айналасындағы «қабыршақ» сақиналар түрінде өрнектер қапсырманың бетінің басым бөлігін иемденіп тұр. Үлкен дөңгелектің (диаметрі 7,5 см болатын) бір-біріне кигізе оймышталған қабыршақтары (немесе қалақшалары) оңнан солға қарай (сағат тіліне қарам-қайшы) бағытталған, олардың саны 31, ал кішісінде (диаметрі 4,7 см болатын) керісінше солдан оңға қарай бағыттап жасалған; 13-і толық, ал тағы 2-еуінің қалдықтары. Дисктің сыртқы және ішкі дөңгелек белдеулеріндегі қабыршақтардың бір-біріне кері бағытта орналасуы семантикалық тұрғыдан қызығушылық туғызады.

Қапсырмада жоғарыда аталғандай сыртқы дөңгелек-ернеуінің жырашығында жүгеннің ноқтасына бекітуге арналған 5 өтпелі тесігі бар. Төрт тесігі бір-бірінен 0,10 және 0,18 қашықтықта қосарланып орналасқан. Бесінші тесік бұйымның төменгі жағында орналасқан, жүгеннің кекілдігі мен ноқтасын қосатын маңдайлықтың жоғарғы жағының орта тұсына келетіндей етіп тесілген. Тесіктердің диаметрі 0,3 см.

Қабыршақтар ерекше мәнерлі және көлемді көрінуі үшін жұмырлана келген шеттерін көтеріңкі етіп жасаған және қабыршақтың әрбір элементінің бетін аздап тереңдеткен.

Ішкі дөңгелек бастапқыда аласа бедер техникасымен Берелдің басқа кейбір қорғандарынан табылғандарға ұқсас кәдімгі умбон түрінде ойып жасалғанға ұқсайды, артынан шебер ол ойынан айнып қапсырмаға сәндік шашақ тақпақшы болған, бірақ оған арналған тесік тесу кезінде анықтап қараған адамға бұйымның бетінен байқалатындай үш-төрт қабыршақ жойылып кетуі мүмкін. Умбонның тұтастығының бұзылуы нәтижесінде ол айшық пішіндес бұйымға айналған.

Әрине бұл жерде сандық нышан мен кеңістіктік бағытталудың болуы жоққа шығарылмайды. Қабыршақтар алтын жұқалтырмен апталған. Барлық элементтері қолдан ойылып жасалған. Алтын жұқалтыр мүлдем тозбаған, соған қарағанда жұқалтырмен апталған соң көп қолданылмаған немесе бұйымды адамды жерлеу алдында ғана алтынмен қаптаған. Жұқалтырдың астынан заттың тозу іздері байқалады.

Бір-біріне қарама-қарсы тұрған гриф басмүсіндері бейнеленген салпыншақ маңдай қапсырмасы. Екі басмүсіннің де өлшемдері бірдей – 3×4см, құлағының сақталған бөлігінің биіктігі – 0,8–1см, бірақ бұйым ежелгі шебердің қолдан ойып жасаған бұйымы болғандықтан бұл жерде бөлшектері құйылған бұйымдардағы сияқты дәлме-дәл келе қоймайды.

Қапсырма ат жүгенінің кекілдігін безендіруге арналғандықтан ат-әбзелдері әшекейлерінің сатысында оған ерекше мәртебе беріледі. Салпыншақтың жалпы нобайы дөңгелене келген, марал мүйізінен тұтастай ойып бір-біріне қарама-қарсы қойып симметриялы етіп жасалған бас мүсіндерден, яғни мойнын күдірейте шалт көтерген құстәріздес тіршілік иесінің (бәлкім грифтің) бейнесінен тұрады.

«Құсбасты» тіршілік иелерінің ерекше безендірілген негізі арқылы біріктірілген бір-біріне қарама-қарсы күдірейген мойындары, сондай-ақ, тым иіліңкі тұмсықтарымен қосылатын бастары және үлкен етіп тігінен бейнеленген құлақтары (оң жақтағысы жоғалып қалған), «жылқыға ұқсата» пішіндеп қиылған жалдары және басқа да мазмұндық элементтері бұйымға бір жарқындық, ерекше мәнер береді.

Құсбасты тіршлік иесінің бір-біріне қаратылған екі өзара ұқсас басмүсіндерінің бейнесі «геральдикалық» кейіптің тұтастай симметриялы кескінін құрайды. Кейбір зерттеушілердің пікірінше мұндай композициялардың орта тұсына басымдық, яғни осьтік элемент жетіспейді (Баркова, 1987, 5–29 бб.).

Бұл жерде айта кететін бір нәрсе, көрсетілген басмүсіндер өздерін «грифон» деп нақты атауға мүмкіндік бермейді. Суреттеу барысында бұл кескіндерді «гриф» деген тән басқа да мазмұндық элементтер (табаны тырнақты болып келген мысық тәріздес жыртқыштың бейнесі) жартылай немесе толығымен болуы тиіс (Самашев, 2011, 158–159 бб.). Бұл жерде олар жоқ.

Салпыншақ қапсырмада бейнеленген қиялғажайып тіршілік иесінің кескінін талдау ыңғайлы болуы үшін суреттеудің бірнеше құрылымдық бөліктерін анқытап алайық – басы, жалы, мойны, табаны немесе тақтасы (бұлар тіршілік иесінің морфологиясына қатысы жоқ техникалық бірліктер), оларды әрі қарай іштей түрлі элементтерге бөлуге болады.

Бас бөлігін суреттеу үшін келесі элементтерді анықтап аламыз – құлақ, тұмсық және көздері.

Сол жағындағы тіршілік иесінің құлағы өте жақсы сақталған; ол үшкірлене келіп тікірейіп тұр және төбесінде орналасқан; пропорциясыз ірі келген, сұлбасы үшбұрышты. Үшкір ұшы оң жаққа бағытталған, сол себепті ол ішкі (оң) жағына қарай еңкіштеніп тұрғандай көрінеді. Құлақтың сыртқы жағы дөңгелене бүгіліңкі келген, ал ішкісінің болар-болмас ойысы бар. Үңгілген үшбұрыш түрінде оймышталып жасалған құлақ шұңқыры бүкіл бұйымға теңдессіз бейне және айрықша архитектоника беріп тұр. Құлақтың жарғағы жұмыр бұдырмақ түрінде келтірілген. Құлақтың сұлбасы жиек тәріздендіріп, тегіс және жіңішке сызықпен бедерленіп берілген.

Оң жақтағы басмүсіннің құлағы сынып қалған, тек құлақ жарғағының түп жағы аздаған дөңес түрінде сақталған. Басқа да бізге белгілі пазырықтық құлақты бүркітбасты «грифондардың» бейнелерін суреттеу кезінде бұл элемент жұмыр пішіндес етіп суреттелетіндіктен, осы құлақты суреттеудегі бұл айырмашылыққа ерекше тоқтала кету керек.

Тұмсық. Бейнеленіп отырған тіршілік иесінің ең мазмұнды элементі шебер кескінделген, қайқы ұшы қалыптан тыс ұлғайтылған күйінде берілген тұмсығы. Екі тіршілік иесінің де тұмсықтары балсірісін білінер-білінбес етіп көрсету және ауыз саңылауын (Л.Л. Бараның термині) кәдімгідей біліну тұратын доға тәріздес жыра-ойық етіп келтіру арқылы тәптіштеліп берілген.

Көзі мен жасағары бадамтәріздес, жіңішке жағы алдыға қарай бағыталған көлденең қиық түрінде жасалған. Осы сызықтардың ортасын ала бейнеленген кішкентай томпақ қарашығы басқа элементтерімен қосылған кезде жұмбақтық пен мәнерлілік беріп тұрады.

Жалы. Талданып отырған тіршілік иелерінің «жалының» құрылымы жоғарыда суреттелген маңдай дискіндегі өрнекті дөңгелектердегі сияқты бір-біріне іліндіріп жасаған балық қабыршақтары сарынында болып келеді, бұл жерде өрнек бұйымның сырт жағында, бейненің құлағының түбінен бастап көлденең тақташасының үстіңгі шетіне дейін жоғарыдан төменге қарай ұлғая түскен 5 шиыршық түрінде жасалған. Бұл элементтің суретінің сипаты оны әдетте кейбір мифтік тіршілік иелерінің (айдаһар және т.б.) иконографикалық бейнелеріне салынатын айдар ретінде қарастыруға жол бермейді.

Бір-біріне қарсы қарап тұрған бейнелердің бұйымға сыртқы нобай береді және жалпы сұлбасын келтіреді.

Мойын. Қапсырманың пішін қалыптастырушы негізгі элементі – бұл күдірейте жоғарыға қарай шалт көтерген мойыны бас жағынан түйісіп, ал төменгі жағы жуандап иіліңкі бола бола түседі де түп жағы бұйымның табанына қарай бірігіп кетеді. Мойнының беті, әсіресе жоғары жағы томпақтау. Мойны басынан қисық сызықпен бөлінген.

Қапсырма әшекейінің ең көрнекті элементтерінің бірі – тіршілік иесі кескінінің мойын бөлігінің төменгі жартысына оймыштау арқылы түсірілген тамшытәріздес (немесе тырнақтәріздес, тұмсықтәріздес) ойық. Бұл ойықтың жоғарғы шеттері үшкірленген және мойынның иілісін бойлай жоғары бағытталып тұр. Бұл бейнелер қапсырманың жай ғана сәндік элементтері емес, қиял-ғажайып зооорнитоморфтық тіршілік иесінің қанаттары екені даусыз.

Көлденең тақташа. Бұл элементті кей кездері тұғыр деп те атайды, бірақ ол шартты түрдегі атауы, себебі бұйым қапсырма ретінде жүгеннің кекілдігіне басын төмен қаратып салбыратып ілінетіндіктен оған кейбір жағдайларда «тақташа» деген атау келіңкірейді. Ортасында үшбұрыш келген шығыңқы жері бар сегмент пішініндегі «көлденең тақташаның» безендірлуі бұл жерде шебердің бөлшекті қапсырманың дөңгелек тәрізді жалпы кескініне сыйғызу талпынысын байқатса керек. Үшбұрышты шығыңқы жердің ұшы төменгі жаққа, тіршілік иесінің шет-шеті сүйірлене келген ойықтардың арқасында анық көрініп тұрған мойындарының бірігіп кететін түп жағына бағытталған. Тақташаның бетіне екі жақ шетінен өтпелі тесік жасалған, ал үшінші тесік көлбеу жағдайдағы бүйірінің орта тұсына түскен. Тақташаның ортаңғы бөлігі, яғни орта тұсындағы тесік жасалған жері бүлінген.

Сонымен, осы салпыншақ қапсырманың да алдыңғы маңдай әшекейі сияқты үш тесігі бар, бірақ олардың жүгенге бекітілу әдісі әртүрлі: дискті қатты бекітіп тастаған, ал салпыншақтың тек бір жағы ғана ілініп тұрған, яғни, жылқының басындағы жылтырақ бұйымның шайқатылып ойнап тұратынына есеп қылса керек.

Көз бен құлақтың барлық ойықтары, сонлдай-ақ, жалы қызыл бояумен боялған, дөңес тұстарының кей жерлері қалайымен қапталған. Уақыт өте келе қалайы жабындысы көмескі тартып біртіндеп бұйым бетінен жойылып кеткен.

Бұйымның артқы жағының құлақтан басқа жері өңделмеген, бұйымның кемігі көрініп тұр және үш тесік байқалады, оның ортаңғысы көлбеу түсірілген. Салпыншақтың беткі жағындағы кескіндері бояу мен металл жабындыларға қарамастан тегістеліп, жылтырап қалған. Олар шағын бедер және керту техникасымен оймышталған.

Отыз алтыншы қорғаннан табылған барлық алпыстан аса ат-әбзелдері әшекейлерінің ішінде тек осы салпыншақ қапсырма ғана ең кішкентайы, әрі ең мүлтіксіз жасалғаны. Ол жоғарыда аталған маңдай дискінің оң жағынан табылды.

Симметрия ережесі бойынша тағы бір осыған ұқсас салпыншақ маңдай қапсырмасы аталған дискінің сол жағынан да табылуы тиіс болатын, бірақ ол жоқ. Оның әртүрлі себептері болуы мүмкін: жерлеу кезінде әдейілеп алып тастау, кеміргіштердің әрекеті және т.б.

Кекілдік пен ноқтаның оң жақтан қиысатын тұсында тікбұрышты геометриялық өрнекті, ортасында шашаққа арналған тесігі бар планкадан өсіп тұрғандай көрінетін құс басты және бұғы мүйізді полиморфты тіршілік иесінің (оларды кейде шартты түрде бұғыгрифондар деп те атайды) бір-біріне қарсы қойылған екі басмүсінінің барельефті кескіні түріндегі қапсырма ілініп тұрған.

Бұйым шебердің жеке шығармашылығының өнімі болып табылады, ол бұғының мүйізінен өлшемі 5,5×4 см етіп жасалған. Бұйымның беті мұқият өңделген, тегістелген. Қапсырманың сыртқы жағы өңделмеген сондықтан мүйіз кемігінің тік сызықтары анық көрінеді.

Пішіні анық және көлденең тақташасының шетшеті кәдімгідей шығыңқы болуы себепті, сондай-ақ, жекелеген басқа да сипаттарына қарай қапсырма симметриялығын жоймаған тікбұрышты бұйым тәрізді көрінеді. Қапсырма қолдан жасалған дүние болғандықтан қос басмүсіндердің арасында мүлтіксіз сәйкестік жоқ.

Суреттеуге ыңғайлы болуы үшін алдыңғыдай етіп бірнеше бөлікке бөліп аламыз – басы, мүйіздері мен құлақтары, мойыны, желкесіндегі (жалы) және мойын асты шаштары, тұғыры (немесе көлденең тақташасы). Бұл қапсырмада бұғымүйіз және басқа да элементтері болуына байланысты алдыңғымен салыстырғанда морфологиялық белгілер көбірек.

Басы. Тұмсығы тым иілiңкі жыртқыш құстың дәлдікпен пішінделген бейнесі. Басының желке тұсы және иек тұсы мойынынан қайқы жырашықпен бөлінген. Көзі бас кескінінің орта тұсына салынған; бедерлене көрініп тұрған қарашығының (диаметрі – 0,4–0,3 см) нұрлы қабықшасын дөңгелек тәрізді етіп көлбеуінен кертіп салған (диаметрі 0,7 см, ені 0,2 см). Көзінің жоғарғы жағына таман жерден жасағарын қысқа, бірақ ойығының тереңдігіне қарап байқауға болатындай етіп жасаған. Тұмсықтың алдыңғы бөлігінде, көлденең ойық-дөңестің сызығынан төмен жерде балсірісі белгіленген, ал сыртқы жағынан жіңішке сызықпен ауыз саңылауын көрсеткен.

Мүйіздер мен құлақтар. Полиморфты тіршілік иелерінің ең көзге түсетін элементтері тұяқты жануардың мүйіздері және құстың басына қондырылған «жылқы немесе бұғы» құлақтары.

Мүйіз оң жақтағы тіршілік иесінде ғана сақталған, ал сол жақтағысының тек тұқылы ғана бар.

Мүйіз оңға, яғни қарама-қарсы тұрған тіршілік иесіне қаратқан күйі тік білікке (биіктігі 1,9 см) орнатылған толқын тәріздес немесе жалауға ұқсас кескін (1,5 см). Жоғарғы жағындағы үшбұрыш пішіндес үш дана қысқа дөңес мүйіз өскіндерін бейнелейді. Сұлбасына қарағанда бұғының бірнеше өскіні бар стильденген жалпақ мүйізін еске салатындай, сондай-ақ, айдаһарға ұқсас мифтік тіршілік иесінің «қораз» айдарына да ұқсатуға болады. «Бұғы» мүйізінің сыртқы пішіні жіңішке жиекпен (0,1 см) анық бедерленген, ол бұл элементтің көлемін ұлғайтып және қалақшаның ішіндегі оймыш тереңдігін (0,15 см-ге дейін) күшейтіп көрсетеді.

Осындай әдіс құлақтың кескінделуінен де көрінеді. Құлақтары тым үлкен, биіктігі жағынан мүйіз білігіне сәйкес келеді және бұйымға сүйірлік беру үшін оның архитектоникасына сәйкес жасалғанға ұқсайды. Тіршілік иесі құлақтарының пішіні үшбұрыш тәріздес, олардың ішкі жағы тік, сыртқы жағы жұмыр, биіктігі – 1,8 см, табанындағы ені – 0,5 см. Құлақ қалқаншалары сәйкесінше тік және жұмыр дөңес түрінде бедерленген. Кейбір морфологиялық белгілеріне сәйкес бұл құлақтар жылқының, тіпті құланның құлақтарына ұқсас.

Мойны. Тіршілік иелерінің сәл-пәл иіліңкі келген мойындары жоғарыға қарай шалт көтерілген күйі берілген және бір-біріне қарата бұрылған бастарынан дөңгеленте жасалған кертікпен бөлінген. Бұл тіршілік иелері мойындарының жоғары жағы едәуір дөңестеу болғандықтан кескінге біраз көлем береді. Мойнының төменгі жақтары жалпақтау келген және көлденең тақташасының бетіне тірелетін табанына аздап жанасып тұр.

Желкесіндегі (жалы) және мойын асты шаштары. Полиморфты тіршілік иелерінің басмүсіндерінің мойындарында және мойын астында сопақшасозылыңқы элементтер бейнеленген төрт жіңішке (ені 0,3 см-ге дейін жететін) сызығы бар. Олар балық қабыршақтары сияқты бір-біріне кіріктіре (5 данадан) төмен қарата салынған, шамасы мифтік айдаһар тәрізді тіршілік иесінің иректеп қиылған шашын (жалын) немесе айдарын білдірсе керек. Қабыршақ тәрізді бедерлі элементтері олардың екіжақты – хтондық және аспандық міндеті туралы болжам жасауға мүмкіндік береді.

Тақташа (тұғыр немесе нақтырақ айтар болсақ, көлденең тақташа). Ішінен полиморфты тіршілік иелері өсіп шығып тұрғандай көрінетін бедерлеп оймышталған көлденең тақташа ерекше қызығушылық туғызады. Тақташаның ұзындығы – 4 см, ені – 1,3 см, қалыңдығы – 0,6 см, беті сәл дөңестеу келген. Тақташаның ортасында әшекейдің қосымша элементі – шашақты (аттың қылынан істелген) бекітуге арнап жоғары қарата тескен, диаметрі – 1,1×1,2 см болатындай бір тесігі, ал екі жақ шетінде бұрышы сыртқа бағытталған және қырлары сегмент тәірздес геометриялық кескін түріндегі ойықтар бар. Тесіктің сұлбасын бедерлі білік айқындап тұр. Тесіктің жоғарғы жағында екі кесіктің іздері қалған. Оларға қараған кезде әуел баста тақташаның ортасында екі шетіндегі сияқты бұрыштары созылыңқы келген геометриялық кескін болған, ал шашаққа арналған өтпелі тесік кейін жасалған деген ой келеді.

Екі жанындағы кесіндер негізінен шеңбердің ішіне салынған бүйірлерін ойыс, ал бұрыштарын созылыңқы етіп салған тікбұрышты кескінге ұқсайды. Әшекейдегі бұл ойықтардың диагоналі – 1,3 см, ішкі өлшемдері – 0,6 см, тереңдігі – 0,2 см. Бұндай әшекейлер темір дәуірінің ерте кезеңдеріне тән, пазырық кезеңіне дейінгі сәндік-қолданбалы өнербұйымдарында сақталған.

Тақташаның бүйірлерінде бұйымның сырт жағына қарата тесілген бекітуге арналған дөңгелек тесіктері (0,3 см-ге дейін) бар. Тесіктері қиғаш етіп тесілген.

Кескіндердегі және көлденең тақташадағы ойық жерлердің барлығы, және жалдар киновармен боялған, мойыны қалайымен қапталған, ал кей жерлері алтын жұқалтырмен апталған.

Қапсырма біраз иіліңкі келген, сыртқы жағы өңделмеген сондықтан мүйіз кемігінің тік сызықтары анық көрінеді.

Марал мүйізінен ойылған тақташа аттың жүген ноқтасының орта тұсына, аталған маңдай дискінен төмен бекітілген, ұзынша келген тікбұрыш пішінді, ұзындығы – 7,5 см, ені – 1,3 см, қалыңдығы – 0,25 см-ге дейін жетеді. Тақташаның 0,5 см-ге дейін қайқылығы бертінде, мүйіз материалдың кебуі кезінде пайда болған.

Тақташаның бетіне периметрін бойлай ені бүйірі бойынша – 0,2 см, шет-шеттері бойынша – 0,3 см болатындай етіп тікбұрышты жиектеме ойылып жасалған. Тікбұрышты жиектеменің ішіне төменнен жоғары қарай бір-біріне кіріктіре салынған он қабыршақ элементінен тұратын бүтіндей бір өрнекті жолақ оймышталып жасалған. Әрбір «қабыршақтың» шетінің көтеріңкі етіп істелгендігі бұйымға бір ырғақ беріп тұр. Жоғарғы бірінші қабыршақтың ұзындығы – 0,9 см, ені – 1 см. Жоғарғы бірінші қабыршақтың жұмыр шетінің көтеріңкілігі – 0,1 см. Тақташаның шеттеріне, жиектеменің ішіне жүгеннің қайысына байлауға арналған жіңішке жіп (жүн жіп, қайыс, тарамыс) өтетіндей етіп екі өтпелі тесік (диаметрі – 0,3 см болатындай) тесілген. Үстіңгі тесік бірінші «қабыршақтың» негізіне, екіншісі соңғы қабыршақтың жұмыр боп келген шетіне жасалған. Тақташаның жиектеріндегі екі тесіктің де шеттеріне жіпті қатты ұстап тұруға арналған кесіктер жасалған. Тақташаның бетіне қабыршақ тәрізді өрнек элементтерінің оны салынған. Қабыршақтар алтын жұқалтырмен апталған, кей жерлері киновармен боялған. Сыртқы жағында жіңішке құралмен өңдеген іздер байқалады, материалдың кемігі көрініп тұр.

Жапсырма мініс атының жүген қайыстарын безендіруге арнап мүйізден ойып жасалған тақташа (өлшемі – 4,1×1,3×0,6 см) түрінде болып келген. Бұйымның бетіне төртбұрыш пішіндес кескіндер орналасқан дөңестер бірінен соң бірі бедерленіп салынған. Бетіне бедерленіп шығып тұрған бұл кескіндер өзара терең жырашықтармен бөлінген және кескіндемелері бойынша мынадай айырмашылықтары бар: ортаңғысының пішіні тұтастай алғанда сопақша болып келген, екі жақ бүйіріндегілерінің шеттері жұмырланған, ал қарама-қарсы тұрғандары тігінен шабылған.

Жапсырмалы тақташаның өрнек алаңындағы ең көрнекті элементтері бұрыштары жан-жаққа созылыңқы келген төртбұрыш пішіндес етіп терең оймышталған үш кескіннен тұрады. Созылыңқы келген үшкір ұштары бар, доғалтәріздене иілген және кәдімгідей терең төрт қабырғасы көбіне ат-әбзелдерін сәндеуге қолданылған көшпелілер әлемі үшін қалыпты өрнек элементін құрайды және ертесақ дәуірі кезеңіне жатады. Ежелгі суретшіні мұндай үлгіде қалыпталған өрнек жасауға жануарлардың керіп қойылған терісі әсер еткен болуы мүмкін.

Үш кескіннің үшеуі де өлшемі (шамамен 5×7 см) мен түрі жағынан бір-біріне ұқсас болғанымен бұйым жеке қолдан шыққан өнім болғандықтан дәлдік жоқ.

Тақташаның бүйірлерінде бұйымның сырт

жағына қарай қиғаштау етіп бекіту жібіне арналған тесіктер мұқият жасалған.

Бұйымның сыртқы жағы өңделмеген, кеміктің ұзынша сызықтары көрініп тұр. Барлық ойыс жерлерінде қызыл бояудың ізі қалған. Алтын жұқалтырмен апталғаны сақталмаған, дегенмен жалпы мәнмәтінінде оның болғаны жоққа шығарылмайды.

Айта кететін жайт, тақташаның ұзынша келген пішінінің өзі, бетіндегі үш дөңесі және осы дөңеске салынған біртипті өрнек сарындары – ежелгі берелдіктердің сүйек ұқсату өнерінде типтік жағынан ұқсас бұйымдарды, соның ішінде ат-әбзелдерінің әшекейлерін жасауда қалыптасқан қағидасының нәтижесі.

Мініс атының жүгенін безендіріп тұрған тақташаның өлшемдері алдыңғысына ұқсас болып келген, тек техникалық орындалу дәрежесі және милиметрлік жағынан ғана айырмашылықтары бар. Бұйымның беті жылтыратылған, қызыл бояудың іздері қалған. Тақташаның бүйірлерінде кескіндердің арасындағы кесіктердің жоғарыдан түскен іздері бар.

Ноқтаның салпыншақ қапсырмасы жоғарғы жағы сопақша, төменгі жағы үшкір болып келген сопақша-созылыңқы пішінде. Ұзындығы – 12 см, жоғарғы жағындағы ең енді жері – 5 см, материалының қалыңдығы – 0,3–0,4 см. Салпыншақта ноқтаның көлденең қайысына бекітуге арналған үш түзу тесік (диаметрі – 0,25–0,3 см) бар: бір жоғарғы, бір төменгісі – сыртқы тоғыншағының дәл үстінде, үшіншісі – бұйымның ішіндегі науашықта, яғни, жүген қайысының еніне дәлдеп жасалған. Егер тастай қылып бекітілген үсті, жылжымалы асты және айрықша пішіні бұйымды ағаштың сыбдыр қағып тұрған жапырағы ретінде қабылдауға есептеп жасалған болса, онда тұтастай ат әбзелінің әшекейлер жүйесінен, сондай-ақ оның кейбір құрылымдық элементтерінен әлемдік ағаш мифологемі нұсқасының көрініс табуы ретінде қарастыруға болар еді.

Салпыншақ қапсырманың бетіндегі өрнек қапсырмасы бұйымның берілген пішініне сәйкес жасалған және бірнеше құрамдас бөліктерден тұрады: сыртқы көмкермесі (жиектемесі), қабыршақ өрнегі және «үстеме кесегі» бар таспа жолағы, шашаққа арналған өтпелі тесігі, сына тәрізді элементі.

Бұйымның сыртқы жағы өңделмеген, кеміктің ұзынша сызықтары көрініп тұр.

Беті тегіс емес, ені – 0,4–0,6 см құрайтын бедерлі сыртқы жиектемесі бұйымға үшкір жапырақтың сұлбасын береді. Көрсетілген жиектеме мен ортасындағы сына тәрізді кескіннің екі ортасында таспа жолағы бар. Ол шашаққа арналған тесікті жоғарынан айналып өтеді және төменгі жағындағы үшкір бұрыш астынан қосылады. Таспаның төменгі жағының қосылатын жерінде ішінде ұзынша келген және кәдімгідей көрініп тұрған ойысы бар жапырақ тәріздес пішіндегі бұйым бейнеленген. Егер қабыршақты таспаны әлдебір алқаны бейнелейді деп санайтын болсақ, онда бұл бұйымды оның салпыншақ деп қарастыруға болады. Сыртқы сұлбасы жағынан салпыншақ та танау қапсырмасының пішінін қайталайды, тек жоғарғы тесігі ғана жоқ.

Ені – 0,9-1 см болатын таспа толықтай «қабыршақпен» қапталған, олардың үстіңгілері (0,9×0,8 см) астыңғыларынан (0,3×0,3см). ірілеу болып келген. Қабыршақтардың жұмырлана келген шеттері кәдімгідей (0,15 см дейін) көтеріңкі және бір-біріне кіріктіре жоғары қарата салынған. Қабыршақтардың саны 33, үстіңгі үшеуі әжептәуір зақымданған. Салпыншағы бар өрнекті таспа танау қапсырмасының ортасындағы сына тәріздес дөңес кескінді айналдыра ілініп тұр.

Танау қапсырмасының үстіңгі жағындағы шашаққа арналған тесіктің пішіні сопақша, жоғары жағына қарай қисайта бағытталған. Салпыншақты жасау барысында шашақ бекітуге арналған үлкен тесік (2×1,7см) жасау жоспарда болмағанға ұқсайды; ол кейінірек жасалғандықтан нәтижесінде өрнектің бірнеше элементіне зақым келген.

Сына тәріздес ортаңғы элемент өлшемі жағынан ең үлкені (ұзындығы 5,5 см, жоғарғы жағындағы ең енді тұсы 2 см), шағын бедермен жасалған, салпыншақтың бетіне дөңес болып шығып тұр, бірақ көп жері бүлінген. Бұл элементтің үстіңгі жағының кей жерлері шашаққа арналған өтпелі тесік жасау кезінде қырқылған, төменгі жағы 0,1 см-дей етіп кәдімгідей үшкірленген.

Өтпелі тесік жылқының басын орнатуға арналған болуы мүмкін және мойында ілініп тұрған тәрізді көрінетін қабыршақ өрнекті және салпыншақты алқа ат әбзелінің кеуде әшекейі іспетті болса керек.

Бұйымдағы әрбір өрнек жеке-жеке салынған. Кішкентай тесіктер бұрғымен тесілген, ал үлкен тесіктер кесу арқылы жасалған. Бұйымның ерекшелігі: басқалармен салыстырғанда қатты тозу іздері жоқ.

Ат әбзелінің күрделі типтегі салпыншақ қапсырмасы бірнеше құрамдас бөліктен тұрады. Салпыншақтың бүлінген жағдайдағы максималды ұзындығы – 10 см, ені жоғарғы жағында – 7 см, төменгі жағында – 5 см.

Қапсырма – тегістелген мүйіз тақташадан ойылып жасалған, бетіне күрделі өрнек композициясы түсірілген жармалы аркапішіндес бұйым.

Салпыншақ қапсырманың жүйеқұраушы элементі – шеттері терең жырашықтармен айқындалған және жиектемемен (0,3 см) көмкерілген қабыршақ сарынды өрнектер түсірілген таспа жолақтары (немесе жармалар).

Бұйымның маңдайшасына дөңгелек шара тәріздес ойық салынған, оның ортасынан томпақ диск шығарылған. Бұл үйлесімдегі басымдылықты осы жартысфера тәрізді диск иемденіп тұр. Оның диаметрі – 1,7 см, биіктігі – 0,1 см. Осы екіқұрамды кескінді қораланған күннің (немесе айдың) дискі, яғни солярлы-ай символы ретінде қарастыруға болады.

Белгілі бір қырынан қарағанда дисктің төменгі жағын ала «жарты ай» пішіні келтірілгенін көруге болады. Көрсетілген «жарты айдың» екі ұшы да беті қабыршақтана келген таспаның ішкі жиек сызығымен үшкір бұрыш жасай қосылады.

Дискінің жарты аймен қабысуынан тұратын композиция түрлі халықтардың бейнелеу өнеріндегі олардың идеологиялық бағдарымен байланысты болып келген біршама танымал құбылыс.

Шара ойығының жоғарғы жағының оңы мен солында терең ойылып жасалған үшбұрыш бейнелі екі элемент симметриялы түрде орналасқан, олар қапсырманың бетіндегі өрнек композициясын кәдімгідей толықтырып және күрделендіріп тұр.

Егер бұл жерге доминантты дисктің бүйірлеріне тірестіре орналастырылған қабыршақ өрнекті екі кескінді қосар болсақ, онда бұйымның жоғарғы жағында келтірілген белгілердің үйлесімі негізінде қарастырылып отырған тарихи кезеңдегі аймақтың ежелгі адамарының дүниетанымының ерекшелігін бойына жасырып тұрған семиотикалық және семантикалық алаңды құрайтын сарындар мен элементтердің бүтіндей бір шоғырын айқын көруге болады.

Шара тәріздес ойық пен жоғарғы жиектеменің ортасына жоғары қарай қиғаштап шашақ ілінетін сопақша тесік (1,7×1,2 см) жасалған. Амалдардың орындалу ретіне және бұрын түсірілген өрнек композициясының қырқылған бөліктеріне қарағанда бұл тесік бұйым қолдануға даяр болған кезде жасалған. Ұқсатушының бастапқы ойына бұл өзгерістер жоралғы ұйымдастырушылар тарапынан көркемдік және мифтік-діни мәнмәтінге жаңа құрылым беріп басқаша қабылдау мен түсіндіру мақсатында енгізілген болса керек.

Бұйымды жүген қайысына бекітуге арналған жіптер үшін арканың ең жоғарындағы сыртқы жиектеменің төменіндегі жырашыққа тесілген екі тесікті де (0,2 см) кейін жасалған деп санауға болады. Бұйымның төменгі жағындағы (кей жағдайларда жоғарғы жағындағы) қабыршақтардың бетіне салынған осыған ұқсас екі тесік бұйымның жасалу барысында тесілген, себебі олар оның құрылымын бұзып тұрған жоқ.

Жоғарыда аталған ортасында дискіге ұқсас дөңесі бар шара тәріздес ойықтың екі жағынан салбырап тұрғандай көрінетін, төмен қарай кәдімгідей жіңішкере түсетін жармалардың немесе жолақтардың бетіне түсірілген қабыршақтар бүкіл бұйымға ерекше әр беріп тұр. Әр жарманың бетіне қалыпты пішіндегі бірақ өлшемдері жағынан әртүрлі он қабыршақ ойылған, олардың тоғызы бір-біріне кіріктіріле салынған; ең ірі (1,5×1 см) жоғарыдағы екеуі жеке, аталған дисктәріздес элементтің қырларындағы бұрылысына жасалған. Қабыршақтардың жұмыр жиектері әдетінше көтеріңкі (0,1 см), бүкіл бұйымға көлем беріп тұр. Салпыншақтың екі шетіндегі қабыршақтар (1,2×1,2 және 1,4×1 см) қырқылып тасталған, ол жерге бекіту жіптері өтетін тесіктер (0,2 см) түсірілген.

Қабыршақтарда және үшбұрышты-дөңес кескінде, сондай-ақ, жоғарғы бөлігіндегі шаратәріздес ойықта қызыл бояудың іздері қалған. Алтын жұқалтыры сақталмаған, дегенмен бағалы металмен әдіптелгенін жоққа шығаруға болмайды. Артқы жағының жоғарғы бөлігінің әр жерінен кескіш құралдың іздері байқалады. Бір жармасының ең шетінде 3,5 см бойына қатар-қатар етіп ұзындығы 0,2 см болатындай 45 шамалас кертіктер мұқият ойып жасалған.

Сулық марал мүйізінен жасалған тақташаның бір жағынан істелген және мініс атын басқаруға арналған әбзел бұйымы болып саналады, бірақ дәл осы жағдайда оның діни-жоралғылық маңызы басым болып келеді. Мүйіз стерженінің ұштарына түрлі бағытқа қараған синкреттік тіршілік иесінің басы бейнеленген, сол себепті бұйым тұтастай алғанда дәстүрлі S-тәріздес пішінге ие.

Алдымен оң жақ сулықты қарастырайық. Сулықтың басмүсіндердің бірінің құлағынан екіншісінің құлағына дейінгі ұзындығы – 13 см.

Ені 1,5×1 см, қимасында тікбұрыш болып келген стерженнің бүйірінің ортасында тізгіннің ұштарын бекітуге арналған диаметрі 0,6–0,7 см болатын екі түзу емес өтпелі тесіктер бар. Бұл жерде берел қорғандарына тән айырық болмағандықтан, жүгеннің ұштарын тесіктен өткізіп барып жуан етіп түйіп қойған. Көрсетілген тесіктердің бірінің жоғарғы жағынан мойынның бейнесі басталады. Шалт көтерілген мойынға оңға қаратылған құстәріздес тіршілік иесінің басы орнатылған.

Басы оң жақ қырына қаратылған күйі берілген, мойынынан дөңгелек науашамен ажыратылған.

Тұмсықтың қалыптан тыс ұлғайтылған бейнесі басымдылық танытып тұр. Оның ұшын ілмек тәріздендіріп жоғары қаратқан. Ішкі жағындағы бүгісіне жарты шеңбер сияқтандырып ауыз саңылауын жасаған. Оның төменгі жағы қиғаш кертілген қуыс тәрізді берілген, ал жоғарғы жағы жіңішке жиектеме шеңберімен айқындалған. Тұмсығының балсірісі тұмсықтың төменгі бөлігіндегі бүгілісіне көлденеңінен анық етіп ойылған. Тіршілік иесінің көзі ортасында (0,6 см) томпақ қарашығы бар дөңгелек (диаметрі – 0,8 см) ойық түрінде келтірілген. Оң жағының жоғарғы бөлігіне жіңішке қисық сызықпен жасағары белгіленген.

Тіршілік иесінің басына тік стерженнен (биіктігі – 1,3 см) оң жаққа қарай бағытталған мәнерлі мүйіздер бедерленген. Мүйіз қалақшаларының ұзындығы – 3 см. Жіңішке әрі ұзын мүйіздер сынып қалмас үшін бұйым жасалып бітуге жақын қалғанда тіреуіш қалдырылған. Мүйіздің жоғарғы және алдыңғы өскіндері үшбұрыш дөңестермен көрсетілген. Алдыңғы өскін тиісінше алдыға және артқа қарай қайырылған. Мүйіз қалақшалары бейне түрінде жайылған, сұлбасы терең науашықты айналдыра анық етіп сызылған.

Құлағы тік, жоғарыға ғана бағытталған, тек үшкірленген ұшы оңға қарай сәл еңкіш, яғни мүйіз стерженіне параллель дерлік етіп ойылған. Жалпы бейнесі үшбұрыш тәрізді, сұлбасы анық белгіленген, қуысы тереңдетілген, сол жақ сырты жұмыр. Биіктігі – 1,4 см, табанында (0,7 см) құлақ жарғағы сфера пішінінде бедерленіп көрсетілген.

Мойны аздап иілңкі, беткі жағы сәл-пәл томпақ, тегіс, басынан доғатәріздес жырашықпен бөлінген. Мойнын бойлай желкесінен иегіне дейін жалы мен мойын асты шаштары орналасқан.

Жалы төмен қарай азая беретін етіп бір-біріне кіріктірілген төрт «жартылайқабыршақты» кескіннен тұрады. Төменгі екі қабыршақта бүліну іздері бар. Мойын асты шаштары да осылайша рәсімделген, бірақ темір ауыздықтың шығыршығы оны қатты зақымдаған. Бұйым бетінің осы жерін және әсіресе бүйірін тот жеп қойған, қара-қоңыр дақтар басып кеткен.

Тіршілік иесінің екінші мүсіндік басы да осындай үлгіде жасалған, тек кейбір бөлшектері ғана өзгеше. Соңғысына жалының биік және анық етіп салынғанын, сондай-ақ, мүйізінің аздап көлбеулігін жатқызуға болады. Назар аударарлықтай жайт, жүген қайысына бекітуге арналған тесік мойнының астындағы қабыршағына жасалғандығы салпыншақ әзірлеу амалдарының біртіндеп атқарылғанын көрсетеді.

Бұйымның артқы жағында тек құлағы, жалы және мүйіздерінің маңайында ғана аздаған өңдеу іздері байқалады. Барлық ойықтары мен жалында киновар бояуының іздері қалған. Алтын жұқалтырмен апталған деп болжауға болады. Бұйым нашар сақталған.

Сол жақ сулықтың да сақталуы нашар. Негізгі сипаттамалары бойынша сол жақ сулық алдыңғысына ұқсас, тек аздаған ғана айырмашылықтары бар. Тіршілік иесінің мүйізі бар тұмсықты келген басы, мойны мен жалдары бұйымның екі басына өте мұқият түсірілген. Қатты ширатылған тұмсық, әдемі имек және ауыз қуысының ойығы басқа да зооморфты белгілерімен қоыслғанда бұйымға ерекше мәнер береді. Басмүсіндердің бірінің басындағы мүйіздері басқалармен салыстырғанда қос толқынды элементтермен ғана көрсетілген.

Тіршілік иесінің бір-біріне жоғарыдан төмен қарай кіріктіріп жасаған алты жапырақ-қабыршақтан тұратын жалы ерекше мұқияттылықпен істелген. Тіршілік иесінің мойнының астындағы стерженнің жіңішке қырына қабыршақты кескіннің тағы алтауы салынған, бірақ олар тек алдынан қарауға ғана арналғандықтан жартылай жасалған. Стерженнің бетінде ауыздықтың темір сақинасының қалдығы қалған, сәйкесінше оның айналасын тот басып кеткен. Сулықтың бетінде алтынмен аптаудың және қызыл бояудың қалдықтары сақталған.

Тақташа тікбұрышты, пішіні өзгергендегі ұзындығы – 11,5 см, ені – 14 см, қалыңдығы 0,3 см-ге дейін жетеді, бүгілісі – 0,5 см.

Тақташаның бетіне қабыршақ түріндегі 18 өрнек элементері салынған, олардың біреуі жарым-жартылай, екіншісінің жұмыр шетіндегі көтеріңкі жері анық емес, ал беті тесілген тесіктің әсерінен бірақ өзгеріске ұшыраған. Тұтастай алғанда қабыршақтар мен оған көршілес жатқан элементтер тігінен жасалған композицияны құрайды. Қабыршақ жолағының шеттері ирек жиектемемен (ені – 0,2–0,25 см болатындай) шектелген, өте мұқият, түзу және ретімен жасалған. Максималды өлшемдері – 0,9×0,8 см, жұмыр басының көтеріңкі жерінің биіктігі – 0,1 см. Тақташаның бір шеті соңғы қабыршағының дәл ортасынан қырқылған, екінші басында бұйымды шектеп тұрған кішігірім көлденең алқымы бар.

Тақташаның шеттеріндегі қабыршақтың бетіне жүгеннің қайысына бекітуге арналған жіңішке жіп (жүн жіп, қайыс, тарамыс) үшін екі өтпелі тесік (диаметрі – 0,3 см болатын) тесілген. Қабыршақтар алтын жұқалтырмен апталған, жиектемелері шамасы киновармен боялған болса керек. Бұйымның беті тегіс, жылтыратылған. Артқы жағының әр жерінде жіңішке құралмен ұзынынан және көлденеңінен түсірілген өңдеу іздері бар, материалдың кемігі көрініп тұр. Бұйым аласа барельеф техникасында өңделген, жақсы сақталған.

Жылқы жүгенінің гарнитурасына ұзын тақташалармен және шеттері зооморфты салпыншақтармен қатар осындай түйметәріздес әшекейлер де кіреді. Бұйым бетінің қимасындағы сұлбасы жарты сфера түрінде, бүйірлері аздап түзулеу, түбі жалпақ. Диаметрі – 1,5×1,3 см, биіктігі – 1 см. Қапсырманың бетінде ежелгі суретшілер 36-шы қорғаннан табылған ат әбзелдерін безендіру үшін кеңінен қолданған төртбұрышты қабырғалары ойыс келген белгі-өрнек оймышталып салынған. Тереңдігі кәдімгідей байқалады – 0,1–0,2 см. Басқа бұйымдармен салыстырғанда бекіту жібіне арналған тесік бүйірін көктей өтетіндей етіп жасалған, оның үстіне бір жерді екі рет тескен. Қапсырмада бояу іздері қалған. Бұйымның сақталуы жақсы.

Шаршы пішіндес 1,4×1,4×0,6 см-лік қапсырма, ат әбзелдері гарнитурасының ішіне кіреді. Бетіне тағы да сондай төрт бұрышы созылыңқы келген, төрт қабырғасы тең өрнек салынған (0,9×0,9 см, тереңдігі – 0,1 см). Барлық төрт қабырғасы да ойыс сызық түрінде оймышталып жасалған. Өлшемі шағын болғандығынан болса керек бекіту жібіне арналған тесік (0,3 см дейін) алдыңғы бұйымдағыға ұқсас кемігін бойлай төтесінен тесілген. Төртбұрышты ойыстың түбінде төтесінен тесілген тесіктің әсерінен жарқышақ пайда болған. Бұйымның беті өңделген, тегіс, шатырдың қиық беткейі сияқты төрт жаққа қарай еңіс. Бүйіріндегі кесіктерден тығыз және сорғыш қабаттан тұратын мүйіз кемігі жақсы көрініп тұр. Артқы жағы өңделмеген, сорғыштәріздес. Сәнді ойығының ішінде қызыл бояудың қалдықтары бар.

Өлшемі 4×1×0,5 см болатын сүйек тақташа бұл жердегі мініс ат әбзелдері әшекейлерінің ішіндегі ең жиі кездесетіні. Олар өзара тек техникалық орындалу деңгейімен байланысты кейбір бөлшектерімен ғана ерекшеленеді.

Стерженнің бетіне барельеф техникасымен үш элементтің қалыпты үйлесімі оймышталған: ортасына сопақша (1,4×1,2 см), екі жақ шетіне сопақша-тікбұрышты келген геометрияланған (1,3×1,2 см) кескіндер салынған. Ішіне қаратылған шеттері жұмырланған, ал сыртқылары түзу қырқылған. Олар бір-бірінен жалпайтылған шеттерін тақташалардың ұзынша бүйір қабырғалары ұстап тұрған науа тәріздес ойықтармен бөлінген.

Көрсетілген үш кескінге 36 қорғанның осыған ұқсас барлық тақташа-әшекейлерімен бірдей етіп, бұрыштары сыртқа қарай созылыңқы және қабырғалары ішіне қарай ойыс төрбұрышты геометриялық белгі-өрнек оймышталып салынған. Бұл қолдан жасалған бұйым болғандықтан әрбір тақташадағы белгі-нышандардың жеке өлшемдері де әртүрлі болып келеді.

Тақташаның бүйірлеріне бекіту жібіне арналған қалыпты өлшемдегі тесік жасалған, ол бұйымның сыртқы жағына қарай қиғашталып тесілген. Бұйымның артқы жағы өңделмеген, кеміктің ұзынша келген құрылымы байқалып тұр. Тақташаның беті жылтыратылған, ойықтарында бояу іздері бар. Бұйым жақсы сақталған.

Өлшемі 4,5×1,2×0,5 см болып келген мүйіз пластина нашар сақталған, беткі жағының өзінен мүйіздің кемігі көрініп тұр. Сыртқы жағындағы бекіту жібіне арналған тесігі де зақымдалған.

Бетінде алдыңғы айтылғандарға ұқсас келген төртбұрышты геометриялық белгі-өрнек (0,5×0,5×0,2 см) түрінде ойылған үш кескіні бар.

Ат әбзелін безендіріп тұрған тақташаның өлшемі әдеттегідей (4×1,3×0,5 см). Оның жылтыратылған бетінде өткір құралдың, бәлкім араның іздері бар, ал ойықтарында киновардың қалдықтары сақталған. Сыртқы жағындағы тесіктердің біреуі эрозия әсерінен зақымдалған. Бұйымның жылтыратылған бетінен өткір құралдардың ізін байқауға болады. Тұтастай алғанда бедерлі шығыңқы дөңес құрайтын, тереңдетілген үш нышандық белгілер (немесе бұрыштары сыртына қарай созылыңқы төрт қабырғалы кескіннен тұратын өрнект композициялары), әсіресе олардың ішіне қарай қайқы сегменттер деп танылған қабырғалары осы сәндік тақташаларға ерекше мәнер береді. Анық байқалатын симметриямен қатар олардан белгілі бір ырғақты, сандық сипаттаманы және түс нышандарын байқауға болады.

Тақташаның үштен бірі сынып қалған, сыртқы жағындағы жіпке бекітуге арналған тесіктері толығымен зақымдалған. Сақталған өлшемдері – 3,8×1,2×0,5 см. Бетінде жан-жаққа созылыңқы бұрыштары мен қайқы қабырғалары (0,8×0,5 см) бар төрбұрышты белгі-нышандар түріндегі өрнекті терең етіп ойып салған екі кескін сақталған. Ойықтардың ішінде бояу қалдықтары сақталғаны байқалады.

Қапсырма симметриялы түрде бір-біріне қарсы қойылған мүйізді және тұмсықты тіршілік иесінің екі басмүсіні түріндегі қапсырма №36 қорғаннан табылған ат әбзелдері әшекейі жиынтығының негізін құрайды. Көшпелілер бекзадасына ана дүниеге серік болып баратын аттың әбзелдерін әшекейлеуге дәл осындай синкреттік образдың таңдалуы әрине кездейсоқтық емес.

Мүйізді полиморфты тіршілік иесінің көркемдік образы кәдімгі зооморфты немесе орнитоморфтыламен салыстырғанда ежелгі берелдіктер қоғамында үстемдік құрған күрделі діни-дүниетанымдық және иедологиялық доктринаның ерекшеліктері мен барлық сырын мейілінше нақтырақ беретін болса керек.

Қапсырма марал мүйізінен ойылып жасалған, өлшемдері 5,6×4,2 см, табан тақташасының және бейнеленген мүйіздерінің тік сызықтарының шығыңқы болып келуі бұйымға тікбұрыш пішін беріп тұр. Қапсырманың беті мұқият өңделген, тегістелген. Қапсырманың сырт жағында құлағының, мүйізінің және жалының маңайында аздаған өңдеу іздері байқалады, мүйіз кемігінің тік сызықтары анық көрінеді. Бұйым барельеф техникасында жасалған. Қапсырма жақсы сақталған.

Сипаттама беру үшін мойны мен басын және тақташасын бөліп алып қарастырамыз, олар бірнеше бөлшектерден тұрады. Салпыншақты мүйіз пластинадан қолдан ойып жасағандықтан қос тіршілік иесі бейнелері бөлшектерінің бір-біріне дәлме-дәл ұқсас келуі мүмкін емес.

Тіршілік иелерінің бір-біріне қаратып геральдикалық кейіпте қойылған бастары тұмсығы ширатылған жыртқыш құстың қырынан тұрған бейнесінен тұрады. Тіршілік иесінің желке тұсы мен жақ сүйегін мойнынан төменгі жағы көрінетіндей етіп жұмырланған шығыңқы бедер бөліп тұр. Бастың құлағынан бастап мойнының түбіне дейін жіңішке сызат түскен.

Көздері дөңгелектеп (диаметрі – 0,7 см), қарашығын томпақ етіп қалдырып (0,4-0,5×0,1см) терең оймыштаған. Барлығының да жасағары қысқа, терең кертіктермен міндетті түрде көрсетілген.

Полиморфты тіршілік иелерінің тұмсықтарын бір-біріне түйістіріп, төмен қарай кілт бұрылып кететіндей етіп, үш жағын ширатып жасаған. Тұмсықтардың түйісетін жерінен төменіректе балсірілері, ал олардың желке тұсынан доға тәріздес науаша түріндегі ауыз саңылаулары салынған.

Ұзын құлақтары (1,4 см) үшбұрыш болып келген, ұштары үшкірленген, аздап қиғашталған, сұлбаларын жіңішке сызықпен айқындап қойған. Құлақтардың ішкі жақтары тік, сырты жұмыр. Құлағының түбінің ені – 0,5 см. Құлақ жарғақтары сопақша білік түрінде берілген, ойығының тереңдігі – 0,1см.

Мүйіздері бір-біріне соғылған төрт тісті қарсы толқындар немесе тік стерженге (биіктігі – 1,4 см) орнатылып ұштары түйіскен екі жалауша (1,5 см) түрінде жасалған. Мүйіз өскіндері жоғары қаратылған. Сұлбасы жағынан асыл тұқымды бұғы мүйізінің жалпақ қалақшасының жоғарғы жағында өскіндері бар бейнесінің қатты стильденген көрінісін еске салады. «Бұғы» мүйізінің сыртқы сұлбасы жіңішке жиектемемен өте анық сызылып көрсетілген (0,1 см), бұл осы элементті және қалақ ішіндегі ойықты ұлғайтып көрсетеді (0,15 см дейін).

Полиморфты тіршілік иелерінің мойындары аздап иіліңкі, жоғары қарай шалт көтерілген және басынан басынан дөңгелектеп ойылған жырашықпен ажыратылып тұр. Оң жақтағы тіршілік иесінің мойны қарсысындағыға қарағанда біраз тіктеу етіп жасалған. Мойнының төменгі жағы жалпайтылған және көлденең тақташаның бетімен шектеліп тұрған табанына аздап жанасады.

Мойнындағы (жалы) және тамағындағы тұтамдары. Полиморфты тіршілік иелерінің бас мүсіндерінің мойындарында және тамағының астында жіңішке келген иір сызықтары (ені – 0,3 см-ге дейін жететін) бар, оларға бес-бестен қабыршақ тәріздес сопақша-созылыңқы элементтер салынған. Олар пішіндеп қиылған шаштары (жалдары) немесе айдаһар тәріздес мифтік тіршілік иесінің айдары.

Көлденең тақташа. Ішінен полиморфты тіршілік иелерінің басмүсіндері өсіп шығып тұрған деуге келерлік бедерлі көлденең тақташа. Тақташаның ұзындығы – 4 см, ені – 1 см, қалыңдығы – 0,6 см, беті білінер-білінбес иіліңкі.

Тақташаның ортасындағы тесігін қоспағандағы сипаты жоғарыда аталған жапсырма пластиналарды қайталайды, яғни, осы әшекейлерді жасаған шеберлерде дайын пішіндердің қалып тәріздес жинағы, өрнек сарындары мен элементтерінің үлгілері болғанға ұқсайды, көркемөнер бұйымдарының түрлі үйлесімдері мен нұсқаларын солардың көмегімен атқарған деуге болады. Сондықтан төрбұрыш келген үш ойығы бар белгі-өрнектер өзара ұқсас туындылар үшін бастапқы пішін болған.

Тақташаның ортасына әшекейдің қосымша элементі шашақты (аттың қылынан жасалған) бекітуге арнап жоғары бағытталған, диаметрі 1,1×1,2 см болатын тесік жасалған, ал шет-жақтарында сыртқа қарай созылыңқы бұрыштары мен сегмент тәрізді қабырғалары бар геометриялық кескін түріндегі екі-ойық бар. Тесіктің жоғарғы жағында екі кесіктің ізі сақталған. Оларға қарап тақташаның ортасында бұрын шет жақтарындағы тәріздес созылыңқы бұрыштары бар геометриялық кескін түріндегі ойық болған, шашақ тағуға арналған өтпелі тесік соның орнына кейін жасалған деген ой келеді.

Екі жанындағы кескіндер тұтастай алғанда шеңбер ішіне салынған, бірақ ұштары созылыңқы, қабырғалары иіліңкі тікбұрышты ойықты еске салады. Бұл ойық-өрнектер диагоналі бойынша – 1,3 см, ішкі өлшемдері бойынша – 0,6 см, ал тереңдігі – 0,2см.

Тақташаның бүйірлеріне бұйымның сыртқы жағына шығатындай етіп бекітуге арналған дөңгелек (0,3 см-ге дейін) тесіктер жасалған. тесіктер қиғаш тесілген.

Кескіндегі, көлденең тақташадағы бүкіл ойықтар, жалдар киноварьмен боялған, мойны қалайымен, ал кейбір жерлері алтын жұқалтырмен қапталған.

Бұл бұйымдағы өңдеу іздері осыған ұқсас басқа бұйымдармен бірдей болып келеді. Фасеттері жеке-жеке оймышталған, ал кейбір жерлері тегістелген. Тесіктер түрліше тесілген: үлкендерін кесіп жасаған, ал кішкентайларын екі жағынан қарама-қарсы бұрғылау арқылы тескен.

Ат жүгенін безендіруге арналған мүйіз қапсырманың сұлбасы тікбұрышты, өлшемдері 6×4×0,3 см. Өзінің морфологиялық сипаттамасы бойынша алдыңғыларға ұқсас, тек кейбір бөлшектерінде ғана ерекшелік бар.

Бір-біріне қарсы қарап тұрған полиморфты тіршілік иесінің салпыншақ қапсырманың негізін құрайтын геральдикалық бейнесінің үш түйісу нүктесі бар – мүйіздерінің ұшы, тұмсықтарының сырты және мойындарының түбі. Мәнерлеп салынған құлан құлақтары, қарашықтары айқын бейнеленген дөңгелек көздері, жалдары (5 қабыршақты) және тағы да салмақ қосып тұрған жері – екі тесігі және шеттеріндегі дөңесінде созылыңқы төртбұрыш түрінде ойып жасалған өрнек элементі бар көлденең тақташасы. Осыған ұқсас басқа қапсырмалармен салыстырғанда оң жақтағы бейненің тамағының астындағы үшінші және төртінші тұтамының арасында диаметрі – 0,2 см болатын қайысқа қосымша бекітуге арналған тесігі бар.

Қапсырманың (5,8×4,5×0,5–0,7 см) сипаттамасы алдыңғыларына ұқсас. Мүйіздерінің түйісетін жерінде тесігі (диаметрі – 0,2 см болатын) бар, төрт қабыршақтан тұратын, қызыл киновармен боялған жалдары бар. Басқалардағы сияқты тақташаның ортасындағы тесіктің үстінде жан-жаққа қараған кесіктері бар, біз оны төрт бұрышы созылыңқы келген оймыш кескіннің қалдығы деп санаймыз. Бүйірлеріндегі және артындағы қайысқа бекітетін жіпке арналған тесіктері жақсы сақталған. Жалынан басқа жердің бәрінде қызыл киновардың іздері бар. Бұйымның сыртқы жағы қайқы.

Салпыншақ қапсырманың (5,7×4,4×0,8 см) жоғарыда сипатталған үлгілерден айырмасы, алдыңғы екі бұйымдағы сияқты мүйіздерінің түйісетін жерінде қайыс белбеуге бекіту жіптеріне арналған тесігі бар. Бұл қапсырманың жоғарыда суреттелген барлық осы тектес бұйымдардан айырмашылығы – оң жақтағы тіршілік иесінің жалы 5, ал мойын асты «тұтамы» 3 қабыршақтан тұрады, сол жақтағасында – жалы да, мойын асты тұтамы да 4 қабыршақты. Оң жақтағы тіршілік иесінің мойын асты тұтамы жоғары бағытталған, ал сол жақтағысынікі – төмен.

Көлденең тақташаның сол жақ бүйіріндегі қайыс белбеуге бекіту жібіне арналған тесіктер екі рет жасалған, шамасы бірінші ретінде дұрыс тесілмеген болуы керек. Әр кескіннің жеке өлшемдерін есепке алмайтын болсақ, қалған жерлерінде көрініп тұрған айырмашылық жоқ.

Жақсы сақталған салпыншақ қапсырмаларының бірі. Қапсырманың жалпы сұлбасының алдыңғыларына қарағанда негізгі айырмашылығы – бейнеленген тіршілік иелерінің мойындары жазық бұрыш тәріздес және басқаларымен салыстырғанда иіліңкі түрде берілуі себепті байқаларлықтай жұмыр пішінде болуы, өлшемдері 5,3×4×0,5 см. Оның үстіне тұмсықтарының түйісу нүктесі азғантай – 0,3 см. Тіршілік иесінің жалы мен мойын асты тұтамдарының саны әртүрлі: 5 және 5, және сол жақ бейнеде сәйкесінше 4 және 4. Құлақ түбінің пішінін келтіруде айырмашылықтар байқалады, құлағының (1,4 см), көзінің (0,5 см), қарашықтарының (0,2-0,3 см) өлшемдері шағын. Барлық ойықтарында, жалында және мойын асты тұтамдарында қызыл бояудың ізі бар.

Салпыншақтар қатарындағы бұл қапсырма өз өлшемдері бойынша ең ірісі (5,5×6,8×0,5 см), ең мінсізі, пішіні геральдикалық, жалдары мен мойын асты тұтамдары бес бестен. Құрамдары мен сапасы жағынан алдыңғыларға ұқсас. Қапсырма қолдан жасалған дүние болғандықтан онда бейнеленген полиморфты тіршілік иелерінің пішінінде кереметтей дәлдік жоқ. Көзі мен қарашығы алдыңғы қапсырмаға қарағанда ірілеу. Құлақ жарғақтарының түп жағы әртүрлі өлшемді. Барлық ойықтарында қызыл бояудың іздері бар. Бұйымның сақталуы жаман емес, бірақ басы мен мойынының кей жерлерінде тат іздері бар.

Қарама-қарсы тұрған полиморфты тіршілік иелерінің бейнелері бар қапсырма да (5,5×4,4 см) геральдикалық бұйымдар қатарынан, ол бірнеше жерден зақымдалған: сол жақ бейненің мүйізінің түбі ғана қалған, ал оң жағындағысының мүйізінің алдыңғы өскінінің ұшы сынған. Қалған белгілері бойынша алдыңғы суреттелген қапсырмаларға толығымен сәйкес келеді. Бұйымның беті тегіс, жылтыратылған.

Қапсырма зақымдалған болуына қарамастан барлық негізгі құрамдарын сақтаған. Өлшемдері: 5,5×4,2×0,5 см. Бір-біріне қарата қойылған полиморфты тіршілік иелерінің басмүсіндері тұмсықтарымен, мүйіздерінің ұштарымен және мойындарының түптерімен түйіседі. Көзінің қарашықтары дөңгелек келген, бедерленіп шығып тұр және аса үлкен емес. Құлан құлақтары өте ірі, үшбұрыш пішіндес, ішкі ойығы терең емес. Басы мен мойны терең ойықпен бөлінген. Қабыршақты жалдары мен мойын асты тұтамдары айқындалған. Көлденең тақташа аласа бедер техникасында жасалған элементтердің кәдуілгі жиынтығымен – ортасындағы шашаққа арнап қиғаш тесілген тесікпен және бүйіріндегі қабырғалары иіліңкі келген төртбұрышты ойықтарымен қамтамасыз етілген. Ойықтарының барлығында қызыл бояудың іздері бар, қапсырма бетінің кейбір жерлерінің қалайы жапсырмасы болғанға ұқсайды. Тақташаның бүйірлерінде бекіту жібіне арналған қалыпты өлшемде қиғаш тесілген тесіктері бар. Бұйымның артқы жағында үшкір құралмен өңдеу іздері мүйіз тұсы мен мойнының шеттерінен ғана байқалады.

Тақташа жіңішке, ұзын және жұқа – 16,2 см. Бір жақ басы көзге ілінерліктей жалпайтылған және кесілген ұшы жұмырланған, екінші жағы – тік және жіңішке, тиісінше тақташаның өлшемдері – 16,2×1,9×1,4×0,3–0,4 см. Тақташаның төменгі жіңішке ұшынан басқа жері бетіне бедерленіп шығып тұрған жиектемемен көмкерілген, беті жұмыр, кей жерлері – кедір-бұдыр.

Бетіне аласа бедер техникасында біртіндеп жіңішкере беретін ұшына қарай 25 қырлы жебе тәріздес кескіндер салынған. Жалпы сұлбасында жоғарыда аталған бір-біріне кіріктіріле салынған қабыршақ тәрізді өрнектерге ұқсас болып келген «жебе тәріздес» кескіндердің ұштары жіңішке жағынан жалпақ жағына қарай бағытталған. Ең кішкентай және ең төменгі жебе тәріздес кескіннің өлшемдері – 0,4×0,4×0,1 см, ал ең ірі, ең жоғарғысынікі – 1×0,8×1×0,1 см. Жебе тәріздес әшекейлердің бетінің қырлы болып келуі, бұрыштарының үшкірленуі бұйымдарға ерекше мәнер беріп тұрады.

Жапсырманың бастарына қалыпты өлшемдегі екі тесік тесілген (0,2 см), олардың жоғарғысына бекіту жібі сырғып кетпес үшін қысқа кертік жасалған. Пластина алтын жұқалтырмен апталған.

Өлшемі 4,5×1,2×0,5 см болатын жапсырма пластина, мініс атының әбзелдеріндегі ең жиі кездесетін әшекей типіне жатады. Олар өзара техникалық жасалуының бөлшектерімен ғана ерекшеленеді.

Стерженнің бетіне үш элементтің қалыпты үйлесімі барьелеф техникасында оймышталып жасалған: ортасында сопақша, шеттерінде сопақша-тікбұрышты геометрияланған кескіндер. Басқа белгілері бойынша пластина алдыңғыларына ұқсас. Оықтарында қызыл бояудың іздері бар. Бұйымның жалпы сақталуы жақсы, тек өрнектің бір элементінің шетіне аздап зақым келген.

Пластинаның (4,7×1,2×0,5 см) сақталуы жақсы, беті тегіс. Бір басында бастапқы белгілеуінен қалған көлденеңінен түскен жіңішке сызық және құралдың басқа да іздері бар. Қиғаш тесілген бүйір тесіктері жақсы сақталған. Қызыл бояудың іздері байқалады. Беті жылтыратылған.

Пластина (4×1,1×0,5 см) осы пішіндес және қызметі ортақ басқа бұйымдармен сипаттас келген. Бір ойығының түбінде бекіту жібіне арналған тесік тесу барысында аздап зақымдалған жері бар. Тұтастай алғанда бұйымның сақталуы жақсы.

Пластинаның (4×1,2×0,5 см) пішіні мен өлшемдері қалыпты, басқалардан еш айырмашылығы жоқ. Бүйіріндегі бекіту жібіне арналған тесіктері өте мұқият жасалған. Беті тегіс бұның да ойықтарында қызыл бояудың ізі қалған.

Ат әбзелін безендірген салпыншақ бір қарағанда қосжармалы арка тәріздес кескін түрінде. Алайда, жармаларының (немесе мүйіздерінің) ұштарында бекіту жібіне арналған тесіктері бар, яғни қапсырма қайыс белбеуге басқа, жұмыр жағын төмен қарата ілінетін болған. Бұлай қарайтын болсақ бұйымды U – пішіндес салпыншақ деп атаған дұрысырақ. Болжамымыз бойынша бұйымның бастапқы дайындамасында ешқандай тесік болмаған. Олар жоралғыны атқарушылар бұйымды қай жерге қалай (қай басымен) ілу керектігін анықтағаннан кейін барып қана жасалған. Мәселе мұнда болып тұр: бұл жерде ат әбзелінің қайыс белбеуіне басқа басымен ілінген дәл осындай пішіндегі салпыншақ та кездеседі.

Салпыншақтың ұзындығы – 10,4 см, ені жоғарғы жағында – 5,5 см, төменгі жағында – 4 см, ал қалыңдығы – 0,5 см.

Бұйымның бетіндегі өрнек сарындары мен элементтерінің жақсы сақталуы олардың орналасу тәртібін, құрылымын және көркемдік композициясын құру ерекшеліктерін нақты анықтауға мүмкіндік береді.

U – пішіндес салпыншақ сыртқы және ішкі жағынан жиектеме жолақтарымен көмкерілген. Осы жиектеме жолақтарының бастары сыртқы жағынан көзге ілінерліктей етіп жонылған.

U – пішіндес салпыншақтың ішкі жиектемесі бұйымның төменгі жағында шығыңқы етіп бедерлене бейнеленген кішкентай дискінің ¾-дерлік таспа түрінде көмкеріп, жарты сақина (немесе жарты ай пішіндегі) қалпақ тәріздене жауып тұрады да сүйір бұрыш жасай жоғарыға қарай тік көтеріледі. Ішкі жиектеме сызығының бұдырлы беті көлемді диск және жырашығының тереңдігі, сондай-ақ біліктің сыртқы жағындағы қисық кесігі бұйымға ерекше әсемділік береді.

Аталған топақ дискінің (диаметрі – 1,4 см) төменгі жағында орналасқан қабыршақтың төрт жапырағы композицияны күшейтіп тұр. Олардың ішіндегі ең ірі (1,5 және 1,7 см), жұмыр және күрек тәріздене иілген кескіндер осы дискіге төменгі жағынан жанасады. Олар бір-біріне кіріктіре салынған балық қабыршақтары тәріздене бейнеленген. Көрсетілген жапырақ-қабыршақтың бірінің ұшы шашақ өткізу үшін тесік тесіп және оны кеңейткенде қырқылып қалған. Оның оң және сол жақтарына тағы да екі жапырақты аздап қиғаштау етіп жанастырып салған. Осы жапырақтардың үстіңгі шеттері ішкі жиектеменің жоғарыда аталған иілісінің астына кетеді, ал төменгілері жоғарыда аталған төрт жапырақты (немесе қабыршақты) шектеп тұрған доға тәріздес қысқа біліктің қабырғасына барып тіреледі.

Жоғарғы жағы кесілген ортаңғы жапырақ және оның екі жағында орналасқан екі жіңішке қабыршақтар жоғарыда аталған ішкі, доға тәріздес қысқа білікпен түйісетін жерлерінде үшбұрыш келген екі ойықты құрайды (0,2 см). Олар арнайы ойылған геометриялық кескіндерге жатпайды, бірақ өрнек алаңының семантикалық мәнін күшейтуші символдық белгілер ретінде жалпы композициялық құрылымға шебер үйлеседі.

Сонымен, аталған салпыншақ-қапсырманың төменгі жағында құрылымы жағынан (сегіз элемент) және бәлкім семантикалық қырынан да күрделі композиция түзіледі. Әрине бұлардың қатарына әр жармаға 9 данадан салынған ерекше мәнерлі 18 қабыршақты өрнек элементтері де кіреді. Олардың өлшемдері әр түрлі – 1,2×0,9×0,1–0,1,5 см және бұдан да кішілер бар. Қабыршақтар бір-біріне кіріктіріле, жұмыр бастарын төмен қарата салынған және бедерлене шығып тұрған жиектемелердің арасындағы жіңішке кеңістікке ықшамды түрде сиып кеткен. Осы 18 дана қабыршақты элементтерге, жоғарыда аталғандай бедерлене шығып тұрған дискіден төмен орналасқан тағы да осындай 4 кескінді қосуға болады. Мұндай жағдайда, ат әбзелінің қайыс белбеуіне жармасын жоғары, ал доғал жағын төмен қарата ілінген қапсырманың бетіндегі өрнек алаңын құрайтын 22 қабыршақ-жапырақтар, дискі және шашаққа арналған тесік – қайтыс болған көшпелілер бекзадасы өкіліне ана дүниеде серік болатын жылқысының әбзелдер әшекейлерінің нышандық-қызметтік жүйесінің ішіне енеді.

Қабыршақтар және үшбұрышты ойықтарда қызыл бояудың қалдықтары бар. Алтын жұқалтыры сақталмаған, бірақ ол ұқсас салпыншақтардағы сияқты мұнда да болғанға ұқсайды. Артқы жағының жоғарғы бөлігінде үшкір құралмен өңдеу іздері қалған. Оң жақ жармасының желке тұсында да шұңқыр тәріздес зақымдану іздері бар.

Бұйымның үлкен тесігі бұрғымен тесілмеген, кеңейту немес кесу арқылы жасалған. Пышақ тәріздес құрал қолданылған, әрбір элементі жеке-жеке оймышталған. Бұйымдағы іздерді металл пышақтың іздеріне жатқызуға болады, бірақ оның жүзінің пішінін анықтау мүмкін емес.

U – пішіндес салпыншақ қапсырма, ұзындығы – 10 см, ені жоғарғы жағында – 5,8 см, төмен жағында – 4 см, қалыңдығы – 0,5 см-ге дейін. Кейбір өлшемдерін қоспағанда бұл бұйым өз сипаты жағынан алдыңғысына ұқсас келген. Мысалы, диксіден төмен орналасқан екі жапырақ-қабыршақтар бір жерде ірі – 1,9 және 2,2 см. Төменгі жағы шашаққа арналған тесікпен «бұзылған» ең ірі жапырақ төмендегі үш жапырақты (немесе қабыршақты) шектеп тұрған доғал тәріздес қысқа біліктің қабырғасына барып тіреледі. Жармаларына 8 қабыршақтан салынған, ал аталған ірілерін және екі бүйіріндегісін қосқанда барлығы 20 дана болады.

Төменгі жағындағы шашаққа арналған тесігі қиғаш тесілген, диаметрі – 1,2 см. Кейбір қабыршақтарында алтын жұқалтыр қаптамалары сақталған, әр жерінен қызыл бояудың іздері байқалады.

Іліп қоюға арналған тесіктері жармаларының ұштаына тесілген (0,3 см). Артқы жағында мүйіздің сапалы кемігі алдыңғы бұйымдармен салыстырғанда анығырақ көрініп тұр.

Бұйым қолдан ойылып жасалған. Құрал пышақ тәріздес. Үшкір ұшы кішкентай қасық (?) тәріздес металл құрал болуы да ықтимал. Технологиялық іздер көрініп тұр. Әрбір қабыршақ жеке-жеке ойылған. Шебердің қолындағы құрал әлсін-әлсін тайып кеткені көрініп тұр.

Қапсырманы ат-әбзелінің қайыс белбеуіне аркасын төмен қаратып (немесе керісінше) ілмекші болған, артынан екі жармасын (мүйізін) жоғары қаратып (немесе керісінше) ілеміз деп шешкен, сол себепті оның екі басында да қос-қостан төрт тесігі бар. Соңғыларының өлшемдері қалыпты – диаметрінде – 0,3 см, қалдықтарына қарағанда тесу бұйымның сыртқы жағынан жүргізлген, арнайы іздері осы жағында сақталғандықтан оның дайындалу және тиісті жеріне қолдану барысындағы соңғы операция болып саналады.

Салпыншақтың ұзындығы – 10 см, ені жоғарғы жіңішке бөлігінде – 4,8 см, төменгі жалпақ бөлігінде – 7 см. Бір жармасының ені – 1,7 см, екіншісінікі – 1,6 см, қалыңдығы – 0,2–0,5 см аралығында.

Төменгі жағына диск (диаметрі – 2 см, қалыңдығы – 0,1 см) түріндегі кескін оймышталып салынған, оның үстін ішкі жиектеме сызығы, астын жапырақ тәріздес, иіліңкі элемент айналып өтеді, бұлар басқа да өрнек сарындарымен қосылып күрделі мәнердегі композиция құрайды.

Салпыншақтың екі жармасына 8 жапырақ-қабыршақтан оймышталған, олардың жұмырлана келген шеттерін көтеріңкі етіп, жарма бетінде ерекшеленіп көрсетілген екі жиектің ортасына салған. Оларға тағы да 4 жапырақты қосылған, олардың біреуі қапсырманың ең төменгі жағына шашақ өтетін тесік жасау кезінде түгелге жуық қырқылған.

ӨМІЛДІРІК

Қапсырма-салпыншақтың шартты пішіні «жүрек тәріздес», оның төменгі жағы үшкірленген. Бұл №36 қорғаннан табылған марал мүйізінен ойып жасалған ат әбзелдерінің ішіндегі ең ірі бұйым, ұзындығы – 13,2 см, жоғарғы жағындағы ең енді жері – 10,7 см, қалыңдығы – 0,3–0,5 см.

Бұйымның сыртқы жағы өңделмеген, кеміктің ұзынша сызықтары көрініп тұр. Артқы жағында шашаққа арналған тесіктің оң жағында және жоғарында материалдың бұзылу іздері байқалады.

Осы кеуде қапсырмасының бетіндегі өрнек композициясы бұйымның берілген пішініне сай құрылған және бірнеше құрамдас бөліктен тұрады: әдіп (жиектеме), «салпыншағы» бар қабыршақты таспа, жүрек тәріздес ішкі элемент, шашаққа арналған тесік.

Әдіп (жиектеме). Беті тегіс және ені түзу емес сыртқы жиектеме (0,4–1 см) жүрек тәріздес (бірақ тамшы тәріздес емес) пішіндегі бұйымның сұлбасын қалыптастырады. Жиектеменің екі жағына өмілдірікке бекітуге арналған екі тесік тесілген, бірақ олардың бір деңгейде жасалмағаны байқалып тұр – сол жағындағысы оң жағындағысына қарағанда көзге ілігерліктей төмен.

Жиектеме мен қапсырманың ортасындағы жүрек тәрізді кескіннің арасында салпыншағы бар қабыршақты таспа орналасқан. Ол шашаққа арналған тесікті үстінен айналып өтеді де бұйымның төменгі жағында екі ұшы сүйір бұрыш жасап түйіседі. Өрнекті таспаның ұштары түйісетін төменгі жақта үлкен қабыршақ тәрізді элемент салынған, ол өрнек жолақтарының түйісін жауып тұр. Оның төменіне жүрек тәріздес кішкентай кескін жапсарластырылған. Егер қабыршақты таспаны әлдебір алқаға ұқсатсақ, онда бұл бөлшекті оның салпыншағы деп қарастыруға болады. «Салпыншақ» сондай-ақ төс қапсырмасының пішінін қайталайды, бірақ оның жоғарында тесігі жоқ.

Ені 1,5–2 см болатын таспа толығымен қабыршақпен қапталған, олардың жоғарғы жағындағылары (2 см) төменгілерінен (1,2 см) ірілеу. Қабыршақтардың жұмыр жиектері көзге ілінерліктей көтеріңкі (0,3 см-ге дейін) және бір-біріне кіріктіріле отырып жоғары бағытталған. Жолақтың әрқайсында 13-тен салынған қабыршақтары шашаққа арналған тесіктің жоғарғы жағында түйіседі. Тағы 1 қабыршақ салпыншақтың төменгі жағындағы бұрыштана түйісетін жеріне салынған. Сонымен, төс салпыншағының бетіне барлығы 27 қабыршақ салынған. Салпыншағы бар өрнекті таспа қапсырманың жүрек тәрізді ішкі шығыңқы кескінін көмкеріп тұрған іспетті.

Қапсырманың ортасындағы төменгі жағы үшкір келген жүрек тәрізді элемент (ұзындығы – 8 см шамасында, жоғарғы жағындағы ең енді жері – 5 см) аласа бедермен оймышталған, салпыншақ бетіне көзге ілінерліктей шығып тұр. Бұл элементтің жоғарғы жағы 2/3 –і шашақ үшін өтпелі тесік жасау кезінде қырқылып қалған.

Төс қапсырмасының жоғарғы жағындағы шашаққа арналған тесігі сопақша пішіндес, жоғарғы жағына қарай қиғаш бағытталған, өлшемдері үлкен – 3×2,5 см.

Қабыршақтарының жоғарғы жағында қызыл бояудың іздері сақталған.

ЕР-ТҰРМАН

Қанжыға белбеуінің кеспек пішіндес түймесі (ұзындығы – 3,2 см, ені бастарында – 0,8 см, ортасында – 1,2 см, қалыңдығы – 0,8 см), ортасында диаметрі – 0,6 см болатын өтпелі тесігі бар. Бұйымның беті томпақ, артқы жағы түзу кесілген. Бұйым бетінде жонудан қалған көлденеңінен түскен түзу жолақтары бар. Сондай-ақ, бетінде қызыл бояудың іздері сақталған.

Сырылған жерлері бар. Күрек тістердің кішкентай іздеріне қарап ұсақ жер қазғыш жануарлардың кеміргенін байқауға болады.

Тақташа қандай да бір тұтас дайындамадан кесіп алынған және ат әбзелінің жетіспейтін бөлігін жабу үшін қолданылған болса керек. Өлшемі шағын – 2×1,2×0,1 см, сақталуы нашар. Бетіндегі екі жиектеме жолағы арасында екі тұтас және бір жарты қабыршақ тәріздес кескіндер сақталған және бекітетін жіпке арналған екі тесігі бар. Артқы жағының шет-шетінде құралмен өңдеу іздері бар.

Шетінде қалқаны бар кішкентай тақташаның бетінде (2,7×1,2×0,2 см) екі жіңішке жиек сызықтардың арасына ойып салынған үш қабыршақты өрнек элементтері сақталған. Артқы жағы түгел дерлік жіңішке құралмен өңделген. Тақташаның бетіне екі тесік жасалған, бір жағында үшінші ақаулы тесігі бар. Қабыршақтарынан қызыл бояудың ізі білінер-білінбес байқалады.

Орындалу техникасы және көркемдік шешімі жағынан көлемді және аса мәнерлі сүйек тоға үш тұтас ойылған құрамнан тұрады – жалпақ белбеуге бекітуге арнлаған тесігі бар трапеция тәріздес қалқанша, белдіктің тесігі бар екінші ұшын бекітуге арналған сақиналар және қозғалмайтын шығыңқы тіл.

Тоғаның сақинасы қимасында сопақша келген, яғни екіжағы да бірдей өңделген.

Тоғаның бетіндегі доға мен қалқаншаның түйісетін жерінде барьелеф техникасында жасалған сақиналардан және оған екі жағынан жанасып жатқан жайылған қанаттар тәрізді ойықтардан тұратын өрнек композициясы бейнеленген.

Трапеция тәріздес қалқаншаның жоғарғы жақ екі бұрышында ұшы төмен қараған екі үшбұрыш бейнеленген.

Тоға тілінің үстіңгі шеті қиғаш кесілген, ал оның артқы жағында аздаған қолданыс іздері бар.

Қалқаншаның төменгі жағында қайыс белбеуге үйкелгеннен түскен іздер көрінеді. осындай іздер қозғалмайтын тілінің екі жағынан және сақинасының үстіңгі бөлігінен де байқалады, бұл осы бұйымды №36 қорғаннан табылған қалған әшекейлерден ерекшелендіріп тұрады. Тоға басқаларынан киновар ізі болмауымен де өзгешеленеді. Бұйымның артқы жағы да үшкір құралмен өңделген. Осылайша тоға өзінің №36 қорғаннан табылған әшекейлердің қалған тобымен салыстырғанда айрықша екендігін байқатады.

Ұзындығы – 69 мм, ені – 45 мм, қалыңдығы – 8,5 мм, тілінің ұзындығы – 12 мм. Табанының өлшемдері:

ұзындығы – 30 мм, ішкі сұлбасы бойынша ұзындығы – 22 мм, ені – 9 мм, қалыңдығы – 5 мм.

Бұйым тозған. Тозу іздері өрнектің ішіне дейін еніп кеткен. Жасалу іздері сақталмаған деуге болады. Жұмсақ белбеудің тоғасы болуы да мүмкін.

Марал мүйізінен ойып жасалған тақташа жұмсақ ердің киіз қасының жоғарғы жағын нығайтуға және қатайтуға арналған, пішіні доға тәріздес, беті иіліңкі және тегіс, сондай-ақ, ішкі жағына қарай майысқан. Бұйымның сақталуы нашар, бір ұшы сынған, бекітуге арналған қос тесік (0,3 см) тесілген жұмыр басынан басталған жарықшақ ортасына дейін жетеді. Доғаның дәл ортасында тақташаға ұзынынан, яғни тақташаны бойлай жасалған тағы екі тесігі бар. Барлық тесіктері бекіту жібін сырғып кетуден сақтайтын қосымша науашамен (тереңдігі 0,1 см-ге дейін) қамтылған. Доғаның ені – 1,6 см. Ер-тоқым доғасының бетінде бұйымды жасаған құралдан қалған іздер бар.

Жұмсақ ер-тоқымның алдыңғы қасына арнап марал мүйізінен ойып жасалған ойық пластина, бір сынығы ғана сақталған (1/3-ненде аз). Ені – 1,4 см, беткі жағы тегіс, ойығының тереңдігі – 0,2–0,3 см. Бұйымның бір-біріне өте жақын етіп көлденеңінен диаметрі – 0,2 см болатын қос тесік жасалған жұмыр басының бір бөлігі сынық. Доғаның бетінде үшкір құралдардың ізі қалған.

Доғаның жартысы ғана сақталған. Жұмыр басында бірінің үстіне бірі салынған екі тесігі бар. Тесіктің диаметрі – 0,2 см, олардың арасына қайысқа бекітілетін жіпті қозғалыссыз ұстап тұру үшін аса терең емес науаша жасалған. Негізінде бұйымның орта тұсы болып табылатын сынған екінші басында бекітілетін жіпке арналған бір бүтін және бір сынық тесігі бар.

Доға ойық (0,2 см) келген, бұйымның шеттері көзге ілінетіндей етіп қырланған. Беткі жағы әдеттегідей тегіс, бірақ бұл жерде артқы жағы да өңделген, үшкір құралдың ұзынынан және көлденеңінен түскен іздері байқалады. Бұйым нашар сақталған.

Сынық кішкентай, нашар сақталған. Бұның да шеттерінің қыры шығарылған, артқы жағы бүгіліңкі. Доға сынығының беті тегіс, артқы жағы өңделмеген.

Сынық өте нашар сақталған. Өзара науашамен байланысқан екі бекіту тесіктері көрініп тұр, құрал іздері байқалады, беткі жағы тегіс, үсті шығыңқы.

ҚҰЙЫСҚАН

Тақташа ат әбзелінің бір құрамдас бөлігі – құйысқанды сәндеуге арналған.

Құрғаудың әсерінен мүйіз жапсырма шығыңқы-майысыңқы сипатқа ие болған, сондықтан оның шынайы ұзындығы белгісіз. Пішінін жойған кезіндегі тақташаның ұзындығы – 21,5 см, ені – 1,7 см, қалыңдығы – 0,3 см. Тақташаның сақталған ұшы қиғаш кесілген және үшбұрыштап ойылған көлденең томпақпен шектеліп тұр. Осы үшбұрыш элементте бекіту жібін қозғалтпас үшін салынған қысқа ойық-науашасы бар тесік (диаметрі – 0,3 см) тесілген. Тақташаның ұзын жағы ені 0,2 см-ден 0,5 см-ге дейін жететін аздап шығыңқы жолақ-жиектемемен шектелген. Жиектемелердің үстіңгі шеттері аталған үшбұрышқа қиғаш болып келіп жанасқан.

Жапсырма тақташаның өрнек жолағы бір-біріне кіріктіре салынған 28 аласа бедерлі қабыршақ тәрізді кескіндерден тұрады. Тақташадағы соңғы қабыршақтың жартысы ғана сақталған. Қабыршақтардың өлшемі әртүрлі, жұмыр шеттері аздап көтеріңкі. Қабыршақты өрнек жолағы бүйір жиектемелерінен аздап шығып тұр. Бұйымның беті жылтыратылған, артқы жағының шет-шетінде үшкір құралдың ұзынынан және көлденеңінен түскен іздері бар.

Құйысқанды безендіріп тұрған тақташа, ұзындығы – 25 см, ені – 1,6 см, қалыңдығы – 0,3 см. Ол құрғау барысында пішінін кәдімгідей жоғалтқан.

Тікбұрыш жасап бүкіл бұйымды көмкеріп тұрған бүйірлеріндегі ұзын және көлденеңіндегі қысқа жиектеме жолақтар жақсы сақталған, тек бір қырында аздаған зақымданған жерлері бар. Шетіндегі қысқа жиектеме дөңестеріне қайыс белбеуге бекітуге арналған тесіктер жасалған. Тесігінен бастап жапсырманың шетіне дейін терең емес, әрең байқалатын және қысқа науашалар жасалған.

Ұзынша келген тікбұрышты жақтаудың ішіне жұмыр бастары бір-біріне кіріктірілген 28 қабыршақты өрнек элементтері салынған. Артқы жағында құрал іздері бұйымның тек шет-шетінен ғана байқалады.

Тақташа мұқият өңделген, жіңішке және енсіз. Ол ұзынырақ тақташадан кесіліп алынған үзік түрінде болып келеді, себебі қысқа ұштарында көлденең дөңестері жоқ, бір ұшындағы қабыршағының жартысынан көбі кесіліп қалған және бекіту жібіне арналған тесіктері өрнектің үстіне түскен. Тақташаның ұзын жақтары жіңішке (0,2 см), бірақ анық көрініп тұрған жиектемемен шектелген. Жіңішке жиектемелердің арасына жұмыр бастары бір-біріне кіріктіріле салынған 18 бүтін және екі жарты қабыршақ орналасқан. Тақташа ортасынан екіге сынған. Бұйымның артқы жағы толығымен өңделген. Жапсырма тақташаның пішіні бұзылған күйіндегі ұзындығы – 11,5 см, ені – 1,3 см, қалыңдығы – 0,1 см. Екі қабыршағында қызыл бояудың білінер-білінбес ізі бар.

Тақташа толыққанды бұйым түрінде, өлшемдері – 7×1,2×0,2 см, ат әбзеліндегі қайыс белбеудің бетін әрлеуге арналған. Әбзелдің белбеуіне бекітетін жіптерге арналған екі тесік (0,2 см) жасалған. Екі тесіктің де әбзелдің қайыс белбеуіне бекітетін жіптерді қатты ұстап тұруы үшін жасалған қосымша науашалары бар. Бедерлеп жасалған жиектеменің ішіне жұмыр бастары бір-біріне кіріктіріп ойылған 10 қабыршақты элемент түсірілген. Қабыршақтары шағын – 0,8×0,7×0,1 см, екеуінің орта тұсы желінген, қалғандары жақсы сақталған. Бұйымның артқы жағы жарым-жартылай өңделген.

Құйысқан жапсырмасы – марал мүйізінен ойып жасалған ұзынша-жалпақтау (ұзындығы – 26 см) тақташа түріндегі бұйым Оның бір тесігі бар (диаметрі – 0,3 см) бір жағы енсіз әрі түзу, ал бекіту жібіне арналған екі кішкентай тесігі (диаметрі – 0,2 см) бар екінші жағы біртіндеп жалпая түсіп (4,5 см) жұмырлана бітеді. Тақташаның жалпақ жағының беті дөңес, ал ішкі жағы байқалатындай бүгіліңкі, сол сондықтан бұйымның пішіні тұтастай алғанда қасықты еске түсіреді. Құйысқанның кескінді жапсырмасы бұйымға мәнерлілік пен тұтастық беріп тұрған жіңішке (0,3 см) жиектемемен толықтай көмкерілген.

Тақташаның ортасына айналасы бедерлі білікпен көмкерілген, ұшы үшкірлене келген созылыңқы «жүрек тәріздес» тесік жасалған. Бұл тесік жапсырманың бетінің жалпақ бөлігіне түсірілген жалпы өрнек композициясының және түрі басқа, «сүңгі тәріздендіре» (немесе сына тәріздендіре) бедерлеп жасалған кескіннің (ұзындығы – 8 см) құрамдас элементін құрайды.

Осы кескінді тесік аттың қылынан жасалған шашақты бекіту ұяшығы қызметін де қатар атқарған болуы мүмкін.

«Сына тәріздене» созылған кескіннің бүйірлеріне 26, жоғарғы жағындағы дөңесіне 2 немесе 3 қабыршақты элемент салынған. Жапсырманың жоғарғы, жалпақ жағына бағыттай салынған қабыршақты элементтер әдеттегідей бір-біріне кіріктіріліп, шеттерін жұмыр және көтеріңкі етіп (0,1 см) жасалған.

Құйысқанның кескінді жапсырмасын сәндеуге ежелгі шеберлер мініс ат әбзелдерінің жоғарыда сипатталған кейбір салпыншақтары мен қапсырмаларындағы өрнек композицияларын құру кезінде сынақтан сәтті өткен жасау ұстанымдары мен құрылымдық элементтерді қолданған.

Қабыршақ киноварьмен кезектестіре боялған, яғни, олар металл жұқалтырмен кезектестірілген болуы мүмкін. Тақташаның жіңішке ұшының бетінде, бекіту жібіне арналған тесіктен төменгі жерінде қалайы жабындысының ізі сақталған. Осылайша біз бұл жерде түс нышандары түсінігімен байланысты түстік әсерлердің әлдебір үйлесімін байқаймыз.

Бұйымның сақталуы нашар, екі жерінде сынығы бар, бетінің кей жерлері желінген. Бұйымның желке жағында қоңыр шіріндінің іздері сақталған, бұл шамасы қайыс белбеудің қалдығы болса керек. Сондай-ақ артқы жағында, әсіресе бұйымның шет-шеттерінде құралдың іздері байқалады.

Барлық өрнектері қолдан ойып жасалған. Дөңгелектерінде кесік іздері бар. Бұйым кесу және жону әдісімен/тәсілімен жасалған.

Құйысқанның жапсырма тақташасы өз құрылымы бойынша алдыңғы үлгіні қайталайды және одан 1 см-ге қысқа (ұзындығы – 25 см), жұмырлана келген жерінде 0,5 см-ге жалпақтау (ені – 5 см) және ортасындағы тесігі пішіні жағынан бірдей болып келгенімен түбіне дейін тесілмегендігімен ерекшеленеді.

Жапсырма тақташа ені 0,5 см болатын шығыңқы жиектемемен көмкерілген.

Жапсырманың беткі жағына, бедерлене шығып тұрған сынатәріздес кескіннің (ұзындығы – 10 см) айналасына, төменгі жағында үңгу (0, 2 см) техникасы бойынша жасалған «салпыншағы» бар, 28 негізгі, 2 қосымша қабыршақ элементтен тұратын «алқа» бейнеленген. «Салпыншақ» алдыңғы сына тәріздес кескіннің пішішин кішіретійілген нұсқасында қайталайды (ұзындығы – 2,5 см). Ол қабыршақты таспа шеттерінің толқын тәріздес көлденең сызықтармен түйісетін жерінен бөлек жатқан ұзынша платформаның (ұзындығы – 13 см, ені – 1, 4-1,6 см) жоғарғы бөлігіне салынған.

Жапсырманың екі шетінде қайыс белбеуге бекітуге арналған үш тесік тесілген – екеуі – жалпақ жағындағы жиектеменің үстіне, ал біреуі – аталған платформаның шетіне салынған.

Қабыршақ тәрізді өрнек элементтерін кезектестіре отырып бояу және алтын жұқалтырмен аптау ырғағы назар аударарлық. Бұйымның сақталуы нашар, бірнеше жерден сынған. Екі бетінен де түрлі үшкір құралдармен өңдеу іздерін көруге болады.

БАСҚА ҚАПСЫРМАЛАР

Бір-біріне қарама-қарсы қойылған полиморфты тіршілік иелерінің басмүсіндері түріндегі қапсырма екі жерден зақымданған – оң жақтағы кескіннің басына көлденеңінен терең сызат түскен және тақташадағы тесіктің төменгі жағы жұлынып қалған, бірақ сериялық бұйымның жалпы бейнесінің тұтастай алғандағы сақталуы көңіл көншітерліктей. Өлшемдері – 6,9×5×0,7 см.

Тіршілік иелерінің басмүсіндерінің тұмсықтары кішкентай түйіршік (0,5 см) арқылы және мүйіздерінің ұшы арқылы түйіседі. Көзінің қарашықтары дөңгелек, бедерлене шығып тұр және шағын келген. Жасағарлары қысқа кесік түрінде бейнеленген.

«Құлан» құлақтары өте ірі, үшбұрыш пішіндес, ішкі ойығы терең. Басы мойнынан терең кесікпен ажыратылып көрсетілген. «Бұғы» мүйіздері алдыға қарай, бір-біріне қарсы қарама-қарсы бағытталған, бірақ ұштары көзге ілігерліктей көтеріңкі; әдеттегідей жоғарғы жағында толқын тәріздес екі үшкірленген дөңесі бар бөліктерге және иіліңкі болып келген алдыңғы өскіндерге ие. Қабыршақ тәріздес жалдар мен мойын асты тұтамдары айқындалған.

Көлденең тақташа аласа бедер техникасында жасалған элементтердің кәдуілгі жиынтығымен – ортасындағы шашаққа арнап қиғаш тесілген тесікпен және бүйіріндегі қабырғалары иіліңкі келген төртбұрышты ойықтарымен қамтамасыз етілген. Ойықтарының барлығында қызыл бояудың іздері бар, қапсырма бетінің кейбір жерлерінің қалайы жапсырмасы болғанға ұқсайды. Тақташаның бүйірлерінде бекіту жібіне арналған қалыпты өлшемде қиғаш тесілген тесіктері бар. Бұйымның артқы жағында үшкір құралмен өңдеу іздері тек мүйіз тұсынан ғана байқалады.

Қапсырма жақсы сақталған, өлшемдері: 6,5×5,5×0,6 см, тұтастай алғанда сұлбасы тібұрышты болып келген. Алдыңғы қапсырмаға қарағанда тіршілік иелерінің мүйізі бір-біріне тік сызық бойынша қарама-қарсы қойылған және кішкентай ұстатқыш арқылы байланысады. Тіршілік иесінің ұзын «құлан» құлақтарының жалпақ бедерлі сұлбасы айқын бейнеленген. Иілінкі болып біткен тұмсықтарының түйісу сызығы біршама жалпақ – 1,4 см. Тағы бір ерекшелігі ретінде бір-біріне кіріктіріле бейнеленген мойын асты қабыршақтарының жан-жаққа бағытталып тұрғанын айтуға болады.

Көлденең тақташасы аласа бедер техникасында орындалған элементтер жинағымен қамтылған – ортасында шашаққа арналған қиғаш тесілген тесігі және екі жақ шетінде қабырғасы қайқы төртбұрышты ойығы бар. Барлық ойықтарында қызыл бояудың ізі бар, қапсырма бетінің кей жерлерінде қалайы жапсырмалары болғанға ұқсайды. Тақташаның бүйірлерінде жіп өткізу үшін қиғашталып тесілген қалыпты өлшемдегі екі тесігі бар. Бұйымның сыртқы жағында, қапсырманың шеттері мен құлағының тұсында үшкір құралмен өңдеу іздері байқалады.

Қапсырманың өлшемдері алдыңғысына қарағанда кішілеу – 5,7×4,4×0,7 см, екі мүйізі де толықтай зақымдалған, қапсырма қақ ортасынан сынған және қайтадан желімделген. Бұйымда қатты тозу іздері байқалады. Беті жылтыратылған. Сыртқы жағының кей жерлерінде үшкір құралмен өңдеу іздері байқалады. Басқа деректері жоғарыда суреттелген үлгілермен сәйкеседі.

Бұйымның ерекшелігі – көзінің дөңгелектеп емес, кристалл тәрізді қырлап ойылғаны.

Қиял-ғажайып тіршілік иесінің бір-біріне қарама-қарсы қойылған басмүсіндері бейнесі түріндегі салпыншақ қапсырмалардың ішіндегі өлшемі жағынан (6,3×5,3×0,7 см) ең ірілерінің бірі. Бұйымның сақталуы қанағаттанарлық, жоғалған элементтері жоқ. Жануар бейнесінің мүйіз ұштары мен тұмсықтары бір-біріне тығыз жанасқан, барлық ойықтарынан бояу іздері байқалады. Қабыршақты жалының саны сәйкесінше 5 және 6, ал мойын асты тұтамдары төрт-төрттен. Соңғы элементтері нашар сақталған. Бұйымның сыртқы жағы кәдімгідей қайқы, шет-шеттерінен үшкір құралдың іздері байқалады.

Полиморфты тіршілік иелерінің қарама-қарсы қойылған басмүсіндері түрінде рәсімделген салпыншақ қапсырманың зақымдалған жерлері байқалып тұрғанымен, бүкіл құрамдас бөліктері сақталған. Қапсырманың өлшемдері – 6×5×0,6 см. Қиял-ғажайып тіршілік иелер басмүсіндерінің мүйіздері мен тұмсықтары тығыз жанасқан. Көздерін қарашығын шығыңқы етіп дөңгелек ойық түрінде салған. Ортасында қиғаш тесілген тесігі және шет-терінде тікбұрышты өрнектері бар төменгі жағындағы көлденең тақташасының беті аздап томпақтау келген. Бүйірлерінде қайысқа бекітуге арналған жіптер өтетін қалыпты өлшемдегі (0,2 см) тесіктері бар. Қабыршақты жалдарында және мойын асты тұтамдарында, сондай-ақ, көлденең тақташаның кескінді ойықтарында қызыл бояудың іздері бар. Сыртқы жағында материалдың кемігі көрініп тұр және шет-шеттерінде, құлақтары мен мүйіздерінің маңайында аздаған өңдеу іздері байқалады.

Полиморфты тіршілік иелерінің бір-біріне қарама-қарсы қойылған басмүсіндері бейнесінде марал мүйізінен ойып жасалған салпыншақ қапсырманың бетінің желінгеніне және басқа да кейбір зақымдалған жерлеріне қарамастан барлық бейнелеу элементтері сақталған. Өлшемдері – 6,7×5,8×0,7 см. Бұйымның бетінде қалай мен киновардың іздері сақталған, бірақ оларды консервациялау кезінде жаңғыртушы заманауи өндірістік боумен сәтсіз бояп жіберген. Қапсырманың артқы жағында мүйіздің кемігі мен қара дақ көрініп тұр.

Бұйымның оймыштары терең. Оны жону, кесу және тесу әдістерімен/тәсілдерімен жасаған. Трасолог Е.Ю. Гиряның пікірінше, бұйымның симметриялығы мен мұқият ойылғанынан қарап тәжірибелі шебер жасаған деуге болады

Бұйымның сақталуы өте жақсы, көзге көрініп тұрған зақымдалған, желінген жерлері жоқ. Өлшемдері – 6,5×5,7×0,7 см. Тіршілік иесінің тамағындағы қабыршақтары әртүрлі – оң жағындағысы – 6, сол жағындағысы – 5.

Бір-біріне қарама-қарсы желбіреп тұрған «жалаушалар» пішінінде рәсімделген мүйіздері мен иіліңкі келген тұмсықтары өзара қысқа жолақ жасай түйіскен. Мүйізі мен құлақтарының сұлбасы өте айқын бейнеленген. Құлақтарының түбінде дөңгелек келген шығыңқы жерлері бар. Көздері қарашығын бедерлеп томпайтып қойған дөңгелек ойық түрінде жасаған, жасағарлары қысқа кесіктермен берілген.

Оң жақтағы бейненің басы мойнынан терең әрі аздап дөңгелентілген науашамен ажыратылған. Тіршілік иесінің мойындары қисық ойылған – оң жақтағы жануарда ол биіктеу, яғни басымен бір деңгейде жасалған. Сол жақтағы тіршілік иесінде мойнының басымен түйісетін жері жіңішкелеу, сол себепті жағының төменгі сызығы бедерлілек және кәдімгідей жоғарырақ. Бұйымның бетіндегі барлық ойықтарына қызыл бояу жағылған. Мойындарында қалайының іздері байқалады. Көлденең тақташасындағы шашаққа арналған тесіктің жоғарғы жағындағы қисық кесіктері көрініп тұр.

Қапсырма негізі жақсы сақталған, тек сол жағында орналасқан тіршілік иесінің құлағының ұшының ішкі жағы сынған және мойнының жылтыратылған жерлері желінген.

Полиморфты тіршілік иелерінің мүйіздеріндегі, құлақтарындағы және төменгі жағындағы көлденең тақташасындағы ойықтарын жасау техникасы алдыңғы қапсырмамен салыстырғанда олақтығымен немесе жетілдірілмегендігімен ерекшеленеді, бұйымның аталған элементтерінің ішкі сұлбасының сызықтарының қисықтығы бірден көзге түседі. «Жалауша тәрізді» мүйіздерінің және тұмсықтарының ұштары өзара тығыз түйіскен, тек шағын және тайыз кесіктермен ғана белгіленіп тұр. Бұл жерде сәндеудің негізгі элементі құлақтың түбін аздап шығыңқы етіп ойып көрсету болып тұр. Сонымен қатар, жоғары қарай бағытталған мүйіздің түбінің басқаларындағы сияқты сыртына қарай аздап ауытқушылығы бар екенін де айта кеткен жөн.

Көз шұңқырлары дөңгелек және өте терең, қарашықтары жалпақ бедер техникасында жасалған, жасағарлары жоғары қарай бұрыш жасап көтеріліп тұмсық түбінің сырт жағына дейін жетіп тұр. Жал қабыршақтары мен мойын асты тұтамдарының қызыл бояумен кезектестіріп боялғаны да назар аудартады.

Осы бөлімдегі барлық салпыншақ қапсырмаларға ортақ белгі – ол қабыршақ тәрізді жалдарының ұштарын 0,1 см-ге дейін және одан да аз етіп үшкірлеп қою.

Кескінді қапсырманың бетінің пішіні түгелімен иіліңкі келген. Бұл әсіресе төмендегі көлденең тақташасынан байқалады. Аталған тақташаның ортасында үлкен тесігі (диаметрі – 1,2 см) бар, бұл тесік біздің ойымызша, осы элементтің шет-шеттеріндегі өрнектерге ұқсас төрт бұрышы созылыңқы келген кескінді ойықтың орнына жасалған, сол себепті одан кесік түріндегі аздаған үзіктері қалған. Тақташаның бүйірлеріне қайысқа бекітуге арналған жіп өткізетін тесіктер (диаметрі – 0,3 см) жасалған.

Салпыншақ қапсырманың артқы жағы қайқы, кемігінің тік сызықтары және бұйымның шет-шетінен үшкір құралмен өңдеу іздері анық көрінеді. Бұйым қатты тозған.

Бұйым жақсы сақталған, бетіне ешқандай зақым келмеген. Өлшемдері – 6,5×5,3×0,7 см. Жасалу техникасы жақсы, қиял-ғажайып тіршілік иелері басмүсіндерінің мүйіздері мен құлақтарының сыртқы сұлбалары өте анық бейнеленген, ойықтары өте мұқият жасалған. Мүйіздері мен тұмсықтарының ұштарының түйісетін жерлері қысқа. Қарашықтары бар дөңгелек көз ойықтары және жасағар сызықтары ат әбзелдерінің осы жинағының басқа да бұйымдарымен ортақ қалыпта жасалған. Иілген тұмсықтарының балсірілері көрсетілген. Бір-біріне қарама-қарсы қойылған полиморфты тіршілік иелерінің мойындарының көлемі бұйымның сыртқы келбетін беріп тұрған үшкірленген және сәнделген қабыршақ тәріздес жалдарының есебінен айқындалып тұр. Қабыршақтары алдыңғыларынікі сияқты кезектестіріліп боялған. Сыртқы жағының білінер-білінбес қайқылығы бар. Көлденең тақташасының бүйірлеріне ат әбзелінің қайысына жіппен бекітуге арналған қалыпты өлшемдегі тесіктер жасалған.

Ең жақсы салпыншақ қапсырмалардың бірі. Осы тектес бұйымдардың алдыңғы үлгілерінен полиморфты тіршілік иелерінің мүйіздерінің түйіршіктің (0,04 см) көмегімен байланысатын ұштары аздап бұрыш жасаған күйі жоғары бағытталған болуымен ерекшеленеді. Тиісінше мүйіз стерженьдерінің жоғарғы жағы сыртқа қарай біраз шалқайған. Көзінің тұсынан басталатын тұмсықтары жарты айды еске салады, олар да өзара диаметрі 0,2 см болатын қысқа сызықша жасай түйіседі. Бұл қапсырманың тағы бір ерекшелігі – қабыршақтардың (тиісінше 6 және 7–8 данадан) жалында ғана емес тамағында да көп болуы.

Бір-біріне қарама-қарсы қарап тұрған полиморфты тіршілік иелерінің бейнесіндегі кескінді қапсырма. Сол жақ кескіннің құлағы мен тұмсығы сынған, қалған элементтері жаман сақталмаған. Кейіпкерлер мүйіздерінің алдыңғы өскіндері аздап көтеріңкі және өзара қысқа сызықша жасап түйіскен.

Бұйымның сақталуы өте жақсы. Полиморфты тіршілік иелерінің мүйіздерінің түйісетін жерлері түзу, тұмсықтары өзара тігінен түскен ұзынша науашамен байланысқан. Алдыңғы кескіндерден түбегейлі бір айырмашылығы жоқ.

Бір-біріне қарама-қарсы қойылған полиморфты тіршілік иелерінің басмүсіндері түріндегі тамаша сақталған қапсырма. Ат әбзелдерінің №36 қорғаннан табылған қалған бұйымдарына ортақ барлық сипаттамалар бұған да тән.

Трасологиялық бақылаулар көрестіп отырғандай, бұйымның материалының басқалармен салыстырғанда кемігі көп. Кемік тесіктеріне (құм немесе мыс) кристалл тұрып қалған. Шебер пышақ пен бұрғы қолданған. Бүйіріндегі кішкене тесіктер диаметрі 1 мм болатын кішкене бұрғымен тесілген. Тесік екі жағынан (бір-біріне қарама қарсы бағытта) тесілген. Үлкен тесікті пышақтың көмегімен жасаған. Пышақтың іздері әр жерде әртүрлі. Бұл іздер пышақ жүзінің жұқа әрі өткір болғанын, ал ұшы қаламұш тәрізді болғанын байқатып отыр. Бұл зат біраз тозған, оны тозу нәтижесінде пайда болған жылтыраудан көруге болады. Төменгі жағында жылтырату іздері аз, жоғарғы жағында көп.

АТ ӘБЗЕЛІ БҰЙЫМДАРЫН ЖҮЙЕЛЕУ

Алдыңғы бөлімде біз әшекейлерге сипаттама бере отырып, №36 қорғаннан табылған ат әбзелдерінің төрт негізгі бөлігін жануар денесінде басынан құйрығына дейін орналасуына қарай сатылап бөліп көрсеткен болатынбыз:

- жүген (ноқта);
- өмілдірік;
- ер-тоқым;
- құйысқан.

Әрі қарай талдау ат-әбзелінің құйысқанына бекітілген салпыншақтар мен жапсырмалар үлгілерінің, сондай-ақ басқа бөлшектерінің (мысалы, ер қасының доғалары, қанжығаның түймесі және т.б.) сұрыптау жүйесі мен ерекшеліктерін анықтау мақсатында аталған бөліктердің өз ішіндегі белгілеп алынған құрамдас (құрылымдық) элементтері бойынша жүргізіледі.

Талдау әшекейдің белгілі бір құрамының болашақ тұрпаттамалық бақылаулар үшін қажетті мазмұнын ашатын негізгі элементтері бойынша ғана жүргізіледі (Клейн, 1991; Гудим-Левкович, 1994, 71–80 бб.; Щапова, 1994, 81–91 бб.).

Барлық заттар бір ғана жабық нысаннан табылып отырғандықтан төменде жүзеге асырылатын процедуралар көбіне символикалық болып табылады және келешекте қандай да бір мәдени-хронологиялық қатардағы немесе теориялық қорытындылар сипатындағы мәселелерді шешуге болатындай белгілі бір статистикалық тұрақты заңдылықтарды анықтауға бағытталмаған.

Жүген немесе ноқта – адамның атты басқаруға арналған құралы, күрделіқұрамдас композиция түзетін түрлі сарында өрнектелген ең нышанды әшекейлерден тұрады.

Жүген әшекейлері, олардың пішіні, әсіресе мазмұны аймақтың ежелгі көшпелі халықтарының дәстүрлі мәдениетінде ерекше дәрежеге ие, себебі, кейбір мифологемдердегі осы жануар денесін бөлшектеу ғұрпы (мысалы, ашвамедхта) барысында сатылап құрылымдау кезінде басы мен мойын бөлігіне жоғары дәрежелі сакралдық беріліп, айрықша мәртебені иемденеді.

Кейбір бұйымдар жүгенді сәндеуге ғана арналған және тиісінше ат әбзелінің осы жинағында қайталанбас пішінде болды және күрделі өрнектік композициялармен безендіріліді. Осындай заттар қатарына маңдай дискі және танауға арналған қапсырма-салпыншақ, сондай-ақ, бір-біріне-қарама-қарсы қойылған полиморфты тіршілік иелерінің мүйізсіз түрі келтірілген маңдайлық қайыстың қапсырмасы және де «бұғы мүйізді» орнитоморфты құбыжықтың мүсіндік бейнесімен аяқталатын сулық жатады.

Сонымен қатар жүгенде, басқа да үйлесімдерде тіпті еш өзгерссіз қолданылған заттардың негізгі типтерінің барлығы көрініс тапқан. Соңғысына келесі бөлімде келтірілетін, қайысқа бекітетін жіпке арналған тесіктерінің маңайында ойықты екі өрнегі бар қысқа стерженьдер және қабыршақты өрнек композициялары бейнеленген ұзын тақташалар жатады.

Осылайша, бұл заттардың әрқайсысы тек өзіне ғана жүктелген өзіндік микрокосм аймағын белгілеп тұрды және күзету сияқты басқа да қызметтерді, әсіресе эстетикалық міндетті қатар атқарды.

Өмілдірік түрлі салпыншақ қапсырмалармен әшекейленген үш қайыс белбеуден тұрады (ерге бекітілетін екі қысқа және аттың кеудесі мен мойнын шалатын бір ұзын негізгі белбеу).

Осы кешендегі айрықша, қайталанбас бұйымдардың бірі ретінде өмілдіріктің орта тұсына бекітілген, ортасында шашаққа арналған тесігі бар «жүрек тәріздес», салмақты қапсырманы атауға болады.

Бұл ат әбзелдерінің осы кешенінің ішіндегі ең бір ауыр бұйым. Бұйымның пішіні мен өлшемдерінің өзі ат денесінің дәл осы бөлігін есепке ала отырып жасалған. Мұндай қапсырманы ат денесінің басқа бөлігін әшекейлеуге қолдану қолайсыздық туғызады. Безендіру элементтерінің әрқайсысы орналастырылатын мәнмәтіннің (ат денесінің) ерекшелігі осында.

Өмілдіріктің бүйір белбеулері жүген белбеулерін безендіруге қолданылған бір-біріне қарама-қарсы қойылған полиморфты тіршілік иелерінің басмүсіндері түріндегі салпыншақтардың әдеттегі жинағымен безендірілген. Алайда, қапсырма пішіні мен полиморфты тіршілік иесі бейнесінің қалыптылығына қарамастан әрбір бұйым жеке шығармашылық ізденіс іздерінен тұратынын тағы да атап өту керек.

Ер-тоқым негізінен ат әбзелінің осы түріне ғана тән әшекейлерден тұрады. Бұл алдымен ердің алдыңғы және артқы қасының қалыпты пішіндегі доғалары; олардың саны негізінен төртеу болуы тиіс еді, бірақ бұйымның жіңішкелігі мен нәзіктігінен тек бірнеше үзіктері ғана сақталған.

Өмілдіріктің тоғасы пішінімен құрамдас элементтері жағынан басқа да пазырық үлгілеріне ұқсас болса да дәл осы жағдайда мұқият өңделгенімен және бетінің айрықша сәнделіп жасалғандығымен ерекшеленеді.

Ер-тоқым қанжығасының көлемді түймелері де қызығушылық туғызады.

Құйысқан. Бұған алдымен қабыршақ тәріздес өрнектермен безендірілген қасық тәріздес және ең ұзын жіңішке тақташалар жатады.

Аталған тақташаларды безендіруден, әсіресе сына тәрізді элементтерінің маңайына қабыршақ тәрізді өрнектерді орналастырудан шебердің жүген мен өмілдірікті безендіру кезінде қолданған жалпы ұстанымдарын байқауға болады.

АТ ӘБЗЕЛДЕРІНІҢ ТҰРПАТТАМАСЫ МЕН ЖІКТЕЛУІ

Нақты осы жағдайда «типтеу» бойынша процедураны алдыңғы бөлімдегі сияқты сабақтастығын және бұйымдардың аттың денесінде орналасу тәртібін ескере отырып жасаймыз, артынша осы бұйымдардың пішіндерін және бетіндегі өрнектердің сарындарын, элементтері мен комозицияларын талдаймыз.

I ТИП

Отыз алтыншы қорғаннан табылған ат әбзелдері әшекейлері жүйесіндегі маңызды деп бөліп көрсететін үшеуінің ішінде ең ерекше типке бір бұйымды жатқызамыз:

- Маңдай дискі. Бұл бұйымның маңыздылығы сонда, оның пішіні дөңгелек «күнтәрізді» және аттың басындағы жоғары дәрежелі сакральды/қасиетті жерін безендіріп тұрады.

II ТИП

Бұл типке мыналар жатады:

- Танау салпыншағы және төс қапсырмасы. Екі салпыншақ қапсырманың да сұлбасы ортақ – «жүрек тәрізді», жоғарғы жағы жұмыр, төменгі жағы үшкір келген, сондай-ақ шашаққа арналған тесігі бар. Алайда «жүрек тәрізді» анықтамасы салмақтылау келген төс қапсырмасына көбірек келіңкірейді, ал танау қапсырмасы біраз жіңішкелеу келген және қатты үшкірленген, оның үстіне бұйымды айналдырып қараған кездегі сұлбасына үңілсек оны «тамшы тәріздес» деп атауға болады. Сондай-ақ бұйымның қолдану аясына байланысты өлшемдерінде де айырмашылық бар. Шашаққа арналған тесігінің айналасында салпыншағы бар және «тамшы тәріздес» дөңесі бар, пішіні қабыршақ тәрізді алқалардың орналастырылуы бірдей.

Ш ТИП

Бұл типке әшекейлердің ең бір салмақты түрлері – ортасында шашаққа арналған тесігі бар көлденең тақташа тұғырға бір-біріне қарама-қарсы қойылған мүйізді екі полиморфты тіршілік иесінің пішінінде жасалған салпыншақ қапсырмалар жатқызылады.

Бір-біріне қарама-қарсы қарап тұрған мойындары иіліңкі, құлақтары ұзын және бұғы мүйіздері бар құс басты тіршілік иелері – негізгі иконографиялық және типтік белгі. Бұйымдардың жасалуына байланысты жекелеген айырмашылықтары бар, дегенмен бұлар заттың жалпы тұрпаттамасына ықпал етпейді.

Мойнының түбінде және бұғы мүйізінде көлденең тақташасы жоқ бір салпыншақ қапсырма осы тұрпаттамалық қатардан жеке-дара орынды иемденеді. Өлшемі кішкентай және иіліңкі мойнының тұсында қанаттары бар сияқты әсер қалдырады. Оның үстіне ол кекілдікке маңдай дискінің оң жағын ала ілінген. Логикалық тұрғыдан қарағанда симметрия болуы үшін сол жағында дәл осындай салпыншақ болуы тиіс еді, бірақ ол жоқ.

IV ТИП

Бұйымның бұл типі де ат әбзелі әшекейлерінің маңызды бөлігін құайды. Ол екі нұсқада көрініс табады: жеке дара, қайыстың бетін безендірген үш бөлікті ойықтары бар тақташа түрінде және біз III типке жатқызған бір-біріне қарама-қарсы қойылған полиморфты тіршілік иелері бейнесіндегі салпыншақтың құрамдас бөлігі – тұғыры есебінде.

Ортасында бір немесе екі ойығы бар тақташалар осы типке жатқызылады. Тұтастай алғанда бұл кешендегі ең көп таралғаны осы тип болып саналады.

V ТИП

Бұл тип ат әбзелінің салпыншақ әшекейлерінің ішіндегі арка бейнелі ерекше пішінділердің қатарына жатады, бұндай түр пазырық мәдениетінің таралу аймағының еш жерінен кездеспейді. Отыз алтыншы қорғанның материалы арасынан жүген мен ер салпыншағы ретінде қолданылған 4 үлгісі анықталды.

VI ТИП

Бұл типке толығымен қабыршақ тәрізді өрнекпен безендірілген жіңішке және ең ұзын, ішінара өте қысқа тақташалар жатқызылады. Олар шеттеріндегі тесіктері арқылы ұзынынан бекітілетін болған және ат әбзелі қайыстарының ұзындықтарына сәйкес келеді.

Бір ұшы аздап жалпайтылған және жұмырланған, ал беті түгелдей бір-біріне кіріктірілген қабыршақ тәрізді өрнекке аздап келіңкірейтін «жебе тәріздес» оюлармен безендірілген.

VII ТИП

Екі дана бірегей, бір жағы жұмырлана келген және қабыршақ өрнектермен безендірілген «қасық тәріздес» ұзын тақташалар құйысқанды әрлеп тұрған және ат әбзелдерінің тұрпаттамалық қатарындағы ерекше орынды иемденеді.

VIII ТИП

Бұл типке біз ер қасының доғасын, яғни қабырғасы жұқа және күрделі дайындау техникасымен жасалған бұйымдарды жатқызамыз.

IX ТИП

Қанжығаның түймесі заттардың жеке санатын құрайды. Ол ат әбзелдерінің кейбір үлгілері сияқты бір дана болып қана кездеседі.

X ТИП

Отыз алтыншы қорғаннан табылған өмілдіріктің тоғасы өзінің құрылымдық элементтері жағынан пазырық қоғамында қолданыста болған қалқаншаның сақинатәріздес басында шығыңқы келген жылжымайтын тілі бар тоғаларды қайталайды.

XI ТИП

Ерекше маңызды бұйым ретінде сулық заттардың жеке-дара санатына жатқызылады, бірақ екі жақ шетінде мүйізді полиморфты тіршілік иелерінің басы түріндегі әшекейі оларды жоғарыда көрсетілген бір-біріне қарама-қарсы қарап тұрған мифтік тіршілік иелері бейнесінде рәсімделген салпыншақтарға жақындастырады.

Осылайша біз №36 қорғаннан табылған ат әбзелдерінің мүйіз әшекейлерінің барлық типтерін қарастырдық. Олар ең алдымен пішіндері ат тұрқының ерекшеліктеріне және бұл жануарларды түрлі тетіктердің көмегімен басқарудың ғасырлар бойы қалыптасқан әдістеріне сәйкес жасалған әшекейлердің кең сұрыпталымын көрсетеді.

Ат әбзелдерінің иерархиялық қатарындағы басты орынды жүген иемденеді. Оның қызметі басқарумен байланысты болғандықтан, тиісінше билеуші мен оған ет жақын бекзадалар тобының әрекетімен байланыстырылуы және жоғары билік құрылымының нышаны болуы ықтимал, сол себепті ерекше семиотикалық дәрежеге ие. Этнографиялық бас бермейтін асауды, табиғаттың сұрапыл күштерін, жауды және т.б. «ауыздықтау» түсінігі осымен байланысты болса керек.

Жүген, әсіресе оның ноқтасы ерекше пішінді келеді және қандай да бір тылсым магиялық қасиеттерге ие түрлі заттармен иерархиялық тәртіпте безендіріледі. Осындай қасиетті бұйымдардың қатарына мысалы, жоғарыда аталған шырақпен – күнмен, ай сәулесімен байланыстырылуы мүмкін алтындалған маңдай дискі жатқызылады.

Мәңгілік күрес, жәукемдеу көріністері басым болып келегн түрлі аппликациялармен безендірілген ер-тоқым – салт аттының тағы іспеттес, ол билеушінің орнының, оның өмір жолы мен іс-әрекетінің нышаны. Аттың ер-тоқымының элементері, әсіресе оның үстіңгі киіз жабындысы түрлі аппликациялар аса көркем сәнделетін болған, бірақ біздің жағдайымызда өкінішке орай органикадан ештеңе сақталмаған. Осы тұлғаның ер-тоқымы Алтай аймағындағы пазырық мәдениетін имеденушілердің арасында кең тараған балық пішіндес ұзын киіз салпыншақпен де әшекейленген болуы әбден мүмкін. Отыз алтыншы қорғаннан табылған бұйымдардың бетін әрлеуде көбіне «балық қабыршағы» өрнек сарыны қолданылғанын есепке алар болсақ, бұл болжамымыз шындыққа жанасады.

Ердің алдыңғы және артқы қасының доғалары ат әбзелінің дәл осы бөлігіне бекітуге ғана арналған бірегей және қайталанбас элементі болып табылады, кей кездері түрлі өрнек композицияларымен безендіріледі.

Өмілдірік және құйысқан негізгі қызметі салт аттының ердің үстінде нық отыруын, әсіресе таулы және өте ойлы-қырлы жерлерде мызғымауын қамтамасыз ететін шеткі тетіктер және сол қоғамдағы адамдардың қағидаларының, әлеуметтің тұрақтылығының, биліктің нығаюының нышаны болуы мүмкін.

Әрине, ат әбзелінің түрлі қайыстарына сәйкес келетін мүйіз әшекейлердің әртүрлі пішіндері әрқилы семантикалық мәнге және сәйкесті семитотикалық қызметке ие.

МҮЙІЗ БҰЙЫМДАРДЫҢ ЖАСАЛУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНА ҚАТЫСТЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Бұл бөлім №36 қорғаннан табылған бұйымдар кешеніне әртүрлі жылдарда А. Н. Усачук пен Е. Ю. Гиря жүргізген ғылыми зерттеулердің нәтижесінде жазылды (Усачук, 2012, 1–8 бб.; Гиря, Сиражева, 2015, 1–7 бб.; Сиражева, 2018, 1–8 бб.).

Олардан бұрын осы бұйымдардың құрылымдық технологиялық талдауын жасаған А.П. Бородовский бұйымдардың көпшілігі түрлі өлшемдегі жалаңқабат мүйіз пластинадан жасалғандығын анықтаған болатын (Самашев, Бородовский,2004, 82–87 бб.).

Ең ұзын пластиналар (25×2 см) ат әбзелдерінің қайыстарына жапсырма жасауға, ал орташалары (13×11 см) маңдай әшекейі, төс әшекейі, жүген қайыстарының айырықтарын және сулықтарды жасауға қолданылған.

Полиморфты тіршілік иелерінің бейнелерін (дәлірек айтқанда басмүсіндерін) түрлі өлшемдегі шаршы пішіндес пластиналардан әзірлеген: 6,5×5,0 см, 5,1×4 және 4×4 см.

Ең шағын пластиналар (4×1,4 см) тіршілік иелері басмүсіндерінің арасында орналасқан тікбұрышты салпыншақтарды жасау үшін қолданылған. Бұл бұйымдар қалыбы мен сәндік безендірілуі жағынан сәнделуі екі кезеңде жүргізілгені байқалатын тіршілік иелері бейнелерінің негізделуіне ұқсас. Бастапқыда ойықтары бар бедерлі төмпешіктер қатары оймышталып алынған, артынан өтпелі тесік жасалған. Маңдай және төс әшекейлерінің де тесіктері бұйымды сәндеп болған соң тесілген. Бұрын салынған өрнектің бір бөлігін қырқып алып тастаған. Бұл тесіктер әлдебір күрделі құрылымға арналып жасалғанға ұқсайды.

Жинақтың ірі элементтері – маңдай және төс әшекейлері мүйіз өскіндерінен жасалған (Самашев, Бородовский, 2004, 86 б.).

А.Н. Усачук бұл жинақты 2009 ж. МБС-10 микроскобының көмегімен зерттеген. Оның байқауынша полиморфты тіршілік иелерінің басмүсіні пішініндегі 21 дана оймышты салпыншақ қапсырманың ішіндегі 20-сы бір мәнерде ойылған, ал көлемі шағын біреуі қалғандарынан морфологиялық жағынан (жасалу техникасымен емес) ерекшеленеді. Сондықтан жүген маңдайлығының бұл қапсырма-салпыншағы басқа бір бастапқы жинаққа тиесілі немесе оның морфологиялық ерекшелігі жоғарыда аталғандай бұйымның жалпы ат әбзелдері жүйесіндегі ерекше дәрежесімен байланысты.

Салпыншақ қапсырмалардың үлкен тобының ішінен бірнеше топшаны немесе бір-біріне азды-көпті ұқсас бұйымдарды анықтап алуға болады.

Жіңішке қапсырмалардағы полиморфты тіршілік иелерінің тұмсықтары бір-біріне тығыз түйісіп тұрғаны байқалады. Үш қапсырманың ұсақ бөлшектері назар аударарлықтай: тіршілік иелерінің тұмсықтары бір-бірімен кішкене түйіршік немесе ұстатқыш арқылы байланысып тұр.

Барлық жалаңқабат пластиналар біршама тығыз заттекті қабаты бар мүйізден жасалған, ол қабат маралда 0,5 см-ге дейінгі қалыңдықты құрайды.

Барлық салпыншақтардың ішінде тек бір бұйым ғана сәтсіз таңдалған шикізатымен ерекшеленеді, ол жерде 0,91 см болатын мүйіз пластинасының ортасындағы кемігі 0,75 см құраған.

Түгел дерлік пластиналардың артқы жағынан мүйіз кемігін бірнеше рет мұқият кесіп-жонғаны байқалады. Осы іздерге қарағанда (сондай-ақ, қапсырмалардың сыртқы жағындағы жону іздеріне қарағанда) мүйіз шикізатты және дайындамаларды жұмсартқан, майсыздандырған (термо өңдеуден өткізген) және жібіткен.

Әрбір бұйымның бетін қимасы жіңішке үшкір металл жүзді құралдардың, бәлкім шапашоттардың көмегімен тегістеген. Шапашоттардан бөлек, кішігірім пышақтардың жүзі де тиген болса керек: қапсырмалардың бірінде бұйымның негізінде мұқият тегістелген ішкі бетінде түзу емес кесік ізі сақталған.

Бұйымнан түрлі бағытта және әртүрлі бұрышта кесіп-шабудың іздері көрініп тұр - әдетте ол іздер дайындама бетіне үшкір бұрыш жасай түскен.

Қапсырмаларда өте нәзік жүзді немесе металл ұшты құралмен салынған белгілеулердің көптеген жіңішке іздері сақталған. Жиырма шақты оймыш қапсырмаларды қарап шығу бейненің әрбір элементінің түгелге жуық белгілеу іздерінің қалдықтарын анықтауға мүмкіндік берді. Белгілеу іздерін көбіне тіршілік иелерінің мүйіздерінің, көздерінің және тұмсықтарының маңайынан көруге болады. Кейбір бұйымдарда белгілеу бөлшектері қапсырмалардың тікбұрышты негіздерінен де байқалады. Бірақ түгел дерлік салпыншақтардағы белгілеу іздері полиморфты тіршілік иелерінің мойын тұстарында сақталған, өйткені мойынның оң және сол жақтарынан болашақ жал түсетін жерлерді белгілеп алу керек болатын. Тиісінше белгілеу іздері анық, ұзын және барынша түзу). Алайда, түрлі қапсырмадағы іздерді салыстыра отырып біз бұл бұйымдарды шеберлік деңгейі әртүрлі бірнеше ұстаның жасағаны туралы айта аламыз.

Кесу, жону. Барлық қапсырмаларда кесу мен жону іздері сақталған. Әдетте, кесу өте мұқият жүргізілген. Шеберлер шағын ойық қалдыра отырып мүйіздің ұсақ үзіктерін алып тастайтын болған. Пышақ жүзі бұйымның өңделуі тиіс бетіне тігінен түсіп отырған. Ара-тұра пышақ жүзін көлденең қойып кескен іздер де байқалады.

Шамасы бүйірлері мен табандарындағы кішкене тесіктер қапсырманың барлық бөлшектерін жасап болғаннан кейін ғана тесілгенге ұқсайды. Негізінен, мұқияттап отырып қолдан тескен. Бір жағдайда ғана конустық білдекті бұрғыны қолданған тәрізді.

Әрі қарай берел қапсырмалары үңгу, қыру және бетін ұсақ түрпітаспен өңдеу сатыларынан өткен. Бұл операциялар мүйіз бұйымдарды жасаудың соңғы кезеңінде жүзеге асырылған. Дайындамалардағы қыру іздері бір-бірінен 0,02 – 0,03 см алшақтықтағы қысқа-қысқа параллель сызықшалар қатары түрінде көрінеді. Қыру арнайы құралмен емес өткір металл пышақпен атқарылған болуы әбден мүмкін.

Бояу. Полиморфты тіршілік иелерінің басмүсіндері ат әбзелінің онсыз да көрнекті оймышталған бұйымдарының әсерін күшейте түсетін киновармен боялған. Қапсырмалардың түгелге жуығында мүйіздердің бедерлі ойықтары мен табанының екі шетіндегі жұлдыз тәрізді ойықтары боялған болуына назар аударайық. Сонымен қатар, грифондардың жалы да боялған және екі жағдайда көзіне де (сөйте тұра қарашықтарына киновар жағылмаған, бұл бұйымға өзінше бір әсер беріп тұрады) бояу жағылған. Тек бір қапсырманың ғана мүйіздері (жартылай ғана сақталған) мен жалдары боялмаған. Қапсырмаларды киновармен сәндеу түрлі мәнерде атқарылған. Шамасы бұл операцияны бірнеше адам атқарған болса керек. Кей жағдайларда жал бөліктерін сәндеу ұстанымы бұзылғаны қызығушылық туғызады. Қапсырмалардың негізгі бөлігінде жалдың «қабыршақтары» боялған/боялмаған болып кезектесіп келеді. Бірақ кейбір бұйымдарда бояу ырғағы өзгереді: бірнеше «қабыршақтар» қатарынан боялған. Бұйымдарды бояу оларды жасаумен қатар жүрмеген.

Табанының ортасындағы жұлдыз тәрізді ойығы киновармен боялмағаны назар аудартады. Өкінішке орай ойықтардың ешқайсысы толық сақталмаған – олардың үстінен тесік жасалған, бірақ киновар осы қалдықтарда да кездеспейді. Қапсырма табанындағы «жұлдыз тәрізді» ойықтарды бояу сол жерге тесік жасағаннан кейін барып қана жүзеге асырылды деп болжау қисынға келеді.

Сулық. Сулықтарды жасауға шикізат ретінде марал мүйізінің біршама қалың жалаңқабат пластиналары қолданылған. Сулықтың ішкі жағынан пластина-дайындаманың кемігін түзету іздері байқалады. Сулықтарды жасау барысында кесу (пышақ жүзінің кідіріс жасағандағы іздері сақталған), жону, үңгу, қыру сияқты әдістерді пайдаланған. Ұсақ түрпітастарды қолданған. Сулықтың тесігі мұқият кесіп жасалған. Шамасы, бастапқыда тесіктер S-тәріздес кескіннің бүйіріне мұқият тесілген болса керек, бірақ артынша пышақ жүзімен кеңейтіліп, тазартылған.

Сулықтарда алтын жұқалтыр жапырақтарымен аптау (қаптау) іздері сақталған. Киновармен боялған және жұқалтырмен жабылған жерлерді салыстырып қарағанда қаптау бояудан кейін жүргізілгенге ұқсайды. Мұндай операция мысалы, ағаш бұйымдарда шығу тегі органикалық желімдердің көмегімен атқарылған. Мүйіз сулықты қаптау кезінде желімнің қолданылған-қолданылмағаны белгісіз – олардың іздері сақталмаған. Бірақ алтын жұқалтырда кішкентай тегіс құралдың бүйірімен қысу (бәлкім аздап түйгіштеу) және мұқият тегістеу іздері бар. Шағын тегіс құрал қолданылған. Берел сулығын аптау кезінде тегістелген жіңішке жылтыратқыш қолданылған болуы да мүмкін. Жұқалтырды жапсыру іздеріне қарағанда бұл жылтыратқыштың жұмыс бүйірінің қалыңдығы 0,3 см аспайтын болған. Күрделі ойылған бедерлерге жабылған жұқалтырды тегістейтін таяқша-жылтыратқыштың жұмыс бөлігінің ені де аса үлкен болмағанға ұқсайды.

Жапсырма пластиналар. Шағын келген тікбұрышты пластина-жапсырмалар полиморфты тіршілік иелерінің оймышталған басмүсіндері бар салпыншақтарға ұқсас – қапсырмалардың тікбұрышты табаны тәріздес мәнерде оймышталған. Өз кезегінде осы әрқайсысы үш оймышты бөліктен тұратын пластина-жапсырмаларға екі өте шағын жапсырмалар жанасады – бір секциялы дөңгелек және тікбұрышты.

Тікбұрышты жапсырма пластиналардың көпшілігі өзара ұқсас стильде дайындалған.

Тікбұрышты пластина-жапсырмалардың орташа ұзындығы 4 см шамасында (3,8–4,5 см). Дайындамалар одан да ұзынырақ болғанға ұқсайды. Шамасы шебер мүйізден жасалған ұзын дайындаманың жан-жағын түгел өңдеп алған, тек содан кейін барып қана бірнеше қысқа пластиналарға бөлген. Ұзын дайындамалар кесу мен жону арқылы түзетілген.

Ұзынынан белілеудің бір ғана жағдайы кездесті, соған назар аударайық: салпыншақтың ұзын жағының бүйірінде жіңішке ұзын сызық сақталған. Бұнымен шебер бедерлі өрнектің оймышталу тереңдігін белгілеген болуы ықтимал.

Әдеттегідей салпыншақтардың енсіз бүйірлері мүйіздің ұсақ үзіктерін көпактілі кесу арқылы өте мұқият өңделген және ұзын дайындаманы қысқа пластиналарға бөлу іздері жойылған. Тек бір жағдайда ғана бұйымның бүйірінде осы операцияның іздері қалған: алдымен шебер кемікті тіссіз пышақпен екі жағынан аздап қиғаштау етіп аралап кесіп тастаған, артынан аздаған шығыңқы жер қалдырып дайындаманы сындырған. Кесу мен жонудан басқа пластинкаларда – үңгу және ішінара – қыру іздері кездесіп қалады. Өңдеудің соңғы кезеңдерінде ұсақ түрпітас қолданылған.

Тікбұрышты тақташалардың енсіз бүйірлеріне, оймыш қапсырмалардың табанындағы сияқты кішкентай тесіктер жасалған. Тесік қабырғаларының нашар сақталуы қандай тескіш қолданылғанын анықтауға мүмкіндік бермейді. Бұйымдардың бірінің тесігінің мұқияттылығына қарап тескіш білдекті қолданған деп айтуға болады. Осындай бұрғы кейбір басқа пластиналарға да тесік жасау кезінде қолданылған болса керек.

Ал келесі бір шағын әшекейдегі тесік қол бұрғысымен жасалған болса керек. Сондай-ақ бастап тесу кезінде шебер қателіктер жіберіп алғандықтан бұрғыны қайтадан бұйымның ортасын дәлдеп қоюына тура келгені байқалады. Кейбір бұйымдардан аздаған кесіктер ізі байқалады. Жалпы, шағын тесіктердің қабырғасын кесіп-түзету қолмен тесіп болған соң да атқарылуы мүмкін. Тесіктердің жасалуындағы айырмашылықтар тақташа-жапсырмаларды әртүрлі шеберлердің жасағанын көрсетеді.

Тікбұрыш жапсырмалардың барлығының дерлік шеткі жұлдызша тәріздес ойықтары киновармен боялған; ортасындағы осындай ойықтарында бояу іздері жоқ. Тек бір жағдайда ортасынан бөлек оң жағындағы ойығы да боялмаған.

«Бірсекциялы» дөңгелек және тікбұрышты салпыншақтардағы жұлдызша тәрізді ойықтар киновармен боялған.

Е.Ю. Гиря бұл бұйымдарды макросуретке түсіру және МБС-9 стереоскопты микроскоп көмегімен қарау және анықталған іздерді ацетатты пленкаға түсіру арқылы зерттеген. Макротүсірілімдер арнайы Helicon Focus компьютерлік бағдарламасымен өңделген. Ол келесі жалпы трасологиялық белгілерді анықтады:

- барлығы да қолдан оймышталып жасалған;
- бұйым бетіндегі тесіктер мүйізді шытынатып алмау мақсатында көбіне қарама-қарсы бұрғылау арқылы жасалған;
- бұйымдар қайысқа бекітілген.

Мысалы айылбастар мен жапсырмалардың қай-қайсысының болмасын бірнеше есе үлкейтілген суретін алып қарайтын болсақ, басында түп-түзу, жұп-жұмыр етіп жасалғандай көрінетін оймыштардың шын мәнінде кертіктері көп екенін көреміз. Бұл кертіктер пышақпен немесе сол сияқты жүзі өткір кез келген металл құралмен біртіндеп жону барысында түсетін кертіктер болып табылады.

Әзірге құралдың үш түрі болғаны туралы болжам жасауға болады. Біріншісі – пышаққа ұқсас құрал (ұшы қаламұш тәріздене келген болуы ықтимал); екіншісі – басы жартылай дөңгелене келген өткір құрал (осы заттармен бірге табылған ұшы сақина тәрізді пышақ болуы мүмкін); үшіншісі – бұрғы.

Бірінші құралмен көлемі жағынан үлкенірек негізгі элементтер оймышталып жасалған болуы тиіс. Мүйіз бетіндегі бейнелер біртіндеп тілік жасау арқылы түсірілгендіктен, бұйым бетіндегі тереңірек түзу сызаттар алдын-ала жасалған белгілер емес, осы құралдың олқы түскендігінен қалған іздер деген болжам жасадық.

Салпыншақ айылбастардың бетіндегі «қабыршақтар» екінші құралдың көмегімен жасалған деуге негіз бар. Себебі, бұйым бетіндегі «қабыршақтардың» үлкейтілген бейнелерінен кертіктерді байқамадық, жартылай дөңгелене келген өрнектің шет-шеті түп-түзу. Бұндай өрнекті ұш жағы сақина тәріздене біткен өткір металл құралдың көмегімен үңгіп алу арқылы жасауға болады.

Ал бұйымдардағы тесіктер металл бұрғының көмегімен жасалған. Бірақ кейбір бұйымдарда тесіктер төтесінен жасалмаған, бұйымды бүлдіріп алмау мақсатында бір-біріне қарама-қарсы бағытта тесілген. Бұйым бетіндегі жалпақ тесіктер бұрғымен тесіліп алынып, артынша бір бағытта (бұйымның төменгі жағына қарай) пышақпен жона отырып кеңейтілген.

Жалпақ тесіктердің қызметі жөніндегі болжамымыз екі түрлі: біріншісі, бұл тесіктер бұйымдар салпылдап тұрмас үшін қайыс, киіз немесе мата астарға бекіту үшін жасалған; екіншісі, бұл тесіктерден сәндік үшін қайысты немесе шашақты шығарып түйіп қою үшін жасалған. Бірінші болжамымызды нақтылай түсу үшін астарға бекітілген қайыстан қалған үйкеліс іздерін қарастырып көргенімізбен ондай белгіні байқай алмадық (үйкеліс іздері болмаған немесе жаңғырту барысында жойылып кеткен), сондықтан бұл болжамымыз әлсіздеу болып отыр. Екінші болжамымыз шындыққа жанасуы мүмкін, себебі, бұл тесіктерден қайыс баулар немесе шашақтар шығарылып қойған болса, үйкеліс іздерінің болмауы немесе болса да әлсіз болғандықтан сақталмауы заңдылық. Қалай болған күнде де бір нәрсе анық, шебер бастапқыда бұндай үлкен тесіктерді жасауды жоспарламаған. Бұйымдарда алдымен кішкене тесіктер жасаған, артынша дайын бұйымның тесіктерін әлдебір себептермен тағы да кеңейткен.

Бұйымдарды жасауда негізінен кесу, жону және тесу әдістері қолданылған.

Е.Ю. Гиряның пікірінше тағы бір назар аударарлық нәрсе: бұйымдардың барлығының төменгі жақтарынан тозу іздері байқалады. Кейбір бұйымдардың тозу іздері тіптен анық. Бұйымдардың белгілі бір мөлшерде тозғандығына қарап бұл әшекейлердің бастапқыда салтанатты іс-шараларда қолдануға арнап жасалған болуы ықтимал деп шештік. Оның үстіне, бұйымдар қабірге түскенге дейінгі қолданыс кезінде алтын фольгалар жапсырылмаған, тек қызыл түспен боялған күйінде немесе қалайы жабындысымен қолданылған болуы мүмкін. Қалайы жабындысы минус 13°С температурасында қалайы кристалдары атомының тығыздығы азайып, сұрғылт түсті Sn модификациясындағы жартылай өткізгішке айналатынынын ескерсек (Мутылина, 2016, 63 б.), мүйіздің құрылысындағы табиғи тесіктерде кездесетін көкшілдеу немес сұрғылт кристалдарды бұйымның қолданыстағы кезінде сіңіріп алған қалайысы деп санауға негіз бар. Бірақ бұйымдар қалайы жабындысымен қабірге түсірілгенге дейін де кейін де минус 33°С температурасына ұрынбаған. Олай болған күнде қалайының орнында ұнтағы ғана қалатын еді.

Ал бұйымдардың бетіндегі алтын жұқалтыр қаптамалары тіптен жаңа болғандықтан, оларды бертінде (қабірге түсірілер кезде) жапсырған деп санаймыз. Алтын жұқалтырда тозу іздерінің болмауы, ал жұқалтыр астындағы бұйымда керісінше бұл іздердің болуы бұйымдардың аз кем қолданыста болған болуы мүмкін деген болжам жасауға мүмкіндік береді. Екінші жағынан алып қарағанда, үлбіреген жұқалтырмен жабылған әшкейлермен безендірілген ат-әбзелдерін салтанатты іс-шараға болсын қолдану, яғни атты ерттеп мініп аз уақыт болса да жүру ақылға қонымсыз нәрсе. Алтын жұқалтыр мұндай қолданысқа шыдас бермейтін еді. Біз қарастырып отырған мүйіз бұйымдардың да нәзіктігі олардың үнемі қолданыста болу мүмкіндігін жоққа шығарады.

Тағы бір тоқтала кететін жайт, өмілдіріктің мүйіз тоғасы біздіңше бұл кешенге сырттан келіп қосылған дүние және оның біраз уақыт бойы қолданыста болғаны микроскоппен қарау арқылы анықталып отыр. Оның үстіне бұйым жасалған шикізаттың тығыздығы да, біз қарастырып отырған кешеннен қарар көзге де ерекшеленеді.

Заттардағы бояу іздері барлығында дерлік жақсы сақталғандықтан бұйымдарды бояу басынан жоспарлы түрде атқарылған деуге негіз бар.

Үйкеліс іздерін ацетаттық пленкаға көшіру үшін осы жинақтағы ең тозыңқы бұйым – өмілдіріктің тоғасы таңдап алынды. Ацетаттық үлбірдегі іздерді алдын-ала зерделеу бұйымдағы тозу іздерінің терең екенідігін көрсетіп отыр.

Алайда, Вена университетінен (Австрия) келген трассолог В. Лобиссер 2011 жылы осы бұйымдарды зерттеу барысында бұл бұйымдар тиісінше қолданылмағаны туралы пікір айтқан болатын.

Обаның осы дәуірге тән қалған қорғандарынан да (және тек Берелдің ғана емес) осындай жағдайды, яғни, ат-әбзелдерінің әшекейлерін әдетте көшпелілер бекзадаларын жерлеуге арнап әдейі жасаудың болғандығын байқаймыз.

БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНДЕГІ БЕЙНЕЛЕР. ҚОРЫТЫНДЫ ОРНЫНА

Археология ғылымында «сақ-сібір аң стилі» деген атаумен белгілі бірегей бейнелеу өнері туындыларын дүниеге әкелген халықтың көркемөнер мәдениеті зерттеушілердің назарынан ешқашан тыс қалған емес. Әрине, мұндай бұйымдардың көркемдік құнын анықтау мен бағалау ешқашан біртекті болмайтыны белгілі.

Бұл феномен ежелгі көшпелілердің мифтік-діни мәнмәтінінде қарастыру және оны көп жағдайда түрлі тәжірибелік құбылыстарға ие «өту жоралғысы» идеясымен байланыстыру жөн болады.

Отыз алтыншы қорғаннан табылған заттар көзі тірісінде қоғамның белгілі мүшесі болған бекзаданы болашақта басқаша өмір жалғастыратын о дүниеге шығарып салуға арналған аттың әбзелдерін безендіру үшін ғана жасалынған. Олардың көп жағдайда адамдардың күнделікті шынайы өмірінде қолданыста болған болуы мүмкін, дегенмен, олардың кейбіреулері (мысалы, күрделі қиял-ғажайып бейнелері мен сюжеттері барлары) этикалық-діни немесе басқа да бір ережелерге сай жасалғаны және тиісінше тек қана «бірге көмілетін аттарды», жерлеу киімдерін және т.т. безендіру үшін «арнайы тапсырыспен» жасалып, «мына өмірде» қолданылмайтын болған. Бұл сондай-ақ, жерлеу-еске алу құрылыстарынан табылған бұйымдардың семиотикалық мәнін (дәрежесін) және «көркемөнер», шаруашылық-тұрмыстық немесе басқа да қызметін анықтаумен байланысты.

Бұл заттар қоғамда «жалпыға ортақ» тұтынуға (мысалы, айырбас, сауда, адамдардың эстетикалық және т.б., соның ішінде күнделікті қажеттіліктерін өтеуге) арналған ба, яғни, олардың кейбіреуін өнер туындысы ретінде (қазіргі анықтамалық түсінік бойынша) қарастыруға бола ма? Егер олардың пішіні мен мазмұны, сондай-ақ қолдану аясы, жоғарыда аталғандай өту ғұрпының ережелеріне бағынышты болса, онда олар тек қана діни-культтік сипаттағы өнер туындылары ретінде жіктеліп, қасиеттілер/сакралдылар санатына жатқызылады. Сәйкесінше, мысалы «аң стилі өнері», «ежелгі өнер» және т.б. түсініктерді қолдану кезінде екпін заттың «профандық болмысынан» сакралдық саласына қарай ойысады.

Мұндай бірегей бұйымдарды әзірлеу үшін өзіндік көркемдік талғамы және бағдары қалыптасқан бейнелеу әрекетінің көпғасырлық дәстүрлері бар бүтіндей орталықтары болуы керек, тиісті мектептері, «цехтық бірлестіктері» және т.б. қызмет етіп тұруы тиіс және бұл жерлерде атадан балаға мирас болып келген көркемдік әдістерін, және жасалу технологиясының құпияларын меңгерген жоғары деңгейлері шеберлер қызмет атқаруы керек.

Зерттеліп отырған дәуірдегі оймыштаушы шеберлердің, торевттердің және басқа да суретші-ұсталардың туындыларын біз тұтасымен ежелгі берелдіктер қоғамының рухани әлеуеті мен мәдениетінің даму мәнмәтінінде қарастырамыз. Әрине, нақты бір көшпелі әлеуметтік көркемөнер кеңістігінде дәстүрлілермен қатар басқа да этномәдени бірлестіктердің бейнелері мен сюжеттері түрлі жолдармен енеді, оларды жергілікті шеберлер қайта өңдеп түрлендіріп алып енгізеді де, нәтижесінде олар әлеуметке үйреншікті болып жаңа ортаны байыта түседі. Жаттекті көркемөнер бейнелері қайтадан кодтауға жатпаған болса, жаңа жатэтникалық ортада басқа бейнелеу мәтінінің семантикалық аясына кіргізілмей, тек заттардың сәндік элементі ретінде ғана сақталып қалады.

Ат әбзелдері (жүген, ер-тоқым, өмілдірік, құйысқан және олардың бөліктері) әшекейлерінің мән мағынасын ашу кезінде біз талдап отырған №36 қорғаннан шыққан заттар өту жоралғысын жасауға бағытталған жануардың әбзелдерін безендіру үшін ғана қолданылған және жеке-дара иерархиялық жүйені құрайды, яғни жай ғана сәндік өрнектік өріс жасалып қана қоймайды, сонымен қатар, осы аймақты б.д.д. I м.ж. екінші жартысында – аяғында мекен еткен әлеуметтік-мәдени қауымдастықтың жерлеу-еске алу ғұрпы мәнмәтінінде «оқу» мүмкін болатын өзіндік бейнелеу (көзге көрінетін) мәтін қалыптасады деген әдістемелік ережеге бойсұнамыз. Өту ғұрпына арналған мұндай бұйымдар Д.С. Раевскийдің пікірінше қоғамдағы белсенді тұтынудан алынып тасталатын болған (Раевский, 2001, 372 б.). Сондай-ақ, бейнелеу әрекеті күрделі этномәдени үдерістерді және сыртқы әлеммен байланыстарды паш ете отырып, үнемі жаңа сарындар мен образдарды іздеу жағдайында өз заңдылықтары бойынша дамығаны түсінікті.

Бейнелеу өнерінің туындылары жалпы дүниетанымдық бағытпен, дінмен, әлемді түйсінумен, магиямен, адамдардың қоршаған ортаны, Ғаламды ұғынуымен тығыз байланысты болды.

Бейнелеу өнері әсіресе, сәндік-қолданбалы өнер туындыларын қолдану аясы алуан түрлі болып келеді.

Ерте көшпелілер дәуірінің көшпелілер бекзадаларының, әскери және абыздық кастаның ортаның ат әбзелдері, қару-жарақтары, костюмдері, бұйымдары арнайы таңдалған және ерекше әдіспен бейнеленген аң образдарымен безендірілген – сақинатәріздене бұратылған мысықтұқымдас жыртқыш немесе қасқыр, аяғын бауырына алған шөпқоректілер, «аяғының ұшымен тұрған» тұяқты жануарлар, артқа қарай бұрылған аңдар, көңіл аударарлықтай етіп әсірелеп көрсетілген құлақ, тырнақ, көз, бет-әлпеті, мүйіздер, тұмсық, бұлшықеттер сияқты жекелеген дене мүшелері және т.б.; тұрыстың ерекше мәнерлілігі, жыртқыштардың шөқоректілерді жәукемдеуінің көптеген сәттері және аң стилі өнерінің басқа да сюжеттері көшпелілер қауымдастығындағы қоғамның әскери қарқындылығы мен әлеуметтік құрылымын суреттейді.

Бұл көркемдік образдарды металдан ғана емес, ағаш ою, тері өңдеу, киіз басу, жапсырмалар, петроглифтар және т.б. көруге болады.

Біздің жағдайдың бірегейлігі сонда, біз талдап отырған өнер туындылары тек қана асыл тұқымды бұғының мүйізінен ойып жасалған және болжауымызша көшпелілер бекзадасы өкілінің дүниеден өтуіне орай «өту» жоралғысын атқару үшін арнайы тапсырыспен істелген.

Олар ат әбзелінің салпыншақ қапсырмасын жасауға «бұғы грифонының» «синкреттік» образын кездейсоқ таңдап алған жоқ.

Ежелгі көшпелі халықтардың өнеріндегі негізгі мақсат әрине тұрмыстық бұйымдардың бетін қарапайым түрде көркемдеп-сәндеу емес, образдар мен сюжеттер қалыптастыру және дамыту. Олар қарастырылып отырған кезеңдегі түрлі мәдени-тарихи қауымдастықтардың бейнелеу өнеріндегі терең әрі күрделі үдерістерді және дүниетанымның ерекшеліктерін көрсетеді.

Скиф-сақ өнерінің бейнелеу қағидаларындағы айрықша мәнерде суреттелген, сондай-ақ заттардың шектеулі бетінде белгілі бір өзара орналасу және жүйелілік тәртібінде рәсімделген аңдардың арнайы таңдап алынған анималистік образдары (немесе басмүсіндері) жинақтай келгенде айрықша белгілер жүйесін, ерекше зооморфты коды бар бейнелеу мәтінін құрайды.

Аң стилі б.д.д. І м.ж. көшпелілер қоғамында болған басқа да бейнелеу қағидалары мен дәстүрлерінен қатты ерекшеленіп тұрды. Аңды бейнелеу кезінде суретшілер немесе торевттер осы жануарды басқаларынан ерекшелендіріп тұратын ең көрнекті сипаттарын айрықша бейнеледі: бұғы мен бұланның мүйіздері, жыртқыштардың тістері мен тырнақтары, құстардың қанаттары мен тұмсықтары және т.б. Нақты бір жануардың тұрысын бейнелеу де әрқайсысы үшін өзіндік сипатқа ие. Мысалы, мысықтұқымдас жыртқыштардың денесін әдетте 1800 бұрып, жер тырмалаған күйі бейнелеген. Бұғылар «шауып бара жатқан» күйі (аяқтарын бүгіп басын созған қалпында), «аяқтарының ұшымен», ал құстарды қанатын жайған қалпында және т.б. келтірген. Жануарлардың денесінің жекелеген бөліктері де жиі салынатын болған: басы, көзі, мүйіздері, тырнақтары, тұяқтары және т.б.

Көшпелілер өнеріндегі ерекше орынды тұяқты жануарды жыртқыштың жәукемдеп жатқан сәті, екі жануардың арпалысқан сюжеті иемденеді. Мұндай сюжеттер кей кездері мейірімділік пен зұлымдықтың айқасы, күн мен түннің ауысуы, табиғат айналымдарыныың кезеңдігі, бинарлық оппозиция және т.б. туралы дуалистік ұғымдардың көрінісі ретінде түсіндіріледі.

Осылайша, аң стилі Еуразияның ежелгі көшпелілерінің мәдениетін ерекшелендіріп тұратын өзіндік жарқын өнер, бейнелеу шығармашылығы. Ол көшпелі қауымдастықтардың ерекше қарқындылығын, жинақылығын және жауынгерлігін бейнелейді. Ол еуразия көшпелілерінің дүниетанмын зооморфтық нышандар мен сюжеттердің белгілі бір жинағы арқылы көрсететін өзіндік бір белгілер жүйесі (Переводчикова, 1994).

Ерте темір дәуірінде адамдар қару-жарақтар мен тұрмыстық бұйымдарға түрлі жануарлар мен құстардың бейнесін кездейсоқ салған жоқ, олардың белгілі бір қасиеттеріне екпін берді. Магия (парциалдық) заңдылықтары бойынша осы жануарлардың ерекшеліктері мен қасиеттері осы заттарға берілді, олардың (қару-жарақтың, аттың) иесі өзіне керек қасиеттерге ие болады: бүркіттің көрегендігі мен шапшаңдығы, бұғының жылдамдығы, қасқырдың жанкештілігі, жолбарыстың ептілігі мен жұмсақ жүрісі. Шапшаң, күшті, мерген және мәртебелі салт атты жауынгерлер немесе ақсүйек ортадан шыққан әйел-жауынгерлер осындай сәнделген бұйымдарды апотропей есебінде негізгі тұтынушылар және тағып жүрушілер болды.

Ежелгі суретшілер өз туындыларында (сонымен қатар татуировкаларда да) шынайы болған жануарлардан бөлек бірнеше жануарлардың сипатын біріктіретін синкреттік тіршілік иелерін, жекелей алғанда грифондарды бейнеледі және көбіне «зоологиялық басқатырғыш» тәсіліне жүгінді. Мысалы, денесі мысықтұқымдас жыртқыш тәрізді және құсқанатты, құстұмсықты аңдар; аттың басы мен денесін тауешкінің мүйізімен және құс қанатымен үйлестірген жануарлар және т.б. (мысалы қараңыз: Полидович, 2015, 85–142 бб.).

Өз бойына мүлдем әртүрлі жануарлардың, аңдар мен құстардың сипаттарын жиған бейнелеу өнеріндегі мұндай қиял-ғажайып образдар тіршілік ету барысында жинақталған тәжірибелердің және қалыптасқан ойлау жүйесі мен дүниетанымның негізінде құралады.

Олар әлеумет мүшелерінің нақты бір табиғи-экологиялық ортаға, яғни, тіршілік ету ортасының құбылыстарын қабылдау ерекшеліктеріне, сондай-ақ қоғамдағы этномәдени үдерістерге бейімделіп қалыптасқан тұрмыс дәстүрінің ерекшеліктерін көрсетеді.

Кейбір зерттеушілер аң стилі өнеріндегі «зооморфты түрлену» деп аталатын элементтерді жіктеу және типтеу кезінде басқа жануарлардың анатомиялық бөлшектерінің негізгі кескіннің сұлбасына үйлесіп жатуын басты орынға қояды (Канторович, 2002, 80 б.). Біз қарастырып отырған жағдайда бұлан мүйізі жыртқыш құс басының сұлбасына сәтті үйлесіп тұр «салынып» немесе «қойылып» тұрған жоқ, яғни, «зооморфты түрлену» элементіне (Канторович, 2002, 81 б.) айналып тұр, сол себепті №36 қорғаннан табылған мүсінді сенімді түрде бүтін бейне ретінде қарастырамыз.

Алайда, Еуразияның ежелгі халықтарының мифтері мен бейнелеу өнеріндегі осындай образдардың шығу тегі ең пікірталас тудыратын мәселе және бұл еңбекте қойылған міндеттер аясынан шығып кетеді.

Жерлеу ескерткіштерінен табылған көркемөнер бұйымдарын талдау барысында мамандар көбіне өнертануда қолданылатын ұғымдар мен терминдерді қолданады (Королькова, 1996), сол себепті әртүрлі зерттеушілерде олардың түсіндірмесі түрліше келтіріледі. Адамзат ақылынан мифтік табиғатпен байланысты туындаған, вербалды және визуалды мәтіндер түрінде көрініс табатын және жүзеге асатын осындай құбылыстармен байланысты қиял-ғажайып, полиморфты, синкретті, синтетикалық, миксоморфты және т.б. терминдер (Переводчикова, 1994, 48,49 бб.; Королькова. 2011, 180 б.; Полидович, 2015, 86 б. және т.б.) кейде түрліше түсіндіріліп жатады.

Миксоморфты мүсіндердің бейнесін жоғарыда аталғандардың мәнмәтінінде атап өтуге болады – үлкен аң құлақты және тау ешкі мүйізді, сақалды антропоморфтың басы бар қанатты жыртқыштың бейнесі. Мұндай күрделі құрамдас қиял-ғажайып (Е.Ф. Королькова бойынша синтетикалық) тіршілік иесі Берелдің №10 қорғанынан табылған киіз терліктің екі жағына жүріп бара жатқан күйінде қырынан, полихромды стильде – денесінің алдыңғы бөлігі көк түсті, артқы бөлігі сары түсті етіп салынған (Самашев, 2011, 10 б., 7 сур.). Тіршілік иесінің құйрығы да ерекше түсіндірілген, тұмсығы қатты ширатыып, бастары оң жаққа қаратылған үш бүркіттің немесе грифтің бейнесінен тұратын мәңгілік қозғалыстың нышандық белгісіне ұқсатылған. Бұл Ю.Б. Полидович болжағандай «әтештің» үлпілдек құйрығы емес (Полидович, 2015, 115 б.). Аталған зерттеуші сондай-ақ, бұл жерде миксоморфты тіршілік иесінің бейнесі келтіріліп тұрғанына күмән келтірген, бірақ өз анықтамасын ұсынбаған (Полидович, 2015, 115 б.).

Осы №10 қорғаннан басқа да бірнеше осы сипаттас шағын мүсіншелер табылды.

Берелдікке ұқсас бірнеше миксоморфты кескіндер Жетісудағы есік обасынан табылып отыр (Самашев, 2011, 170 б., 404 сур.). Есіктен табылған, қиял-ғажайып қанаты бар денесі жыртқыштәріздес, басы грек қолбасшыларының бұқа мүйізді дулығасын киген мұртты адам түріндегі күміс түйме шамасы шетелден әкелінген болса керек.

Көрсетілген образдардың таддауын біз басқа еңбекте қарастыратын боламыз.

Сонымен, №36 қорғаннан табылған 24 бұйымдағы синкреттік тіршілік иелерінің, дәлірек айтар болсақ, олардың марал мүйізінен жасалған басмүсіндерінің бейнесі, бұлар – ұштары зооморфты екі сулық және құсбасты «бұғы мүйізді» тіршілік иелері түрінде жасалған салпыншақ қапсырмалар.

«Бұғының мүйізі» басқалардан кейбір бөлшектерімен ерекшеленетін ең кішкентай дөңгелектеу келген жүген кекілдігінің салпыншағында ғана жоқ.

Біз «бұғы мүйізі» деп жіктеп отырған элементке зерттеушілер түрліше анықтама беруі мүмкін: кейбіреулер оны көбіне осындай қиял-ғажайып тіршілік иелері бейнелерінде болатын грифонның немесе айдаһардың жалына ұқсастыруы ықтимал. Біз бұл элементті қырынан салынған және өскіндері көрсетілген бұлан (тармақ мүйізді) мүйізі деп анықтау нұсқасына таңдаймыз. Аса үлкейтілген үшкір «бұлан құлақтарының» болуы және мүйіздің соның алдыңғы жағына бекітілуі осы нұсқаға қосымша дәлел бола алады.

Ежелгі шебер біздіңше бұлан мүйіздерін алдыңғы құлағына бекіту арқылы көрсеткен дұрыс болар деп ойласа керек. Композицияның архитектоникасын бұзбас үшін ол алдыңғы құлақтың енін жіңішкертіп, сол арқылы бүкіл бұйымға жеңілдік, көркемдік және симметрия берген.

Отыз алтыншы қорғаннан табылған полиморфты сипаттағы бейнелеу өнерінің туындыларын егжей-тегжейлі талдау үшін біз бастапқы сарынды анықтап аламыз да, кейіннен олардың барлығын қосып сарапқа салып шығамыз.

Отыз алтыншы қорғаннан табылған барлық зооморфты әшекейлердің негізгі мазмұндық элементі – жыртқыш құстың шамасы грифтің немесе бүркіттің басы және бұғының мүйізі, сондай-ақ, қабыршақ тәрізді өрнектер түріндегі балықтың жасырын белгілері.

Сонымен қатар, №36 қорғаннан табылған көркемөнер туындыларының барлығы асыл тұқымды бұғы мүйізінен ойылып жасалғанын ескеру керек, бұл факт осы жануардың образын барлық деректерді жалпы семантикалық талдаудың мәнмәтініне енгізуге негіз болады.

Қорытындылай келе, Берел обасының сыртынан қарағанда ешқандай ерекшелігі байқалмайтын №36 қорғаны қызықты ескерткіш болып шыққанын, оның деректері Қазақ Алтайының ежелгі көшпелілерінің, әсіресе, қоғам ақсүйектерінің жерлеу-еске алу тәжірбиесімен байланысты бірқатар мәселелер көтеруге және ат әбзелін безендіріп тұрған бұйымдардың көркемдік образдарындағы ерекшеліктерді «өту жоралғысы» мәнмәтінінде қарастыруға мүмкіндік беретінін айта кету керек.

Ескерткіштің әлеуметтік-мәдени маңызы алдымен жерлеу ғұрпындағы ерекшеліктерден көрінеді. Бұл ең алдымен оба ішілік құрылыстың күрделіленген құрылымы: үштармақты қимадан тұратын құрамдастырылған жерлеу камерасы, өз кезегінде оңтүстік қабырғадағы жалпақ қаламамен үйлесіп жатқан және солтүстік қабырғаға тігінен қойылған «қаптама» кәсектер түрінде салынған тас жәшіктің ішінде орналасқан тағандар, осылайша жасалған «тас жәшіктің» ұзынша келген көлденең діңгектері түріндегі, қабір шұңқырының ернеуіне дейін өсірілген жабындысы.

Бұл жағдай осы №36 қорғанды Берелдің басқа да «классикалық» бекзадалар ескерткішінен ерекшелендіріп тұрады, оның жалпақ тақтайлардан құрастырылған тікбұрышты камера-қималары солтүстік жағындағы «жылқы бөлмесімен» қоса қайыңтоз жабындыларымен жабылған.

Отыз алтыншы қорғаннан табылған жылқының толықтай таспен бастырылған болуы оны жоралғылық жағынан алғанда осы күнге дейін зерттелген Берелдің бекзадалар ескерткіштерінен түбегейлі ерекшелендіріп тұрады.

Жер үсті және қабір іші құрылыстары құрылымының көрсетілген ерекшеліктеріне және жалпы элементтеріне Алтай тау жүйесіндегі пазырық мәдениетінен және Еуразияның әртүрлі бөліктеріндегі ұқсас мәдениеттерді жасаған халықтардың мифтік діни кешендерінен, сондай-ақ этнографиядан алынған кең көлемді деректерді кірістіре отырып тұңғыш рет ежелгі берелдіктердің жерлеу-еске алу жөн-жоралғыларын талдауға мүмкіндік алдық. Сонымен қатар оның тұлғаның физикалық өлімі сәтінен бастап жерлегенінен кейінгі іс-шараларды, соның ішінде өзіндік семиотикалық, семантикалық, құрылымдық және басқа да ерекшеліктері бар қорғанды тұрғызуды қоса алғандағы, ретімен жасалатын бірнеше «фазасы» да анықталды. Сондай-ақ, атқарылып отырған өту жоралғысының барлық кезеңі өмір мен өлімнің онтологиялық тұжырымына қатаң байланған.

Ежелгі берелдіктердің жерлеу-культтік жөн-жоралғыларында әлемнің құрылысы, ғарыштың түрлі үлгілері, адамның табиғат пен қоғамның тұрақты айналымындағы (өмір мен өлім, аласапыран мен үйлесімділік және т.б.) орны туралы мифтік түсініктері көрініс тапқан. Отыз алтыншы қорғаннан табылған мүйізден жасалған әшекейлер зерттеп отырған кезеңдегі бүкіл Еуразия даласынан ең көп табылғаны болып отыр.

Симметрия ережесі бойынша жасалған полиморфты тіршілік иесінің (тұмсығы ширатылған және алдыға қараған бұғы мүйізі бар жыртқыш құстың) ортасында шашаққа арналған қиғаш тесігі бар жіңішке көлбеу тұғырдан өсіп тұрған тәрізді көрінетін иіліңкі әрі салмақты мойындарға бір-біріне қарама-қарсы етіп орнатылған бастарынан тұратын геральдикалық композициялар. Осы тұғырдың екі шетіне бұрыштары созылыңқы келген тікбұрыш пішіндес ойық түріндегі екі өрнектік элемент оймышталған.

Әрбір зооморфты салпыншақты ежелгі сүйек ұқсатушы жеке-жеке оймыштаған, тиісінше жеке қол еңбегі мен шеберліктің іздері сақталған.

Образды қабылдау әсері «жал және мойын асты шашы» түріндегі бұдыр оймыштармен күшейтілген, сондай-ақ бірқатар элементтерін қызыл бояумен бояу, қалайымен және алтын жұқалтырмен қаптау арқылы ат әбзелдерінің әшекейлеріне ерекше полихромдық берген, соңғысы сірә өту ғұрпының түс нышандарымен сәйкесіп жатса керек.

Осы полиморфты бейнелер ежелгі шеберлердің қайталанбас көркемөнер туындылары ретінде, олардың көркем қиялының көрініс табуы және Алтайдың пазырық мәдениетін жасаушылардың дүниені қабылдауы мен түйсінуінің өте күрделі жүйесінің көрсеткіші ретінде ерекше құнды.

Бұл бұйымдардың барлығы бірге көмілген жылқының денесінде сатылап орналасқан әбзелдердің жалпы ансамбліне енеді (жүгеннен бастап құйысқанға дейінгі) және өз алдына визуалды қатар түзеді.

ӘДЕБИЕТ. ЛИТЕРАТУРА. LITERATURA

Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). – Алматы: Научно-издательский центр «Гылым», 2002. – 654 с.

Акатаев С.Н. Мировоззренческий синкретизм казахов (Истоки народной мысли). – Алматы: Институт повышения квалификации, 1993. – Вып. 1. – 153 с.

Акатай С.Н. Древние культы и традиционная культура казахского народа. – Алматы: Print Express, 2011. – 424 с.

Акатай С.Н. Күн мен көлеңке. Ғылыми-танымдық аңсар. Тарихи материалдар. – Алматы: Print Express, 2011. – 424 б.

Акишев К.А. Социальная структура сакского общества в VI–IV вв. // Археологические памятники на Великом Шелковом пути. – Алматы, 1993. – С. 45–58.

Акишев К.А., Акишев А.К. К интерпретации символики иссыкского погребального обряда // Культура и искусство древнего Хорезма. – М., 1981. – С. 144–153.

Акишев К.А., Хабдулина М.К. Семиотика планиграфии культовых памятников Восточной Евразии // История и археология Семиречья. – Алматы, 2007. – Вып. 3. – С. 74–79.

Акишев К.А. Экономика и общественный строй Южного Казахстана и Северной Киргизии в эпоху саков и усуней (V в. до н.э. – V в. н.э.) // Труды Центрального музея: музейное дело, археология, история, источниковедение, антропология и этнология, фольклористика. – Алматы, 2009. – Вып. 2. – С. 79–140.

Алексеев А.Ю., Боковенко Н.А., Васильев С.С., Дергачев В.А., Зайцева Г.И., Ковалюх Н.Н., Кук Г., Плихт Й., Семенцев А.А., Скотт Е.М., Чугунов К.В. Евразия в скифскую эпоху. Радиоуглеродная и археологическая хронология. – СПб.: Теза, 2005. – 290 с., 173 ил.

Алекшин В.А. Традиции и инновации в погребальных обрядах (эпоха первобытнообщинного строя) // Преемственность и инновации в развитии древних культур: Материалы методологического семинара Ленинградского отделения Института археологии. – Л., 1981. – С. 18–22.

Алекшин В.А. Погребальные обряды древних народов Евразии как источник по реконструкции представлений о смерти // Религиозные представления в первобытном обществе: Тез. докладов науч. конференции. – М., 1987. – С. 14–16.

Алкин С.В. Сожжение в погребальной практике древних культур Северо-Восточного Китая // Гуманитарные науки в Сибири. Серия: археология и этнография. – Новосибирск, 1995. – № 3. – С. 37–44.

Альбедиль М.Ф. Ритуал в пространстве традиционной культуры // Теория и методы архаики: 1. Стратиграфия культуры; II. Что такое архаика: Материалы теоретического семинара. – СПб.: МАЭ РАН, СПбГУ, 2003. – Вып. 3. – С. 16–23.

Андросов А.В. Архитектура скифских курганов Украины: традиции и инновации // Тез. докладов областной конференции «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья», посв. 90-летию проф. Б.Н. Гракова. – Запорожье, 1989. – Т. 1. – С. 9–11.

Алтынсарин Ы. Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі // Ы. Алтынсарин. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Ғылым, 1994. – 158–162 бб.

Арғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи этнографиялық шолу). –Алматы: Ғылым, 1973. – 107 б.

Байбурин А.К. Семиотический статус вещей в мифологии // Сборник Музея антропологии и этнографии. XXXVII. Материальная культура и мифология. – Л., 1981. – С. 215–226.

Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л.: Наука, 1983. – 191 с.

Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. – СПб.: Наука, 1993. – 253 с.

Байбурин А.К. Проблемы изучения прагматики в архаической культуре // Знания и навыки Уральского населения в древности и средневековье: Сборник науч. трудов. – Екатеринбург, 1993. – С. 3–15.

Бакшеев Е.С., Смирнов Ю.А. Двухстадийная погребальная обрядность Окинавы как археологическая и историко-культурная реальность // КСИА. – М., 2010. – Вып. 224. – С. 60–76.

Баркова Л.Л. Образ орлиноголового грифона в искусстве древнего Алтая (по материалам Больших Алтайских курганов)// АСГЭ. – Л., 1987. – Вып. 28. – С. 5–29.

Беленицкий А.М. Конь в культах и идеологических представлениях народов Средней Азии и Евразийских степей в древности и раннем средневековье // КСИА. № 154. Ранние кочевники. – М., 1978. – С. 31–39.

Берестнев С.И. К проблеме курганов и курганной проблеме // Древности. – Харьков, 2005. – № 5. – С. 97–115.

Берсенева Н.А. Пространственные аспекты погребальной практики саргатской культуры // Человек в пространстве древних культур: Материалы Всероссийской науч. конференции. – Челябинск: Музей-заповедник «Аркаим», 2003. – С. 106–108.

Бернштам Т.А. Плач в его отношении к жизни и смерти (восточнославянская традиция и балтийские параллели) // Конференция «Балто-славянские этнокультурные и археологические древности. Погребальный обряд»: Тез. докладов. – М., 1985. – С. 12–14.

Боковенко Н.А. Проблемы генезиса погребального обряда раннекочевнической знати Центральной Азии // Элитные курганы степной Евразии в скифо-сарматскую эпоху (Материалы заседаний «круглого стола». Санкт-Петербург, 22–24 декабря 1994 г.). – СПб., 1994. – С. 41–44.

Брагинская Н.В. Дистих и структура погребального плача // Конференция «Балто-славянские этнокультурные и археологические древности. Погребальный обряд»: Тез. докладов. – М., 1985. – С. 14–17.

Бунятян Е.П. Погребальный обряд рядовых скифов Херсонщины (по материалам Краснознаменской экспедиции) // Курганы Южной Херсонщины. – Киев, 1977. – С. 129–138.

Ван де Керхове Р., Гуссен Р., Эбель А.Б., Юркова Н.А. Исследование влияния понижения температуры на замороженные погребения на Алтае // Мир Евразии. – 2010. – № 4 (10). Октябрь–декабрь. – С. 65–70.

Винокуров Н.И. Практика человеческих жертвоприношений в античное и средневековое время (по материалам ритуальных захоронений Крымского Приазовья) // OPUS: Междисциплинарные исследования в археологии (Сборник статей). – М., 2004. – Вып. 3. – С. 55–87.

Витт В.О. Лошади Пазырыкских курганов // Советская археология. – 1952. – № 16. – С. 163–205.

Галанина Л.К. О критериях выделения «царских» курганов раннескифской эпохи // Элитные курганы степной Евразии в скифо-сарматскую эпоху (Материалы заседаний «круглого стола». Санкт-Петербург, 22–24 декабря 1994 г.). – СПб., 1994. – С. 76–81.

Генинг В.Ф., Борзунов В.А. Методика статистической характеристики и сравнительного анализа погребального обряда // Вопросы археологии Урала. – Свердловск, 1975. – Вып. 13. – С. 42–72.

Геннеп Арнольд ван. Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов. – М.: Восточная литература, 2002. – 198 с.

Геродот. История / Пер. и коммент. Г.А. Стратановского. – М.: ОЛМА ПРЕСС Инвест, 2004. – 436 с.

Гиря Е. Ю., Сиражева Б.А.Отчет о трасологических изучениях роговых изделий (53 экземпляра) из кургана № 36 Берельского могильника. Рукопись. – С. 1-7

Горбунов А.П., Самашев З., Северский Э.В. Сокровища мерзлых курганов Казахского Алтая (по материалам могильника Берел). – Алматы: ТОО Иль-Тех-Кітап, 2005. – 114 с.

Грач А.Д. Принципы и методика историко-археологической реконструкции форм социального строя (по курганным материалам скифского времени Казахстана, Сибири и Центральной Азии) // Социальная история народов Азии. – М., 1975. – С. 158–182.

Грязнов М.П. Первый Пазырыкский курган. – Л.: Изд-во ГЭ, 1950. – 92 с.

Грязнов М.П. Аржан – царский курган раннескифского времени. – Л.: Наука, 1980. – 63 с. + ил.

Гудим-Левкович А.Н. Методологические проблемы типологического метода в археологии // Российская археология. – 1994. – № 2. – С. 71–80.

Гуляев В.И., Ольховский В.С. Погребальные памятники и погребальная обрядность: проблемы анализа и интерпретации // Погребальный обряд: реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений: Сборник статей. – М., 1999. – С. 10–18.

Дашковский П.К., Мейкшан И.А. Элита в социальном пространстве кочевого общества (теоретический и методологический аспекты) // Элита в истории древних и средневековых народов Евразии: Коллективная монография. – Барнаул, 2015. – С. 11–25.

Дашковский П.К., Тишкин А.А. Структурно-аналитическое изучение погребальных памятников Горного Алтая скифской эпохи // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Донецк, 2002. – Т. 1. – С. 233–242.

Дворников Э.П. Из истории бальзамирования умерших в погребальном обряде с древнейших времен до современности // Мир Евразии. – 2009. – № 2 (5). Апрель–июнь. – С. 11–17.

Дворников Э.П. Погребальный обряд: теория, структуры, этапы // Мир Евразии. – 2010. – № 2 (9). Апрель–июнь. – С. 30–34.

Диваев А.А. Древнекиргизские похоронные обычаи // ИОАИЭ. – Казань, 1897–1898. – Т. XIV. Вып. 2. – С. 45–79.

Добролюбский А.О. К проблеме изучения идеологии в погребальной обрядности // Религиозные представления в первобытном обществе: Тез. докладов науч. конференции. – М., 1987. – С. 27–30.

Дубровский Д.В., Юрченко А.Г. Жертвенный конь и концепт пути в погребальном обряде кочевников Центральной Азии // Святилища: археология ритуала и вопросы семантики: Материалы тематической науч. конференции (Санкт-Петербург, 14–17 ноября 2000 г.). – СПб., 2000. – С. 187–190.

Дубровский Д.В. Пространственные характеристики погребального обряда тюркоязычных кочевников Центральной Азии (конец XIX – нач. XX): Автореф. дис. … канд. ист. наук. – СПб., 2007. – 23 с.

Дьяконова В.П. Погребальный обряд тувинцев как историко-этнографический источник. – Л.: Наука, 1975. – 164 с.

Железчиков Б.Ф., Барбарунова З.А. Погребальный обряд сарматской культуры как объект комплексного исследования формально-статистическими методами // Античная цивилизация и варварский мир (Материалы III археологического семинара). – Новочеркасск, 1993. – Ч. 2. – С. 51–58, 176.

Зайцева О.В. Вторичные погребения: проблемы изучения и интеграции // Пространство культуры в археолого-этнографическом измерении. Западная Сибирь и сопредельные территории: Материалы XII Западно-Сибирской археолого-этнографической конференции. – Томск, 2001. – С. 96–98.

Зданович Д.Г. «Жертвоприношение»: опыт комплексного подхода к одному из локусов культуры // Человек в пространстве древних культур: Материалы Всероссийской науч. конференции (Аркаим, 20–25 августа 2003 г.). – Челябинск, 2003. – С. 45–50.

Cugunov Konstantin V., Parzinger Hermann, Nagler Anatoli. Der skythenzeitliche Fursenkurgan Arzan 2 in Tuva// Arhaologie in Eurasien. Band 26. - Verlag Philipp von Zabern. Mainz, 2010. - 330 s. + 153 Taf.

Иванов Вяч. Вс. Предисловие // Конференция «Балто-славянские этнокультурные и археологические древности. Погребальный обряд»: Тез. докладов. – М., 1985. – С. 3, 4.

Иванов В.В., Топоров В.Н. Мифы народов мира. Энциклопедия. – М.: Научное изд-во «Большая Российская энциклопедия, 1997. – Т. 2. – С. 258–260.

Иванова С.В. Погребальная обрядность: дискурсивно-мировоззренческий аспект // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Донецк, 2002. – Т. 1. – С. 45–52.

Илюшин А.М. Ритуал захоронения коней как этнографо-археологический источник // Интеграция археологических и этнографических исследований. – Омск, 2003. – С. 47–50.

Иордан. О происхождении и деяниях геттов. GETICA / Вступит. статья, пер., коммен. Е.Ч. Скржинской. – OCR Ю.Н.Ш. yu_hard@newmail.ru. Январь 2002 г.

Итина М.А., Яблонский Л.Т. Мавзолеи Северного Тагискена. Поздний бронзовый век Нижней Сырдарьи. – М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 2001. – 295 с.: ил.

Каменецкий И.С. Код для описания погребального обряда // Древности Дона. – М., 1983. – Ч. 1. – С. 221–250.

Каменецкий И.С. Код для описания погребального обряда // Археологические работы на новостройках. Древности Северного Кавказа (Материалы работ Северокавказской экспедиции). – М., 1986. – Вып. 1. Ч. 2. – С. 136–194.

Каменецкий И.С. О бальзамировании умерших царей у скифов // Историко- археологический альманах. – Армавир, Москва, 1995. – Т. 1. – С. 69–76.

Канторович А.Р. Классификация и типология элементов «зооморфных превращений» в зверином стиле степной Скифии // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Донецк: ДонНУ, 2002. – Т. 1. – С. 77–130.

Кирюшин Ю.Ф., Степанова Н.Ф., Тишкин А.А. Скифская эпоха Горного Алтая. – Ч. II. Погребально-поминальные комплексы пазырыкской культуры. – Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та, 2003. – 234 с.

Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 643 с.

Клейн Л.С. Археологическая типология. – Л.: Ленинградское научно-археологическое объединение, 1991. – 450 с.

Коновалов А.В. Живые и покойный в традиционной обрядности казахов // Жизнь. Смерть. Бессмертие: Материалы научной конференции, провед. в декабре 1993 г. в Санкт-Петербурге Государственным музеем истории религии. – СПб., 1993. – С. 35–37.

Кореневский С.Н. Феномен Больших Майкопских курганов: социально-трудовой и культовые аспекты строительства // КСИА. – Вып. 224. – С. 149–170.

Королькова Е.Ф. Теоретические проблемы искусствознания и «звериный стиль» скифской эпохи: К формированию глоссария основных терминов и понятий. – СПб., 1996. – 78 с., 18 табл., ил.

Королькова Е.Ф. Иконография образа хищной птицы в скифском зверином стиле VI–IV вв. до н.э. // История и культура древних и средневековых обществ: Сб. статей, посв. 100-летию со дня рожд. М.И. Артамонова / Проблемы археологии. – СПб.: СПбГУ, 1998. – Вып. 4. – С. 166–177.

Королькова Е.Ф. Образы невиданных зверей // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: Материалы Международной научной конференции, посв. 20-летию Независимости Республик Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. – Алматы, 2011. – Т. 2. – С. 179–186.

Кубарев В.Д. Курганы Юстыда. – Новосибирск: Наука, 1991. – 190 с. + табл. (80 с.).

Кузьмина Е.Е. Распространение коневодства и культа коня у ираноязычных племен Средней Азии и других народов Старого Света // Средняя Азия в древности и средневековье (История и культура). – М., 1977. – С. 28–52.

Курочкин Г.Н. Гипотетическая реконструкция погребального обряда скифских царей VIII–VII вв. до н.э. и курган Аржан (К проблеме происхождение скифов): Тез. докладов Всесоюзной конференции «Проблемы скифо-сибирского культурно-исторического единства» (Кемерово, 14–17 ноября 1979 г.). – Кемерово, 1979. – С. 22–25.

Кызласов И.Л. Мировоззренческая основа погребального обряда // Российская археология. – 1993. – № 1. – С. 98–111.

Лагуткина Е.В. Изучение погребальных памятников в археологии: подходы и методы исследования // КСИА. – М., 2010. – Вып. 224. – С. 19–32.

Лесман Ю.М. Погребальный ритуал и погребальные сооружения (К осмыслению археологического материала Восточной Европы второй половины – первой половины тыс. н.э. // Конференция «Балто-славянские этнокультурные и археологические древности. Погребальный обряд»: Тез. докладов. – М., 1985. – С. 54–56.

Малашев В.Ю., Яблонский Л.Т. Степное население Южного Приуралья в позднесарматское время: по материалам могильника Покровка 10. – М.: Восточная литература, 2008. – 365 с.: ил.

Мартынов А.И., Герман П.В. Сакральная архитектура кургана (проектное моделирование в древности // Историко-культурное наследие Северной Азии. – Барнаул, 2001. – С. 92–97.

Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). – Л.: Наука, 1976. – 192 с.

Массон В.М. Развитие элитарных структур как прогрессивный феномен скифской эпохи // Элитные курганы Степной Евразии в скифо-сарматскую эпоху: Материалы заседаний «круглого стола» 22–24 декабря 1994 г. – СПб., 1994. – С. 1–8.

Мацына А.И. Архаическое восприятие смерти и проблема осмысления древней погребальной ритуалистики // Комплексные исследования древних и традиционных обществ Евразии: Сборник науч. трудов. – Барнаул, 2004. – С. 72–76.

Мацына А.И. Смерть как онтологическая категория: Автореф. дис. … канд. философ. наук. – Челябинск, 2006. – 26 с.

Мельник В.И. Характер смерти и погребальный обряд // Религиозные представления в первобытном обществе: Тез. докладов науч. конференции. – М., 1987. – С. 39, 40.

Мельник В.И. Погребальный обычай и погребальный памятник // Российская археология. – 1993. – № 1. – С. 94–97.

Миллер В.Ф. Осетинские этюды // Ученые записки Императорского Московского Университета. – М., 1882. – Вып. 1.

Миронов В.С. Особенности погребальных комплексов пазырыкской культуры в долине реки Эдиган и на сопредельных территориях // Евразия: культурное наследие древних цивилизаций. – Вып. 2. Горизонты Евразии: Сборник науч. статей. – Новосибирск, 1999. – С. 35–41.

Мифология смерти: структура, функция и семантика погребального обряда народов Сибири: Этнографические очерки. – СПб., 2007. – 279 с.

Молодин В.И. Пазырыкская культура: проблемы этногенеза, этнической истории и исторических судеб // Археология, этнография и антропология Евразии. – Новосибирск, 2000. – № 4 (4). – С. 131–142.

Молодин В.И., Парцингер Г., Цэвээндорж Д. Замершие погребальные комплексы пазырыкской культуры на южных склонах Сайлюгема (Монгольский Алтай). – М.: ИД Триумф принт, 2012. – 565 с.: ил.

Мутылина И.Н. Материаловедение. Цветные металлы и сплавы на их основе. Учебно-методический комплекс. – М.: Проспект, 2016. – 160 с.

Нестеров С.П. Конь в культах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 1990.

Никитина Г.Ф. Систематика погребального обряда племен черняховской культуры. – М.: Наука, 1985. – 209 с.

Никитина Г.Ф. Классификация и типология с позиций практики // Российская археология. – 1994. – № 2. – С. 93–97.

Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII–III вв. до н. э.). – М.: Наука, 1991. – 256 с.

Ольховский В.С. Погребальная обрядность (содержание и структура) // Российская археология. – 1993. – № 1. – С. 78–93.

Ольховский В.С. К изучению скифской ритуалистики: посмертное путешествие // Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений. – М., 1999. – С. 114–136.

Переводчикова Е.В. Язык звериных образов: Очерки искусства евразийских степей скифской эпохи. – М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1994. – 206 с., ил.

Плотников В.Н. Поминки (Ас). Этнографический очерк из быта Зауральских киргизов // ЗООРГО. – Оренбург, 1870. – Вып. 1. – С. 137–150.

Полидович Ю.Б. Скифский обряд очищения // Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе: Сборник статей. – Барнаул, 2007. – Вып. 1. – С. 44–57.

Полидович Ю.Б. Образы фантастических животных в искусстве народов скифского мира // Донецький археологический збірник. – 2015. – С. 85–142.

Полосьмак Н.В. Изображение рыбы в искусстве пазырыкской культуры // Северная Евразия от древности до средневековья: Тез. конференции к 90-летию со дня рожд. М.П. Грязнова. – СПб., 1992. – С. 134–138.

Прохорова Т.А. «Посвящение коня покойнику» // Античная цивилизация и варварский мир (Материалы 8-го археологического семинара. Краснодар, 13–15 июня 2001 г.). – Краснодар, 2002. – С. 68–73.

Путешествие ибн Фадлана на Волгу / Пер., коммент. под ред. академика И.Ю. Крачковского. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – 193 с.

Раевский Д.С. Скифский звериный стиль: поэтика и прагматика // Древние цивилизации Евразии. История и культура: Материалы Международной науч. конференции, посв. 75-летию Б.А. Литвинского. – М., 2001. – С. 364–382.

Ролле Р., Махортых С., Грицюк В. Некоторые наблюдения из практики курганного строительства в окрестностях бельского городища // Ранній залі зний вік Евразії: до 100- річчя від дня народження О.И. Тереножкина. – Киів, Чигирин, 2007. – С. 122, 123.

Руденко С.И. Горноалтайские находки и скифы. – М., Л.: Наука, 1952. – 268 с.

Савинов Д.Г. Об обряде погребения Больших пазырыкских курганов // Жречество и шаманизм в скифскую эпоху: Материалы Международной конференции. – СПб., 1996. – С. 107–111.

Самашев З.С., Бородовский А.П. Роговые украшения конской узды и упряжи из Берельского некрополя // Археология, этнография и антропология Евразии. – Новосибирск, 2004. – № 3 (19). – С. 82–87.

Самашев З. Художественная культура древних кочевников Казахских степей (по материалам Берельских курганов) // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: Материалы Международной науч. конференции, посв. 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. – Алматы, 2011. – Т. 2. – С. 8–22.

Самашев З. Берел. – Алматы: Таймас, 2011. – 236 с.

Семенов Вл. А. Курган Аржан – просранственная модель мира ранних скифов Центральной Азии // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Донецк, 2002. – Т. 1. – С. 207–232.

Смагулов Е.М. Қазақтың ас беру дәстүрі: әлеуметтік-саяси қызметі (XVIII–XIX ғғ. деректері бойынша) // Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2007. – 28 б.

Семенова В.И. Археолого-этнографическое моделирование погребального обряда в структурно-семиотическом аспекте // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – Тюмень, 2006. – № 7. – С. 120–130.

Семенова В.И. Мифологика мира мертвых (по мифологическим и археологическим источникам Западной Сибири). – Тюмень: Изд-во ИПОС СО РАН, 2008. – 213 с.

Сибирский сборник-I: Погребальный обряд народов Сибири и сопредельных территорий. Книга 2. – СПб.: МАЭ РАН, 2009. – 226 с.

Сиражева Б. А. Берелден табылған сүйек бұйымдар // Электронный научный журнал «Edu. E-history. Kz» № 4(16) 2018. – 1–8 б.

Смирнов Ю.А. Мустьерские погребения Евразии. Возникновение погребальной практики и основы тафологии. – М.: Наука, 1991. – 341 с., ил.

Смирнов Ю.А. Лабиринт. Морфология преднамеренного погребения. – М.: Восточная литература, 1997. – 279 с., ил., табл.

Смирнов Ю.А. Книга мертвых: Свет и Тьма в конце тоннеля. – М.: Таус, 2011. – 104 с.

Сорокин С.С. Большой Берельский курган (Полное издание материалов раскопок 1865 и 1959 гг.) // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Л., 1969. – Т. X. – С. 208–236.

Сорокин С.С. К вопросу о толковании внекурганных памятников ранних кочевников Азии // Археологический сборник. – Л., 1981. – № 22. – С. 23–39.

Суразаков А.С. Горный Алтай и его северные предгорья в эпоху раннего железа. Проблемы хронологии и культурного разграничения. – Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отд. Алтайского книж. изд-ва, 1988. – 216 с.

Суразаков А.С. Погребальный обряд пазырыкцев // Археология Горного Алтая. – Барнаул, 1994. – С. 71–74.

Суразаков А.С. Философия пазырыкцев: представление о первооснове мира // Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири. – Горно-Алтайск, 2005. – Вып. 2. – С. 29–35.

Сысов В.М. Символизация перехода умершего в мир предков в восточнославянской погребальной обрядности // Жизнь. Смерть. Бессмертие: Материалы науч. конференции, провед. в декабре 1993 г. в Санкт-Петербурге Государственным музеем истории религии. – СПб., 1993. – С. 28, 29.

Тишкин А.А., Дашковский П.К. Социальная структура и система мировоззрений населения Алтая скифской эпохи. – Барнаул: Изд-во Алтайского университета, 2003. – 430 с.

Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX в.). – Алма-Ата: Ғылым, 1991.

Толеубаев А.Т. Архитектура наземной конструкции кургана № 1 группы Шиликты-3 // А.Т. Толеубаев. Проблемы эпохи бронзы и раннего железного века Казахстана: Избранные труды и статьи. – Алматы, 2013. – Т. 1. – С. 139–144.

Топоров В.Н. К проблеме реконструкции индоевропейского похоронного обряда // Конференция «Балто-славянские этнокультурные и археологические древности. Погребальный обряд»: Тез. докладов. – М., 1985. – С. 89–95.

Тульпе И.А., Хршановский В.А. Погребально-поминальная обрядность как религиоведческий источник (по материалам археологических раскопок некрополей малых городов европейского Боспора) // Труды Государственного музея истории религии. – СПб., 2004. – Вып. 4. – С. 239–253.

Ullrich H. Patters of skeletal representation, manipulations on Human corpses and Bones, Mortuary practices and the Question of cannibalism in the Europen Paleolithic - an anthropological approach // OPUS: Междисциплинарные исследования в археологии: Сборник статей. – М., 2004. – С. 24–40.

Усачук А. Н. Трасологическое изучение набора роговых украшений из погребения коня кургана 36 Берельского могильника. Информационный отчет для З. Самашева. Рукопись. – 2012. – С 1–8

Фиельструп Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. – М.: Наука, 2002. – 307 с.

Фролов А.А. О сакральных функциях курганной насыпи // Курган: историко-культурные исследования и реконструкции: Тез. докладов тематической науч. Конференции (Санкт-Петербург, 23–26 апреля 1996 г.). – СПб., 1996. – С. 43, 44.

Фролов Я.В. Погребальный обряд населения Барнаульского Приобья в VI в. до н.э. – II в. н.э. (по данным грунтовых могильников). – Барнаул: Азбука, 2008. – 479 с.

Хршановский В.А. Жизнь без смерти (Реконструкция архаических представлений о смерти по материалам некрополей Боспора) // Жизнь. Смерть. Бессмертие: Материалы науч. конференции. – СПб., 1993. – С. 14–16.

Черников С.С. Загадка золотого кургана. Где и когда зародилось «скифское искусство». – М.: Наука, 1965. – 192 с.

Чернопицкий И.П. Планировочные композиции курганных ансамблей ранних кочевников // Тез. докладов Всесоюзной археологической конференции «Проблемы скифо-сибирского культурно-исторического единства» (Кемерово, 14–17 ноября 1979 г.). – Кемерово, 1979. – С. 25–27.

Чернопицкий М.П. К динамике экосоциальных систем степи (курганные магистрали и перспективы палеокартографического моделирования древних обществ) // Проблемы археологии Степной Евразии: Тез. докладов. – Кемерово, 1987. – Ч. 1. – С. 49–52.

Чистяков В.А. Представления о дороге в загробный мир в русских похоронах и причитаниях XIX–XX вв. // Обряды и обрядовый фольклор. – М., 1982. – С. 114–127.

Шевченко Ю.Ю. Отношение к смерти как критерий подземного жилья и подземного святилища // Интеграция археологических и этнографических исследований: Сборник науч. трудов. – Омск, 2003. – С. 85–89.

Шульга П.И. Архитектура и семантика погребально-поминальных комплексов пазырыкской культуры // Степи Евразии в древности и средневековье. К 100-летию со дня рожд. М.П. Грязнова. – СПб., 2002. – С. 191–195.

Щапова Ю.Л. Описание, классификация и эволюционные закономерности в развитии древних вещей // Российская археология. – 1994. – № 2. – С. 81–91.

Щапова Ю.Л., Лихтер Ю.А., Сарачева Т.Г., Столярова Е.К. Морфология украшений // Морфология древности. – М.: КДУ, 2007. – Вып. 4. – 102 с., ил.

Яблонский Л.Т. Элитарная субкультура ранних кочевников Южного Приуралья и механизмы формирования раннесарматской культуры // Элита в истории древних и средневековых народов Евразии: Коллективная монография. – Барнаул, 2015. – С. 11–25.

Материалы и исследования по культурному наследию

ТОМ XIII

Научное издание

Зайнолла Самашев
БЕРЕЛ. ТРИДЦАТЬ ШЕСТОЙ КУРГАН

На казахском, русском и английском языках

Редактор А. Айдарбекова
Перевод на англиский язык: З. Жаханова
Перевод на казахский язык: Б. Сиражева
Дизайн и верстка: А. Исмаилова, Е. Рахманкулов

Рукопись книги рекомендована в печать научно- координационными Советами КазНИИ культуры и
Государственного историко-культурного заповедника – музея «Берел»

Ответственный редактор: Онгар А..

Рецензенты: Боковенко Н.
Омаров Г.

Книга издается по теме «Археологические исследования могильника Берел».
КазНИИ культуры Министерства культуры и спорта РК

В книге использованы фото материалы
З. Самашева, Ю. Черкашина и О. Белялова

Подписано в печать
формат 84х108 1/16
Тираж
Заказ №